

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

MERRY E. WIESNER-HANKS

KISA DÜNYA TARİHİ

ÇEVİREN: SERPİL ÇAĞLAYAN



TÜRKİYE  BANKASI

Kültür Yayınları

Ücretsiz PDF Kitap Arşivi: <http://mantey.org>

TARİH

MERRY E. WIESNER-HANKS
KISA DÜNYA TARİHİ

ÖZGÜN ADI
A CONCISE HISTORY OF THE WORLD

COPYRIGHT © MERRY E. WIESNER-HANKS 2015
CAMBRIDGE UNIVERSITY PRESS TARAFINDAN 2015’TE BASILMIŞTIR.

İNGİLİZCE ÖZGÜN METİNDEN ÇEVİREN
SERPİL ÇAĞI AYAN

© TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI, 2016
Sertifika No: 40077

EDİTÖR
ALİ BERKTAY

GÖRSEL YÖNETMEN
BİROL BAYRAM

DÜZELTİ/DİZİN
NECATİ BALBAY

GRAFİK TASARIM UYGULAMA
TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI

1. BASIM: ŞUBAT 2020, İSTANBUL

ISBN 978-625-7999-51-9

BASKI
YAYLACIK MATBAACILIK
LİTROS YOLU FATİH SANAYİ SİTESİ NO: 12/197-203
TOPKAPI İSTANBUL
(0212) 612 58 60
Sertifika No: 44865

Bu kitabın tüm yayın hakları saklıdır.
Tanıtım amacıyla, kaynak göstermek şartıyla yapılacak kısa alıntılar dışında gerek
metin, gerek görsel malzeme yayınevinden izin alınmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz,
yayınlanamaz ve dağıtılamaz.

TÜRKİYE İŞ BANKASI KÜLTÜR YAYINLARI
İSTİKLAL CADDESİ, MEŞELİK SOKAK NO: 2/4 BEYOĞLU 34433 İSTANBUL
Tel. (0212) 252 39 91
Faks (0212) 252 39 95
www.iskulttur.com.tr

Merry E. Wiesner-Hanks

Kısa Dünya Tarihi

Çeviren: Serpil Çağlayan



İÇİNDEKİLER

Resim Listesi	VIII
Harita Listesi	XI
Giriş	1
Toplumsal ve Kültürel Dünya Tarihi	2
Kitabın Planı	7
Okuma Önerileri	10
I	
Arayıcı (<i>Forager</i>) ve Çiftçi Aileler (MÖ 3000'e Kadar)	13
Diğer Hominidlerde Toplum ve Kültür	17
Düşünen İnsan	29
Arayıcı (<i>Forager</i>) Yaşam Tarzları	35
Aile, Akrabalık ve Etnisite	41
Ritüeller	45
Yerleşik Hayata Geçiş ve Evcilleştirme	49
Saban Tarımı ve Besinlerin İşlenmesi	60
Toplumsal Hiyerarşiler ve Cinsiyet Hiyerarşileri	64
Anıtlar ve Zihniyet	72
Prehistorik Örüntüler	74
Okuma Önerileri	75
II	
Şehirler ve Klasik Toplamlar (MÖ 3000-MS 500)	79
Şehirleşme İzlekleri	81
Yazı ve Diğer Bilişim Teknolojileri	90
Devletler ve Soylar	98
Şehirlerde ve Devletlerde Evlilik ve Aile	106
Akrabalık Toplamlarında Aile Modelleri	114

Toplumsal Hiyerarşiler ve Kast.....	118
Kölelik ve Köle Toplumlari.....	122
Kitaplı Dinler ve Kültürel Etkileşimler.....	130
Klasik Dönemin Sonu mu?.....	144
Okuma Önerileri.....	148

III

Etkileşim Ağlarının Genişlemesi (MS 500-1500).....	151
İslam'ın Doğuşu.....	153
İslam Dünyasında Çatışma, Çeşitlilik ve Kaynaşma.....	158
Askerler, Köleler ve Toplumsal (Dikey) Hareketlilik.....	163
Saraylar ve Saray Kültürü.....	166
Davranış Adabı ve Romanslar.....	173
Tarımın Yayılması ve Köy Toplumu.....	178
Yaylacılar (Göçebe Çobanlar).....	191
Şehir Hayatı.....	196
Kültür ve Din Alışverişi Sahaları.....	210
Ticaret Rotalarının Değişmesi ve Uzaması.....	219
Orta Binyıl.....	226
Okuma Önerileri.....	228

IV

Yeni İlişkiler Dünyası (MS 1500-1800).....	233
Hastalıkların Yayılması.....	236
Sömürgecilik, İmparatorluklar ve Ticaret.....	242
Savaşlar.....	253
Gıda Ürünlerinin Nakliyesi.....	258
Canlı ve Cansız Hayvan Ticareti.....	264
Uyuşturucu Ürünler ve Eğlencenin Ticarileşmesi.....	269
Şeker ve Köle Ticareti.....	277
Dini Dönüşümler ve Sonuçları.....	281
Hristiyanlığın Yayılışı ve Kreolleştirilmesi (Melezleştirilmesi).....	292
Sömürgeci Dünyada Aile ve Irk.....	296

Toplumsal Protestolar, Ayaklanmalar ve Devrimler	304
Erken Modern ve Asıl Modern	310
Okuma Önerileri	313
V	
Sanayileşme, Emperyalizm ve Eşitsizlik (MS 1800-2015)	317
Pamuk, Köleler ve Kömür	319
Sanayinin Yaygınlaşması ve Dönüşümü	328
Sanayi Topluluklarında Sınıf, Toplumsal Cinsiyet, Irk ve Emek	335
Toplumsal Değişim Hareketleri	342
Nüfus Artışı ve Göç	352
Yeni Emperyalizm	358
Dünya Savaşı ve Modern Kültür	365
Dekolonizasyon ve Soğuk Savaş	375
Özgürleşme ve Liberalleşme	386
Köktendincilik ve Çeşitlilik	393
Sanayileşme Sonrası Dönem ve Yoksulluk	398
Üçüncü Binyılda Durum	403
Okuma Önerileri	409
Dizin	417

RESİM LİSTESİ

1.1	Arjantin, Cueva de Las Manos'dan el izleri (© Hubert Stadler/Corbis)	14
1.2	Dişi bir Neandertalin, fosiller ve DNA kanıtlarından belirlenen anatomiye göre yapılmış model heykeli (© Mark Thiessen/NationalGeographic Creative/Corbis)	26
1.3	Brassempouy Venüsü (© Walter Geiersperger/Corbis)	39
1.4	Tanzanya'dan paleolitik kaya sanatı (Werner Forman Archive/Bridgeman Images)	47
1.5	Göbeklitepe'deki devasa kireçtaşı sütunlardan biri (© Vincent J. Misi/National Geographic Creative/Corbis)	58
1.6	Orta Krallık dönemi (yak. MÖ 2000-MÖ 1700) Mısır'ına ait kil ve ahşap model (© Gianni Dagli Orti/Corbis)	67
2.1	Günümüz Irak sınırları içindeki eski Girsu (şimdiki Tello) şehrinden Sümerlere ait çivi yazılı kil tablet (© Gianni Dagli Orti/Corbis)	91
2.2	Madrid Kodeksi olarak bilinen Maya kitabından bir sayfa (Werner Forman Archive/Bridgeman Images)	94
2.3	Han hanedanı (MÖ 206-MS 222) döneminden verniklenmiş bir sepet (Werner Forman Archive/Bridgeman Images)	102
2.4	MÖ 5. yüzyılda Atina'da, şarap ve suyu karıştırmak için yapılan geniş vazo, Kleophrades ressamı diye bilinen anonim bir vazo ressamına atfediliyor. (De Agostini Picture Library/G. Dagli Orti/Bridgeman Images)	112
2.5	Bir anne ve çocuk heykeli şeklinde çömlek kavanoz, Moche kültürü (© Burstein Collection/Corbis)	117
2.6	Bu MS 1. yüzyıl Roma duvar freskinde, köleler küçük bir hayvanı, belki bir yavru karacayı öldürüp yemek olarak hazırlıyorlar (© Corbis)	128
2.7	Buddha'yı kendisine inananlarla birlikte gösteren rölyef, Mathura (© Burstein Collection/Corbis)	135
3.1	Bir 13. yüzyıl Abbasi ilm-i nücum (astroloji) tezhibi (Pictures from History/Bridgeman Images)	160
3.2	Çinli saray ressamı Zhang Xuan'ın (712-756) ipek üzerine yaptığı bir resmin sonraki bir kopyası (Pictures from History/Bridgeman Images)	170

3.3	Perulu Felipe Guaman Poma de Ayala (1550?-1616) tarafından yazılmış elyazması <i>El Primer Nueva Corónica y Buen Gobierno</i> 'dan (Birinci Yeni Kronik ve İyi Yönetim) alınmış bir resim (© Corbis).....	179
3.4	Cengiz Han'ın en küçük oğlu Toluy Han ve karısı Sorgaktani Beki (Hatun) saray efradıyla birlikte, Reşidüddin'in <i>Câmiü't-Tevârih</i> 'inin bir 14. yüzyıl kopyasından (Pictures from History/Bridgeman Images).....	193
3.5	15. yüzyıldan bir Fransız tezhipli yazmasındaki pazar sahnesi (© Leemage/Corbis).....	201
3.6	Farklı yaşlardan Meksika çocuklarına verilen cezalar ve angaryalar, Mendoza Kodeksi (Bodleian Library, Oxford/Bridgeman Images).....	206
3.7	11. veya 12. yüzyıl Tibet'inden, bütün hisli varlıklara yardım eden şefkat <i>bodhisattva</i> 'sı Avalokiteşvara'nın ahşap bir figürü (Private Collection/Paul Freeman/Bridgeman Images).....	213
4.1	Aztek halkı çiçek hastalığından ölüyor. <i>Historia general de las cosas de la Nueva España</i> 'dan (Yeni İspanya'daki Şeyler Hakkında Genel Tarih) (Private Collection/Peter Newark American Pictures/Bridgeman Images).....	235
4.2	Çin porselen kâsesinden detay (Private Collection/Paul Freeman/Bridgeman Images).....	250
4.3	Albrecht Dürer'in Mahşerin Dört Atlısı gravürü (1498) (© Burstein Collection/Corbis).....	256
4.4	Japon ressam Ike no Taiga'ya (1723-1776) ait lavi (Philadelphia Museum of Art, Pennsylvania, PA/Purchased with funds contributed by Mrs John C. Atwood, Jr., 1969/Bridgeman Images).....	261
4.5	16. yüzyıla ait Osmanlı kahvehanesi minyatürü (Pictures from History/Bridgeman Images).....	270
4.6	17. yüzyıl Fransız kabartması (© Corbis).....	279
4.7	Farklı inançlardan din adamları, siyahlar giymiş Cizvit rahipleri de dahil, Akbar'ın sarayında toplanmışlar. Sih ressam Nan Singh'in 1605'te yaptığı çizim (Private Collection/De Agostini Picture Library/Bridgeman Images).....	290
4.8	Meksikalı ressam Luis de Mena'nın yaptığı resim (Museo de America, Madrid, Spain/Index/Bridgeman Images).....	299
5.1	Bir Japon ipek fabrikasında, 1921'de kadınlar büyük makineler kullanarak ipek ipliği makaralıyorlar (© Keystone View Company/National Geographic Creative/Corbis).....	331

5.2	İşleri, kömürü eşit parçalar halinde kırmak ve pislikleri ayıklamak olan kırıcı çocuklar, 1891'de Pennsylvania, Shenandoah'da Kohinore kömür madeninde çalışıyorlar (© Corbis).....	338
5.3	20. yüzyıl başlarında İngiltere'den süfrajet karşıtı bir kartpostal (Private Collection/© Look and Learn/Elgar Collection/Bridgeman Images).....	347
5.4	Kallpolis Grotto Mason Locası sponsorluğunda yapılan Üstün Bebek Yarışması, Washington, DC, 1931 (© Underwood & Underwood/Corbis).....	351
5.5	Hindistan'dan sözleşmeli köle olarak gelen plantasyon işçilerinin, 1891'de Trinidad'da Port of Spain'e varışları (Royal Commonwealth Society, London/Bridgeman Images).....	357
5.6	Fransız bisiklet şirketi De Dion-Bouton'un posteri, 1921 (© Swim Ink 2, LLC/Corbis).....	369
5.7	1968'de Kültür Devrimi sırasında, fotoğrafçıya verilen bir pozda, genç erkekler otobüs beklerken <i>Başkan Mao Zedung'dan Seçme Sözler'i</i> okuyorlar (Pictures from History/Bridgeman Images).....	381
5.8	Plaza de Mayo anneleri 1986'da "Son Nokta" (Punto Final) yasasını protesto ediyorlar (© Eduardo Longoni/Corbis).....	389
5.9	Küçük bir grup Ugandalı, Ağustos 2014'te Uganda, Entebbe'de 3.sü yapılan yıllık Lezbiyen, Gey, Biseksüel ve Transbireyler (LGBT) onur yürüyüşüne katılıyorlar (© Rebecca Vassie/AP/Corbis).....	396

HARİTA LİSTESİ

Harita 1.1	<i>Homo ergaster/Homo erectus</i> göçleri.....	21
Harita 1.2	Dünya çapında <i>Homo sapiens</i> göçünün DNA kanıtları.....	35
Harita 1.3	Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi.....	53
Harita 2.1	II. Bölüm’de bahsedilen eski şehirler.....	87
Harita 2.2	MS 400’de Dünya.....	145
Harita 3.1	İslam’ın yayılışı.....	157
Harita 3.2	1492’den önce Amerika kıtası.....	183
Harita 3.3	Pasifik’e yerleşilmesi.....	187
Harita 3.4	Doğu yarımkürede ticaret ağları, başlıca şehirler ve dinler, 500-1500.....	197
Harita 4.1	Dünya haritası, 1500.....	243
Harita 4.2	Dünya haritası, 1783.....	247
Harita 5.1	İngiltere ve Galler’de sanayinin gelişimi.....	326
Harita 5.2	Başlıca kıtalararası imparatorluklar, 1914.....	361
Harita 5.3	Servetin dünya çapında dağılımı, 2010.....	405

Giriş

Dünya tarihini anlatmanın pek çok yolu vardır. Sonradan yazıya dökülmüş olan, aralarında “Yaratılış Kitabı” (Eski Ahit), “Rig Veda” ve “Popul Vuh”un da yer aldığı sözlü tarihler, özellikle tanrıların eylemlerine ve insan evreni ile ilahi evren arasındaki etkileşimlere odaklanmıştır. Eski Yunan tarihçisi Herodotos, Persler ile Yunanlar arasındaki savaşı anlatan tarihine derin bir perspektif katmak için, bu tip sözlü geleneklerin yanı sıra görgü tanıklarının anlattıklarından da yola çıkarak, hikâyeyi kendi bildiği dünya içinde resmetmiştir. Antik Çin tarihçisi Sima Qian, tarihi, olayların, eylemlerin ve yarı-mitsel ilk bilge Çin hükümdarları ile başlayarak, imparatorlar, devlet adamları ve diğer önemli şahısların biyografilerinin ansiklopedik sunumu yoluyla aktarır. 10. yüzyıldan Müslüman tarihçi Ebu Cafer Taberi, Âdem ile Havva’nın yaratılışının öncesinden başlayıp, Kitab-ı Mukaddes ile Yunan, Roma, Pers ve Bizans kaynaklarını kullanarak, tarihi, uzun ve kesintisiz bir kültürel iletim süreci olarak sunmuştur. Ortaçağ Avrupa’sının ve Babür İmparatorluğu dönemindeki Hindistan’ın hanedan kronikçileri, “evrensel tarihler” yaratmak için sık sık dünyanın yaratılışı hikâyeleriyle başlayıp, ardından hızla bin yıllık dönemi geçip, şimdiki zamana yaklaştıklarında yavaşlayarak kendi yörelerindeki siyasi gelişimlere yoğunlaşmışlardır. Geniş kapsamlı tarih kitapları,

15. yüzyılda matbaanın ortaya çıkmasından sonra üretilen kitap deryası içinde yer alıyordu; bunların çoğunun yazarları çok bilgili erkek âlimler olsa da, şairler, rahibeler, hekimler, sıradan devlet memurları, eski köleler ve başkaları tarafından da kaleme alınabiliyordu. 18. ve 19. yüzyıllarda okuryazarlığın yaygınlaşması ile, yazarlar, ahlak dersleriyle dolu, bazıları özellikle çocuk ya da kadın okuyuculara yönelik dünya tarihleri yazdılar.

20. yüzyılda akademik tarih uzun bir süre milletlere odaklandı, ancak dünya tarihi de ortadan kaybolmadı. Örneğin I. Dünya Savaşı'nın yarattığı yıkımın hemen sonrasında ve kısmen de bu katliama bir yanıt olarak, H.G. Wells, dünya tarihini insanların “tüm insanlığın mutlu yaşamasını sağlayacak ortak bir amaç edinme” çabalarının hikâyesi olarak anlatan *The Outline of History*'yi (*Ana Hatlarıyla Dünya Tarihi*) yazdı. Okurlar bu kitabı, tıpkı Wells'in önceki romanı *The War of the Worlds* (*Dünyalar Savaşı*) gibi, iki haftada bir tefrika edilen bölümler halinde ucuza satın alabiliyordu ve milyonlarcası almıştı. 20. yüzyılın son çeyreğinde, küreselleşme ile dünyanın farklı bölgelerinin gitgide tek bir sisteme entegre hale gelmesi, küresel ölçekte tasarlanmış bir akademik tarihin yeniden ortaya çıkmasına yol açtı; insanların, malların ve fikirlerin dolaşımı ve etkileşiminin gitgide yoğunlaşarak ulusal sınırları aşması, bu dolaşımın ve etkileşimin kendisine yoğunlaşan tarihleri teşvik etti. Öyle ki günümüzde, imparatorluk tarihleri, ulusasıri tarihler ve sınır bölgesi tarihleri, postkolonyal tarihler, göç ve diaspora tarihleri, tuz, gümüş ve porselen gibi tek tek malların küresel tarihleri mevcuttur.

Toplumsal ve Kültürel Dünya Tarihi

Bu kitap, hem kadim gelenekler hem de yakın zamandaki gelişmelerden yararlanıyor. Tüm dünya tarihleri gibi, bazı konuları ön plana çıkarırken diğeri birçoğunu dışarıda bırakıyor, zira tüm bir tarihi bir ömürlük sürede (yazılabilmesi bir yana) okunabilecek bir kitabın sayfalarına sığdırabilmenin yolu yok. Kitap, üretici ve üreyici olarak insanın hikâyesini anlatırken, bu kavramları maddi olduğu kadar sosyal ve kültürel anlamlarıyla da ele alıyor. Benim

“üretici” insan mefhumum, yalnızca avcı-toplayıcı, çiftçi ve fabrika işçisini değil, şaman, kâtip ve sekreteri de kapsıyor. Aile ve akrabalık yapıları, cinsellik, demografi ve sıklıkla “üreme” kapsamında görülen diğer konular, bunların nasıl toplumsal olarak belirlendiklerini ve kültürler arası etkileşimlerle nasıl değiştiklerini inceliyor. Kitap ayrıca, insanlık tarihi boyunca, birinin biçim ve anlamındaki değişimlerin diğerinde de değişimlere yol açtığı üretim ve üreme arasındaki daimi alışverişin altını çiziyor. Siyasi ve askeri gelişmeleri de göz ardı etmeden, bunların sosyal ve kültürel etkenleri nasıl şekillendirdiğini ve onlar tarafından nasıl şekillendiğini inceliyor. Böylelikle, görece geleneksel konular olan siyaset ve savaşın her nasılsa toplumdan kopukmuş gibi irdelenmesiyle elde edilenden daha eksiksiz ve doğru bir resmi ortaya koyabiliyor.

Toplumsal ve kültürel olana bu odaklanma, kısa dünya tarihine yeni bir bakış açısı getiriyor. Küresel tarihle birlikte, sosyal ve kültürel tarih –ve bunların kapsamında ortaya çıkmış ilgili alanlar– geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısı boyunca tarihte ortaya çıkmış yeni yaklaşımların en önemlileri arasındadır. Bunlar sayesinde, tarihin odağı, siyaset ve büyük adamlardan, devasa bir konu yelpazesini – emek, aile, kadın ve toplumsal cinsiyet, cinsellik, çocukluk, maddi kültür, beden, kimlik, ırk ve etnik köken, tüketim ve başka pek çok konuyu– kapsayan bir alana kayarak genişlemiştir. Sırf elit tabakanın üyeleri değil, çok çeşitli kesimlerden insanların eylemleri ve fikirleri, bildiğimiz tarihin parçası haline gelmiştir. Aynı dönemde dünya tarihi de bir alan olarak gelişmekteydi, ancak bu, genel olarak politik ekonomiyi vurgulamış, devletler ve ticari liderler tarafından yürütülen geniş kapsamlı siyasi ve ekonomik süreçlere odaklanmıştı. Biraz da maddi objelerin bölgeleri aşan bir tarzda kıyaslanıp ilişkilendirilmesinin görece sorunsuz olmasından dolayı, bu tarih güçlü bir materyalist geleneğe sahiptir. Bunun tersine, sosyal ve kültürel biçimler ve kategoriler, daha çok tek tek toplumlara özgü görünür ve farklı yerlerde çok farklı anlamlar taşırlar. Bu yüzden onları kıyaslamaya ya da genellemeler yapmaya çalışmak, farklılıkları örtbas etmeyi ve karmaşıklıkları basite indirgemeyi gerektirir ki bu, sosyal ve kültürel tarihçilerin yapmaya çabaladıkları

şeyin tam zıddıdır. Buna ilaveten, 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyıl tarihçilerinin dünya tarihlerinde sosyal ve kültürel biçimler arasında karşılaştırmalar yapmak çoğunlukla onları tasnif etmek anlamına geliyordu –gruplar “ilkel” ya da “gelişmiş,” kültürler “uygarlık” olan ya da olmayanlar diye ayrılırdı– ve günümüz tarihçilerinin çoğu ise bu tür tasniflerden kaçınmaya çalışırlar.

Ancak kıyaslamak, tasnif etmek anlamına gelmek zorunda değildir ve tarihsel analiz, ister bir şeyin, zamanın bir anındaki haliyle daha geç bir noktadaki hali, ister geçmiş ile şimdiki zaman arasında olsun, daima kıyaslama içerir. Değişim, devamlılık, nedensellik ya da aradaki ilişkilere dair hiçbir soru, kıyaslamalar yapmadan yanıtlanamaz. Tarih aynı zamanda genellemeler ve bulguların ayıklanmasını da içerir. Tek bir olaya ya da bireye çok yakından bakan tarih anlatıları dahi, tarihçilerin daha önemsiz olduğuna kanaat getirdikleri şeyleri dışarıda bırakır ve farklı yerler ya da zamanlardaki gelişmelerle olan paralellikleri ima ederler. (Arkadaşlarımıza dün yaşadıklarımızı anlatan bizler de dahil, geçmiş olaylara dair bir hikâye anlatan herkes, aynı şeyi yapar.) Antik, Ortaçağ ve modern gibi büyük ve Song hanedanı ya da 1950’ler gibi küçük dönemleştirmelerin olduğu kronolojiye dayalı sınıflandırmalar vardır. Coğrafyaya (Avustralya, Amazon havzası), siyasete (Brezilya, Berlin), mesleğe (doktor, veri işleyici), dine (Müslüman, Mormon), sosyal gruba (soylu, rahibe) ve başka pek çok şeye dayalı sınıflandırmalar yapılabilir. Bu kategorilerin çoğu, her ne kadar zaman zaman bu gerçek unutulup, tartışmasız, tanrı yaratısı ya da doğal oluşumlar gibi görülmeye başlansalar da, elbette insan yapımıdır. Sınırları sık sık tartışmaya konu olur ve keskin sınırlardan ziyade muğlak ayırım çizgileri yaygındır. Ve tüm bu kategoriler –çağımızda yükselen okyanus seviyeleri ve kuruyan nehirlerle gördüğümüz gibi coğrafi olanlar bile– zamanla değişir. Bu kitap, sosyal ve kültürel gelişmeleri küresel bir ölçekte incelerken, tıpkı ticaret, malların dolaşımı ve imparatorlukların daha önce yazılmış dünya tarihleri gibi kıyaslamalar ve genellemeler yapacak, ama bunun yanı sıra çeşitliliklerle ve karşı örneklerle de işaret edecektir. Bunu müzikal terimlerle söyleyecek olursak, bir tema ve varyasyonları gibi düşünebilirsiniz.

Sosyal ve kültürel meseleler, Paleolitik çağdan (*Homo sapiens*'in sosyal kurumları, sanatı ve karmaşık dilleri yaratmaya başlaması, apansız bir bilişsel devrimin sonucu mu yoksa kademeli bir süreç miydi?) bugüne (Teknoloji ve küreselleşme çok daha büyük bir homojenleşme yaratarak yerel kültürleri tahrip mi etmekte yoksa demokratikleşme ve çeşitlilik için daha fazla fırsat mı yaratmakta?) günümüz dünya tarihinin önemli sorularının merkezinde yer alır. Sosyal ve kültürel meseleler, 19. yüzyılda Avrupalıların dünyanın büyük kısmındaki egemenliğinin, kömüre kolay erişim gibi tesadüflerin mi yoksa Protestan çalışma etiği ya da rekabet gibi öğrenilmiş davranışların mı sonucu olduğu şeklindeki politik ekonomiye dair gibi görülebilecek meselelerin de parçasıdır.

Bu kitap, sosyal ve kültürel alanlara odaklanması bakımından diğer dünya tarihlerinden ayrılmakta, ancak dünya tarihi alanının bazı temel yönlerini paylaşmaktadır. En bariz özellik olarak, dünya tarihçileri, her ne kadar analiz birimleri daima tüm dünyayı kapsamasa da, geniş açılı bir mercek kullanırlar. Tek tek milletler ve uygarlıkları geri plana iterek, etkileşim alanları da dahil farklı biçimlerde çizilmiş bölgelere ya da insanlar, mallar veya fikirlerin bölgelerüstü nasıl devindiklerine odaklanırlar. Okyanuslar, bilhassa deniz yolculuğunun kara yolculuğundan çok daha kolay ve ucuz olduğu çağlarda, kıtalar kadar, hatta belki daha da önemlidir. Adalar ve yoğunlukla etkileşimin gerçekleştiği ilk yerler olan o adalardaki sahiller ilginçtir.

Her tarih alanında olduğu gibi, bazı dünya tarihleri çok dar bir zamansal çerçeve seçip, dünyada on yılda, hatta tek bir yıl içinde olup bitenleri inceler: Örneğin 1688 yılında da, 1960'larda olduğu gibi, pek çok yerde çarpıcı olaylar yaşanmıştır. Diğer dünya tarihleri ise daha geniş bir zamansal çerçeve sunarak, zamanda çok daha gerilere uzanır. Küresel tarihçilerin çoğu, nasıl ülkeyi en önemli coğrafi birim olmaktan çıkarmışlarsa, "tarihöncesi"ni "tarihi" olandan ayıran keskin bir ayrım çizgisi olarak yazının icadını da önemsizleştirmişlerdir. Böylece arkeoloji ile tarih arasındaki sınır ortadan kalkarak, Paleolitik ve Neolitik, tarihin parçası haline gelir. Kimileri, zaman çerçevelerini daha da genişleterek, tarihi Bü-

yük Patlama ile başlatıp, böylece genelde astrofizik, kimya, jeoloji ve biyoloji tarafından incelenen gelişmeleri “Büyük Tarih” tabiri ettikleri çerçevenin kapsamına alırlar. Diğerleri bu kadar ileri gitmese de, dünya tarihçilerinin çoğu, tarihin, çok büyük ölçekleri de içeren bir dizi kronolojik ve uzamsal ölçekte ele alınması gerektiği konusunda hemfikirdir.

Dünya tarihçileri, tarihi nasıl bölümlere ayıracağımız, hangi olaylar ve gelişmeleri bir çağdan diğerine geçişte esas dönüm noktaları olarak belirleyeceğimiz konusunda daima bilinçli ve dikkatli olmamız gerektiği noktasında da hemfikirdir. Gerçi o dönemler ve dönüm noktalarına dair sık sık anlaşmazlığa düşerler. Örneğin kimileri modern dünyanın 13. yüzyılda Moğol İmparatorluğu’nun kurulmasıyla ortaya çıktığını savunurken, kimileri bunun 1492’de Kolomb’un yolculuklarıyla, bir kısmı ise 1789’da Fransız Devrimi’yle gerçekleştiğini söyler. Kimi tarihçiler ise, tek bir nokta aramanın, moderniteye tek bir yoldan varıldığını ima ettiği için yanlış olduğunu, ya da “modern” mefhumunun çok fazla değer yargısı yüklediği için artık kullanılmaması gerektiğini savunurlar.

Tarihi tüm dünya çerçevesinden ele alan tarihçiler, tarihin ne zaman başladığı ve ne şekilde dönemleştirilmesi gerektiği kadar, çalışma alanlarını isimlendirme konusunda da fikir ayrılığı içindedir. Kimisi dünya tarihi ile küresel tarih arasında bir ayrım çizgisi çizerek, bunlardan birinin sınırları, ya da, ulusaşırı veya diasporik tarih gibi, benzer yaklaşımların sınırları içinde kalır. Ben sınırlar gözetmeyi çok ilginç ve verimli bulmuyor, “dünya” ve “küresel” sözcüklerini, zaman zaman sırf cümlelerin yapısına göre birini ya da ötekini seçerek, dönüşümlü olarak kullanıyorum. İngilizcede “dünya” hem sıfat (dünya edebiyatı, dünya müziği) hem de isim (dünya tarihi) olarak kullanılabilirken, “küresel” daima bir sıfattır. Çoğu insan, “yerküre tarihi” denildiğinde küre biçimli haritaların tarihini düşünür.

Tüm bunların ne önemi olduğunu, benim bu kitaptaki yaklaşımımı bilmenin ne gereği olduğunu sorabilirsiniz. Tarih yazmak (ya da onu filmler, TV programları, web siteleri ya da müze düzenlemeleri gibi başka biçimlerde üretmek), dahil eden ya da dışlayan

bir seçme süreci olduğundan, okuyucu ya da izleyicinin, onu üreten kişinin bilinçli ya da bilinçsiz önkabulleri ve bakış açısını bilmesi önemlidir. Bunlar da yine tarihsel süreçlerle şekillenmişlerdir, zira (tarihçiler ya da yalnızca insanlar olarak) geçmişe dair bizim ilginç ya da önemli olduğunu düşündüğümüz sorular da, onları ne şekilde cevaplamaya çalıştığımız da değişir. Toplumsal tarih ve emek tarihinin, üniversitelere ve lisans programlarına, işçi sınıfından çok sayıda öğrencinin girmesiyle ya da kadın ve toplumsal cinsiyet tarihinin buralarda kadınların sayısının artmasıyla birlikte gelişmesi şaşırtıcı değildir. Dünya tarihinin küresel, ulusaşırı, post-kolonyal ve diasporik tarihin, 21. yüzyılın bileşik (interkonekte) dünyasında gitgide yaygınlaşan yaklaşımlar haline gelmesi hiç de tesadüf değildir. Asıl böyle olmaması tuhaf olurdu.

Kitabın Planı

Bu kitap, her biri bir öncekinden daha kısa bir zaman dilimini ele alan beş kronolojik bölüme ayrılıyor. Her bölüm, insanların o bölümde anlatılan çağa dair nasıl düşündüklerini ve onun hakkında bilgi edinmek için çoğunlukla ne tür delillerden yararlandıklarını da tartışıyor. Böylece yalnızca olup bitenlere değil, insanların bu olup bitenleri nasıl ortaya çıkardıkları ve bunları nasıl anlamlandırdıklarına dair de bir fikir ediniyorsunuz. Bunun için, I. Bölüm hariç her bölümde, o dönemde yaşayan insanların kendi toplumları ve çağlarına dair yazılarına da yer verildi. Dünya tarihi pek çok farklı ölçeğe incelenebildiğinden, her bölümde, iliştilirilmiş bir iki mikro tarih, daha dar bir mercekten bakan özel örnekler mevcut.

Belli konular –aileler ve soylar, gıda üretimi ve hazırlanışı, sosyal hiyerarşiler ve toplumsal cinsiyet hiyerarşileri, kölelik, şehirler, örgütlü suç, dini pratikler, göç– çoğu bölümde karşımıza çıkıyor, çünkü bunlar erkekler ve kadınların oluşturdukları yapılar ya da katıldıkları faaliyetler içinde, zaman ve mekânda çok yaygınlaşmışlardı ve her yerde önemli etkileri olmuştu. Öte yandan bunların hiçbirisi durağan değildi; bu yüzden her bölümde, bunların kâh iç gelişmeler, kâh diğerleriyle etkileşimler ve çoğu zaman da bunların

bir bileşimi sonucu nasıl değişime uğradıklarına değiniliyor. Ayrıca her bölüm, şehirlerin büyümesi ya da küresel bir ticaret ağının oluşturulması gibi, o bölümde ele alınan çağa damgasını vurmuş belirgin bir ya da iki gelişmeyi merkezine alıyor. Bu gelişmeler, dünya tarihi alanında çalışanlar tarafından çoğunlukla önemli kabul edilseler de, toplumsal ve kültürel yönleri zaman zaman göz ardı edilmektedir.

Dünya tarihçileri arasındaki tarihin yazıyla başlamadığı görüşünü yansıtan I. Bölüm olan “Arayıcı ve Çiftçi Aileler (MÖ 3000’e kadar)” Paleolitik ve Neolitik dönemleri ele alması dolayısıyla insanın tarihinin çoğu kısmını kapsıyor. Bu bölümde, Paleolitik dönemin taş baltalarının yerini daha özelleşmiş aletlere bırakması, küçük akraba gruplarının gitgide büyüyen köylere evrilmesi, eşitlikçi avcı-toplayıcıların toplumsal cinsiyet ayrımlarına, servet ve otorite paylaşımına göre sınıflara ayrılması ve ruhların, insan yapımı kalıcı kalıplara göre tapınılan tanrı hiyerarşilerine dönüşümü gibi, bitki ve hayvanların evcilleştirilmesiyle karmaşıklaşan toplumsal yapılar ve kültürel biçimler inceleniyor. Erken tarım toplumlarında kurulan –insanların çoğunluğunun toprağı ekip biçtiğı ve küçük bir seçkin tabakanın onların emeğıyle geçindiğı– temel toplumsal kalıp, dünyanın çoğu kısmında 20. yüzyıla kadar varlığını sürdürerek dikkate değer bir dirençlilik gösterdi.

Köyler, şehirlere ve kimi yerlerde daha büyük ölçekli devletler ve imparatorluklar haline gelen şehir devletlerine dönüştü. II. Bölüm olan “Şehirler ve Klasik Toplumlar (MÖ 3000-MS 500)”da bu süreç ele alınırken, irsi hanedanlar, hiyerarşik aileler ve etnik köken mefhumları gibi bu gelişmelere zemin hazırlayan toplumsal kurumlar ve kültürel normlar üzerinde duruluyor. Şehirlerde ve devletlerde birbirine yakın biçimde yaşayan insanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere yazı ve diğer bilgi kayıt yöntemleri icat edildi. Herkesin katıldığı sözlü ibadet, tedavi ve kutlama ritüelleri, dinlere, felsefelere ve Musevilik ile Konfüçyüsçülük de dahil, uzmanların öncülük ettiği bilgi dallarına dönüştü. Toplumsal farklılıklar, köle ve özgür olanı ayıran ya da insanları kastlar veya mertebelere göre gruplayan sistemler içinde resmileştirildi ve bu ayrımlar evlilikler ve

kültürel ideolojilerle korundu. Klasik imparatorlukların kozmopolit ortamlarında Hinduizm, Budizm ve Hristiyanlık doğup yaygınlaşarak, aile yaşamını ve toplumsal pratikleri şekillendirdi.

Klasik imparatorlukların çoğu ilk milenyumun ortasında yıkıldı, ancak bu çöküşe rağmen, dünyanın muhtelif bölgeleri sonraki milenyumda, kültürel, ticari ve siyasi bakımdan daha entegre hale geldi. III. Bölüm olan “Etkileşim Ağlarının Genişlemesi (MS 500-1500)” bu süreci ele alıyor. Ticari ve İslam da dahil dini bağlantı ağları, büyüyen şehirleri ve göz alıcı sarayları birbirine bağlarken, bu saraylarda, kalıtsal hükümdarlar ve onların maiyetini oluşturan seçkinler, kraliyet otoritesini güçlendiren kurumlar ve merasimler geliştirip, özel davranış kodlarına sahip saray kültürleri yarattılar. Hepsinin serveti, hem doğu hem de batı yarımkürede gerçekleşen ve toplumsal yapılar ile toplumsal cinsiyet yapılarındaki değişimlerle iç içe geçen tarımın yayılması ve yoğunlaşmasına dayalıydı. Konstantinopolis, Tenochtitlan ve Hangzhou gibi şehirler büyük metropoller haline gelirken, din, ticaret ve diplomasi, malların ve fikirlerin değiş tokuşu için bölgesel ve bölgelerüstü sahalar yaratarak insanları seyahate teşvik etti.

Kolomb’un ve haleflerinin yolculukları, iki yarıküreyi birbirine bağladı; IV. Bölüm olan “Yeni İlişkiler Dünyası (MS 1500-1800)” bu “Kolomb Mübadelesi”nin olumlu ve olumsuz biyolojik, kültürel ve toplumsal sonuçlarını inceliyor. Hastalıkların yayılması, bitkiler, hayvanlar ve tüketim mallarının bir yerden bir yere taşınmasının yanı sıra, karşılıklı bağımlılığın gitgide arttığı bir dünyada toplumsal protestolar, ayaklanmalar, savaş ve zorunlu göçe yol açan ekonomik değişimler, bu sonuçlar arasındaydı. Dinlerin de göç etmesi ve şekil değiştirmesi dolayısıyla, Protestan ve Katolik Reform Hareketleri ve Sihliğin doğuşu da dahil dinsel dönüşümler tüm bu gelişmelerle iç içe geçmişti. Kahvehaneler ve çay evleri, tiyatrolar ve sanat çevreleri gibi yeni kentli sosyal ortamlar ve kültürel kurumlar, erkeklere –ve yer yer kadınlara da– eğlence, sosyalleşme, tüketim ve fikir alışverişi fırsatları sundu, ancak insanlar arasında artan temas, aynı zamanda insani farklılıklara ilişkin daha katı inançların ortaya çıkmasına neden oldu.

Modern çağın dönüşümleri zenginlik ve yoksulluk arasında bugünün devasa sosyal ayrımlarının doğmasına öncülük ederken, aynı zamanda küresel ölçekte birbiriyle temas halinde bir insan toplumu da yarattı ki, V. Bölüm’de, “Sanayileşme, Emperyalizm ve Eşitsizlik (MS 1800-2015)” başlığı altında bu süreçler inceleniyor. Sanayileşme ve sanayisizleşme, emperyalizm ve anti-emperyalizm, komünizmin yükselişi ve yıkılışı, milliyetçiliğin yayılması gibi büyük ekonomik ve siyasi değişimler, hızla artan nüfus ve insanın çevreye etkisi çerçevesi içinde, toplumsal ve kültürel değişimlerle iç içe geçmiştir. Uluslararası toplumsal adalet hareketleri daha fazla eşitlikçilik ve anlayış çağrısı yaparken, etnik, dinsel ve toplumsal ayrımlar, gaddarlıklara, soykırımlara ve savaşlara yol açmıştır. Tarım, tıp ve silahlanmadaki teknolojik gelişmeler, hem insan ömrünü uzatıp hem de onu önceki çağlarda hayal bile edilemeyecek düzeylerde sonlandırırken, yerleşik toplumsal hiyerarşiler ve kültürel kalıpları da hem sarsmış hem de pekiştirmiştir.

Bu kitlesel savaşlardan biri, bir asır önce, yakın zamanda tanık olduğu sefalet ve kıyımı etkisiz kılacak mutluluk ve ortak bir amaç arayışının örneklerini tarihten bulup çıkarma çabasıyla H.G. Wells’i *The Outline of History*’yi yazmaya yöneltmişti. Benim bu kitabı yazarken böylesine radikal hedeflerim olmasa da, tüm küresel tarihçiler gibi, insanlık geçmişine dair daha geniş ve uzun erimli bir perspektif kazanmanızı; tüm toplumsal ve kültürel tarihçiler gibi, onu daha karmaşık (ve daha ilginç) bir hikâyeye dönüştürmeyi umuyorum.

Okuma Önerileri

Bu kitabı yazarken, aynı zamanda *Cambridge World History*’nin (2015) baş editörü olarak çalıştım. Bu yedi ciltlik eser, dünyanın çeşitli yerlerinden tarihçiler, sanat tarihçileri, antropologlar, klasik edebiyat uzmanları, arkeologlar, ekonomistler, sosyologlar ve alan araştırmaları uzmanları tarafından yazılmış makalelerle, günümüzün dinamik dünya tarihi alanının eksiksiz bir taslağını sunuyor; onların kavrayışları bu kitabın sayfalarında da

dile getiriliyor. Dünya tarihi ve küresel tarih alanına tek ciltlik giriş niteliğindeki eserler için, bkz. Bruce Mazlish ve R. Buultjens (ed.), *Conceptualizing Global History* (Boulder, CO: Westview Press, 1993); Ross Dunn (ed.), *The New World History: A Teacher's Companion* (New York: Bedford/St. Martin's, 2000); Patrick Manning, *Navigating World History: Historians Create a Global Past* (New York: Palgrave Macmillan, 2003); Marnie Hughes-Warrington (ed.), *Palgrave Advances in World Histories* (New York: Palgrave Macmillan, 2005); Douglas Northrop (ed.), *A Companion to World History* (Oxford: Wiley- Blackwell, 2012); Kenneth R. Curtis ve Jerry H. Bentley (ed.), *Architects of World History: Researching the Global Past* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2014). Dünya genelinde tarihin nasıl yazıldığı hakkındaki çalışmalar için, bkz. Eckhardt Fuchs ve Benedikt Stuchtey (ed.), *Across Cultural Borders: Historiography in Global Perspective* (Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2002); Dominic Sachsenmaier, *Global Perspectives on Global History: Theories and Approaches in a Global World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011); Prasenjit Duara, Viren Murthy ve Andrew Sartori (ed.), *A Companion to Global Historical Thought* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2014). Günümüzde tarih uygulaması üzerine dünya tarihi ve küresel tarihi de göz önüne alan faydalı incelemeler: David Cannadine (ed.), *What Is History Today?* (Londra: Palgrave Macmillan, 2003); Ludmilla Jordanova, *History in Practice*, 2. basım (Londra: Hodder Arnold, 2006); Ulinka Rublack, *A Concise Companion to History* (Oxford: Oxford University Press, 2012). Londra'daki Tarih Araştırmaları Enstitüsü tarafından hazırlanan internet sitesi "Making history: the changing face of the profession in Britain" ("Tarih yapımı: İngiltere'de tarih mesleğinin değişen yüzü") son dönem yaklaşımlar konusunda kusursuz kısa makaleler içeriyor: www.history.ac.uk/makinghistory/themes/.

Toplumsal tarih üzerine yakın zamanda yazılmış genel bir inceleme mevcut değil, ancak kültürel tarih için, bkz. Peter Burke, *What Is Cultural History?* (Cambridge: Polity Press, 2004) ve Alessandro Arcangeli, *Cultural History: A Concise Introduction*

(Londra: Routledge, 2011). Susan Kingsley Kent, *Gender and History* (Londra: Palgrave Macmillan, 2011) hem toplumsal hem kültürel tarihin önemli bir bileşeni olan toplumsal cinsiyet tarihiyle tanışma imkânı sunuyor. Dünya toplumsal cinsiyet tarihi için, bkz. Teresa A. Meade ve Merry E. Wiesner-Hanks (ed.), *A Companion to Gender History* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2004).

Arayıcı (*Forager*) ve Çiftçi Aileler (MÖ 3000'e Kadar)

Yaklaşık 10.000 yıl önce, bir grup genç insan, bugünkü Arjantin'in güneyinde bulunan Pinturas Nehri vadisinde bir mağaraya girdiler. Mağaranın duvarlarından birine ellerini yaslayıp, farklı renklerde doğal toz boya ları kemikten borularla üfleyerek ellerinin etrafına püskürttüler. Yine bu insanlar, ya da aynı dönemlerde yaşamış başkaları, insanların, hayvanların, kuşların ve o kuşlar ile hayvanları yakalamakta kullanılan ucuna taş bağlı bolasların* olduğu av resimleri çizdiler. Birisi ayrıca, geometrik ve zikzak motifler resmetti ve anlaşılan boyaya batırılmış bir bolası yukarı fırlatarak mağaranın tavanındaki noktaları yaptı. Ellerin yetişkin elinden biraz daha ufak olmasından, bunların genç insanlar olduklarını, ellerin hepsinin farklı oluşundan, grup halinde olduklarını anlıyoruz. Çoğunun sol el olması, bu kişilerin çoğunun sağ el kullandığına işaret ediyor, zira püskürtme borusunu, normalde

* Bolas: Uçlarına ağırlıklar bağlanmış ipler; hayvanların ayaklarına dolamak suretiyle avlanmaya yarayan bir silahtı – ç.n.



1.1 Arjantin, Cueva de las Manos'dan el izleri. MÖ 8000 civarında, mineral pigmentlerin, kemikten yapılmış borulara üflenerek püskürtülmesiyle oluşturulmuş silüetler.

iş yaparken kullandıkları elleriyle tutmuş olmalılar. Bilinen adıyla Cueva de las Manos'daki (Eller Mağarası) bu grup projesinin ne vesileyle yapıldığı bilinmiyor. Yetişkinlerin resmiyetle yönettikleri, ergenlerin aşması gereken bir erişkinlik ritüeli ya da bizzat ergenler tarafından yapılan, duvar yazılama gibi gayri resmi bir ritüel olabilir. Sadece bir oyun da olabilir. Resimleme nedeni ne olursa olsun, bu mağara, erken insan toplumunun pek çok niteliğine dair güçlü kanıtlar sunuyor: Teknolojik yaratıcılık, sembolik düşünme, sosyal bütünlük. Bu ve dünyanın çeşitli yerlerinde bulunan benzeri el izleri, “buradaydım” ve “buradaydık” deme tutkusunun çok eski olduğunu düşündürüyor. İnsanlar sonraları bunu yazıyla aktarmış, kendilerini ve gruplarını daha geniş mekân ve zaman ölçeklerinde konumlandırmıştır, ancak Cueva de las Manos'da el izlerini bırakan gençler, daha sonra mağaraya gelenlerin bunları göreceğini biliyorlardı. Onlar bilinçli bir biçimde, gelecekteki insanlar için geçmiş olayların –bizim tarih diye adlandıracağımız– bir kaydını yaratmaktaydılar.

Cueva de las Manos'u resimleyenler, geride, el izlerinin yanı sıra, kemik ve taştan yapılma aletler de bıraktılar. Sert malzemeden yapılma aletler, erken insan geçmişinden günümüze kalan en yaygın türdeki kanıtlardır ve bunlar geçmişe ilişkin söylediklerimizi (ve düşüncelerimizi) şekillendirir. 19. yüzyılda, Danimarkalı araştırmacı C.J. Thomsen, Kopenhag'daki bu tür alet bulgularını inceleyerek insan tarihini çağlara ayıran bir sistem geliştirdi. Böylece, insanın en eski çağı Taş Çağı, bir sonraki çağ Bronz Çağı ve bir sonraki Demir Çağı olarak adlandırıldı. Taş/Bronz/Demir sıralaması, özellikle teknolojik ilerlemenin genel bir ölçütü olarak kullanıldığında, dünyanın pek çok yerinde geçerli değildir: Bazı yerlerde ilk ana maden demirdi ve birçok yerde, madensiz çok karmaşık teknolojiler geliştirildi. Bu sıralama ayrıca, (bitki lifleri, sinir ve deri gibi) daha yumuşak materyallerden ya da çoğunlukla çürüyen (ağaç gibi) organik materyallerden yapılan, insan avadamlığının önemli bir kısmını oluşturan aletleri göz ardı eder. Ve başka fiziki objeler ve fiziki olmayan faktörlere değil, aletlere odaklanır. Öte yandan, bu eksikliklerine rağmen, Thomsen'in üç çağ sistemi, günümüze kadar gelmiştir. Thomsen sonrası araştırmacılardan biri, Taş Çağı'nı da ikiye ayırarak, esas olarak avcı-toplayıcılıkla yiyecek tedarik edilen Eski Taş Çağı veya Paleolitik Çağ'ın ardından, bitki ve hayvanların evcilleştirilmeye başlandığı Yeni Taş Çağı ya da Neolitik Çağ'ı getirir. Daha sonraki arkeologlar Paleolitik Çağ'ı da, yine günümüze dek gelmiş aletleri esas alarak, daha çok alt gruba ve coğrafi varyasyonlara ayırırlar ve (Avrupa ve Asya üzerine çalışanlar) Alt-Orta-Üst veya (Afrika üzerine çalışanlar) Erken-Orta-Geç diye adlandırırlar.

Bazı yerlerde, aletler ve resimlerin yanı sıra başka fiziki bulgular da günümüze dek gelebilmiştir. Fosilleşmiş kemikler, dişler ve diğer beden parçaları; yemek hazırlama işlemlerini kanıtlayan kesik izlerinin olduğu ve kömürleşmiş hayvan kemiği fosilleri; ya da evlerin köşe direklerinden kalma delikler, bunlardandır. Çoğu uzun zaman önce yok olsa da, bazı malzemeler bir iki yerde şans eseri korunmuştur: Bunlar, ya mağaraların içindeki toprağın derinliklerine gömülüdür, ya göçükler sayesinde rüzgâr ve suyla aşı-

nıp yok olmaktan korunmuşlardır ya da bataklıkların kimyasal yapısı çürümelerini önlemiştir. Tüm bu bulgular, araştırmacılar tarafından, sıkı bir incelemenin yanında artık daha fazla kimyasal ve fiziki testlerden geçirilmektedir. Bu testler arasında, (mikroaşınma analizi denilen) taş aletler üzerindeki aşınma şekillerinin analizi, (sabit izotop analizi denilen) besin kaynakları ve başka ipuçları için kemikler ve fosilleşmiş dışkıların kimyasal analizi, DNA'nın incelenmesi için genetik test ve çökeltilerde ısıl ısıldama tarihlenmesi (yaş tayini), dişlerin elektron döngü rezonans tarihlenmesi ve organik maddelerin karbon 14 yaş tayini gibi çeşitli yaş belirleme metotları yer alır. Karşılaştırmalı dilbilim, primatoloji, etnografi, nöroloji ve başka sahalardan bulgular da bunlara eklenir.

Arkeologlar, paleontologlar ve diğer araştırmacılar, bu bilgileri bir araya getirerek erken insan tarihinin bir panoramasını çizmişlerdir. Her ne kadar tıpkı fizik ve astronomideki gibi yeni bulgular yeni değerlendirmelere yol açsa da, ana hatlarıyla, büyük ölçüde ortak bir tarih manzarası söz konusudur. Bu bölümde, hominidler ve *Homo* cinsine mensup çeşitli türlerin evrimiyle başlayıp, erken avcı-toplayıcıların yaşam tarzları, akrabalık yapıları, sanat ve ritüelleri incelenerek ve bitki ve hayvanların evcilleştirilmesinin, daha büyük ölçekli hiyerarşik toplumsal yapıların ve daha incelikli kültürel formların yaratılmasında nasıl etkili oldukları belirlenerek, bu tarihin izi sürülüyor.

İnsan geçmişinin kısmi ve dağınık kalıntılarının yorumlanması, özellikle toplumsal ve kültürel meselelerde, spekülasyonları beraberinde getirir. Aletler ve diğer objelerin (bulundukları yere bakarak bunu belirleyebilmek kimi zaman mümkün olsa da) yalnızca kendilerine bakarak, bunları kimin yaptığını ya da kullandığını göremeyeceğimiz gibi, yaratıcıları ya da kullanıcılarının bunları ne amaçla yaptıkları ya da kullandıklarını da anlayamayız. Geçmişte ne kadar geriye gidilirse bulgular da o kadar seyrek ve tesadüfi hale geldiğinden, özellikle insan tarihinin en erken dönemini araştıranlar arasında, onlardan ne kadar yararlanabileceğimize ilişkin fikir ayrılıkları da keskinleşir.

Diğer Hominidlerde Toplum ve Kültür

Bu fikir ayrılıkları içinde, dönemleştirmeyeyle ilgili görünen ama aslında felsefi olan çok temel bir soru da yer alır: Toplum ve kültür tarihi ne zamandan başlatılmalıdır? 18. yüzyıl Avrupa'sında, günümüzde canlıları sınıflandırmak için kullandığımız sistemi yaratmış olan bilim insanları, insanları hayvanlar âlemi içinde, Primatlar takımında, *Hominidae* familyasında, *Homo* cinsi içinde konumlandırmıştır. Hominidler familyasının günümüze dek gelen diğer üyeleri, büyük maymunlardır –şempanze, bonobo, goril ve orangutanlar– ve bunları araştıran bazı primatologlar, gayet rahatlıkla şempanze toplumundan, hatta şempanze kültüründen söz etmektedir. Büyük maymunların hepsi –ve ayrıca diğer bazı hayvanlar ve kuşlar– alet kullanır ve karmaşık sosyal hiyerarşilerde yaşar. Des Moines'deki Iowa Primat Öğrenim Merkezi'nde küçük bir grup akrabasıyla yaşayan bonobo Kanzi, bakıcılarının yaptıklarını izleyerek, keskin taş aletler yapabiliyor, odun toplayıp ateş yakabiliyor ve yiyeceklerini pişirebiliyor. Kanzi'ye, bir ekranda yer alan, objeleri ve düşünceleri simgeleyen sembolleri tanımayı, onlara karşılık vermeyi ve onları seçmeyi öğretmişler, ancak bu sembolleri birleştirerek yeni fikirler üretebilmesinin, ya da hem kendinin hem de etrafındaki insanların bunu yaptığını bilebilmesinin mümkün olup olmadığı hararetili bir tartışma konusu.

Bu iki ayırıcı özellik –sembolleri yeni biçimlerde birleştirmek ve hem kendinin hem de başkalarının içsel yaşamları ve bilinçleri olduğunu anlamak– günümüzün çoğu bilim insanına göre, insanlarla diğer türler arasındaki ayrımın özünü oluşturur (alet yapmak, ölümün farkında olmak, acı çekmek, diğerkâmlık ve sayı saymak gibi daha önce öne sürülmüş diğer niteliklerin diğer hayvanlarda da olduğu artık biliniyor). Sembolik düşünce, sembolik ve sözdizimsel bir dilin varlığını, yani, belli kuralları olan ve halihazırda var olmayan şeyler ya da durumlardan da söz edebilen bir iletişim yöntemi yaratmayı gerektirir. Bu yöntem, sözlü, işaretli, yazılı veya bunların bir bileşimi olabilir, ancak bir dil olabilmesi için en az bir canlıyla daha paylaşılması şarttır. Sembolik iletişim dünyanın daha

iyi kavranması ile kullanılmasını sağlar ve bir nesilden diğerine aktarılabilirdiğinden, o dünyanın nesiller üstü ortak bir yorumunu yaratır. Bilince dair bir bilinç de –filozofların “zihin kuramı” dedikleri şey– hem bilişsel hem de toplumsaldır. Yalnızca (hayvanların yaptığı apaçık olan) başkalarının yaptıklarına tepki vermeyi değil, aynı zamanda, başkalarının ne düşündüğü ya da hissettiğini muhakeme etmeyi, onların amaçları olduğunu anlamayı ve bir şeyi neden yapıyor olabileceklerine dair soyutlamalar yapmayı da içerir.

Kanzi ile çalışan primatologlar onun her ikisini de yaptığını savunsalar da, onu gözlemleyen başkaları, bu yaklaşımın antropomorfizm* olduğunu düşünmektedir. Erken homininleri –hominidler familyasında bizi kapsayan (ama büyük maymunları dışlayan) alt familyayı– inceleyen araştırmacılar da, benzer biçimde bölünmüşlerdir. Bazıları, sembolik bir dil kullanmayan geçmişteki homininlerde kültüre ilişkin her türlü tartışmanın da, bizim gibi olmayan ya da en azından “kültür” gibi bir şeye sahip olacak kadar bize benzemeyen varlıklara kendi düşünme biçimlerimizi atfederek yapılan bir tür antropomorfizm olduğu fikrindedirler. Clive Gamble ve diğerleri ise, bunun fazla sınırlı bir bakış açısı olduğunu söylerler ve sembolik düşüncenin söze dökülmeden milyonlarca yıl önce objeler ve insan bedeni tarafından dışa vurularak, ortak sosyal mutabakat ağlarıyla homininler arasında irtibat sağladığını savunurlar.

Öte yandan, toplum ve kültür tarihinin *ne zamandan* başlatılması gerektiğine ilişkin tartışmalardaki tüm taraflar, bunun *nere-den* başlatılması gerektiği konusunda hemfikirdir: İnsan, bundan 6-7 milyon yıl önce, bazı hominidlerin en azından ara sıra iki ayak üstünde yürümeye başladıkları Afrika’da ortaya çıktı. Başlangıçta bu hominidler her iki şekilde, hem yerde iki ayak üstünde, hem ağaçta dört ayak üstünde hareket ediyordu, ancak milyonlarca yılda, bazılarının iskelet ve kas yapıları, dik yürümeyi daha kolaylaştıracak şekilde evrildi. Yaklaşık 4 milyon yıl önceden başlayarak, Afrika’nın güneyi ve doğusunda yaşamış olan, paleontologların *Australopithecus* cinsi olarak sınıflandırdıkları gruplar

* İnsani nitelikler atfetme, insanlaştırma – ç.n.

buna dahildi. Bunlar, bedenleri ağaçların üzerinde kolayca hareket edebilecekleri kadar hafif, ancak arka bacakları iki ayak üzerinde harekete elverişli, kısa boylu hominidlerdi. Fosilleşmiş hayvan kemiklerindeki kesi izleri ve sıyrıklardan anlaşıldığına göre, yaklaşık 3,4 milyon yıl önce, bazı *australopithecus*'lar hayvanların etlerini kemiklerinden ayırmak için doğadaki objeleri kullanmaya başladılar. Böylece eti taşınabilir porsiyonlara bölebildiklerinden, yiyeceklerini ne zaman ve nerede yiyeceklerine dair çok daha fazla seçme şansı elde ettiler. Bir aşamada, Doğu Afrika'daki bazı gruplar alet kullanmanın yanı sıra alet yapmaya da başladılar; bunların şimdi bilinen en eski örneği 2,6 milyon yaşında olsa da, arkeologlar daha eskilerinin de bulunabileceğini düşünmektedir. Hominidler bir taşla diğeriyle vurarak, çağdaş arkeologların bulgularına göre bir filin (öldüremese de) etini kesebilen, keskin yassı parçalara ayırabiliyor ve bu taş aletleri elde etmeye yarayan taşları bir yerden bir yere taşıyorlardı.

Herhangi bir şeyin üretiminde olduğu gibi, bu yassı taş kesikleri yapmak da maksat, hüner ve fiziki yeterlilik gerektiriyor, bu yeterlilik, “çekiç” gibi kullanılan taşı kusursuzca tutabilecek, diğer parmaklara karşılık gelen ve dokunabilen bir başparmak ve objeleri istediği gibi yönlendirebilen hassas kaslara sahip bir elle sağlanıyordu. *Australopithecus*'ların, diğer primatların daha katı (ama çok daha güçlü) ellerinden çok farklı olan bu eli neden geliştirdikleri bilinmiyor, ancak buna alet yapmaya başlamalarından önce de sahip oldukları *biliniyor*. İnsan eli alet kullanmak ya da yapmak üzere evrilmemiş, halihazırda evrilmiş olduğu için alet kullanmıştır. Dolayısıyla bu, paleontologların “eksaptasyon”* olarak adlandırdıkları, tesadüfen ya da henüz anlayamadığımız bir amaç için evrimleşmiş, ancak sonradan belli bir amaçla kullanılmış bir özelliktir. Bedende sonraki gelişimlerde vazgeçilmez hale gelen diğer organlar da –aşağıda daha ayrıntılı değinilen gırtlak gibi– eksaptasyonlardır. (Yine pek çok toplumsal yapı ve kültürel form da eksaptasyondur: Bilinmeyen sebeplerle veya belki sırf deney olarak gelişmişler, an-

* Evrimsel biyolojide doğal seleksiyonun aslen yapılandığı kullanım biçiminden farklı bir yöne evrimleşen özellikleri tanımlamak için kullanılan terim – ed.n.

cak sonradan geleneklere dönüşmüşlerdir; nereden çıktıklarına dair açıklamalar sonradan uydurulmuş olup, muhtemelen aslında nasıl ortaya çıktıklarıyla pek ilgisiz şeyler söylemektedirler.)

Australopithecus'lar, anlaşılan, bulabildikleri her şeyi yemişlerdir ve fosilleşmiş hayvan kemikleri, fosilleşmiş dişler ve diğer tipte bulguların işaret ettiğine göre, buna et de dahildir. Paleontologlar bu etin çok büyük ihtimal “çöplenildiği” fikrindedir; *australopithecus*'lar, leoparların ağaçlara sakladıkları leşleri çalmış ya da –esnek elleriyle, diğer yırtıcıları uzaklaştırmak için taş atarak, “enerji çöplenmesi” uygulamışlardır. Bu da onların yakın akraba az sayıda bireyden ziyade daha büyük gruplar halinde yaşadıklarını düşündürür. Daha büyük gruplarda yaşamaları, aynı zamanda diğer yırtıcılardan daha başarıyla kaçınabilmelerini sağlamış –zira homininler avlandıkları kadar av da oluyorlardı– ve onları daha karmaşık iletişimlere teşvik etmiş olabilir.

Bu yeni aletler ve onlara eşlik eden yaratıcı davranışlar, *australopithecus*'lar arasında ortaya çıkmış, onlar da Afrika'nın farklı kesimlerinde farklı türlere ayrılmışlardır. Yaklaşık iki milyon yıl önce, bu türlerden biri, sonraları paleontologların ilk *Homo* cinsi olduğuna hükmettikleri farklı bir hominin tipini doğurmuştur. Doğu Afrika'da bulunan fosil kalıntılarının hangilerinin ilk *Homo* olarak sınıflandırılması gerektiği tartışmalıdır, çünkü bu saptama, fosil kayıtlarındaki dağınık kemik ve taşların işaret ettiği anatomik özellikler ya da davranışsal motiflerin hangilerinin bir hominini kesin olarak *Homo* (ve dolayısıyla bizim atamız) kıldığı konusundaki bakışınıza göre değişir. Adaylar arasındaki *Homo habilis* (“maharetli insan”) ve *Homo ergaster*'in (“iş yapan insan”) isimleri, 1960'lar ve 1970'lerde bu terimleri icat eden arkeologlara göre insan olmanın özünün alet yapma kapasitesi olduğunu gösterir. Ve *Homo*'nun yaptıkları, genel olarak el baltaları diye adlandırılan ilk çok amaçlı keskin taş aletler ve sonrasında bunların biraz daha özelleşmiş versiyonlarıdır. Bu, çok daha gelişkin bir zekâyâ işaret eder ve iskelet kalıntıları da bunu destekler, zira *Homo* cinsinin bu ilk üyeleri, *australopithecus*'larınkinden daha büyük bir beyne sahipti. Aynı zamanda, kalçaları dar, bacakları uzun ve ayakları



Harita 1.1 Homo ergaster/Homo erectus göçleri.

tümüyle iki ayak üstünde hareket ettiklerine işaret ediyordu. Ancak burada bir ironi mevcuttur: Dar ve dikey kalça daha büyük beyinli bir canlı doğurmayı güçleştiriyordu. Büyük beyin ayrıca vücudun diğer organlarına göre çalışmak için daha fazla enerji harcar, bu yüzden büyük beyinli hayvanlar küçük beyinlilere kıyasla daha fazla kalori tüketmek zorundadır.

Beyin ile kalça arasındaki bu kopuş, *Homo ergaster*'le başlamış olabilecek toplumsal sonuçlar da dahil, pek çok sonuca yol açmıştır. Kalça, beynin doğumdan önce büyüebilme kapasitesini sınırlar, bu da modern insanlarda doğumdan sonra çok daha fazla beyin büyümesi demektir; insan doğduğunda, beyni, yetişkinlikteki boyutlarının yalnızca dörtte biri büyüklüğündedir. Dolayısıyla insanın ebeveynlerine ve çevresindeki diğer insanlara bağımlı olduğu dönem, diğer hayvanlarınkine kıyasla çok daha uzun sürer. Ayrıca ebeveynler çok daha uzun bir dönem boyunca çocukla ilgilenmek

zorundadır, aksi halde çocuk ölür. Beyin boyutlarından yola çıkarsak, bu dönem *Homo ergaster*'de modern *Homo sapiens*'tekinden çok daha kısaydı, ancak yine de grupların bebek ve çocuk bakımı için kuşaklar üstü toplumsal yapılar geliştirmelerine yol açacak kadar uzun olmuş olabilir. Hatta *Homo ergaster* anneler (ve erkekleri de), tıpkı, fosil kayıtlarında açıkça bulgulanmış faaliyetler olan yiyecek toplama, avlanma ve yemek pişirmede yaptıkları gibi, doğururken de birbirlerine yardım etmiş olabilirler.

Australopithecus'larınkinden daha büyük beyin ve daha dar bir kalçanın yanı sıra, *Homo ergaster*'in toplumsal çıkarımlara varmamızı sağlayan başka fizyolojik özellikleri de vardı. Sindirim organları da dahil, iç organları küçüktü. Dolayısıyla, hayatta kalmalarına yetecek enerjiyi sağlayabilmek için, en kolay yolu hayvan ve hayvansal ürünler –başka memelilerin yanı sıra böcek, sürüngen, balık, yumurta ve kuş– tüketmek olan, yağ ve proteini yüksek bir diyetle ihtiyaç duymuşlardı. Bu hayvanların bazılarını yakalayabilmek, kızgın güneşin altında uzun mesafeleri yürüme ve koşmayı gerektirmiş olabilir; bu da, beden ısınısını yalnızca hızla solumak suretiyle düşüren pek çok memeli için zordur. *Homo ergaster* muhtemelen terleyerek vücudunu soğutabiliyor, görece tüysüz oluşu bu süreci kolaylaştırıyordu. İnsan bedenindeki bitlere dair araştırmalar bu fikri destekler, zira saçlı kafamız yalnızca insanlarda bulunan bir bit tipini barındırırken, tüylü genital bölgelerde diğer hayvanlarda da olan başka bir bit türü bulunur. İlki atalarımızın tümüyle tüylü olduğu zamanlardan beri konaklık ettiğimiz bitin devamıyken, ikincisi sonradan diğer türlerle olan temasımızdan kaptığımız bir türdür.

Beden tüylerinin kaybedilmesi, serinlemeyi (ve dolayısıyla avlanmayı) kolaylaştırdı, ancak bu aynı zamanda bebeklerin annelerine diğer primat türleri kadar kolayca tutunamamaları demekti. *Homo ergaster* annelerinin bu sorunla nasıl baş ettiklerine dair fosil kayıtlarında bir bulgu yoktur. Belki de küçük çocukları varken avlanmıyor ya da kısa süreliğine çocuklarını bırakıp gidiyorlardı, zira bulundukları mahaller, grupların zaman zaman geri döndükleri bir karargâhları olduğuna işaret ediyor. Bir ihtimal de bitkilerden

ya da hayvansal materyallerden çocuklarını taşımalarına yardımcı olacak askılar icat etmişlerdi, ancak yumuşak malzemeden yapılan her alet gibi bunlardan da geriye bir iz kalmamıştır.

Kısa sindirim sistemi sorununun bir diğer çözümü, sindirimin bir kısmını, yiyecekleri pişirme yoluyla bedenin dışında halletmektir. Çiğ eti çiğnemesi ve sindirmesi zordur ve pek çok çiğ bitkisel ürün için de durum böyledir; diğer primatlar çiğnemeye bir gün içinde saatler harcar. Pişirme, kompleks karbonhidratlar ve proteinleri parçalayarak yiyeceğin enerji verimini artırmak suretiyle, dışarıdan bir enerji kaynağının (ateşin) bu işin büyük kısmını halletmesini sağlar; ayrıca, yemesi tehlikeli olabilecek pek çok şeyi toksinlerden arındırır. Erken *Homo ergaster* yerleşimlerinde ateş kullanıldığına dair az sayıda bulgu vardır ve Richard Wrangham'ın da aralarında olduğu bazı araştırmacılar, pişirmenin olduğuna dair fosil kanıtların bulunmaması durumunda bile, daha büyük beyin, daha küçük ve yuvarlak dişler ve yaklaşık 2 milyon yıl önce gelişmiş olan daha kısa bağırsakların ancak pişmiş yiyeceklerle mümkün olabileceğini savunurlar. Diğer araştırmacılar pişirmeyi, daha yakın geçmişte, muhtemelen MÖ 780.000 civarında başlayan, hominin türüne ait bir icat olarak görür; bu tarih İsrail'deki bir yerleşimde izlerine rastlanan denetim altındaki ateşin geniş kesimlerce kabul edilen ilk bulgularının tarihidir. Ya da belki de ocakların pek çok bölgede arkeolojik bulguların yaygın bir parçası haline geldiği 400.000 yıl öncesine kadar ateşin düzenli kullanımından söz edilemez.

Ne zaman ve nerede gerçekleşmiş olursa olsun, pişirme, muazzam toplumsal ve kültürel sonuçlara yol açmıştır. Pişirmenin yol açtığı kimyasal ve fiziksel reaksiyonlar, binlerce yeni bileşen yaratarak, pişmiş yiyecekleri çiğ olanlara kıyasla daha aromatik ve daha karmaşık çeşnili hale getirir. Kavrulmuş kahve ve çikolatanın tasvirlerindeki söyleyişle, bunlar tamamen farklı şeylerden “üst notalar” ya da “çeşni notaları” geliştirir. *Homo* cinsi üyeleri omnivor olduklarından, karmaşık çeşnileri tercih etmeye genetik yatkınlık geliştirmiş olabilirler, öyle ki pişmiş yiyeceklerin tadı (ve tat almak için şart olan kokusu) onlara daha iyi gelmiş olabilir. Sonuçta pişirme, belli

bir zaman ve yerde bir grupla birlikte yemek yemeye yol açmış, bu da daha fazla sosyalleşme getirmiştir. Pişirme, yenabilir yiyeceklerin kapsamını genişlettiğinden, yemek yapımında deneyselliği teşvik etti. İsrail'deki en eski ocakların olduğu yerleşimde, aynı zamanda kabuklu yemişler ve çekirdekleri kırmakta kullanılan, bunların yenibilme olanaklarını çeşitlendiren aletlere dair bulgular görülmüştür. Pişirme ayrıca sembolik düşünceyi de teşvik etmiş olabilir, çünkü pişmiş yiyecekler sıklıkla bizi henüz ortada olmayan şeylere dair düşündürür ve hem pişirme hem de yeme, son derece törenselleştirilen faaliyetler olabilir. Ayrıca pişirme, sonraki insan kültürlerinde başlı başına derin bir anlamı olan ateşi içeriyordu.

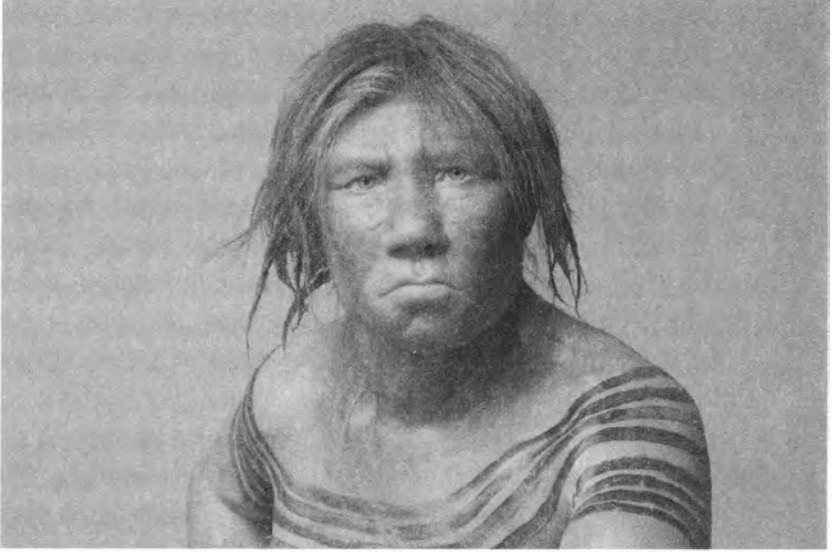
Homo ergaster toplumlarında pişirmeye dair bulgular çok zayıftır, ancak göçe dair bulgular kuşkuyla yer bırakmaz. Peyderpey, küçük gruplar Doğu Afrika'dan yola çıkıp Orta Afrika'nın açık düzlüklerine ve oradan da Afrika'nın kuzeyine göç etmişti. 1 ila 2 milyon yıl önce, yerkürenin iklimi bir ılnma evresine girdi ve *Homo ergaster* bundan 1,8 milyon yıl önce Asya'nın batısına ilerleyerek daha da geniş bir alana yayıldı. Burada bazıları –kimileri tarafından *ergaster* ve *erectus* aynı türe verilen iki farklı isim olarak görülse de– pek çok paleontoloğun *Homo erectus* (“dik insan”) diye adlandırdığı türe evrildi. (*Homo ergaster* ve *homo erectus* günümüzde birçok alt grubu kapsayan geniş ve değişken türsel kategorilerdir.) Bunlar göç etmeye devam ettiler: Çin'de ve Endonezya'nın Cava Adası'nda bulunan kemikler ve başka materyaller, *Homo erectus*'un yaklaşık 1,5 milyon yıl önce buralara eriştiğine, dolayısıyla çok büyük kıtaları aşarak olduğu kadar, kıyıları boyunca da göç ettiğine işaret eder (o zamanlar deniz seviyeleri bugünkünden daha alçaktı ve Cava'ya yürüyerek varılabiliirdi). *Homo erectus* ayrıca batıya da yürüyerek, en az 800.000 yıl önce bugünkü İspanya'nın bulunduğu topraklara ve sonra Avrupa'nın daha kuzeyine ulaştı. Bu yerlerin her birinde, *Homo erectus* yeni bitkisel besin kaynaklarını ve yöredeki hayvanları avlamanın yollarını öğrenerek, avcı-toplayıcı tekniklerini yerel çevreye uyarladı.

Modern Gürcistan topraklarında yaklaşık 1,8 milyon yıl önce-sinden kalma bir *Homo erectus* kazı alanında, fosil kayıtlarındaki

ilk merhamet ya da sosyal diğerkâmlık kanıtına rastlanır. Bulunan kafataslarından biri, dişleri dökülerek tek dişle kalmış, ancak bundan sonra uzun yıllar yaşamaya devam etmiş yaşlı bir adama aitti. Bu ancak birlikte yaşadığı kişilerin ona yardım etmesiyle mümkün olabilirdi.

Fosil kayıtlarında *Homo ergaster/erectus*'larda sembolik düşüncenin olduğuna dair net herhangi bir kanıt –bir bezeme, sanat eseri, beden süslemeye dair bir işaret– yoktur. Öte yandan, daha kapsayıcı bir kültür perspektifini benimseyenler, çok devasa bir bölgede ve uzun bir zaman diliminde, el baltalarının simetrik ve tek tip oluşuna işaret ederek, bunun yalnızca pratiklik ve kullanılabilirlikle ilgili olabileceği gibi, “iyi”nin soyutlamasının bir temsili de olabileceğini söylerler. Bunlar çoğunlukla tek bir yerleşimde büyük miktarlarda üretilmişti ki yine sırf iyi taşların olduğu lokasyonlar dolayısıyla pratik bir nedenden kaynaklanabileceği gibi, iş ya da sosyal rollerde belli bir uzmanlaşma seviyesini de düşündürür. Bu yerleşimlerin birkaçında binlerce el baltası kalmıştır ve bunların birkaçı alet olamayacak kadar iridir; bunlar ritüel ya da tören için kullanılan objeler ya da yapan kişinin sıradışı yeteneğini sergilemesinin bir yolu olabilir mi?

Homo erectus'larda sosyal farklılaşma ya da kültüre dair var sayımlar çok ihtilaflıdır, ancak homininlerin biraz daha geç türlerine dair olanlar pek öyle değildir. Bunlardan biri, 600.000 ila 250.000 yıl önce Afroavasya'nın pek çok yerinde bulunmuş olan, boyut olarak modern insaninkine yakın bir beyne sahip *Homo heidelbergensis*'tir. Kimileri basit barakalar inşa etmiştir ve yukarıda belirtildiği gibi MÖ 400.000'den sonra pek çok yerleşke, kontrollü ateşin olduğuna dair kanıtlar sunar. Bunlardan biri bugünkü Güney Fransa'da bulunan Terra Amata'dır; burada uzaklardan taşınmış kırmızı ve sarı balçık kalıntıları da bulunmuştur. Bunlar muhtemelen boya olarak kullanılıyordu ki bu da neyin cazip veya önemli olduğu hakkında bir mefhumun varlığını düşündürür. Almanya'daki bir bataklığın sunduğu kanıtlar, ocaklar ve dünyanın korunmuş en eski ahşap aletleri (uzun, keskin ahşap mızraklar ve taş bıçakların ahşap sapları gibi görünen parçalar) yaklaşık



1.2 Dişi bir Neandertalin, fosiller ve DNA kanıtlarından belirlenen anatomiye göre yapılmış model heykeli, bazı Neandertallerin kırmızı saç ve mavi göz geni taşıdığını gösteriyor. Sanatçı, zorlu hayat koşullarını yansıtan bir yüz ifadesi seçmiş ve Neandertal yerleşimlerinde pigment toprakları bulunmuş olması nedeniyle, vücut boyası eklemiştir.

400.000 yıl öncesinden kalma olup, karmaşık aletlere dair en eski işaretlerdir. İspanya'nın Atapuerca bölgesindeki mağaralardan birinde derin bir yarığın dibindeki bir çukur, en az 350.000 yıl öncesine ve bir ihtimal 600.000 yıl önceye ait, yirmi sekiz insanın kalıntılarını içerir. Bu insanlar buraya, çok büyük kültürel imalar içeren bir pratikle, öldükten sonra bilerek konulmuş olabilir ki bu da Sima de los Huesos'u (kemik çukuru) bilinen en eski gömüt haline getirir. Kenya'daki bir yerleşkede arkeologlar, 280.000 yıl öncesinden kalma, devekuşu yumurtasının kabuklarından yapılmış, bir ipe dizilebilecek şekilde delikler açılmış diskler buldular ve İsrail'de arkeologlar kimilerinin sanatsal üretimin ilk bulguları kabul ettiği, yaklaşık 230.000 yıl öncesinden kalma kadın gövdesi biçimli küçük bir taş keşfettiler.

Sima de los Huesos'daki grup, homininlerde *Homo sapiens* dışı türlerin en ünlüsü olan (adını ilk kalıntıların keşfedildiği Almanya'daki Neander Vadisi'nden alan) Neandertallerin ataları

gibi görünmektedir. Neandertaller yaklaşık 170.000 yıl öncesinden başlayarak, dolayısıyla başlangıçta *Homo heidelbergensis* ile aynı zamanda, Avrupa ve Batı Asya'nın çeşitli yerlerinde yaşadılar. Beyinleri modern insanlarınki kadar büyüktü, ancak diş bulguları daha erken erişkinliğe ulaştıklarını, dolayısıyla başkalarına muhtaçlık –bu yüzden belki de öğrenme– dönemlerinin bizimkinden daha kısa sürdüğünü söylüyor. Mızrak ve hayvan derisi yüzme-ye yarayan keskiler dahil karmaşık aletler kullanıyorlardı, bu da kemiklerinin bulunduğu Akdeniz kıyılarından Sibiry'a kadar uzanan farklı çevresel koşullar ve iklimlerde hayatta kalabilmelerini sağlamıştı. İskelet kalıntılarındaki yıpranma ve aşınmalara bakılırsa, hem erkekler hem kadınlar aynı tip ağır fiziksel işlerle uğraşüyor ve yaklaşık aynı yaşlarda ölüyorlardı. Müstakil evler inşa ediyorlar ve ateşi ocaklarda kontrol altına alarak, burada, (sabit izotop analizlerinin kanıtladığı üzere) büyük memeliler de dahil hayvanlar ve (diş plakları bulgularının kanıtladığı üzere) pek çok bitki çeşidi pişiriyorlardı. Aletleri zamanla bir miktar değişmiş görünmekte ve yalnızca ihtiyaç gereği tam oracıkta değil, birkaç aşamada üretildiklerine dair işaretler barındırmaktadır. Dolayısıyla Neandertaller, anatomik olarak *Homo sapiens* olmasalar bile, Francesco d'Errico gibi uzmanların “davranışsal modernliğin” bir parçası diye tanımladığı özellikler olan teknolojik buluşçuluk ve uzun vadeli planlama gibi özellikler sergiliyorlardı.

İspanya'da 50.000 yaşındaki bir Neandertal yerleşiminden elde edilen bulgular, Neandertal toplumuna dair şaşırtıcı fikirler akla getirmiştir. Burada farklı yaşlarda on iki birey –kurbanların diş minelerinden anlaşıldığına göre– yiyecek kıtlığının olduğu bir dönemde, bir başka grup tarafından öldürülüp yenmiş görünmektedir. DNA bulguları bu on iki bireyin akraba olduklarını ve yetişkin erkeklerin akrabalık bağının dişilere göre daha yakın olduğunu gösterir. Dolayısıyla erkekler büyük ihtimalle doğdukları ailede kalmış, kadınlar ise başka ailelerden gelmişlerdi ki bu model sonraları çağlar boyu ve pek çok yerde *Homo sapiens* tarafından tekrarlanacaktır. Çocukların ikisi aynı kadının yavrusuydu ve aralarında üç yaş fark vardı; muhtemelen uzun emzirme döneminin

sonucu olan bu doğum aralığı da yine sonraki pek çok avcı-toplayıcının tekrarlayacağı bir şeydi. Bu yerleşim Neandertallerin hem düşmanca hem sevecen sosyal ilişkilerine dair ipuçları yakalamak için görülmedik bir fırsat sunar.

Pek çok yerde kazılardan çıkarılan malzemeler de Neandertallerin zaman zaman ölülerini özenle gömdüklerini ve ara sıra gerek objeleri gerekse kendilerini, renkli kilin bir formu olan kırmızı aşı-boyası ile süslediklerini gösteriyor. Ölü gömme ve bedeni süsleme öyle modern insana has özellikler olarak görünür ki, Neandertaller başlangıçta *Homo sapiens*'in bir kolu olarak sınıflandırılmıştır, ancak Neandertal kemiklerinden elde edilen DNA bulguları artık onların *Homo erectus*'un bizimkinden farklı bir nesebinden türemiş, farklı bir tür olduklarını göstermiştir.

Son birkaç yıldır DNA bulguları ayrıca *Homo sapiens* dışı homininlere dair daha ayrıntılı bilgi edinmek için kullanılmaktadır. Bunlar örneğin Neandertallerle *Homo sapiens*'in ara sıra birbirleriyle cinsel ilişkiye girdiğine işaret eder, zira Afrika dışında yaşayan modern insanların DNA'sının yüzde 1 ila 4'ü muhtemelen Neandertallerden gelmez. 2010'da Sibirya'daki Denisova Mağarası'nda bulunan yaklaşık 40.000 yıl öncesine ait olduğu tahmin edilen kemikler ve dişler, hem Neandertal hem de *Homo sapiens*'ten farklı bir DNA bulgusu vermiştir; yine de Denisovalılar da her iki grupta bir miktar genetik ortaklık taşımakta, dolayısıyla onlarla melezleşmiş olduğunu düşündürmektedir. Yerleşkedeki kalıntılarda, toplumsal örgütlenme ve fikirler bakımından da bir ortaklık olup olmadığını gösteren hiçbir kanıt yoktur.

Farklı bir tür olarak Neandertallere dair son kanıt yaklaşık 30.000 yıl önceden kalmaz ve çok yakın zamana kadar bunların *Homo sapiens* dışı, yaşayan son homininler oldukları düşünülüyordu. Ancak 2003'te Endonezya'nın Flores Adası'nda arkeologlar, "hobbit" lakabını taktıkları, yaklaşık 90 cm boyunda hominidlerden kalma, yalnızca 18.000 yıl öncesine ait kemik ve aletler keşfettiler. (Tolkien'in avukatları, bu ismin tescillendiğini savunarak, lakabın bu minik bireyleri tanımlamada kullanılmasını engellemeye çalışmaktadır.) Görüldüğü kadarıyla bunlar, muhtemelen

tıpkı Neandertaller gibi *Homo erectus* soyundan gelen ve 800.000 yıldan uzun süre bu adada yaşamış farklı bir türdü. Sibirya'dan elde edilen DNA bulgularına benzer biçimde, Flores'teki fiziki bulgular da henüz yeni yeni yorumlanmaya başlanmış ve çok hararetli tartışmalar yaratmıştır, ancak pek tartışılmayacak bir gerçek vardır ki bunlar ve diğer yeni bulgular, insanın evrimsel çizgisinin bizim bildiğimizden çok karmaşık ve dallı budaklı olduğunu, bir çam ağacından ziyade bir çalıya benzediğini kanıtlamaktadır.

Düşünen İnsan

Neandertaller, Denisovalılar, *Homo floresiense*'ler ve homininlerin yukarıda adı anılmamış ya da henüz keşfedilip, sınıflandırılıp, isimlendirilmemiş olan diğer türleri ve alt türleri, Afroavasya'nın pek çok yerinde yaşamıştı. Bilim insanlarının az bir kısmı *Homo sapiens*'in ("düşünen insan") bu alt kolların birkaçından türemiş olduğunu düşünse de, çoğunluk, tıpkı daha önceki primatlardan hominidlerin türemesi gibi, bunun yalnızca Afrika'da gerçekleştiğini düşünmektedir. Konuyla ilgili arkeolojik kanıtların yanı sıra, genetik kanıtlar da vardır. Mitokondriyal DNA adı verilen bir DNA tipi, anne soyundan aktarılır ve zamanda çok gerilere dek izi sürülebilir. Mitokondriyal DNA'nın gösterdiğine göre, modern insanlar genetik olarak öyle benzerdir ki, son 1-2 milyon yıldır değil, ancak 250.000, hatta belki 200.000 yıldır evrim geçiriyor olabilirler. İnsanın genetik çeşitliliği bugün Afrika'da dünyanın diğer yerlerinden çok daha fazla olduğundan, bulgular ayrıca *Homo sapiens*'in en uzun yaşadığı yerin burası olduğunu, dolayısıyla ilk önce Afrika'da ortaya çıktıklarını ve tüm modern insanların Doğu Afrika'daki görece küçük bir gruptan türediklerini düşündürüyor. (İlk insanlara dair kutsal kitaplardaki hikâyeden yola çıkarak, bazı bilim insanları, yaşayan tüm insanların anne soyundan –matrilineal– en yakın ortak atasına Mitokondriyal Havva adını vermiştir.)

Arkeologların *Homo sapiens*'i diğer homininlerden ayırt etmek için baktıkları, birçok anatomik özellik vardır. Bunların en dikkat çekici olanları, diğerlerine göre daha ince uzun bir yapı, geniş bir

ön kafatası (ve ön beyin) ve altta daha basık kalan bir yüzün olduğu kafa, küçük dişler ile çene ve boğazın daha alt kısmında yer alan bir gırtlaktır (larynx). Bu özellikleri gösteren en eski fosil kalıntıları, Etiyopya'daki iki yerleşkede bulunmuştur ve en son, yaklaşık 195.000 ve 160.000 yıllık oldukları tahmin edilmiştir. Bu iki buluntunun daha genç olanında, çeşitli araştırmacıların ritüelleştirme ve süsleme, dolayısıyla bir ihtimal sembolik düşünme kanıtı olarak yorumladıkları bir gömme pratiği olarak cilalı kafatasları vardır. Öte yandan, bu kafataslarıyla birlikte bulunan aletler, diğer homininlerin yanında ya da diğer erken *Homo sapiens* yerleşkelelerinde bulunanlardan çok farklı değildir.

Anatomi ve aletler arasındaki bu çelişki, bu kritik noktada insan evrim sürecine dair paleontologlar ve arkeologlar arasında sert tartışmalara yol açmıştır. Richard Klein ve Chris Stringer'ın da aralarında olduğu bir grup, erken *Homo sapiens*'lerin her ne kadar *anatomik* bakımdan modern olsalar da, *davranışsal* bakımdan öyle olmadıklarını savunur. Bu bilimcilerin uzun vadeli plan yapma, ok ve yay gibi yeni teknolojilerin hızla gelişmesi, değişen çevresel koşullarla başa çıkma davranışları, gömütlerde sembollerin yaygın kullanımı ve kişisel süslenme ile geniş toplumsal ve ekonomik mübadele ağlarını içermesini gerekli gördükleri davranışsal modernlik yalnızca 50.000 yıl önce, Üst Paleolitik Dönem ya da Geç Taş Devri'nde ortaya çıkmıştır. Bu noktada –bunu savunanlar tarafından zaman zaman “insanlık devrimi” olarak adlandırılan– bir “bilişsel devrim,” küçük bir grup içinde sembolik düşünceye ve ardından davranışsal modernliğin parçası olan diğer her şeye yol açan, yaratıcı faaliyetlerin ani bir zirve yapması durumu oluşmuştu. Bu yaşanan, tesadüfi ancak evrimsel seçimde avantajlı bir genetik mutasyonun sonucu olabilir; bu mutasyonla, söz konusu grupta konuşmanın çıkarıldığı ses borusundaki değişimler sözdizimsel dil için uygun zihinsel kapasiteyi artırmıştır. Christopher Ehret gibi tarihsel dilbilimciler sözlü dili bu çarpıcı değişimin sonuçlarından biri olarak değil, onun asıl etmeni olarak görüp, ses borusunun şekillenmesi ve yüzün kas sisteminde yaklaşık 70.000 yıl önce gerçekleşen değişimlerin, insan konuşmasını

oluşturan çapraşık sessiz ve sesli harf güdümlmelerini sağladığını belirtirler. (Bunlar ve başka birkaç küçük anatomik değişim, paleontologları, bu grubu bir alt-grup, *Homo sapiens sapiens* olarak ayırmaya sevk etmiştir.) Dilbilim bulguları insan dillerinin hepsinin, ilkin Afrika'da ortaya çıkan, birbirleriyle etkileşimli küçük bir dil grubundan türediğini düşündürüyor. Bu bakış açısına göre, dil, yeni teknolojilerle koordineli olarak gelişmiştir ve modern insan davranışının asıl gelişimini sağlayan şeydir.

Anı ve epey yakın geçmişte gerçekleşen bir bilişsel ya da dilsel “devrim”i savunanların karşı cephesinde, bunun daha kademe kademe gerçekleştiğini savunanlar yer alır. Konuşmadan çok önce ortaya çıkmış maddi objeler, bedensel jestler ve toplumsal ilişkileri sembolik düşünmenin kanıtları olarak gören Gamble ve Neander-taller arasında bazı “modern” davranışların bulunabildiğini öne süren d’Errico gibi araştırmacılar, bunlar arasındadır. Arkeologlar Sally McBearty ve Alison Brooks –ve başka pek çoğu– kapsamı biraz daha daraltmakla birlikte, yine de “davranışsal olarak modern” diye yaftalanan her şeyin, Orta Taş Devri boyunca, yaklaşık 250.000 yıl öncesi ile yaklaşık 50.000 yıl öncesi arasındaki dönemde Afrika’nın farklı bölgelerinde kademeli olarak ortaya çıktığına dair bulgular öne sürerler. Örneğin Tanzanya’nın kuzeyindeki Sanzako’da 100.000-130.000 yıl öncesinden kalma bir sitte bulunan obsidyen (keskin kenarlar üretme ve keskinliği korumaya elverişli oluşundan dolayı tercih edilen bir volkanik taş) parçaları 300 kilometre uzaktan gelmiş olup, Sanzako’daki bu grubun, bu taşları toplamak için o uzun mesafeyi gidip gelmek yerine, bunları alışverişle edindiğini düşündürür. Aşıboyası ve bunun pigment yapmak için üzerinde ezildiği boya lekeli taşların tarihi, İsrail, Fas ve Güney Afrika’daki yerleşkelerde, 100.000 yıl öncesine (ve belki daha da eskiye) işaret eder. Afrika’nın güney kıyısı civarındaki mağaralarda, arkeologlar, hepsi de en az yaklaşık 75.000 yıl öncesine ait, (boncuk olarak kullanıldıklarını düşündüren) delinmiş deniz kabukları, keskinliği korumak için çok aşamalı bir işlemle ateşte sertleştirilmiş ve üzerlerine aşıboya parçalarıyla baklava deseni işlenmiş taş aletler bulmuşlardır. Dolayısıyla, Afrika’nın farklı bölgelerinde ayrı ayrı

gelişen, ardından parçaların kademeli olarak birleşmesiyle modern insanın bilişsel ve fiziki donanımını oluşturan, ticaret, uzun vadeli plan yapma ve sembollerin varlığına dair işaretler mevcuttur.

Her ne kadar hem devrimciler hem de kademeciler, toplumsal ve kültürel meseleleri, davranışsal modernitenin esas *belirteçleri* olarak görseler de, kademeciler (ve bir dereceye kadar tarihsel dil-bilimciler) toplumsal ve kültürel etkenlerin, beynin karmaşılaşmasının ve sembolik düşüncenin, veya en azından bunları sergileyen homininlerin hayatta kalmakta daha başarılı olmalarının *nedenleri* olabileceği düşüncesine meyillidirler. Böylece bunlar, bilişsel gelişimi, nörolojik olduğu kadar kültürel bir süreç olarak da görürler. Bu kısmen bireysel düzeyde de işlemiştir: Sosyal yetileri daha iyi olan bireylerin, öyle olmayanlara kıyasla, çiftleşme ve böylece genetik materyallerini yeni nesle aktarması daha olası olup, sosyal olarak daha beceriklileri kayıran, biyologların seçim baskısı dediği olguyu yaratıyordu. İnsanlar açısından, sosyal beceriklilik, başkalarının motivasyonlarını anlayabilmeyi –yani onların eylemlerini güdüleyen içsel yaşamları olduğunu fark edebilmeyi– gerektirir. Bu tür sosyal beceriler dişiler için bilhassa önemliydi: İnsan yavrusunun başkalarına muhtaç olduğu dönem çok uzun sürdüğünden, kendilerine yardımcı olacak iyi sosyal ilişkilere sahip annelerin bebeklerinin yaşama olasılığı da artıyordu. Yardımlaşarak çocuk yetiştirmek, sosyal beceriler ile uyum yeteneği gerektirdiğinden, bu başlı başına, beyni karmaşılaşmaya yöneltten bir itici güç olmuş olabilir. Seçim baskısı dil alanında da işlemiş olabilir. Beyin üzerine yapılan günümüz araştırmalarından, dil öğrenmenin beyinde belli bölgele- rin gelişimini teşvik ettiğini biliyoruz. Dolayısıyla, nörolojik araştırmalar, girift düşünmenin dili karmaşılaştırması kadar, dilin gitgide karmaşılaşmasının da daha girift düşünme süreçlerine yol açtığı şeklindeki paleo dilbilimcilerin görüşünü destekler.

Bu toplumsal ve kültürel etkenlerin bazıları grup düzeyinde işlemiştir: Konuşma ve diğer iletişim biçimleri geliştikçe, akraba grupları arasında daha güçlü işbirliği ve daha geniş toplumsal gruplaşma olanakları doğdu. Sosyal olarak daha becerikli aile grupları diğer gruplarla daha fazla temas kurdu ve uzun mesafeler

üzerinden mübadele modelleri geliştirdi. Bu da, sonraki dönemlerdeki ticaret gibi, onlara, daha geniş bir ürün yelpazesine ve kullanım yöntemlerine erişim imkânı verdi ve böylece, iklimdeki ciddi değişimler de dahil, hayatta kalmaya yönelik her türlü tehdidi çok daha esneklikle karşılayabilmelerini sağladı. Boyalar ve boncuklar gibi, daha iyi iletişim biçimlerini ve daha yüksek düzeyde yaratıcılığı yansıttıkları kadar, bunları kışkırtmış da olabilecek görece işlevsiz ürünler için de bu durum geçerliydi. Marcia-Anne Dobres ve diğerlerinin işaret ettiği gibi, yeni teknolojiler ve bunların kullanım yöntemleri, sırf sorunları çözmek ya da maddi ihtiyaçlara seslenmek için değil, aynı zamanda sosyal faaliyetleri geliştirmek, dünya görüşlerini aktarmak, itibar kazanmak ve mucidinin fikirlerini ve kimlik algısını ifade etmek üzere icat edilmiştir (ve edilmektedir).

Şimdilik, Afroavasya'daki yaklaşık 100.000 ila 50.000 yıl öncesindeki kilit döneme ait özellikle insan kalıntısı arkeolojik kayıtlar çok kısıtlıdır. Pek çok alanda –arkeolojinin yanı sıra nöroloji, karşılaştırmalı dilbilim ve genetik de buna dahil– yapılacak yeni araştırmalar, hiç kuşkusuz devrimci ya da kademeci görüşler için daha sağlam dayanaklar sağlayacak ya da belki her ikisinin uzlaşımını doğuracaktır.

Genetik bulgular halihazırda, insan evriminin yukarıda anlatılan gelişmelerin verebileceği izlenimin aksine, devamlı ve kaçınılmaz bir gelişim hikâyesi olmadığını göstermektedir. Yaklaşık MÖ 70.000 yılında, yani sözlü sembolik dilin gelişiminin başladığı anlaşılan dönemlerde, bugün yaşayan insanların tümünün atalarının toplam nüfusu, aniden yaklaşık 10.000'e ve bir ihtimal birkaç bine düştü. Bu genetik tıkanıklığa dair öne sürülen açıklamalardan biri, bugünkü Endonezya'da bulunan Toba Gölü yakınlarındaki çok büyük bir volkanik patlamanın, bazı araştırmacılara göre, yıllarca süren bir volkanik kışa neden olması ve yiyecek kaynaklarını, dolaşısıyla hominin (ve hayvan) popülasyonunu hızla azaltmasıydı. Bir diğer açıklama daha kültürel ve toplumsal bir bakış sunar: Belki de sembolik dil kullanmaya başlayan *Homo sapiens*'ler eş seçimi konusunda gitgide daha seçici davranıp, onları tüm *Homo sapiens*'ler yerine yalnızca dil kullanan diğerleri arasından seçmeye başlamıştı.

Bu da daha sonraki insan gruplarının çok yaygın bir özelliği haline gelecek olan endogaminin ilk örneklerinden biriydi. Bir başka olasılık bu ikisinin birlikte işlemesi ve hem iklim değişikliği hem de bilinçli endogaminin birlikte genetik stoku azaltmasıydı.

Davranışsal olarak modern insan nasıl ve ne zaman ortaya çıkmış olursa olsun, aşağı yukarı Toba patlamasının olduğu sıralarda *Homo sapiens*'ler, *Homo ergaster*'in onlardan önce ve kendilerinin de o gün bugündür yaptığı şeyi yapıyorlardı: Göç etmek. İlk Afrika'nın öteki ucuna, ardından Avrasya içlerine, başlangıçta gelişmiş ve ardından daha düzenli olarak göç ettiler. En az 50.000 yıl önce ya da belki daha da öncesinde, sallar ve sandallarla bugünkü Avustralya'ya ulaşmayı başarmışlardı. Bu yolculuk, deniz seviyelerinin en düşük olduğu son buzul çağı sırasında dahi okyanusta yaklaşık 40 mil katetmeyi gerektiriyordu. Bundan 20.000 yıl önce, Kuzey Kutup Dairesi'nin üstünde kalan Sibiry'a'nın kuzeyinde insanlar yaşamaktaydı ve en az 15.000 yıl önce, o zamanlar Bering Boğazı'yla Sibiry'a ve Kuzey Amerika'yı bağlayan kara köprülerinden yürüyerek geçmiş ve oradan Amerika kıtasına girmişlerdi. 14.000 yıl öncesine gelindiğinde, insanlar kara köprülerinden 10.000 mil uzaktaki Güney Amerika'nın güneyine çoktan vardıklarından, pek çok araştırmacı onların Amerika'ya çok daha önce, belki 20.000 hatta 30.000 yıl önce, suyun yürümeyi engellediği durumlarda kıyı boyunca sallar ve sandallarla ilerleyerek geldiklerini düşünüyor.

Homo sapiens'ler, halihazırda başka hominin türlerinin olduğu bölgelere gittiler. Bunlardan biri de, Avrupa'da ve Asya'nın batısında binlerce yıl boyunca göçmenlerle yan yana yaşamış, aynı tür hayvanları avlayıp, aynı tür bitkilerden toplamış Neandertaller idi. En sonunda, Neandertallerin hepsi öldürülmüş ya da yaklaşık 40.000 yıl önce başlayan buzullaşmanın arttığı bir dönemde, iklim kötüleştikçe yiyecek rekabetine yenik düşmüş olabilirler. Şimdiye dek, *Homo sapiens* ile başka herhangi bir hominin grubu arasındaki etkileşimlere dair (DNA dışında) bir kanıt bulunamamıştır; ancak sonucu biliyoruz: *Homo sapiens* hayatta kalırken diğerleri yok oldu. Dolayısıyla kitabın bundan sonraki kısmı, bu düşünen insanların hikâyesini anlatıyor.



Afrikalı: L, L1, L2, L3

Yakındoğulu: J, N

Güney Avrupalı: J, K

Genelde Avrupalı: H, V

Kuzey Avrupalı: T, U, X

Asyalı: A, B, C, D, E, F, G (M; C, D, E ve G'nin bileşimidir)

Yerli Amerikalı: A, B, C, D ve bazen X

Harita 1.2 Dünya çapında Homo sapiens göçünün DNA kanıtları.

Arayıcı (Forager) Yaşam Tarzları

Buzulların nihai çekilişi 15.000 ila 10.000 yıl önce gerçekleşti ve buzulların erimesiyle deniz seviyeleri yükseldi. Dünyanın kara köprüleriyle bağlanmış bazı kısımları, Güneydoğu Asya'nın pek çok bölgesi ile birlikte Kuzey Amerika ve Asya da dahil, sularla birbirinden ayrıldı. Bu durum, göç yollarını yok etmekle birlikte, keşifleri de kışkırttı. İnsanlar her zamankinden daha gelişkin gemiler tasarladılar ve rüzgâr ile akıntı örüntülerini, kuş uçuşlarını ve yıldızların konumlarını inceleyerek, gemicilik yöntemlerini öğrendiler. Gemilerle, yerkürede insanların yerleştiği son bölgeler olan Pasifik Adaları da dahil olmak üzere, gitgide daha uzak adalara

yolculuk ettiler. Batı Pasifik Adaları'na yaklaşık MÖ 2000'e kadar, diğer takımadalara bundan çok daha sonra yerleşildi; Hawaii, Rapa Nui (Paskalya Adası) ve Yeni Zelanda'daki ilk yerleşimler, MS 1. binyılın ikinci yarısına tarihlendirilmektedir, ancak daha yakın dönem araştırmalar bu yerleşimlerin MS 13. yüzyıl kadar geç bir dönemde de gerçekleşmiş olabileceğini gösteriyor. Deniz kıyıları gibi yiyecek kaynakları yönünden zengin bölgelerde, insanlar yapılar inşa ettiler ve tek bir yerde görece kalıcı hayatlar sürdüler.

İnsan kültürleri sonunda geniş bir çeşitlilik kazansa da, Paleolitik dönemde dünyanın her yerinde insanlar birbirlerine benzer usullerle yiyecek arayarak doğada yer değiştiren, birbiriyle hısım ya da akraba bireylerin oluşturduğu –antropologların genelde topluluk tabir ettiği– küçük gruplar halinde yaşıyorlardı. Paleolitik çağ insanları genelde avcı-toplayıcı olarak adlandırılrsa da, son dönemdeki arkeolojik ve antropolojik araştırmalar, hem tarihteki hem de çağımızdaki avcı-toplayıcıların, av etinden çok daha fazla toplama yiyeceklerle bağlı yaşadığını gösteriyor. Bu yüzden, bunları toplayıcı-avcı olarak adlandırmak daha doğru olacaktır ve çoğu araştırmacı artık, bu grupların yiyecek arayışındaki esneklik ve uyum kabiliyetini öne çıkaran bir tabirle bunlara arayıcı (*forager*) adını vermektedir. Arayıcıların besinlerini ağırlıklı bitkiler oluşturuyor ve diyetlerindeki hayvansal proteinin çoğu, doğrudan avlananlardan ziyade toplanan ya da çöplenilen yiyeceklerden sağlanıyordu: Bunlar, tuzaklarla yakalanan böcekler, midye ve minik hayvanlar, dalyan çitleri ve ağlarla tutulan balık ve diğer deniz canlılarının yanı sıra, diğer yırtıcıların öldürdüğü hayvanlardı. Toplayıcılık ve avcılığın ağırlığı, muhtemelen, çevresel faktörlere ve grubun kaynaklarına göre, mevsimden mevsime ya da yıldan yıla değişiyordu.

Paleolitik dönem insanları kuşkusuz büyük av hayvanları da avlıyordu. Gruplar işbirliği içinde hayvanları yarlardan aşağı itiyor, mızraklar atıyor ve yaklaşık MÖ 17.000'den başlayarak, ağaç saplara tutturulmuş taş uçlu oklar ve kuş tüylerini fırlatmaya yarayan, böylelikle avlarından uzakta durarak avlanabilmelerini sağlayan yay ve atlatl (mızrak fırlatıcı) –kemik, ağaç ya da geyik boynuzundan yapılan tırtıklı fırlatma aletleri– kullanıyorlardı. Bu-

zullardaki son çekilmeye eşlik eden iklim ılımanlaşması, o güne dek dünyanın pek çok bölgesindeki açık alanlarda dolaşan çok iri cüsseli memelilerin yaşaması için görece elverişsizdi. Avrasya'daki kürklü mamutlar, mastodonlar ve kürklü gergedanların hepsi bu megafauna soy tükenişi dalgasında, Amerika kıtasındaki develer, atlar ve tembel hayvanlar ile Avustralya'daki dev kangurular ve vombatlar ile birlikte yok oldular. Pek çok yerde, türlerdeki bu tükeniş tam da modern insanların ortaya çıktığı dönemlerde gerçekleşmiştir ve gitgide daha çok bilim insanı, bu hayvanların soyunun tükenme nedeninin, en azından kısmen, insanlar tarafından avlanmaları olduğunu düşünmektedir.

Günümüzde var olan ya da yakın zamana dek yaşamış arayıcı toplumların çoğunluğunda, cinsiyete ve aynı zamanda, çocuklar ve yaşlıların yetişkin erkekler ve kadınlardan farklı işlerden sorumlu oldukları, yaşa dayalı bir işbölümü mevcuttur. Erkekler daha sıklıkla, etin yanı sıra itibar da edinmelerini sağlayan avlanma işinden sorumluyken, kadınlar bitki ve hayvansal ürünlerin toplanmasıyla görevlidir. Bu durum araştırmacıların, Paleolitik toplumda da erkeklerin avcılıktan, kadınların toplayıcılıktan sorumlu olduklarını varsaymaya itmiştir. İskeletler ve dişlerin, o kişinin hayatta olduğu sırada ne tür işler yaptığını göstermesi dolayısıyla, insan kalıntıları bunu destekleyen bazı kanıtlar sağlar. Örneğin Şili'nin kuzey kıyısındaki Chinchorro'da bulunan MÖ 7000-2000 arası döneme ait erkek iskeletlerinde, fok balığı ve midye avlamak için soğuk kıyı sularına dalmanın sonucu olarak, kulaklarda kemik büyümeleri görülürken, kadın iskeletlerinde, muhtemelen deniz ürünlerini ayıklamak ya da kara yiyeceklerini toplamak ve işlemek için uzun süreler çömelmekten dolayı ayak bileğindeki kemiklerde değişimlere rastlanır. Ancak bu tür bir işbölümü evrensel değildir: Filipinler'deki Agtalar gibi dünyadaki arayıcı topluluklarının bazılarında, kadınlar büyük av hayvanları avlar ve başka birçoğunda kadınlar, hayvan sürülerini uçuruma veya ağla sürme ya da üstlerine ağ atma gibi belli türdeki avlanma işlerinde rol alır. Kadınların avlandığı yerlerde, bunlar çocuklarını ya vücutlarına bağlayarak yanlarında taşır, ya da diğer aile üyelerine bırakırlar; bu da er-

keklerin avcılığının temelinin, emzirmeye ilgili biyolojiden ziyade kültürel normlara dayandığını düşündürür. Paleolitik yerleşkelerin pek çoğunda erkek ve kadın iskeletlerinde, cinsiyete göre farklılaşmış işlere dair az kanıt vardır ve Paleolitik dönemden kalma taş ve kemik aletler, bunları kimin kullandığına dair net kanıtlar sunmaz. İşbölümü, bilhassa kıtlık dönemlerinde çok büyük olasılıkla esnekti ve ayrıca zamanla da değişikliğe uğramıştı.

Gerek avlanan gerek toplanan yiyecekler, genelde ya doğrudan ateş üzerinde veya etrafında kızartılarak ya da kızgın taşlar veya köz odunla birlikte tandırda pişiriliyordu. Tahıllar ve yemişler ezilerek öğütülüp suyla karıştırılarak taşların üzerinde pişirilip yassı ekmek yapılıyordu; bunun en eski doğrudan kanıtı yaklaşık 30.000 yıl öncesine aittir. Sonraları öğütme işi dünyanın hemen tüm toplumlarında kadınların görevi haline geldi, ancak Paleolitik dönemde buna ait kanıtların sayısı daha azdır. Bazı Paleolitik yerleşkelerde bulunan ve bazı gruplar tarafından yakın zamana kadar kullanımı devam eden pişirme taşları, ayrıca sıvılar ve başka malzemelerle birlikte hayvan derisinden torbalara konulmuş, böylece yeni bir pişirme yöntemini –haşlama– başlatmış olabilir. Bu yeni yöntem, kendileri de su geçirmez olmalarını sağlayacak kadar yüksek sıcaklıkta bir ateşte “kızartılan” toprak kapların icadıyla daha da kolaylaştırıldı. Pişirilmiş toprak objelerin günümüze kadar kalmış en eski örneği (aşağıda hakkında daha fazla bilgi olan), bugünkü Çek Cumhuriyeti topraklarında yaklaşık MÖ 29.000 yılından kalma bir kadın figürüdür, ancak Japonya’da yaklaşık MÖ 15.000 ve Çin’de ve Doğu Rusya’da bundan biraz daha sonrasından kalma pişmiş toprak kaplar bulunmuştur. Bunlar ya açık bir ateş üzerinde ya da daha büyük olasılıkla kolay tutuşan malzemelerle doldurulup üstü bir miktar kapanarak ateşe verilen bir çukurda üretilmişti. Kızgın taşlarla (ve sonraları yine aynı işlevi gören toprak topraklarla) torbaların ya da kapların içinde yemek pişirmek, kuru baklagiller ve bazı tahıl türleri de dahil, aksi halde işlenmesi ya da yenmesi çok zor olan yiyeceklerin de seçenekler arasına katılmasını sağladı. Ayrıca böylelikle, bebekler ya da yaşlılar gibi dişleri iyi durumda (ya da hiç) olmayanlar için daha yumuşak yemekler elde edildi.



1.3 Brassempouy Venüsü, 25.000 yıl öncesine ait, şimdi Güney Fransa'da bulunan, mamut dişinden oyulmuş küçük bir büst. Baştaki süslemenin, desenli bir başörtüsünü ya da ağ şeklinde bir dokumayı temsil ettiği düşünülüyor.

Organik malzemeler Paleolitik dönemden bugüne nadiren dayanabildiğinden, her ne kadar dikiş dikmek için kullanılan kemik iğneler ve deride delikler açmak için kullanılan tığlar bazı ipuçları verebilse de, giyecekler ve diğer yumuşak malzemeli mallar hakkında fikir yürütülmesi zordur. Kıyafetler ve başlıklar çoğunlukla deniz kabuklarından, fildişinden, dişlerden ve başka sert malzemedan yapılma boncuklarla süsleniyordu ve bunların korunaklı gömütlere konması sayesinde arkeologların görebildiğine göre, erkeklerin ve kadınların kıyafetleri, tıpkı bazı yerlerde, yaşamın farklı evrelerindeki giyim kuşam gibi, birbirinden farklıydı. Buna göre, toplumsal cinsiyet ve yaş, sosyal bir anlam taşıyordu.

Dokumacılığın doğrudan kanıtları içinde en eskisi, yine Çek Cumhuriyeti'nde ateşte pişmiş en eski toprak objenin bulunduğu yerden gelir ve bu da topraktandır: Yaklaşık 30.000 yıl öncesine ait, üzerinde düğümlü halat ve bitki liflerinden dokuma sepet işleri ve kumaş kabartmaları olan kırık parçalar (kimi araştırmacılar,

yukarıda sözü edilen, Güney Afrika'da bulunmuş 75.000 yaşındaki okra parçaları üzerinde görülen çapraz çizgili motiflerin, hakiki bir ağdan yapılmış olmasa da, aynı zamanda ağ örücülüğü sembolize ettiğini öne sürüyor). Giysiler ve heybelerin yanı sıra, dokuma, örme ve ip ile halat yapımı (bitki lifleri bir araya getirilip bükülerek ip ve halat yapılması), deri ya da kas lifinden yapılabilenlerden daha ince ağ ve kapanların yapımında ve bebekler için askı yapımında kullanılmış olabilir. Dokuma, örgü ve ip ile halat yapımı, günümüze dek kalabilen malzemelerden yapılmış eşyaların kanıtlandığına göre, dünyanın pek çok bölgesinde birbirinden bağımsız biçimde gelişmişti: Fildişi objeler üzerinde kumaş motifleri görülür; toprak heykelciklerin üzerinde kıyafetler ve başlıklar bulunur; gömütlerde bulunan boncuklar ve süsler, bunların orijinal halinde kolye iplerine dizili ya da giysilere dikilmiş olduğunu gösterir.

Yiyecek bulmak ve hazırlamak sürekli bir meşgale idi, ancak daimi bir iş değildi. Yakın dönemdeki arayıcılar üzerinde yapılan araştırmalar gösteriyor ki, uzun süreli kuraklık gibi çevresel felaket dönemleri dışında, insanların, yiyecek toplamak ve yiyecek hazırlama, suyun yerini bulma ve barınak kurma gibi hayatta kalmak için gerekli işlere haftada sadece on-yirmi saat ayırması gerekiyordu. Arayıcıların diyeti çeşitli ve –özellikle bugünün yağ, şeker ve tuzla yüklü aşırı işlenmiş gıdalarına kıyasla– besleyiciydi: Yağ ve tuz oranı düşük, lif oranı yüksek, vitamin ve mineraller yönünden zengindi. Ancak, yavaş yaşam temposu ve sağlıklı diyet, Paleolitik ömür süresinin modern dünyadakine yaklaştığı anlamına gelmiyordu. O çağdaki insanlar, kalp hastalığı ve diyabet gibi günümüzün katillerinden uzak olsalar da, iskelet kalıntıları üzerinde yapılan incelemeler, genelde genç yaşlarda, yaralanmalar, enfeksiyonlar, hayvan saldırıları ve kendi aralarındaki şiddet vakaları yüzünden öldüklerini gösteriyor. Anneler ve bebekler doğum sırasında ölüyor ve pek çok çocuk yetişkin yaşa varmadan hayatını kaybediyordu.

Toplam insan nüfusu böylece Paleolitik çağda yavaş artarak yaklaşık 30.000 yıl önce tahmini yarım milyona erişti. Yaklaşık 10.000 yıl önce bu sayı on katına çıkarak, 5 milyonu bulmuştu.

Bu önemli bir artış olsa bile, gerçekleşmesi 20.000 yıl aldı. (Bunun tersine, dünyanın bugünkü nüfusu 7 milyardan fazladır ve yalnızca 300 yıl önce bu nüfus 1 milyarın biraz altındaydı.) Düşük nüfus yoğunluğu, insanın çevre üzerindeki etkisinin, yine önemli olmakla birlikte görece hafif kalmasına yol açtı.

Aile, Akrabalık ve Etnisite

Küçük insan grupları –sert çevre koşullarındaki arayıcılarda gruplar ortalama 20 ila 30 kişilikti– geniş alanlara dağılmıştı, ancak bundan, her grubun diğerlerinden izole halde yaşadığı sonucu çıkarılmamalıdır. Yiyecek bulmak için yaptıkları yolculuklar sırasında bu gruplar birbiriyle temasa geçiyor ve birbirleriyle konuşmanın, kutlamalar ve şöenler yapmanın yanı sıra, grubun hayatta kalmasında vazgeçilmez bir gereklilik olan cinsel partner alışverişi için de fırsatlar yaratıyorlardı. Günümüzde, yakın akrabalarla cinsel ilişkinin, genetik hastalık riskini çok artırmamasından dolayı dezavantajlı olduğunu anlamış bulunuyoruz. Daha eski toplumlar genetik biliminden habersizdi, ancak bunların çoğu yakın aile üyeleri arasında cinsel ilişkileri engelleyen ve zaman zaman da, daha uzak akrabalar arasından kimlerin eş edinebileceğini belirleyen çok karmaşık kurallar geliştirmişlerdi. Bazı doğabilimciler, ensest tabularının biyolojik ya da içgüdüsel bir temeli olduğunu savunurken, çoğu antropolog bunları, gruplar arası rekabeti azaltmak ya da diğer soylarla ittifak fırsatlarını artırmaktan doğmuş kültürel olgular olarak görür. Sebepleri her ne olursa olsun, insanlar, kendi grupları dışından eş arayışında olmuş ve gruplar arasında, bir iki yerde kemik kimyası incelemeleriyle izleri bulunan, akrabalık bağları kurulmuştur. Çift kurma anlaşmaları, kalıcılıkları bakımından çeşitlilik gösteriyordu, ancak pek çok grupta –çoğunlukla erkekten ziyade kadın– bireylerin kendi grubundan ayrılarak bir eşin grubuna katıldığı, sonradan evlilik adı verilecek olan, az çok kalıcı bir anlaşma geliştirildiği görülür. Sonraki etnografik muadillerine bakıldığında, akraba gruplarının tanımlanışı ve algılanışında muazzam bir çeşitlilik söz konusuydu, ancak

bunlar, binlerce yıl boyunca önemli güç yapıları olarak kaldı ve bazı bölgelerde bireyin işi, evlilik partneri gibi yaşamın önemli konularında etkisini hâlâ sürdürmektedir.

Paleolitik çağ insanına ilişkin klişeleşmiş temsillerde, genelde, hayvan kürkü giyinmiş güçlü kuvvetli bir erkek, bir elinde bir sopayla, yine (daima alımlı) kürklü bir kadını saçından tutmuş sürüklerken, ya da bir ateşin etrafında büzülmüş kadınlar ve çocuklar, avlanmaya giden erkeklerin koca et dilimleriyle dönmelerini beklerken tasvir edilir. Toplayıcılığın avcılığa göre daha ağırlıklı oluşu, kadınların avcılığa katılımı ve çağdaş arayıcı gruplarındaki insanlar arasında toplumsal cinsiyet ilişkileri konularında yapılan araştırmalar sonucunda, bazı analizciler bu kalıpları altüst etmiştir. Bunlar Paleolitik grupları, erkek ve kadınların hayatta kalma mücadelesine katkılarının tanınıp değer gördüğü ve grubun elindeki sınırlı miktarda kaynağa erkek ve kadınların eşitçe erişebildiği, eşitlikçi gruplar olarak görürler. Bu da, Paleolitik toplumu bir tür vejetaryen komün olarak aşırı romantize eden bir klişe olabilir. Arayıcılar arasındaki toplumsal ilişkiler, diğer tür toplumlarında olduğu kadar hiyerarşik değildi, ancak daha yakın geçmişteki pek çok arayıcı grupta, diğerlerinden daha fazla otorite sahibi en az bir kişi vardı ve hemen her örnekte bu kişi erkekti. Hatta böyle grupları inceleyen antropologlar, bunlara “Güçlü Erkek” toplumları adını verirler. Toplumsal cinsiyet ilişkilerine dair bu tartışma, genelde, Paleolitik toplumun –ve dolaylı olarak “insan doğasının”– esasen barışçıl ve anaç mı, yoksa vahşi ve zalim mi olduğu ve bu niteliklerin cinsiyetle ilişkili olup olmadığı konusundaki daha kapsamlı tartışmaların bir parçasıdır. Paleolitik çağa dair başka pek çok şey gibi, toplumsal cinsiyet ve şiddete ilişkin kaynaklar da bölük pörçük ve yorumlanması zordur; basitçe söyleyecek olursak, daha modern arayıcılar arasında görüldüğü gibi, çeşit çeşit örüntüler söz konusu olabilir.

İster barışçı ve eşitlikçi, ister vahşi ve hiyerarşik, ya da arada bir yerde olsun, heteroseksüel ilişkilerden çocuklar doğuyor ve bunlar bebekliklerinde anneleri ya da yeni doğum yapmış başka bir kadın tarafından emziriliyordu. Bebeklerin kolayca sindirebildikleri mevcut tek gıda anne sütüydü, bu yüzden anneler çocuklarını

yıllarca emziriyordu. Uzun süreli emzirmenin, bebekleri beslemek dışında bir yararı daha vardır: Yumurtlamayı durdurarak doğum kontrolü işlevi görür. Arayıcı grupların çocukları yaşatmaları gerekiyordu, ancak çok fazla sayıda çocuk, kıt yiyecek kaynakları için bir yük olabiliyordu. Bu yüzden birçok grup, *infantisit** ya da terk etme yöntemlerini uygulamış olabilir. Veya bu gruplar farklı yaşlardan çocukları başka gruplarla takas etmiş, bu da gruplar arası akrabalık ilişkilerini daha da derinleştirmiş olabilir. Beslenmeleri dışında, çocukların bakımıyla, çok muhtemelen, modern arayıcı kültürlerde olduğu gibi anneleri kadar ailedeki diğer erkek ve kadınlar da ilgileniyordu.

Her grupta ve ondan daha geniş her akraba grubunda, bireyler çeşitli kimliklere sahipti; aynı anda baba, oğul, koca, erkek kardeş ya da anne, kız çocuğu, karı ve kız kardeştiler. Bu kimliklerin her biri, (çocukla ebeveyn, kardeşle-kardeş, eşle-eş) ilişkilere dayalıydı ve bazıları, bilhassa da ebeveynlik, kişiye diğerleri üzerinde otorite kazandırıyordu. Yaş, toplumsal cinsiyet ve ailedeki konumlarının yanı sıra, insanlar kuşkusuz zekâ, cesaret ve karizma gibi kişisel nitelikleriyle de farklılaşıyorlardı. Gömütler toplumsal farklılaşma ve toplumsal bağların kanıtlarını sunmaktadır. Örneğin yaklaşık 19.000 yıl önce Güney Fransa'daki Bordeaux yakınlarında insanlar yetişkin genç bir kadını gömerken, ona giysiler giydirmiş, ölüsünü okrayla (toprak boyası) sıvamış ve delikli deniz kabukları, bir boncuk, kemikten ve taştan aletler, antilop ve rengineyiği kemikleri ile ipe geçirmek için delinmiş ve belki önceden bir kolyeye dizili 71 adet alageyik dişiyle birlikte, taş levhalardan bir sandığa koymuşlardı. İklimin kötüleştiği bu dönemde, Bordeaux civarında alageyik yaşamıyordu, dolayısıyla dişler çok büyük ihtimalle uzun yıllar içinde, alışveriş ağları aracılığıyla getirilmiş, belki de evlilikler ya da başka malların takası sırasında armağan edilmişti. Bu genç kadına ya da ölümüne dair bir şey, onu gömenleri, bunca değerli eşyayı mezarına koymaya itmişti; bu mezarla, hem kadının bireysel kimliğine (ve belki de yüksek sosyal konumuna) hem de onun zamanlara ve mekân-lara yayılan toplumsal bağlarına göndermede bulunuyorlardı.

* Yeni doğan çocuğu öldürme – ç.n.

Arayıcı toplulukları egzogamik yaşamış olabilir, ancak insanlar yerkürede daha büyük alanlara dağıldıkça, akraba grupları ve daha geniş akraba grubu ağları, genelde diğerlerinden izole hale geldiler ve insanlar yalnızca bu daha geniş grup içinden eşleşir oldu. Böylece yerel egzogami, daha geniş ölçekte endogami ile el ele gitti ve nesiller sonra insanlar, aralarındaki genetik farklılık şempanzelerinkinden az da olsa, ten ve saç renkleri, göz ve beden biçimleri ve bedenlerindeki tüy miktarı gibi fiziki özellikleri bakımından farklılıklar göstermeye başladı.

Zaman geçtikçe, çeşitli boyutlardaki gruplar, kendilerini ortak akrabalık ve kültür bağlarıyla birbirine bağlı ve diğer gruplardan farklı görmeye başladı. Böyle grupları tanımlamak için sözcükler uyduruldu: İngilizcedeki *people* (halk), *ethnic group* (etnik grup), *tribe* (kabile), *race* (ırk) ve *nation* (ulus) bunlardandır. Gruba aidiyeti belirlemedeki ağırlığı zamanla değişen dil, din, yemek tercihleri, ritüeller, giyim tarzları ve başka pek çok etken, ortak kültüre dahildi (yine de dil hemen her zaman önemliydi). Geniş grup içindeki nesiller boyu süren yoğun evlilikler nedeniyle, gruplar arasındaki farklılıklar yer yer bedensel özelliklere yansıdı ve genellikle, derin anlamlar yüklü bir madde olan *blood* (kan) kavramıyla ifade edildi (ve hâlâ da edilmektedir). Öte yandan, birini gruba katmak için evlat edinme ve benzeri yöntemlerin icadı ya da ortak soydan gelenler arasında geleneklerin türetilmesiyle, hissedilen ve uydurulan bağlar da akrabalık bağları kapsamına alındı. Bu tip grupların tümünün temelinde bulunan bilinçli bir ortak kimlik, insanları grup içinden evlenmeye teşvik ederek (ya da buna mecbur tutarak) endogamiyi artırdı. Bu gruplar oluştu, yok oldu, başka gruplara dönüştü, bölündü, birleşti, önem kazandı ya da kaybetti ve başka birtakım değişikliklere uğradı, ancak bu değişkenlikleri ve genetik olduğu kadar kültürel yapılar da olmaları, gerçekliklerinden bir şey eksiltmiyor. Dünya tarihinde muazzam bir önem kazanmaları daha sonra olsa da, ortaya çıkışları yazının icadından öncedir ve her yere yayılmış oldukları anlaşılmaktadır. Cueva de los Manos duvarlarına el izlerini bırakan insanların, hiç kuşkusuz, kendi gruplarını tanımlayan ve kendilerini grup dışındakilerden ayırt eden bir sözcükleri vardı.

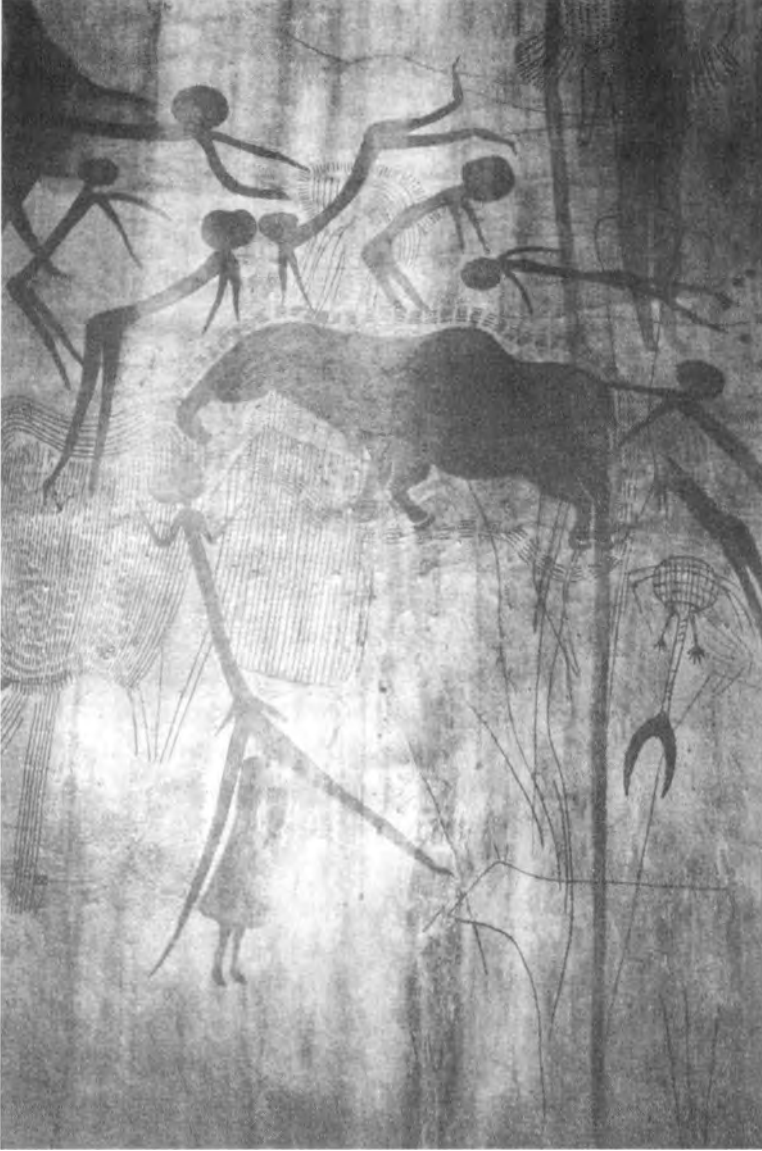
Ritüeller

Tıpkı Cueva de los Manos'un resimlenmesi gibi, Güney Fran-sa'daki genç kadının defni de, bir sosyal etkinlik olduğu kadar, fiziki dünya ve belki onun da ötesindeki gözle görülmez bir dün-yaya dair fikir ve inançları ifade etmenin de bir yoluydu. Paleolitik cenaze ritüelleri (cenazelerde o gün bugündür görüldüğü gibi) top-lumsal ve siyasi mesajlar veriyor ve (muhtemelen saptırılmış bir) kültürel anlam taşıyordu. Bu ritüeller, bir ihtimal ölüm kişiyi yaşa-yanlar âleminde çekip aldıktan sonra da devam ettiği düşünülen bir grup aidiyetine işaret ediyordu. Cesetler çok çeşitli yöntemlere tabi tutuluyordu: Ayakta, yüzükoyun yatırılarak ya da bacakları çene altına çekilerek, tek başına ya da başkalarıyla ve çeşitli mezar eşyalarıyla gömülüyor, küplere, evlerin yer döşemelerinin altına ya da çok uzak yerlere koyuluyor, etleri ve organları kemiklerinden ayrılarak, başı gövdesinden ayrılarak ya da kemikler eklem yer-lerinden ayrılarak, bazı kısımlar (özellikle de kafatası) ikinci bir ritüelle başka bir yere gömülüyor, kül ya da okra ile boyanıyor, sı-vanıyor veya kaplanıyordu. Tüm bunların ne anlam taşıdığını sap-tamak zordur, ancak ölüleri bu uygun görülen yöntemlere tabi tut-mak zaman ve çaba gerektirdiğinden, bunların öyle ya da böyle *bir* anlamı olmalıdır. Arkeologlar, bir grupla diğeri arasındaki uzamsal ve kronolojik sınırı genelde defin usullerindeki farklılıklara göre tespit eder. Resimler ve süslü objelerle birlikte, definler, insanların kendi dünyalarının görünenin ötesine uzandığına inandıklarını dü-şündürür. Ruhani doğaya ve her şeyin birbirine bağlılığına inanan animist anlayışa göre, insanlar, hayvanlar, bitkiler, doğa olayları ve etraflarındaki diğer şeylerin ruhları vardı. Görünmez dünya gö-rünür dünyaya düzenli olarak kötü ya da iyi amaçlarla müdahale ediyordu ve ölü atalarla ruhların faaliyetleri yaşayan insanlar tara-fından yönlendirilebiliyordu.

Dünyanın çeşitli yerlerindeki mağara ve duvar resimlerinden ve çok çeşitli etnografik bulgulardan anlaşıldığına göre, sıradan in-sanların rüyalar ve alametler yoluyla görünmez dünyadan haber aldığına, ayrıca görünmez dünyayla bağlantı kuran ya da oraya

yolculuk eden ruhlar âlemi uzmanı kadın ve erkek şamanlara da düzenli olarak mesajlar gönderildiğine ve sırların ifşa edildiğine inanılıyordu. Şamanlar bireyin, ailenin ya da grubun sağlığı ve refahının temini için karmaşık ritüeller yapıyorlardı. Bunlar arasında toplumsal cinsiyet ve cinsellik tasvirlerinin olduğu ritüeller de vardı ve kimi yerlerde şamanlar, görünür ve görünmez âlemler arasındaki sınırı aşmaları gibi cinsiyetler arasındaki sınırları da aşmalarını sağlayan gücü denetim altına almalarına yarayan bir cinsiyet değiştiren (*transgender*) rol inşa etmiş olabilirler. Pek çok mağara resminde av hayvanları ve yırtıcı hayvan sürüleri görülür ve birçoğunda da, genelde şaman olduğu düşünülen maskeli bir insan figürü, tahminen bir tür ritüelin tasviri olan bir jest ya da duruşta görülür. Zaman zaman şaman, penise benzer bir şekille gösterilmiştir ve bu figürler, eskiden istisnasız erkek diye tanımlanıyordu. Ancak yakın zamanda, genelde pek çok ritüel ve temsil biçiminde toplumsal cinsiyetin tersyüz edilişine rastlanması dolayısıyla, bu figürlerin, *erkek cinsiyetine bürünmüş* olsa da, kostümlü bir kadın olabileceği varsayımı ortaya atılmıştır. Veya bu figür –ve bunun temsil ettiği gerçek hayattaki şaman– ne erkek ne de dişi, ya da hem erkek hem dişi olan bir üçüncü cinsiyet gibi yorumlanmıştır. Pek çok kültürde şamanlar güçlerini artıran maskeler takıyordu ve böylece bu maskenin temsil ettiği hayvanın, yaratığın ya da ruhun niteliklerini kendilerine kattıkları düşünülüyordu; dolayısıyla, sınırları aşmak onların göreviydi. Şamanlar aynı zamanda şifacılık yapıyordu; şaman oldukları sanılan kişilere ait mezarlarda, büyük ihtimalle ilahiler, şarkılar ve belirli hareketler eşliğinde yenilen, burna çekilen ya da cilde sürülen, bitkisel, hayvansal ve madensel ürünlerin olduğu boğçalara rastlanır. Sonraki dönemlerin uygulamalarına bakılırsa, şamanların ve şifacıların kullandığı ritüel ve ilaçlar genelde sıkı sıkıya korunan sırlardı, ancak ruhani uzmanlık sahibi bireyler bunları sözlü olarak birbirine aktarıyordu. Böylelikle zaman içinde, hem doğaüstü güçlerle bağlantı kurmanın en iyi yöntemleri hem de doğaya dair bir bilgi külliyatı oluştu.

Ritüel işlevli olduğu anlaşılan bazı objelerin, bunları üreten ya da bunlara sahip insanlar için ne anlama geldiğine dair yorumlar,



1.4 Tanzanya'dan paleolitik kaya sanatı, şamanların hayvanların üzerinde takla atmasını tasvir ediyor. Noktalı ve kesikli çizgiler, görsel halüsinasyonları temsil ediyor olabilir, hatta hayvanlar, gerçek avlardan ziyade trans halindeyken görünen imgeler olabilir.

insanlık tarihinin ilk dönemlerinin diğer tüm yönleri kadar tartışmalıdır. Örneğin, Avrupa'nın pek çok bölgesinde, geç Paleolitik döneme ait (yaklaşık MÖ 33.000-9.000 döneminden kalma), taş, fildişi, kemik ya da topraktan yapılan, genelde çok iri memeli, kalçalı ve/veya göbekli kadın figürleri bulunmuştur. Venüs'ün klasik güzellik ölçütlerini yansıtmaması gibi, Paleolitik dönemin kadın güzellik ölçütlerini yansıttığını düşünen 19. yüzyıl arkeologları tarafından, bu figürlere "Venüs heykelcikleri" adı verildi. Kimi araştırmacılar bunları ve daha sonraki Neolitik kadın heykelciklerini, insanların güçlü tanrıçalara olan inancının kanıtları olarak, bereket tanrıcaları diye yorumlamıştır. Kimileri ise bunları, kadınların çocuk sahibi olma umuduyla doğurganlık muskaları olarak –ya da daha fazla gebe kalmamak umuduyla– taşıdıkları şeyler diye görmektedir. Belki de bunlar, doğum yapmış kadınların çoğundaki yuvarlak biçimli orta yaş bedenlerine bakarak kadınların kendileri tarafından yapılmıştır ve sağlıklı yaşlanma umutlarını simgelemektedir. Ya da erkek dergilerindeki orta sayfa güzellerinin bir nevi Paleolitik çağ versiyonu olarak, erkeklerin yanlarında taşıdığı seksi kadın imgeleridir. Veya bir ihtimal, kültürel tarihin çoklu ve değişken anlamlarına yapılan vurgu dikkate alındığında, bunlar farklı halklar için farklı şeylerin temsili olarak düşünülmüş olabilir. Mezoamerika'da ve Ekvador kıyılarında bulunan MÖ 2. binyıla ait küçük toprak kadın heykelcikleri de benzer biçimde, doğurganlık simgeleri, ritüel objeleri, cinsellik modelleri ve gebelik muskaları olarak çok çeşitli şekillerde yorumlanmıştır.

Hem Eski hem de Yeni Dünya'da, kadın –ve erkek ya da cinsiyeti açıkça gösterilmemiş insanlar, yanı sıra hayvanlar ve hayvan/insan melezi– heykelciklerine ev kalıntıları içinde çok yaygın olarak rastlanmıştır; bu da ev ve ritüel alanlarının birbirinden ayrı olmadığını düşündürür. Bunun yerine, sıradan eylemler ritüelleştirilir, yani bunlara ek anlam katan belli görenekler ve usullerle, birer temsil gibi yürütülürdü. Paleolitik ritüeller, belli konumlarda ve objelerle yapıldığı gibi, aynı zamanda yiyecekler, aletler ya da ev inşası malzemeleri gibi gündelik hayattan unsurlar da kullanılmış ve evin içinde ya da tabiatla el değmemiş mekânlarda gerçekleştirilmiştir.

Sıradan objelere ritüelle ilgili amaçlar atfedilse bile, bunlar hayatın başka yönlerini de yansıtır. Paleolitik dönemden kalma resimli, yontulu ve başka süslemeler taşıyan objeler, aynı zamanda hayal gücü, akıl, gurur, hınzırlık ve (can sıkıntısı da dahil) çok çeşitli duyguların da ürünüdür. Derisi ve saçları korunmuş iskeletler ve cesetler her türlü bedensel modifikasyonu sergilediğine göre, beden kendisi de toplumsal ve kültürel değerleri resmeden bir tuval olabiliyordu: Pirsingler, dövmele, belli beden kısımlarının yok edilmesi, bağlama,* bedende küçük yaralar açılması, diş törpüleme, uzatma, kafatası deformasyonları ve diğerleri gibi. Örneğin, Alpler'de donmuş halde bulunan 5.300 yıl öncesine ait bir erkek cesedinin kulakları deliktir ve dövmeleleri vardır. (Dövmeleleri tedavi amaçlı olarak yapılmış olabilir, zira çoğunlukla akupunkturda kullanılan omurga, dizler ve ayak bileklerindeki noktalarda bulunmaktadır.) Belli bir usulle ya da yetenekli kişiler tarafından değişime uğratılmış objeler –günümüzde “lüks mallar” ya da “sanat” diyebileceklerimiz– statü ve itibar göstergesiydi, bu yüzden, gömütlerde ya da şölenlerden kalma artıkların oluşturduğu höyüklerde bunlara rastlanmaktadır.

Cenazeler, şölenler ve diğer umumi merasimler, belli kişilerin zenginlikleri (ve cömertlikleriyle) geniş bir izleyici kitlesine gösteriş yapabildikleri etkinliklerdi, ancak bunlar bir yandan da, topluluk liderlerinin toplumsal bütünlük ve eşitlikçiliği vurgulayabildikleri durumları. Araştırmacılar, etnografik benzerliklere bakarak, eşitlikçi toplumsal sistemlerin, hiyerarşik olanlardan “daha basit” olmadığı gibi “doğal” da olmadıklarını, sürdürülebilmeleri için karmaşık toplumsal kurallara ve bunların sürekli pekiştirilmesine ihtiyaç duyulduğunu vurgulamaktadır.

Yerleşik Hayata Geçiş ve Evcilleştirme

Arayıcılık, insanlık tarihinin çoğu kısmında temel yaşam şekli olmaya devam etti ve tundralar ile çöller gibi aşırı çevre koşullarında yaşayan gruplar için hayatta kalmanın tek olanağı oldu.

* Ayak bağlamadaki gibi bedenin bir uzvunun belli şekil veya büyüklükte olması için cendereye alınması – ç.n.

Öte yandan, bazı yerlerde, doğal çevre, insanların yerleşik duruma geçebilmesi için yeteri miktarda yiyecek sağlıyordu. Ilıman hava sıcaklığı ve bolca yağış yeşil bitkilerin yetişmesine olanak veriyor, ya da denizler, nehirler ve göller bol miktarda balık ve kabuklu deniz ürünü sunuyordu. Yaklaşık 15.000 yıl önce, yerküre ikliminin bir ılınma evresine girmesiyle, dünyanın daha fazla kesimi, yerleşik ya da yarı yerleşik arayıcı gruplarını doyurabilir duruma gelmişti. Pek çok yerde bu döneme ait arkeolojik sit alanlarında, depolama amaçlı çukurlar, ambarlar ve çeşitli saklama kaplarının yanı sıra, değirmen taşları ve yine depolanmış gıdayla beslenen sıçan ve fare iskeletleri bulunmuştur. Bunlar, insanların, çevrelerindeki alandan daha fazla yiyecek elde etmek için çalışmalarını yoğunlaştırdıklarını, yüzlerce farklı malzemeden çok çeşitli yiyecekler hazırlayıp, daha fazla eşyaya sahip olduklarını ve daha kalıcı konutlar inşa ettiklerini gösteren kanıtlar sunar.

Yerleşik hayata geçiş, eskiden, araştırmacıların Neolitik çağı Paleolitikten ayırmak için kullandıkları bitki ve hayvan evcilleştirmenin bir sonucu olarak görüldü. Ancak pek çok yerde bu, maksatlı ürün yetiştiriciliğinden binlerce yıl önce gerçekleşmişti, dolayısıyla, neden sonuç sıralaması aslında tam tersiydi: İnsanların yerleşik toplumlarda yaşamaları, ürün yetiştirmeye başlamalarının nedeniydi. Dolayısıyla, bitki ve hayvanlardan da önce insanlar “evcilleşmişti.” Anlaşmazlıkları idare etmenin ve topluluğun kaynaklarına dair kararlar almanın yolları gibi, köy hayatına uygun sosyoekonomik ve sosyopolitik yapılar geliştirmiş, daha sonra geçim stratejilerini tarım yönünde değiştirdiklerinde, bunları da yeni duruma uyarlamışlardı.

Bugün Türkiye’nin doğusunda bulunan Hallan Çemi höyüğü, bu gelişmelere güzel bir örnek oluşturur. Yaklaşık 11.000 yıl önce, buradaki halk arayıcıydı: Yabani koyun ve keçinin yanı sıra, badem, fıstık ve bakliyat gibi yabani bitkiler yiyorlardı. Bunlar küçük bir yerleşik köyü geçindirmeye yetecek bolluktaydı ve insanlar evler inşa etmişlerdi, ancak arayıcı grupların normal yaşam düzenlerinin tersine, bu evlerin girişleri merkezdeki ortak alana bakmıyordu. Bu düzenleme, bu evlerde yaşayan ailelere bir miktar mahremiyet

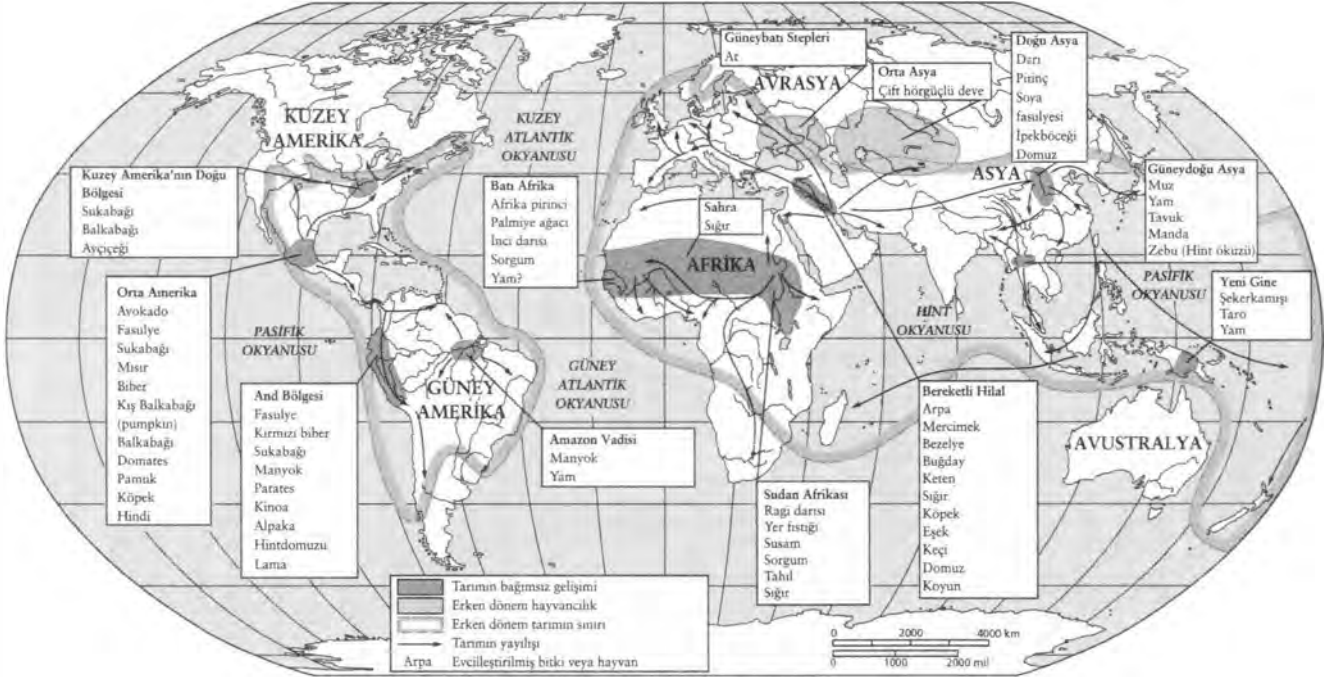
sağlıyor olmalıydı. Hallan Çemi sakinleri ayrıca, defalarca sıvanmış ocakları, sedirleri ve zeminleri olan daha büyücek yapılar da inşa etmişlerdi. Bu binalarda ithal bakır ve obsidyen parçaları vardı ve birinde, bina girişinin karşısındaki duvarda bir yaban öküzü kafatası asılıydı. Bu binalar uzun yıllar topluluğun pek çok üyesini toplu etkinliklerde ağırlamış olabilirdi ve yaban öküzü kafatasına bakılırsa, bu etkinlikler arasında ayinler de vardı. Ritüelleştirilmiş yiyecek ile içecek hazırlama ve tüketimine işaret eden süslü taş kâseler, yontma havan tokmakları ve yanık hayvan kemiklerinin çok büyük miktarda olmasından, bu etkinliklerin kesinlikle ziyafetler içerdiği anlaşılır. Aslında bunlar öyle büyük şöenler gibi görünmektedir ki, muhtemelen bakır ve obsidyen ticaretine aracı olanlar da dahil, başka topluluklardan insanlar da bunlara katılıyordu. Yine de bu şöenlerin diğer topluluklarla işbirliği mi yoksa rekabet amaçlı mı (yoksa her iki amaçla mı) düzenlendiğini bulgulara bakarak söylemek imkânsızdır. Kâseler ve havan tokmaklarının yanı sıra, ayrıca çetele benzeri görünür çentikler atılmış küçük taş asalar da yapılmıştı. Bu höyüğü yakından inceleyen Michael Rosenberg, bunların, yapılan şeylerin, verilen şeylerin ya da belki sahip olunan şeylerin hesabını tutmaya yaramış olabileceğini ileri sürüyor. Her neyi simgeliyor olursa olsun, bir şeyin resmi olarak hesaplanması, arayıcılar arasında yaygın olan daha eşitlikçi ve mütekabiliyetçi normların terk edilmesine işaret eder. Dolayısıyla bu arayıcı köyünde, akraba grubunun ötesinde bir tür toplumsal farklılaşma ve sosyopolitik yapılanmalara dair açık işaretlerin yanı sıra, bunları destekleyecek kültürel normlar mevcuttur.

Doğu Türkiye, dünyada yerleşik hayata geçen köylülerin ilk defa planlı ürün ekimine başladıkları bölge –arkeologların Bereketli Hilal adını verdiği, bugünkü Lübnan, İsrail ve Ürdün'den kuzeyde Türkiye'ye ve güneyde İran-Irak sınırına uzanan bölge– içinde yer alır. Tam da Hallan Çemi köylülerinin evlerini ve binalarını inşa ettikleri dönemlerde, başka köylerin sakinleri, kazma çubukları, çapalar ve başka aletler kullanmaya başlamış, bunlarla yabani buğday ve arpa toplayarak, bu ürünlerin yanı sıra, bezelye ve mercimek gibi baklagiller ve keten kumaş üretiminde kullandıkları ke-

ten bitkisinin tohumlarını ekiyorlardı. Yenilebilir kısmı daha fazla olan ve sadece toprağa düşmeyip aynı anda olgunlaşan çekirdek kümelerine sahip olma gibi avantajlı özellikleri bulunan, dolayısıyla mahsulü daha verimli kılacak bitki tohumlarını seçiyorlardı. Bazı ürünler, insan müdahalesiyle, suni seçilimle insan ihtiyaçlarına hizmet edecek şekilde değişime uğratarak evcilleştirildi. Arkeologlar, tarihte bitki yetiştiriciliğinin gelişimi ve yayılışının izini sürebilmek için, keşfettikleri tohumlar ve diğer bitki parçalarında gördükleri evcilleştirme bulgularının zamanına bakarlar.

MÖ 9000 yılı civarına gelindiğinde, Bereketli Hilal bölgesindeki pek çok köyde evcilleştirilmiş ürünler yetiştiriliyordu ve benzer bir süreç –ilk yerleşik hayata geçiş, ardından evcilleştirme– başka yerlerde de yaşanmıştı. MÖ 8000 yılı civarında insanlar Nil Nehri Vadisi'nin bazı kesimlerinde sorgum (süpürge darısı), akdarı ve Batı Afrika'da muhtemelen yam (hint yerelması) yetiştiriyorlardı. MÖ 7000 civarı, Çin'de evcilleştirilmiş pirinç, akdarı ve bakliyat, Papua Yeni Gine'de yam ve taro ile tahminen Mezoamerika'da balkabağı yetiştiriliyordu. Bu yerlerin her birinde bu ürünlerin yetiştirilmesi birbirinden bağımsız gerçekleşti ve aynı şey dünyanın başka yerlerinde de yaşanmış olabilir. Muhtemelen bitki evcilleştirme mahallerine eklenebilecek Güneydoğu Asya ve Amazon havzası gibi tropikal bölgelerde arkeolojik kanıtların bozulmadan kalması zordur. Ürün ekiminin başlangıcından birkaç yüzyıl sonrasına kadar, Bereketli Hilal'de, Çin'in bazı kesimlerinde ve Nil Vadisi'nde insanlar yalnızca evcilleştirilmiş gıda ürünleriyle yaşamını sürdürüyordu. Aileler ve hane halklarının gıda ürünlerini başka mallar ve hizmetlerle takas ederek karşılıklı bağımlılıklarını gitgide yoğunlaştırmalarıyla, tarım, toplulukların içindeki işbölümünü de artırdı.

Tarım köyleri, arayıcı topluluklara kıyasla birbirlerine daha yakındılar ve pek çok yerde, yerel, bölgesel ve zaman zaman uzak mesafeli ticaret ağlarındaki malların çeşitliliği arttıkça, topluluklar arasındaki işbölümü de gelişti. Bu mallar arasında, pratik, törensel ve dekoratif eşyalarda kullanılabilen obsidyen ve yeşim taşı gibi hammaddeler ile altın, gümüş, bakır ve kurşun gibi işlenerek boncuk ve başka ziynet eşyalarına dönüştürülebilen madenler de



Harita 1.3 Bitki ve hayvanların evcilleştirilmesi.

bulunuyordu. MÖ 5500 yılı civarına gelindiğinde, Balkanlar'daki insanlar, bakır maden filizini ısıyla ergiterek bakır elde edilebildiğini öğrenmişlerdi. Ergitilen bakır, kalıplara dökülerek, mücehherlerin yanı sıra, mızrak uçları, baltalar, keskiner ve başka aletler elde ediliyordu.

İnsanlar, susuzluğa direnç gibi avantajlı niteliklere sahip tohumları seçerek, ekinleri yerel çevresel koşullarına uyarladılar. Ayrıca yeni bitki türleri de evcilleştirdiler. Güney Asya'daki İndus Vadisi'nde yaşayan halk, MÖ 4000 yılında, tahıl ve baklagillerin yanı sıra, hurma, mango, susam tohumu ve pamuk yetiştiriyordu. MÖ 3000 civarında, Amerika kıtasında, Meksika'nın güneyinde mısır ve Güney Amerika'nın And Dağları yöresinde patates ve kinoa, MÖ 2500 civarında, Kuzey Amerika'nın doğusunda balkabağı ve fasulye evcilleştirilmişti. Bu ürünler daha sonra yaygınlaştı, öyle ki MÖ yaklaşık 1000 yılı civarında şimdiki ABD'nin batısı olan topraklarda insanlar mısır, fasulye ve kabak yetiştirmeye başlamıştı.

İnsanlar bazı bitkileri evcilleştirdikleri dönemle aşağı yukarı aynı zamanlarda hayvanları da evcilleştirdiler. Evcilleştirilen ilk hayvan, en az 15.000 yıl ve belki daha da önce kurtlardan genetik olarak ayrılıp bir alt tür haline gelen köpekti. Köpek evcilleştirmenin nasıl gerçekleştiği çok tartışmalıdır: Arayıcıların, onlara saldırmak yerine avlanmalarına yardımcı olacak hayvanları seçip çiftleştirmeleri şeklinde bir insan girişiyle mi, yoksa insanlarla temastan pek çekinmeyen hayvanların kamp alanlarına gelmeleri ve sonra da birbirleriyle çiftleşmeleri şeklinde, kurtların faaliyettinden kaynaklanan seçim baskısıyla mı olmuştu? Her ne şekilde gerçekleşmiş olursa olsun, bu ilişki her iki tarafa da yararlar sağladı: İnsanlar köpeklerin daha gelişkin koku alma ve işitme duyularından ve beden sıcaklıklarından, köpekler ise yeni yiyecek kaynaklarından ve daha güvenli çevre koşullarından kazançlı çıktı. Elbette insanlar ile köpekler, kara köprülerinden Amerika kıtalarına ve kayıklarla Pasifik Adaları'na olanlar da dahil, göçleri birlikte gerçekleştirdiler.

Köpekler arayıcı yaşam tarzına kolayca uyum sağladı, ancak insanlar yerleşik yaşam tarzına uygun hayvanları da evcilleştirdi-

ler. MÖ 9000 yılı civarında, Bereketli Hilal yöresindeki insanların aşağı yukarı tarım ürünleri yetiştirmeye başladıkları dönemlerde, yabankeçisi ve koyun evcilleştirilmişti. İlk başlarda muhtemelen bunların et ve derilerinden, sonra sütünden yararlanılmış, en sonunda koyunlar kırkılarak yün elde edilmişti. İnsanlar, gözlemleyerek ve deneyerek, özelliklerin nesilden nesle aktarıldığını öğrendiler ve daha iri cüsse, daha güçlü beden, daha kaliteli post, daha fazla süt verimi ve daha uysal mizaç gibi istenir nitelikleri elde etmek için seçici çiftleştirmeye keçi ve koyun üretmeye başladılar. Zaman zaman, köpekleri sürülerin güdülmesinde kendilerine yardımcı olacak şekilde eğittiler ve daha sonra bu işte avantajlı nitelikler kazandırmak için köpekleri seçici çiftleştirmeye tabi tuttular. MÖ 1. binyıl içindeki bir tarihte Bereketli Hilal yöresinde yazılmış olan Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin Kitabı, soy ıslahının eski bir örneğini içerir. Yakup, yalnızca benekli keçi ve koyunları alacağına dair kayınbiraderi ile anlaşır, ancak ondan gizlice sürüdeki benekli hayvanları çoğaltır. Bunun için "Sürüdeki güçlü hayvanlar kızışınca, Yakup çubukları onların gözünün önüne, yalaklara koyuyordu ki çubukların yanında çiftleşsinler (Tekvin 30:41) ve böylece daha çok sayıda güçlü kuvvetli benekli hayvan doğar. Bu yöntem –çok uzun zaman kabul gören– gebe bir hayvan ya da kadının gördüğü şeylerin doğacak yavruyu etkilediği fikrine dayanıyordu; her ne kadar bu fikir modern bilimde kesin olarak reddedilmiş olsa da, Kitab-ı Mukaddes bunun başarılı olduğunu ve Yakup'un alabildiğine zenginleştiğini, çok sayıda sürü sahibi olduğunu bildirir. İnsanlar ayrıca domuz, hintdomuzu ve çeşitli kümes hayvanları gibi başka hayvanları da evcilleştirerek, kümes hayvanlarının etinin yanında yumurtalarından da yararlandılar.

Neolitik köylerde, tarım mahsulleri için depolama alanlarının yanında evcil hayvanlar için ayrılan alanlar da genişledi. Daha sıcak iklimlerde insanlar ağıl ve kümesler yaparken, soğuk iklimlerde özel yapılar inşa ettiler ya da hayvanları evlerine aldılar. Hayvan gübresinin mahsul verimini artırdığını öğrendiler ve ağıllardan bunları toplayıp gübre olarak kullandılar. Hayvanlarla ve dışkılarıyla temasın artması, insanların, nezle gibi hafif ya da

grip, hıyarcıklı veba ve çiçek gibi ölümcül hastalıklar da dahil, hastalığa yola açan çeşitli mikroplarla temasını da artırdı. Hastalıkların en çabuk yayıldığı yerler kalabalık ortamlar olduğundan, bu durum bilhassa insan ve hayvanların sıkışık düzende yaşadığı yerlerde geçerliydi. Böylelikle çiftçiler, arayıcılara bulaşmayan hastalıklara yakalandılar ve bunlar endemik, yani bir bölgede ölümcül olmadan yaygın görülen hastalıklar haline geldiler. En sonunda, hayvanlarla yaşayan insanlar bu hastalıkların bazılarını bağışıklık geliştirdiler ve arayıcıların pek çok hastalığa bağışıklığının olmaması, yeni endemik hastalıklarla temasları sonucu daha kolay ölmelerine neden oldu. Avrupalıların 16. yüzyılda Amerika kıtasına çiçek hastalığını taşımaları sonucu olanlar (IV. Bölüm'de ele alınıyor) bunun bir örneğidir.

Evcil hayvanlar en sonunda yabani muadillerini sayıca kat kat aştılar. Örneğin ABD'de bugün (Alaska hariç) yaklaşık 6.000 kurdla karşılık 77 milyon köpek yaşamaktadır. Birleşmiş Milletler'in hesaplamalarına göre tüm dünyada 2 milyardan fazla sığır ve 20 milyardan fazla tavuk mevcuttur ve bu durumun çevre koşulları üzerindeki etkisi muazzamdır. Hayvan evcilleştirme ayrıca insan evrimini de etkilemiştir; hayvan sütü ve süt ürünleri beslenmelerinde büyük yer tutan gruplar yetişkinliklerinde sütü sindirme becerisine yatkınlık kazanırken, bunu kazanmayanlar, normalde tüm memelilerde olduğu gibi laktoz toleranssızlığını korumuştur.

Yabani bitkiler toplamaktan evcil olanları yetiştirmeye ve yabani hayvanları avlama ve tuzaklamaktan evcil hayvan yetiştirmeye yönelişte, demografik, toplumsal ve kültürel faktörlerin hep birlikte etkili olduğu anlaşıyor. Demografik açıdan bakıldığında, iklimin ısınması her ne kadar yerleşik köylerin gelişmesine yetecek düzeyde arayıcılığa izin verse de, nüfus yavaş yavaş, erişilebilir gıda stokunu aşan bir artış kaydetmiş olabilir. Nüfustaki bu artış, çocuk ölümlerinin azalmasından, ömrün uzamasından ve bir ihtimal doğurganlığın artmasından kaynaklandı. Doğal yetişen yiyecekler arasında, çoğunlukla öğütülüp pişirilerek bebeklerin yiyebileceği yumuşaklıkta lapası yapılabilen tahıllar ve başka bitkiler mevcuttu. (Yaygın arkeolojik bulgularına rastlanan) Bu

lapa, kadınların çocuklarını daha erken yaşta süttten kesebilmelerini ve böylece enerjilerini başka yerlere yöneltebilmelerini sağladı. Örneğin California'dan iskelet bulguları, MÖ 2500 civarı burada yaşayan grupların beslenmelerinde –yenebilmesi için önce kaynatılması ya da haşlanması, sonra öğütülmesi gereken– meşe palamudunun yeri gitgide artınca, kadınların iş yükünün de arttığını ve bu yüzden çocuklarını daha erken süttten kestiklerini gösterir. Bunu yapmakla kadınlar emzirmenin gebeliği önleyici etkilerinden mahrum kaldılar ve daha sık aralıklarla çocuk doğurmaya başladılar. Ancak –arayıcıların yiyecek yetersizliği sorunuyla karşılaştıklarında başvurdukları çözümle– yeni bir bölgeye göç etmek yerine, insanlar, kurdukları yerleşik köylerdeki fiziki ve toplumsal yapının içinde ya da yakınında kalmayı tercih etti. Dolayısıyla yiyecek arzını nüfus artışına yetiştirecek şekilde artırmanın farklı bir yolunu –bitki ve hayvan evcilleştirmeyi– buldular ve günümüzde de devam eden nüfus artışı ve toprak kullanımının yoğunlaşması döngüleri böylelikle başlamış oldu.

Kültürel faktörler de bu demografik ve toplumsal etkenlerle iç içe geçmiştir. Bunun bir örneği, bugünkü Türkiye'de Hallan Çemi'den çok uzak olmayan Göbeklitepe sit alanında görülebilir. MÖ yaklaşık 9000 yılında burada toplanan yüzlerce insan, halkalar şeklinde dizili, tonlarca ağırlıkta, kireçtaşından incelikte yontulmuş devasa dikilitaşlar inşa etmiş, daha sonra bunları yere dikip yenilerini yapmışlardı. Buradan biraz uzaktaki arkeolojik kalıntılardan anladığımıza göre, bu siti yaratan insanlar, dikilitaşları ilk yonttukları dönemde, tarım ürünleriyle değil yabani av hayvanları ve bitkilerle beslendikleri bir yerde yaşıyorlardı. Ancak bu dikilitaşlar yontulup yerlerine dikildikten sonra, sembolik, kültürel veya belki de dini önemleri nedeniyle, insanlar bir karar alıp, onların yanı başında kalabilmelerini sağlayacak bir geçim stratejisi benimsemiş olabilir. Bölgedeki diğer sahalarda yapılan incelemeler, bazılarında nüfusun arayıcılıkla sağlanan yiyecek stokunu aşmadığını, dolayısıyla yeni ekonominin esasında yiyecek kıtlığının değil kasıtlı kültürel tercihin bir sonucu olduğunu gösteriyor.



1.5 Göbeklitepe'deki devasa kireçtaşı sütunlardan birinde, bir yırtıcı, bir yabandomuzunu gözlüyor. Bu sütunlar, MÖ 9000 civarında oyularak yapılmış, halka şeklinde dizilerek toprağa gömülmüş. Oymaların çoğunun av hayvanlarından ziyade, aslan, yılan, akrep gibi tehlikeli hayvanlardan oluştuğu böyle bir yapının inşası büyük bir ustalık ve emek gerektiriyordu.

Herhangi bir grupta tarım ürünü yetiştirmeye ilk kimin başladığı sorusuna yalnızca arkeolojik kalıntılara bakarak cevap vermek hiçbir yerde mümkün değildir, ancak pek çok arayıcı grupta, bitkisel ürünlerin toplanması ve işlenmesinden öncelikle kadınların sorumlu oluşu, toprağa tohumu ilk ekenlerin de onlar olabileceğini düşündürüyor. Dünyanın pek çok bölgesinde binlerce yıl boyunca tohumlar sabanla ve kazma çubuklarıyla ekilmeye, ürün yetiştirme esas olarak kadınların işi olarak kalmaya devam ederken, erkekler avlanmayla ya da sonraları hayvan yetiştirmeyle uğraştılar. Kuzey Amerika ve Afrika'nın büyük kısmının dahil olduğu bu yerlerde, kadınların ettikleri ürünler üzerindeki denetimlerini sürdürdükleri, onları grup üyeleriyle paylaştıkları ya da onlara armağan ettikleri anlaşıyor.

Ekilmiş ve otlardan temizlenmiş bir tarım arazisinden, doğal olarak yetişen bitkilerin olduğu aynı büyüklükteki bir araziye kıyasla –kalori hesabıyla– on ila yüz kat fazla gıda sağlanır ki, ilk

ürün yetiştiriciler bu avantajı görmüş olmalıdır. Ancak tarım aynı zamanda daha fazla emek istediğinden, toplulukta hem çok daha fazla sayıda hem de daha uzun saatler çalışan insanlar gerektiriyordu. Haftada yirmi saatlerini yiyecek bulmaya harcayan arayıcıların tersine, çiftçiler, ekin ve hasat dönemleri yoğun olmakla birlikte, zararlı otları temizleme işi devamlı olduğundan yılın kalan zamanlarında da genelde şafaktan günbatımına dek tarladaydılar. Neolitik dönemdeki çiftçiler ayrıca arayıcılardan daha sağlıklıydı; her ne kadar ürün yetiştirmek daha fazla yiyecek stoklama güven-cesi sağlasa da, gıda çeşitliliğinin azalması, onları hastalık riskine ve anemi gibi beslenme eksikliklerine daha yatkın hale getirdi.

Çiftçi topluluklarının etrafında yaşayan arayıcılar, ürün yetiştiriciliğin olumsuz yönlerini fark etmiş olabilir, zira genelde bu yeni yaşam biçimini benimsemekte epey yavaş davranmışlardır. Kimi yerlerde tarım, göçler aracılığıyla yayıldı. Kemik kimyası incelemeleri, zaman zaman, tarımcı köylülerin farklı bir bölgeye taşınıp yeni bir köy kurarak tarım arazisi açtıklarını ve tohum ektiklerini ya da yer yer yalnızca erkeklerin, arayıcı gruplardan kadınlarla evlenerek göç ettiklerini ortaya koyuyor. Bu göçler şiddeti de beraberinde getirebiliyordu; mezarlık kalıntılarına bakılırsa, şiddet sonucu ölen insan sayısı, yoğunlaşan arayıcılık ve erken tarım döneminde dünyanın bazı bölgelerinde artmış, zırh ve silahlar yaygınlaşmıştır. Öte yandan, çiftçi toplulukların nüfusu arayıcılarınkinden çok daha hızlı arttığından, denge tersine döndü. MÖ 6500 civarına gelindiğinde, çiftçilik Bereketli Hilal'den kuzeye yayılarak Yunanistan'a taşınmıştı ve 4000 yılında kuzeye doğru Avrupa'ya ve tüm İngiltere'ye yayılmış durumdaydı. Tarım ilk ortaya çıktığı diğer bölgelerden de dışarı yayıldı ve tarım köyleri Asya, Afrika ve Amerika'da yavaş yavaş daha da büyük alanları kapladı.

Tarımda en yaygın küresel model yerleşik köyleri gerektiriyordu, ancak bu durum her yerde böyle değildi. Amazon ormanları, Papua Yeni Gine ve Kuzey Amerika'nın pek çok bölgesi de dahil dünyanın bazı yerlerinde ürün yetiştiriciliği, toplayıcılık ve avcılıkla birlikte yapılıyordu. Özellikle derin ormanlık alanlarda, insanlar doğal yeşil alanları –“kes ve yak” adı verilen bir yöntemle– tı-

raşlayıp yakarak küçük tarlalar açıyor ve toprak yıpranana ya da verimliliğini kaybedene kadar yıllarca art arda ürün ekiyorlardı. Sonra da başka bir bölgeye göç edip tekrar aynı işlemlere başlıyor, toprağın kendini yenilemesinin ardından belki ilk açtıkları tarlaya yıllar sonra geri dönüyorlardı. Dönüşümlü kes ve yak tarımını uygulayan gruplar görece küçük kaldılar ve besinlerini büyük oranda çevredeki orman ve cengellerden sağlamayı sürdürdüler. Bu uygulamalar 20. yüzyıla kadar devam etti.

Hayvan yetiştiriciliği de her yerde yerleşik hayat demek değildi. Görece kurak bölgelerde, koyun ve keçi sürülerinin yeterli yiyecek bulabilmesi için mevsimden mevsime uzun mesafeler katetmesi gerektiğinden, besi hayvanı otlatma ve yetiştiriciliğine dayalı yeni bir yaşam biçimi ortaya çıktı: Pastoralizm (göçebe hayvancılık). Bazı pastoralistler, yiyeceklerini esas olarak hayvan sürülerinden sağlayan, ancak aynı zamanda yabani bitkiler de toplayan göçerler haline geldiler. Pastoralizm, arazinin ya da iklimin tarımı zorlaştırdığı dağ, çöl, kuru otlak ve tundra gibi alanlara çok uygundu. En sonunda, sığır, yak öküzü ve rengineyi gibi geviş getiren başka hayvanlar da, Orta ve Batı Asya, Afrika'nın pek çok bölgesi ve Avrupa'nın kuzey ucunda kırsal ekonomilerin temeli haline geldi.

Saban Tarımı ve Besinlerin İşlenmesi

Tarım ve pastoralizm insanların yaşam biçimlerinde önemli değişimlere yol açarken, bazı büyük hayvanların evcilleştirilmesi daha da önemli bir sonuç doğurdu. Sığır ve manda doğal olarak yetiştikleri Asya ve Kuzey Afrika'nın bazı yerlerinde en geç MÖ 7000 civarında, at, eşek ve deve ise MÖ 4000 civarında evcilleştirilmişti. Sığır ve mandanın etinden ve belki kanından da faydalanılıyor, kanları akıtılarak içiliyor ya da pişirilen yiyeceklere katılıyor. Daha da önemlisi, tüm bu hayvanlar, sırtlarında insan ile yük taşımak ve arkalarına bağlanan yükü çekmek üzere eğitilebiliyordu. Bunlar, dünyadaki hayvan türleri arasında nadir rastlanan iki özellikti. Kuzey Amerika ve Güney Amerika'nın büyük kesimi de dahil, dünyanın pek çok bölgesinde doğal çevrede yetişen büyük

türlerin hiçbirini evcilleştirilemiyordu. Güney Amerika'nın dağlık yörelerinde, lamalar ve alpakalar yük taşımak üzere evcilleştirilmişti, ancak dik arazi yapısı bunların yük çekmesini zorlaştırıyordu ve insanları sırtlarında taşıyacak kadar büyük de değillerdi. Büyük hayvanların evcilleştirilmesi, insanların işlerini yürütmek için yararlanabileceği güçte muazzam bir artış yaratarak, bunun gerçekleştiği toplumlarda derhal etkilerini gösterirken, sonraları, bu toplumlar tek güç kaynağının insan emeği olduğu toplumlarla karşı karşıya geldiklerinde de uzun vadede etkilerini hissettirdi. Hatta biyolog ve çevrebilimci Jared Diamond, büyük evcil hayvanların Avrasya toplumlarına, erken edindikleri bu hazinenin çok uzun vadeli getirisi olarak, modern dünyada servet ve tahakküm farklılıklarına yol açan avantajlar sağladığını öne sürmüştür.

Gıda üretiminde, hayvanların her şeyden çok yük çekebilme özelliği önem kazanmaya başladı. MÖ 7. binyıl civarında, insanlar, ucuna tahta çubuklar ekledikleri çatıkları hayvanların bedenine geçirip toprağın üzerinde sürükleterek toprağı yarmak suretiyle tohumların daha kolay filizlenmesini sağladılar. Bu basit tırmık sabanlar, ilkin sığır ve mandalar, daha sonraları ise atlar ve katırlara sürdürüldü (eşekler ve develer, arada sabana koşulsa da esas olarak yük taşımada kullanılıyordu). Binyıllar içinde, saban bıçakları –toprağı altüst ederek taze toprağı yüzeye çıkaran kıvrımlı parçalar– eklenerek toprak sürme vakti kısaltıldı ve bir kişinin sürebileceği toprak miktarı artırıldı.

İnsanlar saban kullanarak daha ciddi miktarda gıda fazlası ürettiler. Sonunda bazı ekinler devasa arazilerde yetiştirilmeye başlandı, öyle ki bazı bilim insanları tarımın gelişmesini –tıpkı köpeklerin evcilleştirilmesi gibi– karşılıklı (*codependent*) evcilleştirme süreci olarak tanımlar: İnsanlar ekinleri evcilleştirmiş, ancak ekinler de insanları “evcilleştirerek” uzun saatler boyunca didinip belli ürünleri dünyanın dört bir yanına yaymalarına yol açmışlardır. Bu ürünler arasında en çok buğday, pirinç ve mısır başarılı olmuştur. ABD Tarım Bakanlığı'nın hesaplamalarına göre, günümüzde buğday tüm dünyada 2 milyon kilometrekareden fazla bir alanda ekili olup, insan beslenmesindeki kalori miktarının beşte birini teşkil

ederken, pirinç 1,5 milyon kilometrekareden fazla alanda ekilidir. Bir 1,5 milyon kilometrekare alan da günümüzde mısır ekimine ayrılmış olup, ABD’de ortalama bir süpermarketteki yaklaşık 50.000 ürünün dörtte biri mısır içerir ve buna, o süpermarkette kendi etleri de bulunan tavuklar, domuzlar ve sığırların yedikleri mısır dahil değildir.

Yiyecek üretiminin yanı sıra gelişen yiyecek depolama ve pişirme teknolojileri, erişilebilir hammaddelere göre çeşitlilik gösteriyordu. İnsanlar dünyanın pek çok bölgesinde, deniz kıyıları, göller ve nehirlerin kenarlarında bulunan sazlar ve kamışlardan sepet örme teknikleri geliştirdiler. Sepetlerden, yiyecek depolamak (ve aynı zamanda balık ve suda yaşayan başka hayvanları yakalamak) için yararlanılıyor ve yeterince sıkı dokunmuş olanlar, içlerine kızgın pişirme taşları yerleştirilerek, çorba ve sulu yemek pişirmekte kullanılabiliyordu. (Birçok yerde birbirinden bağımsız gerçekleşen) Fırının icadı, toprak çömleklerin ve bunların üzerine çekilen sırların daha yüksek sıcaklıkta pişirilebilmesini sağladı. Böylece çömlekler tümüyle sıvı sızdırmaz hale gelerek, yemek pişirmenin yanı sıra uzun süreli yemek saklama için de kullanışlı kaplara dönüştü. MÖ 5. bin yıl civarlarında, Mezopotamya’daki çömlekçiler, daha kaliteli çömlekler üretmeyi sağlayan bir teknoloji olan çömlekçi çarkını icat ettiler ve bu başka yerlere de yayıldı ya da bağımsız biçimde keşfedildi. Kaplarda yemek pişirmek insanların yiyeceklerden yeni yöntemlerle karışımlar yapabilmelerini sağladı. Bu da, hem farklı gruplar arasında hem de ailelerin daha nadir ya da pahalı malzemeler edinebilmelerine bağlı olarak aynı grup içindeki yeme âdetlerinde çok daha büyük farklılıkların doğmasına yol açtı. Kutlamalar ve şöenler için yapılan yemek hazırlıkları daha incelikli hale geldi, yiyecek tüketimine yeni merasimler ve kurallar eklendi.

Toprak çömlekler ayrıca, mayalanmış gıdalar ve içeceklerin hazırlanması, saklanması ve taşınmasında da kullanılıyordu. Fermentasyon (mayalanma), tıpkı pişirme gibi yiyeceği daha besleyici ve sindirimi kolay kılan doğal bir süreçtir; çürümeye yol açar ama aynı zamanda pek çok gıdanın bozulmasını önler ve sudaki mikropları öldürür. Pastoralistler, bir hayvan yavrusunun mide za-

rının, sütü keserek daha sindirilebilir, kolay taşınabilen ve daha dayanıklı bir ürüne –peynire– dönüştürdüğünü öğrendiklerinde, bir tür fermantasyonu keşfettiler ve aynı süreci deri torbalar ve kaplarda işletmeye başladılar. İnsanların ilk ne zaman denetimli fermantasyon işlemine başladığı kesin olarak bilinmiyor. Evrim biyologlarının DNA bulgularından yararlanarak belirlediğine göre, alkol üreten fermantasyonda kullanılan başlıca maya –havada doğal olarak mevcut olan pek çok mayadan biri– olan *Saccharomyces cerevisiae*'nin yapay seçilimi 10.000 yıldan da eski, yani belki de buğdaydan da önce başlamıştır. Her ne kadar insanlar, muhtemelen bundan önce de bal likörü ve az miktarda şarap ve bira üretiyor olsalar da, ciddi anlamda şarap ve bira yapımı, tarımla aşağı yukarı aynı dönemlerde başlamıştı.

Tarımın gelişmesi ve yayılmasının nedenleri listesine, belki alkolü de eklemek gerekir. Zira insanların, ayrıca başlıca ağı kesicileri haline gelen bu yüksek enerji verici maddeye dönüştürebilecekleri güvenilir bir hammadde edinme arayışları bu gelişmede etkili olmuştu. Güney Amerika'daki iskelet kalıntılarından elde edilen bulgular, bu fikri destekler. Buna göre, burada yaşayan insanlar, MÖ 6000 civarında yetiştirmeye başladıkları mısırı yiyecek olarak kullanmadan önce, alkol (çok büyük ihtimalle, fermantasyon sürecini başlatacak şekilde darının çiğnenip bir kaba tükürülmesiyle üretilen bir bira olan *chicha*) olarak tüketiyordu. Tıpkı süt veren hayvanların evcilleştirilmesi gibi, fermante içeceklerin üretimi de, nüfusun daha büyük bir kısmının gerçekte bir zehir olan alkolü metabolize edebilme yetisini geliştirmesiyle, insan evrimini etkiledi. Alkol sosyal etkinliklerin bir parçası haline geldi; bira ve şarabın ruhlara ve tanrılara sunulan adaklar arasında olması veya şamanlar, rahipler veya tapınanlar tarafından zahiri dünyanın ötesine erişebilmek ya da tanrıları onurlandırmak için tüketilmesi sonucu, alkol kullanımı ritüelleştirildi.

Tıpkı arayıcıların yaptığı gibi, pastoralistler ve çiftçiler de aletlerini ve yöntemlerini durmaksızın geliştirdiler. Toprak çömleklerin yapımı için icat edilen çarkı, hayvanların çektiği arabalarda ve sabanlarda tekerlek olarak kullanıma uyarladılar. Tekerlekli

araçlar yolların inşasına neden oldu, tekerlekler ve yollar, birlikte, insanların ve malların, ister yerleşim ister ticaret ya da fetih amacıyla olsun, uzun mesafeleri daha kolay aşmalarına imkân sağladı.

Toplumsal Hiyerarşiler ve Cinsiyet Hiyerarşileri

Dünyanın pek çok yerinde, arayıcılar, maddi zenginlikleri ve cenaze âdetlerinde gitgide daha fazla toplumsal farklılaşma işaretleri gösterdiler ve bazılarında, gücün bir “Büyük Adam”da toplanması, iktidarın daha da resmileştiği bir liderliğe evrildi. Bu süreçler tarım toplumlarında daha sık yaşandı.

Bazı insanlar, bol miktarda mücevher, deniz kabuğu, ev eşyası, süslü kumaşlar, silahlar ve başka objelerle birlikte gömülürken, diğerlerinin mezarına çok az şey konuyordu. Mezarlar ve diğer bulgular ayrıca, toplumsal cinsiyete dayalı ayrışmaların çok daha fazla olduğunu, erkeklerin ailenin dışındaki dünyayla, kadınların ise ev içi alanla daha ilişkili hale geldiğini gösterir. Bu toplumsal ve toplumsal cinsiyetçi hiyerarşiler farklı yoğunluklardaydı, zamanla değişikliğe uğruyordu ve daha eşitlikçi pratiklerle harmanlanmıştı, ancak hiçbir toplum bunlardan muaf değildi. Bu değişimlerdeki neden-sonuç bağlantılarının izini sürmek zordur; toplumsal ve cinsiyetçi hiyerarşiler, yazı icat edildiğinde çoktan yerleşik hale geldiğinden yazılı kaynaklar net bir yanıt sağlamaz.

Çok büyük ihtimalle, öne çıkmanın ve güce erişmenin birden fazla yolunun olduğu, karmaşık ve iç içe geçmiş nedenler söz konusuydu. Arayıcı gruplarda, bazı bireyler, tanrı ve ruhlar evreniyle olan bağlantıları, sülale ve kabile reisleri olarak konumları ya da kişisel özelliklerinden dolayı halihazırda daha fazla otorite sahibiydiler. Bu güç, yönetilecek zenginliklerin miktarı artınca, zamanla daha da önem kazandı. Rahipler ve şamanlar, daha incelikli ayinler geliştirip tam zamanlı din uzmanlarına dönüşerek, tanrılarla arabuluculuk hizmetleri sunmaları karşılığında, her türlü yaşamsal ihtiyaçlarını karşıladılar. Pek çok toplulukta, din uzmanları, genelde tanrı iradesini yansıttığını söyledikleri, sonraları sözlü ve yazılı hukuk kurallarına dönüşecek resmi davranış kurallarını ilk tasar-

layan kişiler oldu. Kanunlar, bunları çiğneyenleri tanrı cezasıyla tehdit ettiler ve genelde insanlara, tanrının temsilcileri olan rahiplere itaati emrettiler; böylece bunlar, özel ayrıcalıkları olan seçkin gruplar haline geldi.

Büyük ailelerin ya da akraba gruplarının reisleri olan ya da olağanüstü liderlik yetenekleri olan bireyler, diğerlerinin emeği üzerinde denetim kurdular. Bunlar, uzun süre istiflenebilen mal-mülkün de katılmasıyla önemi artan grup kaynaklarının ne şekilde kullanılacağına karar veren “Büyük Adamlar”dı. Maddi varlıklar –saban, koyun, sığır, kulübe, çanak çömlek, el arabası– sahibine daha da fazla maddi zenginlik biriktirme imkânı sağlıyordu ve bunlara sahip olanlarla olmayanlar arasındaki uçurum arttı. Ayrıca istifleme, malların bir aile üyesinden diğerine aktarılmasını sağladı, böylece de nesiller geçtikçe, servetler arasındaki küçük farklar büyüdü.

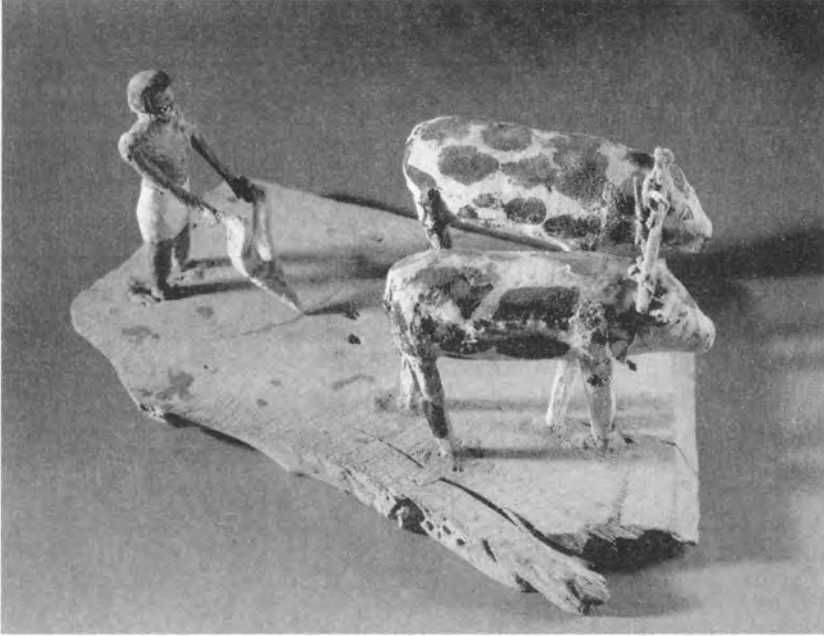
İnsan ve hayvan gücü, üretim için olduğu kadar, yok etmek için de kullanılabilirdi ve savaşlar, toplumsal ve siyasi hiyerarşileri güçlendiriyordu. Savaş, bazı toplulukların diğerlerini egemenlikleri altına almalarını sağladı ve savaş tehdidi topluluk içindeki insanları, zapturapt altına alınmaktan kurtulma umuduyla liderlerin otoritesini kabullenmeye razı etti. Silahlı mücadelelerdeki artış; liderlerin nüfusu çoğaltan (ve dolayısıyla daha fazla asker sağlayan) geçim stratejilerini desteklemeleri ve tarım topluluklarının daha kalabalık nüfusunun, arayıcı komşuların fethedilmesine olanak sağlaması dolayısıyla, tarımın yayılmasının sonuçlarından biri olduğu kadar nedenlerinden biri de olabilir.

Altın ve bakır mücevherler, değerli taşlar, yontma yeşim taşları ve kuştüyleri gibi prestij malları, daha zengin ve daha güçlü olmanın göstergeleri arasındaydı. Bunlar, sahiplerini –yaşamalarında ve ölümlerinde– halkın çoğunluğundan farklı kılıyor, böylece seçkinliği yansıtmakla kalmayıp, onu bizzat yaratıyordu. Prestij malları yerel ve bölgesel düzeyde armağan ya da değiş tokuş edilerek, sahiplerinin taraftar kazanmasını ya da karşılıklı minnet bağları kurmalarını sağlıyordu. Bu bağlar eşitlikçi, hatta ailevi terimlerle ifade edilebiliyor, bu şekilde, var olan eşitlikçilik ideolojileri göz ardı edilmeden ya da reddedilmeden, yeni şekillerde kullanılıyordu.

Bireyler ya da aileler başkalarının hizmetlerini satın alabildiklerinden ya da tehdit veya şiddet uygulamaları için başkalarını kiralayarak isteklerini kaba kuvvetle dayatabildiklerinden, servet, emeği doğrudan yönetebiliyordu. En nihayet bazı bireyler, diğerlerini tümünden satın almaya başladı. Toplumsal hiyerarşilerin genelinde olduğu gibi, kölelik de yazılı kayıtlardan daha eskidir, ancak tarım toplumlarının hemen hepsinde görülmüştür. Hayvanlar gibi, köleler de sahiplerine daha fazla servet biriktirme ve nüfuz kazanma fırsatı sağlayan birer fiziki güç kaynağıydı. Fosil yakıt teknolojisinin icadından önceki uzun devirde, hayvan ve insan emeğini sömürebilme gücü, seçkinlerle halkın kalan kısmı arasındaki ayrımın en önemli göstergesiydi. Toprak sahipliği genelde seçkinleri diğerlerinden ayıran şeydi, ama o toprağın maddi kıymeti olabilmesi için, üzerinde toprak sahibi hizmetinde emeğini harcamak zorunda olan insanların yaşaması gerekiyordu.

Servet ve güce dayalı hiyerarşilerin yanı sıra, tarımın gelişmesi, toplumsal cinsiyete dayalı bir hiyerarşiyi beraberinde getirdi. Dünyada geride yazılı kayıtlar bırakmış her toplumda, erkekler, kadınlara kıyasla daha fazla güce ve zenginliklere daha fazla erişime sahiptir ve bazı erkekler diğerlerine egemendir. Bu ataerkil toplumsal cinsiyet sistemi yazıdan önce doğmuştur ve kökenlerinin araştırılması için, farklı türde birçok kaynağın yorumlanması gerekir. Bazı araştırmacılar toplumsal cinsiyet eşitsizliğinin kökenlerini hominidlerin tarihine kadar götürerek, erkek şempanzelerin diğer erkeklerle karşı statü kazanmak amacıyla ittifaklar kurarken, dişilere karşı birlikte saldırdıklarına dikkat çekip, bunun ilk hominidler arasında da yaşanmış olabileceğini belirtirler. Kimi araştırmacılar ise bunun kökenlerini, erkeklerin akraba gruplarında kadınlardan daha yüksek olan statüleri dolayısıyla, Paleolitik döneme dayandırır.

Saban tarımının gelişmesi ve bunun sonucu olarak yiyecek ve diğer malları istifleme imkânının artması, ataerkinin yükselmesine yol açtı. Çapayla tarım genelde kadınların yaptığı bir işken, muhtemelen erkeklerin üst gövdelerinin güçlülüğü ya da belki, saban tarımının çocuk ve bebek bakımıyla birlikte yürütülmesinin, çapa



1.6 Orta Krallık dönemi (yak. MÖ 2000-MÖ 1700) Mısır'ına ait bu kil ve ahşap modelde, bir adam iki öküz tarafından çekilen sabanı sürüyor. Mısır çift sürme resimleri, hep erkekleri bu işi yaparken gösteriyor, bazen kadınlar da tohum serpiyorlar.

ya da kazma çubuğuyla yapılandan daha zor olmasından dolayı, saban tarımı erkeklerin işi haline geldi. Mezopotamya'ya ait silindir mühürlerdeki sabanla tarla sürme tasvirlerinde, sığır ve sabanların başında istisnasız biçimde erkekler resmedilmiştir. Sığırların etlerinden çok saban ve yük arabası çekmeleri için yetiştirilmeye başlandığı dönemde, koyunlar da, etleri ve postlarından ziyade esas olarak yün elde etmek için yetiştirilmeye başlandı. İplik eğirmek ve kumaş dokumak, öncelikle kadınların işi gibi görülür oldu; nitekim dokumayı konu edinen en eski Mısır hiyeroglifi, elinde mekikle oturan bir kadındır ve antik Çin'e ait Konfüçyüsçü bir özdeyişte "erkek (çift) sürer, kadın dokur" denir. İplik eğirme ve dokuma işleri genelde ev içinde yapılıyor ve saban sürmeye kıyasla daha küçük ve ucuz aletler gerektiriyordu; ayrıca bu işlere başlaması ve bırakması da daha kolaydı, dolayısıyla diğer işlerle birlikte yürütülebiliyordu. Her ne kadar cinsiyetlerden her birinin gerekli

işlerin bir kısmını yürüttüğü bu sistem bir bakıma birbirini tamamlayıcı görünse de, erkeklerin tarlayı sürme ve diğer tarım işlerinden sorumlu olmaları, onları kadınların işlerine kıyasla daha sık evden çıkmaya yönelterek, liderlik fırsatlarını artırdı.

En eski yazılı kaynaklar ve daha sonraki etnografik bulgular, köylerdeki güç yapılanmalarının hemen her zaman cinsiyet ve yaşla ilişkili olduğuna ve dünyanın çoğu yerinde en güçlülerin hanenin yetişkin erkek reisleri ya da erkek aile reisleri olduğuna işaret eder. Bazı gruplarda, toplumsal piramidin tepesindeki (ya da tepeye yakın) erkekler, çok daha fazla olan servetlerini, daha çok (kadın) eş edinmek için kullandılar. Bu hem ailelerinin doğurma ve üretme gücünü artırıyor, hem de, karıları birer “prestij malı” olduğundan, diğer erkeklerle göre statülerini yükseltiyordu.

Savaş ve diğer örgütlü şiddet biçimleri de erkeklerle güç kazandırıyordu. Tıpkı kölelik gibi, silahlı çatışmalar da yazılı kayıtlardan daha eskidir, ancak en eski vakalardan itibaren bunlar son derece cinsiyetçiydi. Dövüş, gerek bireysel gerek kolektif erkekliğin en büyük sınavı olarak görülüyor ve biraz da kendini savunamayanların, özellikle kadınlar ve çocukların savunulması olduğu gerekçesiyle meşrulaştırılıyordu. Galipler, resimlerde, sözlü geleneklerde ve sonraları yazılarda, erkeksi ve yiğit olarak, mağluplar ise korkak, kadınsı ve zayıf olarak tasvir edilmiştir. Fetihler zaman zaman, yenilen tarafın kadınlarının yanı sıra yenilgiye uğratılan askerlere de sembolik veya fiili tecavüz ile son buluyordu. Zaman zaman savaşlar, bir yandan kadınları ganimete dönüştürse de, diğer yandan kadınların normalde erkeklerin yaptığı işleri yürütmek zorunda kaldığı aciliyet durumları yaratmak suretiyle geleneksel davranış kalıplarını kırarak toplumsal cinsiyet yapılarında değişimlere neden oldu. Ancak savaşın herkesin fedakârlığını ve cesaretini isteyen olağanüstü bir durum gibi görülmesi nedeniyle, bu, toplumsal cinsiyet rollerinde kalıcı bir değişime yol açmadı.

Tıpkı diğer toplumsal hiyerarşiler gibi, kadınlar ve erkekler için uygun roller öngören toplumsal cinsiyet hiyerarşileri ve fikirleri de, geçim stratejileri tarafından belirlenmiş oldukları kadar onları belirlemiş de olabilirler. Çapayla çiftçilik, her bakımdan en az

sabanla çiftçilik kadar –hatta belki daha da– zahmetliydi, dolayısıyla erkeklerin büyük hayvanlar ve saban sürmeyle ilişkilendirilmesi, fizyolojiden çok kültürden kaynaklanmış olabilir. Saban süren erkekler ve iplik eğiren kadınların görsel ve sözlü tasvirleri, ilk başlarda, insanlara hangi işlerden sorumlu olduklarını öğretmek amacıyla tasarlanmış, betimsel değil didaktik tasvirler olabilir. Kadınların doğurganlık yetileri ve sağladıkları prestijden dolayı erkekler tarafından değiş tokuş edilmesi, kadınların (ya da en azından bazı kadınların) belki de toprak mülkiyeti ve kölelik gibi diğer özel mülkiyet biçimlerinden de önce, mal olarak algılandıklarını düşündürmektedir.

Kadınların özel mülkün ilk biçimi olup olmadığı 19. yüzyıldan beri tartışılmaktadır, ancak malların nesilden nesile aktarıldığı veraset sistemlerinin erkekleri kayırma eğiliminde olduğu tartışmasızdır. Bu durum bilhassa, çoğunlukla erkek soyundan geçen toprak ve ortak mülkiyetteki topraklarda tarım yapma hakkı için geçerliydi. Bazı yerlerde miras, kadının soyundan aktarılıyordu, ancak bu tür sistemlerde mal mülk ille de kadınlara kalacak diye bir kural yoktu; bunun yerine, miras erkeğe, babası yerine annesinin erkek kardeşinden geçiyordu. Böylelikle, nesiller geçtikçe kadınların kaynaklara bağımsızca erişimi azaldı ve erkeğin desteği olmaksızın hayatta kalmak kadınlar için gitgide zorlaştı. Güneydoğu Asya'dan iskelet kalıntılarında yapılan incelemeler, tarımın herkesin sağlığında ve beslenmesinde bir bozulma yaratmış olmasına rağmen, muhtemelen kaynaklara erişim fırsatını kaybetmelerinden dolayı kadınların bedensel sağlığını çok daha kötüleştirdiğini gösteriyor.

Mirasla aktarılan servetin önemi arttıkça, erkekler oğullarının kendilerinden olduğuna emin olmak istediler ve dolayısıyla eşlerinin hareketleri ve faaliyetlerine kısıtlamalar getirdiler. Bu durum özellikle seçkin ailelerde geçerliydi. Arayıcı topluluklarda, grubun hayatta kalması için kadınların gezgin olmasına gereksinim duyuluyordu; onların ev dışı emeğinden vazgeçilemezdi. Tarıncılar arasında ise, hayvanların, kölelerin ve kiralık işçilerin emeği, buna maddi gücü yeten ailelerde, kadınlarınkinin yerine kullanılabilirdi.

liyordu. Kanıtlardan anlaşıldığına göre, kadınlar, ev içi alanı dış dünyadan ayıran evlerinin sınırları içinde, ya bir binada ya da duvarlar ve parmaklıklar arkasında gitgide daha çok zaman geçirmeye başladı. Dolayısıyla, neden sonuç sırası kesin olarak bilinmese de, tarımın gelişmesi, dünyanın pek çok yerinde kadınların ikincil konumunun pekişmesine yol açtı.

Servet ve gücün eşitsiz biçimde aktarılması toplumsal hiyerarşiler ve cinsiyet hiyerarşilerini güçlendirdi. Ayrıca cinsiyetler arası ilişkileri, özellikle heteroseksüel olanları şekillendiren kurallar ve normlar da bunları pekiştirdi (cinselliğe dair ilk kurallar ve kanunlar, veraset sistemlerini sekteye uğratabilecek çocuklar üretmeyen hemcinsler arası ilişkileri pek dikkate almıyordu). Güçlerinin kaynağı her ne olursa olsun, seçkinler kendilerini –bir tanrıyla olan bağlantıları, askeri kahramanlıkları ve doğal üstünlükleri gibi– toplumun geri kalanından farklı kılan bir özellik, onlardan ayrı bir grup gibi düşünmeye başladı. Bunlar, bu ayırt edici niteliği gitgide daha çok irsiyete bağladılar ve bir etnik gruba mensup olmak gibi kanla taşınan bir özellik olarak gördüler. Yüksek statülü insanların çoğunlukla üstün bir kan taşıdığı düşünülüyordu; örneğin bugünkü Endonezya’nın bazı kesimlerinde, soylulardan “beyaz kanlı” diye söz edilir ve tıpkı diğer yerlerdeki “asil kanlılara” benzer biçimde, yalnızca kendileri gibi asillerle evlenirlerdi. Gelenekler –ki bunlar sonraları yazılı kanunlar şeklinde yasalaştırıldı– heteroseksüel ilişkilerin evlatlara servetle birlikte asalet niteliğini de aktarabilmesinin koşullarını belirlemişti. Seçkin ailelerden erkek ve kadınlar arasındaki ilişkiler evlilikle resmileştirilir ve genelde hem statü hem de serveti sonraki nesle aktarırdı. Seçkin erkeklerle seçkin olmayan kadınlar arasındaki ilişkiler genelde resmileştirilmez ya da daha alt seviyede kabul edilirdi; kadınlar cariye ya da metres olarak tanımlanırlar veya muktedir erkekler için basit birer cinsel meta gibi görülürdü. Örneğin, dünyanın en eski anayasalarından olan MÖ 1780 tarihli Hammurabi Kanunları, bir erkeğin karısından olan oğulları ile bir hizmetçi ya da köleden olan oğullarının miras haklarındaki farklılıkları düzenlerken, kızların miras hakkına hiç değinmez. Yine daha sonraki anayasalara bakılırsa, seçkin

bir kadın ve seçkin olmayan bir erkek arasındaki ilişkiler kadının ailesi için utanç verici ve haysiyet kırıcı olabilir, erkek açısından ise kimi zaman ölümle sonuçlanabilirdi.

Böylece, kabileler, halklar, etnik gruplar ya da milletler olarak düşünülen *gruplar arasında* göçler ve endogami sonucu doğan ayrımların yanı sıra, grupların *kendi içlerinde*, insanların seçici çiftleştirilmesi olarak düşünebileceğimiz sosyal endogamiyle pekişen farklılıklar da gelişti. Seçkin erkekler seçkin kadınlarla evlenme eğilimindeydi. Bu da bazı durumlarda, seçkinlerin gıdaya ya da daha besleyici gıdaya erişimlerinin daha fazla olması ve böylece daha uzun boylu ve güçlü hale gelebilmelerinden dolayı, nesiller geçtikçe fiziki farklılıklar yarattı. Öte yandan hiçbir seçkin tabaka, yeni gelenlere tamamen kapalı kalmaz, zira kazalar ve beklenmedik ölümler tekrarlanan akraba evliliklerinin yol açtığı genetik sorunlarla birleşince, küçük bir grubun varlığını nesiller boyu sürdürmesini güçleştirir. Bu yüzden, insanları etnik gruplara dahil etmek için mekanizmalar icat edilmesi gibi, pek çok kültürde, seçkin ailelerin erkek çocuk evlat edinmesi, metresler ve köle kadınlardan doğan çocukların meşrulaştırılması ya da seçkin tabakadan kızların toplumsal hiyerarşinin alt basamaklarından erkeklerle evlenebilmeleri için de yöntemler geliştirildi. Yine tüm veraset sistemleri bir miktar esneklik gerektirir. Bazı kültürlerdeki miras örüntüleri bilhassa erkekleri kayırıyordu, ancak diğerlerinde, gerektiğinde mirasın kız çocuklarına kalması pahasına, yakın akrabalara öncelik tanınmıştı. Serveti ve mülkü aile ya da sülalede tutma dürtüsü, günümüzde de devam eden bir örüntüyle, kadınların sık sık önemli miktarda serveti miras almasını, bunu elinde tutmasını ve bazı durumlarda bunu yönetmesini sağladı. Dolayısıyla servet ve güç hiyerarşileri ile toplumsal cinsiyet hiyerarşileri girift biçimde iç içe geçti ve pek çok kültürde yaş ve medeni durum da bunda rol oynadı. Örneğin daha sonraki Avrupalı ve Afrikalı grupların pek çoğunda, dullar kendi mülkleri üzerinde epey söz sahibi iken, bekâr erkek evlatlar çoğunlukla, yetişkin de olsalar babalarının denetimi altındaydılar. Bu örüntü ilk olarak yerleşik tarımla birlikte ortaya çıkmış olabilir.

Anıtlar ve Zihniyet

Neolitik dönem boyunca, gitgide daha uzak mesafelerle alış-verişi yapılan şeyler objelerden ibaret değildi, zira insanlar, yürüyerek, kayıklarla ve hayvan sırtında, katarlarla ve arabalarla yolculuk ederken, fikirleri, sembolleri ve sembolik davranışları da beraberlerinde götürerek bunların yayılmasını sağladılar. Örneğin mevsimlere ve hava koşullarına dair bilgiler, tarımla geçinenler için hayati önemdeydi ve dünyanın pek çok yerinde, tarım yapan insanlar, çevrelerindeki doğada tekrarlayan örüntüleri hesaplamaya başlayarak, yavaş yavaş takvimleri geliştirdiler. İnsanlar, güneş ve yıldızların hareketlerini tahmin etmelerine yardımcı olması için toprak yığınlarından ya da megalit adı verilen devasa dikey taşlardan oluşan dairesel yapılar inşa ettiler. Yaklaşık MÖ 4500'de Mısır'daki Nil Vadisi'nin batısındaki çöle dikilen Nabta Playa ve MÖ 2500 civarında İngiltere'nin güneyinde dikilen Stonehenge bunlara örnektir. Megalitik planlar Bretanya gibi bazı bölgelerde bilhassa yaygın olup, bunların nasıl ve neden yapılacağına dair fikirlerin belli bölgeleri aşarak yayıldığını düşündürür.

Gerek tepecikler ve megalitlerden gerek mezarlar ve çöp birikintilerinden oluşan bu sit alanlarında genelde çoban asası, koyun, sığır ve sığır boynuzu, boyunduruklu sığırla saban sürenler, sürülü tarlalar, ev, ahır ya da ambar binaları gibi tarımsal ve pastoral dünyadan motiflerle süslü yontulu objeler ya da kap kakak bulunur. Doğu Avrupa ve Batı Asya'nın pek çok yerindeki Neolitik sit alanlarında, pişmiş topraktan yapılmış ev modelleri bulunmuştur. Bu tür süslü objeler, artık avlanma yerine yiyecek yetiştirme ve depolamanın ritüelize edildiğini düşündürür: Hayvanlar yine vardır, ancak bunlar artık insan malı olan evcil hayvanlardır.

Muhtemelen takvim olarak kullanılan megalitlerin yanı sıra, bazı bölgelerde tarımcılar ayrıca, anıt, türbe ve ibadethane olabilecek başka büyük yapılar da inşa ederek, zaten önemli doğal mekânlara yeni anlamlar yüklemişlerdir. Böylece tabiat, yalnızca çiftçilikle değil, buraya inşa edilen insan ürünü başka pek çok objeyle de değişime uğratılmıştır. Bu yapılar arasında zaman zaman,

yerüstüne, evlerin duvarlarına yapılmış gömütler, mezarlar üzerindeki mezar taşları ya da süslerle bezenip bitleştirilmiş çok sayıda kafatası da bulunur. Bunlar grubun şeceresi ve ortak atalarının daimi görsel yadigârlarıdır. Jacques Cauvin gibi sembolik arkeologlar, bu büyük yapılar ve yeni gömü âdetlerinin, ruhların düpedüz dua edilen ve tapınılan, insanlardan ayrı ilahi varlıklar haline geldiği farklı bir düşünme şeklinin –yeni bir zihniyetin– kanıtları olduğunu savunurlar. Cauvin, aslında, zihinsel dönüşümlerin ve maddi kültürün sembolik kullanımlarındaki değişimlerin geçim stratejisiindeki herhangi bir değişimden önce oluştuğunu ve tarımın ortaya çıkışına, nüfus baskısı ya da kaynakların azalmasından daha iyi bir açıklama getirdiğini öne sürer. Diğerleri de yine, evcilleştirmenin, döngüsel olduğu kadar çizgisel zamana da yeni bir yaklaşımı ve doğadan çok daha büyük bir kopuşu gerektirdiğini belirtirler. Tarım ürünleri ve hayvan yetiştirenler, darıyı gelecek yıla saklayarak ve hangi hayvanları ayırıp hangilerini öldüreceklerine karar vererek, yıllık döngünün ötesini görmeye çalışmak ve daha uzun vadeli plan yapmak zorundadır. Öte yandan insanlarla hayvanlar ve yabani ile evcil arasındaki ayrışma mutlak değildi; insanlar hayvanlarla yakın ilişki içinde yaşamaya devam ettiler ve arkeolojik bulgulara göre, hayvanlara ve doğaya karşı hükmedici tavırlar kadar, güvenli ve saygılı yaklaşımların da örneklerini verdiler.

Tarımsal döngünün ritimlerinin yanı sıra yeni maddi ve kültürel takas modelleri ayrıca hayatın başka alanlarında da ritüelleştirmelere yol açtı. Arayıcılarda, çok fazla sayıda çocuk yapmak gıda stoklarını zora sokabileceğinden, insan doğurganlığı hem iyi hem kötüdür, ancak tarıncı ve hayvancılar için –toprak, hayvan ya da insanda– verimlilik temel bir ihtiyaçtır. Neolitik dönemden kalma heykelcikler, yontular ve resimlerde, gebeliği belirgin kadınların, doğum yapan kadınların ve erekte penisli erkeklerin (ya da erkek kılıklı kişilerin) temsilleri görülür. Şamanlar ve rahipler, doğurganlığı sağlamak üzere tasarlanan, eskisinden çok daha karmaşık ritüeller geliştirdiler. Bu ritüellerde genelde ruhlara, iyiliklerine karşılık, yiyecek, mayalı içkiler, kurbanlık hayvanlar ya da kutsal objeler gibi topluluğa ait şeyler verilir.

Ayrıca pek çok yerde ruhlar daha bariz biçimde ilahlaştırılarak, doğum, gelişme, ölüm ve dirilme örüntüleriyle bağdaştırılmaya başlanan, insan şeklinde tanrı ve tanrıçalara dönüştürüldüler. Tanrı ve tanrıçalar ölüm ve yıkım getirebildiği gibi, hayatı yaratan da onlardı. Tıpkı insanlar gibi tanrılar arasında da işbölümü ve toplumsal hiyerarşi görülmeye başladı. Yağmur ve güneş tanrıları, gök ve ay tanrıçaları, sığırların sağlığını ya da mısırların büyümesini gözeten tanrılar, ocak ve ev tanrıçaları vardı. Böylece insan toplumuyla birlikte ruhani dünya da daha karmaşık ve hiyerarşik bir yapıya büründü.

Prehistorik Örüntüler

MÖ 3000 yılına gelindiğinde, homininlerden yalnızca insanlar hayatta kalmışlar ve dünyanın (Antarktika hariç) tüm geniş kara kütlelerine ve çok sayıda adaya göç etmişlerdi. İster arayıcı, ister tarımcı ya da ikisinin bir bileşimi olsunlar, insanlar, sembolik dili, akrabalık yapılarını, teknolojik buluşları, yiyecek tercihlerini, estetik ve ahlaki değerlerini, ritüellerini ve işbölümelerini beraberlerinde götürerek, endogamiyle pekişen farklı kültürler yarattılar. İnsanlar, Arjantin mağaralarından Yarı Arktik tundralara kadar, dünya üzerinde göç ettikleri her yere aletlerini, çöplerini ve izlerini bıraktılar.

İnsanların beraberinde götürdüğü insan toplumuna ait tüm unsurlar, insanların, bitkilerin ve hayvanların evcilleştirilmesinde rol oynadı –ve bu Neolitik çağa damgasını vurdu– ve evcilleştirmeden etkilendi. Tarım ve hayvanların evcilleştirilmesi, tarım topluluklarının nüfuslarının arayıcılarındakinden çok daha hızlı artmasını sağladı ve toprak sahipleri, din adamları ve askeri liderlerden oluşan küçük bir seçkin tabakanın, yaşamını ürün yetiştirmeye adanmış büyük çoğunluğun emeğiyle geçindiği, yaygın bir ortak toplumsal modelin doğmasıyla sonuçlandı. Kültürler arasındaki sınırlar gibi, kültürlerin kendi içindeki toplumsal ve cinsiyetçi hiyerarşiler de, endogami ile diğer evlilik ve veraset modellerinin yanı sıra baskıyla, dinle ve sözlü geleneklerle de pekiştirildi. Bundan kısa zaman sonra, yazı ve devletler gibi başka insan ürünleri, kültürler arası ve

kültürlerin kendi içindeki farklılaşma imkânlarını daha da artırdı, ancak Neolitik dönemde belirlenen temel toplumsal örüntüler binlerce yıl daha ciddi bir değişime uğramadan kaldı.

Okuma Önerileri

Ian Tattersall, *Masters of the Planet: The Search for Our Human Origins* (Londra: Palgrave Macmillan, 2013) hem insan evriminin hem de paleoantropoloji alanının mükemmel bir özetini sunuyor. Davranışların modernleşmesine doğru oldukça ani değişimi vurguluyor. Aynı vurgu, Richard Klein ve B. Edgar, *The Dawn of Human Culture* (New York: Wiley, 2002) ve Chris Stringer, *Lone Survivors: How We Came to Be the Only Humans on Earth* (New York: Times Books, 2012) kitaplarında da var. İkincisi ilkin İngiltere'de *The Origin of Our Species* (Türümüzün Kökeni) gibi daha az dramatik bir adla yayımlanmıştı. Daha kademeci bir görüş için, bkz. Sally McBrearty ve Alison S. Brooks, "The Revolution That Wasn't: A New Interpretation of the Origin of Modern Human Behavior", *Journal of Human Evolution* 39, no. 5 (2000): 453-563. Sembolik düşünme yetisinin çok daha erken oluştuğunu iddia eden daha da kademeci bir görüş için, bkz. Clive Gamble, *Origins and Revolutions: Human Identity in Earliest Prehistory* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

Bonobo Kanzi için, bkz. Kathy Schick vd., "Continuing Investigations into the Stone Tool-making and Tool-using Capacities of a Bonobo (*Pan paniscus*)", *Journal of Archaeological Science* 26 (1999): 821-32. Neandertaller üzerine bazı yeni fikirler için, bkz. Francesco d'Errico, "The Invisible Frontier: A Multiple Species Model for the Origins of Behavioural Modernity", *Evolutionary Anthropology* 12 (2003): 188-202 ve J. Zilhão, *Anatomically Archaic, Behaviorally Modern: The Last Neanderthals and Their Destiny* (Amsterdam: Stichting Nederlands Museum voor Anthropologie en Praehistorie, 2001).

İnsan evriminde yemek pişirmenin önemi üzerine bkz. Richard Wrangham, *Catching Fire: How Cooking Made Us Human*

(New York: Basic Books, 2009). Felipe Fernández-Armesto, *Near a Thousand Tables: A History of Food* (New York: Free Press, 2002); Martin Jones, *Feast: Why Humans Share Food* (Oxford: Oxford University Press, 2007) ve Rachel Landau, *Cuisine and Empire: Cooking in World History* (Berkeley: University of California Press, 2013); hepsi, tarih boyunca yemek hazırlama ve tüketmenin önemi üzerine çarpıcı gözlemlerde bulunuyorlar.

Nicolas J. Allen vd. (ed.), *Early Human Kinship: From Sex to Social Reproduction* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2008) biyolojik akrabalığın sosyal akrabalığa dönüşümünü inceleyen bir dizi makaleden oluşuyor. Akrabalık ve yaşam süreciyle ilgili diğer yakın dönem çalışmalar arasında şunlar var: Kristen Hawkes ve Richard R. Paine, *The Evolution of Human Life History* (Sante Fe: School of American Research Press, 2006) ve Sarah Blaffer Hrdy, *Mothers and Others: The Evolutionary Origins of Mutual Understanding* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009). Allen Johnson ve Timothy Earle, *The Evolution of Human Societies: From Foraging Group to Agrarian State*, 2. basım (Stanford: Stanford University Press, 2000) kültürel ve sosyal evrimin aileler arasında mal ve hizmet değişiminden türediğini iddia ediyor. Kültürün rolü üzerine ayrıca bkz. Peter J. Richerson ve Robert Boyd, *Not by Genes Alone: How Culture Transformed Human Evolution* (Chicago: University of Chicago Press, 2006). Dil, maddi kültür ve insan toplumunun diğer yönlerinin oluşumu ve aktarılmasında göçün anahtar rolü üzerine bkz. Peter Bellwood, *First Migrants: Ancient Migrations in Global Perspective* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2013).

Ian Kuijt (ed.), *Life in Neolithic Farming Communities: Social Organization, Identity, and Differentiation* (New York: Kluwer Academic, 2000) yerleşik hayata geçişin gelişimi üzerine bir dizi makaleden oluşuyor. Aralarında Michael Rosenberg ve Richard W. Redding'in bölümde bahsedilen Hallan Çemi üzerine makalesi de var. Neolitik toplum üzerine ayrıca bkz. Jane Peterson, *Sexual Revolutions: Gender and Labor at the Dawn of Agriculture* (Walnut Creek, CA: AltaMira Press, 2002) ve Alasdair Whittle, *The Archa-*

eology of People: Dimensions of Neolithic Life (Londra: Routledge, 2003). W.K. Barnett ve J.W. Hoopes (ed.), *The Emergence of Pottery: Technology and Innovation in Ancient Societies* (Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1995) ve Marcia-Anne Dobres, *Technology and Social Agency* (Oxford: Blackwell, 2000) teknolojilerin icadı ve aktarılması üzerine mükemmel analizler içeriyor. Ritüeller, semboller ve maneviyat üzerine bkz. Jacques Cauvin, *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Richard Bradley, *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe* (Londra: Routledge, 2005) ve David Lewis-Williams ve David Pearce, *Inside the Neolithic Mind: Consciousness, Cosmos, and the Realm of the Gods* (Londra: Thames & Hudson, 2005). Ian Hodder, *Entangled: An Archaeology of the Relationships between Humans and Things* (Londra: Wiley-Blackwell, 2012). Çatalhöyük Neolitik toplumdan bugüne kadar insanlarla maddi nesnelerin bağlantıları üzerine çarpıcı bir teori sunuyor.

Toplumlar içindeki ve arasındaki hiyerarşilerin gelişimi üzerine bkz. Timothy Earle, *How Chiefs Came to Power: The Political Economy in Prehistory* (Stanford: Stanford University Press, 1997); Jared Diamond, *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies* (Londra: Vintage, 1998) ve özellikle görkemli bir eser: Kent Flannery ve Joyce Marcus, *The Creation of Inequality: How Our Prehistoric Ancestors Set the Stage for Monarchy, Slavery, and Empire* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012).

Bu bölümdeki pek çok konu hakkında makalelerin bulunduğu eser; David Christian (ed.), *Introducing World History, to 10,000 BCE* ve Graeme Barker ve Candice Goucher (ed.), *A World with Agriculture, 12,000 BCE-500 CE*, *Cambridge World History*'nin 1. ve 2. ciltleri.

Şehirler ve Klasik Toplamlar (MÖ 3000-MS 500)

MS 113'te, kadın tarihçi, şair ve âlim Ban Zhao, yetmiş yaşlarındayken, Han hanedanı döneminde Çin'in başkenti olan Luoyang'dan uzakta, kırsal bir bölgedeki yeni görevine giden oğluna yolculuğunda eşlik etti. Şiirlerinden birinde bu yolculuğu anan Zhao, küçük tarlalardan ve harap köylerden geçerken duyduğu huzursuzluk ve hüzünden dem vurarak şöyle yazar:

Sevdiğim o Başkente hasretle yansam da için için
Memleketine saplanıp kalmak zayıf mizaçlıların işidir
Tarih bizlere bunu öğretmiştir.

Zhao kendine bir kadeh şarap doldurup, “dekadan, kaotik bir çağda” yaşamış olmasına rağmen “doğruluk ve erdemi, onur ve liyakati” öğütlemiş filozof Konfüçyüs'ü düşünerek bu ruh halinden sıyrılır ve şiirin sonunda, coşkuyla, “Göğsümüz gerili ve başımız dik, o hayale doğru gittik... ve geri dönmedik” der.

Onun erkek kardeşi olan, Luoyang üzerine yazdığı methiye Çin edebiyatının klasiklerinden biri haline gelmiş olan yine tarihçi, şair ve âlim Ban Gu'da da, Ban Zhao'daki gibi bir şehir sevgisi görülür. Avrasya'nın öteki ucunda Akdeniz çevresindeki şehirlerde yaşayan şairler ve âlimler, özellikle de Ban Zhao zamanında dünyanın en büyük şehri olan Roma'da yaşayanlar da aynı şekilde şehir yaşamını tercih ediyordu. Burada da, eğitilmiş şehir sakinleri genelde şehir rasyonel davranış ve iyi yaşamın mekânı olarak görüyor ve kendilerini kırsaldaki halka göre daha gelişmiş ve kültürlü buluyorlardı. Kendileri, Latinceye yurttaşlara mahsus ya da onlarla ilgili anlamına gelen ve aynı zamanda İngilizcedeki "civic" (kentsel) ve "civil" (sivil, yurttaşlıkla ilgili, medeni) sözcüklerinin kaynağı olan *civilis* sözcüğünden türemiş tabirle "uygar" dı ("civilized"). Öte yandan, buna zıt görüşler de mevcuttu. Eski Ahit'in büyük kısmında –ve bazı Yunan, Roma ve Hıristiyan eserlerinde– şehirler günahın ve maddeciliğin, zalim despotlar tarafından yönetilen otokratik hiyerarşilerin yuvaları olarak gösteriliyordu. Kişi ancak pastoral kırsalla ya da yabancı doğaya kaçarak baskıdan kurtulabilir, ahlaklı ve sofu bir yaşam sürebilirdi. Batı Han başkenti Changan hakkında bir şiirinde Ban Gu da bu görüşü dile getirerek, savurganlığı ve lüks düşkünlüğünden dolayı şehri eleştirir. Antik dünyanın diğer bölgelerinde yazılmış yorumlarda (ve bugünkü şehirlere dair tartışmalarda) da, her iki değer yargısına birden rastlanır, ancak tüm bu yazarlar, şehirlerin onları çevreleyen kırsaldan *farklı* olduğu noktasında hemfikirdir. Şehirler yeni bir şeyin ürünleriydi ve bu, arkeologlar ve tarihçilerin yaygın biçimde paylaştığı bir görüştü.

Kentleşme süreci sırf daha fazla nüfus yoğunluğu ve yeni siyasal formlar değil, bu bölümde incelendiği gibi, toplumsal kurumlar ve kültürel pratiklerde bir yeniden yapılanma da getirdi. Toplumsal hiyerarşiler ve cinsiyet hiyerarşileri, şehirlerde ve onlardan doğan daha büyük çaplı devletler ve imparatorluklarda daha da resmiyet kazandı. Bu devlet ve imparatorlukların yönetiminde, irsi hanedanlar yani titiz evlilik stratejileri ile korunan ve kendilerini kahramanlarla ve tanrılarla ilişkilendiren ideolojilerle otoritelerini pekiştiren seçkin soylar gitgide hâkim oldu. Toplumun daha alt basa-

maklarındaki aileler ve akraba grupları da, statülerini ve genellikle köle olarak mülk edinilen bireylerin de içinde olduğu servetlerini korumak ya da yükseltmek için stratejik evlilikler yaptılar. Kimi yerlerde yazı ve diğer bilişim teknolojileri fikirlerin sözlü aktarımını yazılı hukuk kanunlarına, dini metinlere ve felsefi sistemlere dönüştürerek, sonraları “klasik” diye anılan özgün ve uzun ömürlü kültürel gelenekler yarattılar. Her ne kadar klasik toplumlar, siyaseten minik şehir devletlerinden devasa imparatorluklara uzanan bir çeşitlilik gösterse de, şehirler, yazı ve resmileşmiş toplumsal hiyerarşiler bunların tümünde göze çarpan özelliklerdi. Yaklaşık MÖ 3000’de şehirlerin gelişiminden, geleneksel olarak klasik dönemin sonu kabul edilen MS 500 yılı civarına kadar, insanların çoğunluğu tarımla uğraşan küçük köylerde yaşamaya ya da arayıcı veya pastoralist olarak doğada gezinmeye devam etti. Ancak değişim isteyenler için, bulunulması gereken yer, şehirlerdi.

Şehirleşme İzlekleri

Şehirler ilk olarak MÖ 4. binyılda Mezopotamya ve Mısır’da, MÖ 3. binyılın ortalarında Güney Asya’da ve MÖ 3. binyılın sonunda Çin’de ortaya çıktı. Nil Vadisi dışındaki Afrika’da şehirler MÖ 1. binyılın başlarında ve Güneydoğu Asya’da aynı binyılın sonlarında kuruldu. Yeni Dünya’da MÖ 1. binyılın başlarında Mezoamerika’da, ondan az daha sonra Güney Amerika’da ve MS 1. binyılda Kuzey Amerika’da şehirler kuruldu. Bu bölgelerin her birinde şehirler birbirinden bağımsız biçimde gelişti ve kimi yerde çoğalıp büyür kimi yerde küçülerek yok olurken, şehirli yaşam tarzı pek çok yere yayıldı.

Şehirlerin büyüdükları yerlerde bu büyüme, genelde birbiriyle ilişkili çeşitli sebeplerden doğdu. Bazıları, yoğun silahlı çatışmalar ya da sel gibi doğal felaketler karşısında güvenli ve emniyetli bir sığınak arayan insanlar tarafından kuruldu. Bazıları da nehirler ve karayolları üzerindeki köylerin boyutlarının gitgide büyümesiyle ortaya çıktı. Bazı şehirler bilinçli bir siyasi tercihle kuruldu. MÖ 2300 yılı civarında Kral Sargon, muhtemelen dünyanın ilk daimi ordusu

olan birlikleriyle Mezopotamya'nın büyük kısmını fethetti ve o dönemde yazılan kaynaklara göre Akkad'da yeni bir başkent kurdu (Akkad şehrinin konumu henüz arkeolojik olarak belirlenmemiştir).

İdeolojik ve dini etkenler sıklıkla şehirlerin kurulması ve büyümesinde önemli roller oynadılar ve şehirler ekonomi merkezleri olduğu kadar, merasim merkezleri haline geldi. Şehirlerin genelde halka açık temsiller ve ayinler için özel binalar ve kutsal alanları oluyor, insanlar, huşu duygularını kabartan binalar ve anıtların aralarından geçerek buraya erişiyorlardı. Bazı ayinler tapınaklarda, seçilmiş bir azınlık huzurunda yapılıyordu, ancak tören alaylarına çok sayıda insan katılabiliyor ve daha da büyük kalabalıklar bunları izliyordu. Örneğin Mısır'da MÖ 15. ve 14. yüzyıllar boyunca krallar ve soylular Teb şehrinde tapınaklar ve mezarlar inşa edip nehirler, kanallar ve geçitlerden oluşan görkemli tören yollarıyla bunları birbirine bağladılar. Bir şehrin sınırları içindeki binalar kozmik ilkelere ve dizilimlere göre inşa edilebiliyor, şehrin kendisi de belli çizgiler ve motifler etrafında bir kozmogram –gökkubbe ve yerin bir modeli– oluşturacak şekilde planlanabiliyordu. Örneğin MÖ 1. binyıl sonlarında kurulan Maya şehirlerinde genelde, özenle düzletilmiş, yerden yüksek dört köşe bir platformla, batı kenarında bir piramit ve doğuda onları doğu ufkundaki gündeğümüne yönelten kuzey-güney uzantılı alçak bir platform olan bina kompleksleri bulunurdu; bunlar aynı zamanda kutsal dağları kopya ederek, bunları halkın içine, dolayısıyla hükümdarlarının kontrolü altına almak üzere tasarlanmışlardı. Bu tür geometrik formlar sayesinde, günümüzde arkeologlar Lidar –küçük bir uçakla ağaç tepeleri üzerinde taşınan bir lazerden yansıtılan ışığı analiz eden bir teknoloji– kullanarak, Mezoamerika'nın sık ormanlarla kaplı alanlarında binalar ve hatta zaman zaman, bozulmamış şehirler keşfedebilmektedirler. Lidar görüntüleme, düz hatları, düzenli dizilişleri ve karakteristik şekillerinden insan ürünü oldukları anlaşılan yapıların olduğu orman zemininin üç boyutlu dijital haritalarını yaratmakta kullanılabilmektedir.

Her ne şekilde doğmuş olursa olsun, şehirler, çevrelerindeki hinterlandlar üzerinde denetim kurmaya başlayarak, buralarda yaşayanları, tarımsal üretim fazlalarının bir kısmını şehirlere

aktarmaya zorladılar. Hinterlandlardaki köyler, genelde etrafını sardıkları şehirlere ekonomik olarak bağımlı hale geldi; öyle ki, şehirleşme, “köyleşme” ile el ele gitti ve köy toplumları daha öncekilerden farklılaştı. Şehirler insan ve hayvanlarla tika basa dolarak hastalık yuvalarına dönüştü. Ölüm oranları doğum oranlarını aştı ve şehirlerin nüfuslarını sürdürebilmeleri için göç almaları gerekti. Göçmenlerin çoğu, fırsat arayışıyla ya da devşirme işçi veya köle olarak şehre gelmiş gençlerdi. Böylelikle şehirler, komşu köylerin tarım fazlaları kadar, en verimli çağındaki gençlerini de kendilerine çekti ve köylerin nüfusları yaşlandı (aynı demografik örüntü, kentli ve kentli olmayan nüfusların günümüzdeki mukayesesinde de görülebilir). Ancak şehirler ve köyler tümüyle ayrılmamıştı; şehir sakinleri gün boyunca ya da belli mevsimlerde tarlalarda çalışmak için şehirden ayrıldıklarından, şehirle kırsal alan arasında gidiş gelişler genelde çok yoğundu.

Şehirlerin hepsi aynı önemli zorlukla yüz yüzeydi: Kalabalık nüfusu doyurmak için garantili ve sürdürülebilir bir yol bulmak. Bunun için şehirler, çok merkezden görece az hiyerarşik olana çeşitlilik gösteren, çoğu birden fazla karar odağına sahip güç ve yetki organları geliştirdi. Çok farklı iki şehirleşme modeli –Sümer ve Cenne-cenno– yakından incelendiğinde, bu siyasi düzenlemelerin toplumsal ve mesleki hiyerarşiler ile kültürel pratiklerle nasıl iç içe geçtiği görülebilir.

Dünyanın ilk şehirleri, Mezopotamya’nın güneyinde, verimli topraklara sahip ancak yağış rejimi düzenli ürün yetiştirmeye uygun olmayan Sümer’de kuruldu. Bu çorak iklimde çiftçiler, toplu halde örgütlü çalışma isteyen ancak nüfus artışına olanak veren büyük ölçekli sulama yöntemini geliştirdiler. Yaklaşık MÖ 4000’den başlayarak, ilki Uruk olmak üzere, birçok tarım köyü büyüyerek, büyük selleri engellemek ve birbirleriyle ticareti sağlamak için yapılan sarnıçlar, su bentleri, kanallar gibi devasa hidrolik projeleri, savunma amaçlı surları, pazaryerleri ve büyük kamu binalarıyla, on binlerce insanı barındıran şehirlere dönüştü. Bunların her biri, birbirinden çok uzak olmasa da bağımsız şehir devletlerine dönüşerek, çevrelerindeki kırsal bölgelerde hâkimiyet kurmaya başladı.

Sümer şehir devletleri, yardımlaşma ve en azından belli bir düzeyde toplumsal ve siyasi birlik gerektiren sulama sistemlerine dayalıydı. Başlangıçta bu sistemi yöneten otoritenin bir yaşlılar meclisi olduğu ve yavaş yavaş rahiplerin de söz sahibi olmaya başladıkları anlaşıyor. Tapınaklar büyüyerek tahıl ve diğer ürünleri depolamak için ambarları olan karmaşık bina komplekslerine dönüştü. Bu tapınaklarda, genelde güneş, ay, su ve fırtına gibi kozmik unsurları temsil eden şehrin baş tanrıları ve tanrıçaları onuruna yapılan ayinleri yürüten rahip ve rahibeler görevliydi. Halk, insanların tanrılara hizmet için yaratıldığına inanıyor ve genelde, onlara iyi hizmet ettikleri takdirde iyi muamele göreceklerini umuyordu. Tapınak ve diğer büyük binaların çevresinde, her biri bir avlu çevresine inşa edilmiş, sıradan yurttaşların evleri bulunuyordu.

Sümer şehir devletlerinde kralların nasıl ortaya çıktıkları kesin olarak bilinmiyor. Uzmanların tahminine göre, aciliyetin olduğu durumlarda bir başrahip ya da zaman zaman bir askeri lider geçici olarak şehri yönetme yetkilerini üstleniyordu. Böyle bir kişi bir ordu kurup onu eğitiyor ve bronz silahlardan gittikçe daha fazla istifade ederek orduyu savaşa sürüyordu. Geçici iktidar zamanla kalıcı kralığa dönüşmüş ve MÖ 2500 civarında bazı Sümer şehir devletlerindeki krallar krallıklarını oğullarına devretmeye başlayarak, erkek soy üzerinden iktidarın devredildiği patriyarkal irsi hanedanlar kurdular. Bunlar boyutları ve ihtişamlarıyla tapınaklarla rekabet etmeye başlayan saraylar inşa ettiler. Krallığa dair yazılı kayıtlar işte bu aşamada görülmeye başlar ve bu kayıtlar, bekleneceği gibi, kralların ve onların tanrılarla ilişkisinin önemini vurgular. Sümer şehirlerindeki rahipler ve krallar, düzeni korumak, sulama sistemlerini işler halde tutmak, gıda ve diğer malların akışını sürdürmek için, kaba kuvvet, ikna ve yüksek vergi tehditlerinden faydalandılar. Ancak elbette şehir sakinleri, artan yiyeceklerini kumaş ya da kapacak karşılığında doğrudan komşularıyla takas etmek ya da devlet tapınaklarında ibadet yerine ev tanrılarına tapınmak suretiyle, onların emirlerinden sapmanın ya da onlara direnmenin yollarını buldular.

Kral ve diğer seçkin tabaka üyeleri ve tapınaklar, geniş topraklara sahipti; bu araziler, saray ya da tapınağa bağlı özgür erkek ve

kadınlardan oluşan saray ya da tapınak bağımlıları tarafından işleniyordu. Bunlara emeklerinin karşılığı olarak yetişen ürünlerden ya da başka mallardan veriliyordu. Her ne kadar bu düzenleme bağımlıların geçimini garantilese de, üzerinde çalıştıkları toprak saray ya da tapınak mülkiyetinde kalmaya devam ediyordu. Kimi bireyler ya da aileler toprağın tam malikiydi ve vergilerini zirai ürünler ya da ürettikleri eşyalarla ödüyorlardı. Toplumun en alt katmanını köleler oluşturunuyordu; MÖ 2100-2050 arasında Sümer kralı olan Ur-Nammu'nun –günümüze ulaşan en eski anayasa olan– kanunlarında, evlilik, tecavüz ve yaralamalarla ilgili yasalarda köle ve özgür bireyler arasında ayırım gözetilir ve firari köle sahiplerine, kendilerine geri dönen köleleri ödüllendirmeleri emredilir.

Bu toplumsal kategorilerin her biri hem erkek hem kadınları kapsıyordu, ancak bunların yaşantıları aynı değildi, çünkü Sümer toplumunda toplumsal cinsiyete dayalı ayrımlar mevcuttu. Seçkin tabakadan toprak sahiplerinin çoğu erkekti, ancak rahibe ya da kraliçe mertebesindeki kadınlar kendi mülklerini kocaları ya da babalarından bağımsız idare ediyorlardı. Bazı kadınlar ticari işletmelerin sahibiydi ve kendi hesaplarını kendileri yönetiyordu. Erkek ve kız çocukları ebeveynlerinden miras devralabiliyordu; ancak kız çocuğu mirası çeyiz olarak alıyor, bu da, teknik olarak ona ait kalsa bile, evlilikten sonra kocası ya da kocasının ailesinin denetimine geçiyordu. Sümerler Mezopotamya'nın toplumsal, ekonomik ve düşünsel modellerinin temellerini kurup kuzey ve doğudaki komşularını etkilediler.

Sümer şehirleri dünyanın en eski şehirleri olduğundan ve MÖ 3000'den sonra, yazılı kayıtlar, arkeolojik kaynakların sağladığı bulgulara çok büyük bir katkıda bulunduğu, şehrin ne olduğu ve eski şehirlerin nasıl işlediğine dair fikirlerin oluşmasında muazzam bir etkileri oldu. Dünyanın başka yerlerindeki pek çok antik şehir, önemli açılardan *fülen de* Sümer şehirlerine benziyordu. MÖ 1400 civarında bugünkü Meksika'nın güneyinde inşa edilen –batı yarımküresinin ilk şehri olan– Olmeklerin şehri San Lorenzo'da, meydanlar, devasa heykeller, şehrin seçkinleri için yapılmış görkemli meskun binalar, şehre temiz su taşıyan bir kanal sistemi

ve yeşim, manyetit, obsidyen gibi prestij göstergesi malzemenin ithal edilip zanaatkârlar tarafından lüks mallara ve silahlara dönüştürüldüğü ticaret ağları bulunuyordu. MÖ 1200'de muhtemelen dünyanın en büyük şehri, Çin'deki Huang He Nehri (Sarı Nehir) kıyısındaki, tahmini 100.000 kişinin yaşadığı Anyang idi. Şehirde, saraylar ve tapınakların yanı sıra, bu bölgeyi yöneten Shang hanedanının hükümdarları ve karılarının, yüzlerce ayın kabı, fildişi ve yeşim süsler, bronz silahlar, zırhlar ve ölümden sonra onlara hizmet edecek insanlarla birlikte gömüldükleri, özenle hazırlanmış yeraltı mezarları bulunuyordu. MS ilk yüzyıllarda dünyanın en büyük şehri, hiç kuşkusuz, nüfusu 500.000 ile 1.000.000 arasında tahmin edilen Roma idi. Burada imparatorlar nefis tapınaklar, dev arenalar, zaferlerini öven zafer takları, heybetli saraylar ve şehre temiz su taşımak için yüzlerce kilometre uzunluğunda suyolları inşa ettiler. Bununla birlikte, halkın çoğu derme çatma evlerde yaşıyor ve bir kısmı, dağıtılan ekmek ve zeytinyağı yardımlarıyla hayatta kalabiliyordu. Batı yarımkürede MS ilk yüzyıllardaki en büyük şehir, Meksika Vadisi'ndeki Teotihuacan idi. Burada kutusal olduğuna inanılan kralların yönetiminde yaşayan 100.000'den fazla insan, Güneş Piramidi'nin de aralarında olduğu yüzden fazla tapınak inşa ederek, bir alfabe geliştirdi ve uzak Maya şehirleriyle yeşim, obsidyen ve başka malların ticaretini yaptı.

Ancak diğer kentsel merkezler, görünüm ve işleyişleriyle Sümer'dekilerden çok farklıydı; öyle ki bunlar epey yakın zamana kadar şehir dahi kabul edilmediler. Bunlardan biri, bugünkü Mali'de bulunan Orta Nijer Nehri taşkın ovasında yer alan, ilk olarak MÖ 3. yüzyılda inşa edilip yüzyıllar boyu büyüdüktan sonra MS 1400'de terk edilen Cenne-cenno idi. İlk olarak 1970'lerdeki kazılarla ortaya çıkan Cenne-cenno tek bir şehir olmayıp, bir şehir kümeleri kompleksiydi; her küme ticarete kullanılan belli bir malın üretiminde uzmanlaşmıştı. Dolayısıyla belli bölgelerde yaşayan gruplar kap kacak üretirken, diğerleri demir alet-edevat, bir başka grup (ağlara tutturulduğu tahmin edilen ağırlıkların kanıtladığı gibi) balık ağı üretiyordu vb. Halk koyun, keçi ve sığır yetiştiriciliği ve çobanlığının yanı sıra yabani hayvan avcılığı ve



Harita 2.1 II. Bölüm'de bahsedilen eski şehirler.

balıkçılık yapıyordu. Tarımsal gıdalar arasında, Orta Nijer kıyılarındaki tarlalarda yetiştirilen pirinç, sorgum (süpürge darısı) ve sebzeler bulunuyordu. Bunlar büyük ihtimalle, aynı dönemlerde Mısır'daki çiftçilerin Nil Nehri'nde yaptıkları gibi, nehrin mevsimlik yükselme ve alçalmalarından faydalanılan bir sistemle yetiştiriliyordu. Cenne-cenno, Sahra Çölü'nün öteki ucundan develer ve eşeklerle getirilen malların madenler ve yerel ürünlerle takas edildiği, ardından Nijer Nehri'nden kayıkla geri yollandığı bir yük aktarma noktası haline geldi.

Cenne-cenno'da herhangi bir tapınak, saray ya da başka büyük bina bulunmamasından dolayı, Rod ve Susan McIntosh ile bu kentsel kümelenme üzerine araştırma yapan diğer uzmanlar, mal ve hizmet alışverişinde güçlü bir merkezi otoriteden ziyade mesleki gruplar arasındaki bir mütekabiliyet sistemiyle kararların alındığı fikrine varmıştır. Bu iç içe geçmiş karşılıklı bağımlılık sisteminde, kurallar ve normlar, ilişkilerde mütekabiliyeti en üst düzeye çıkarmak için gereken davranışları yaratıyor ve bu kurallar, gözetilmedikleri takdirde –grupların kendi tatbik ettikleri– yaptırımlarla destekleniyordu.

Alternatif yetki mekanizmalarının hiyerarşik yapıları dizginlediği ve bunların birincil otorite odaklarına dönüşmesini engellediği tek antik şehir Cenne-cenno değildi. İndus Nehri Vadisi'nde MÖ 2500 civarında kurulan Mohenjo-Daro, düzgün sokakları, belli bir simetri gözetilerek yapılmış binaları, geniş havadar ambarları ve her evde bina içinde yer alan tuvaletlerin sokakların altındaki bir atık su kanalına bağlandığı kanalizasyon sistemiyle, planlı bir şehirdi. Bu özenli ve yoğun mimari ile gelişkin kanalizasyon altyapısının imarı ve bakımı, koordinasyon gerektirmiş olmalıdır; oysa şehirde saray ve tapınak olduğu belli büyük bir bina, özenli kralliyet mezarları ve bir krallık ya da savaşıcılığın varlığına dair başka herhangi bir kanıt bulunmamaktadır. Dolayısıyla Mohenjo-Daro'da ve muhtemelen Harappa gibi İndus Nehri Vadisi'ndeki diğer şehirlerde, tek bir egemen hanedan bünyesinde son derece merkezileşmiş bir iktidardan ziyade, birbirine rakip ve esnek sosyoekonomik gruplar arasında paylaşılan bir iktidar söz konusu olabilir.

Antik şehirler genelde bölgeler, semtler ve mahallelere ayrılıyordu; bunlar, akraba grupları gibi önceden var olan toplumsal ayrımları yansıttıkları kadar, bizzat şehrin teşvik ettiği, zanaat ustalığı ya da belli bir tapınağa mensubiyet gibi yeni ayrımlardan türemiş de olabiliyordu. Örneğin Teotihuacan'da bazı mahallelerin, esnafa ve ticaret erbabına ayrıldığı anlaşılmaktadır. Şehir hayatının pratik gereksinimleri dahi, bunlara dayanak oluşturan yeni toplumsal gruplar ve ideolojiler yaratabiliyordu. Örneğin Mohenjo-Daro'daki kanalizasyon sisteminin işlerliğini sürdürebilmesi için insanlar tarafından temizlenmesi gerekiyordu; çok büyük ihtimalle insanlar, insan dışkısını, şehir sokaklarındaki hayvan dışkılarıyla birlikte, gübre olarak kullanılmak üzere şehrin civarındaki tarlalara taşıyorlardı. Başka şehirlerde de, çöp toplayıcılar süprüntüleri, leşçiler hayvan ölümlerini topluyor, bunlardan deri, tutkal ve kemik gübresi gibi çeşitli ürünler üretiyorlardı. Bu tip faaliyetler yoğun nüfuslu kentsel bölgelerde bir zorunluluktan, ancak zamanla pis kokulu ve nahoş oldukları kadar, toplumsal olarak sakıncalı ve dinen kirli olarak da görülmeğe başlanmıştı. Toplumsal hiyerarşiler sonraları resmiyet kazanmaya başladığında, çöplerle ya da leşlerle uğraşan insanlar, diğer işleri yapanlar tarafından genelde evlilik ya da komşuluk için bile düşünülmeyen en aşağı grup haline geldi. Şehirler statü ya da sınıf değiştirmek için fırsatlar sunuyordu, ancak bu değişim, yukarı olduğu kadar aşağı yönde de olabiliyordu.

Şehirlerin yarattığı toplumsal ayrımlar ve yeni kimliklerden biri, belli bir bölgenin belli görevler ve ayrıcalıklara sahip daimi sakini olarak anlaşılan “yurttaş” kimliği idi. (Zamanla bu “yurttaş” anlayışı imparatorluklar ve uluslar gibi daha büyük siyasi birimler için de geçerli oldu.) Belli bir kentsel alanda ikamet etmenin kişiye ayırt edici bir kimlik getirdiği fikri, şehirlerin gelişiminin çok erken bir evresinde ortaya çıkar. Örneğin MÖ 3. binyıldaki Mezopotamya'da, hem seçkin tabaka mensupları hem de tapınakların tayin listesinde adı geçen işçiler doğdukları şehirlere göre tanınıyordu.

MÖ 1. binyıldaki Yunan şehirlerinde yurttaş ve yurttaş olmayan ayrımı, erkek yurttaşlar arasında eşitlik taahhüdüyle birlikte, antik dünyada alışıldık olmayan bir yönetim şekli yaratmıştı. Her

ne kadar Atina ve Sparta sık sık zıtlıklarıyla kıyaslansa da, her ikisi de özgür erkek yurttaşların diplomatik ve askeri politikaların belirlenmesinde rol aldığı ve liderlik mevkilerinin el değiştirdiği yerlerdi. Kadınlar dinsel ve doğurganlıkla ilgili saiklerle yurttaş sayılmıştı, ancak bu yurttaşlık onlara devlet yönetimine katılma hakkı vermiyordu. Öte yandan, Yunan şehirlerinin hemen hepsinde, en az bir veya bazı dönemlerde ve yerlerde her iki ebeveyni yurttaş olan yetişkin erkekler yurttaş sayıldıklarından, yurttaşlık akrabalık yapılarından tümüyle bağımsız değildi. Klasik dönemde Atina’da –“metoikoslar” diye adlandırılan ve şehrin özgür nüfusunun muhtemelen yarısını oluşturan– mukim yabancılar ve bunların oğulları ile torunları, askerlik hizmeti yapmak ve vergi ödemekle yükümlü oldukları halde, siyasi haklardan yoksundular. Bunlar –yurttaşlardan farklı olarak– bazı kanun ihlallerinde kölelikle cezalandırılabilir ve yurttaşlık statüsüne çok nadiren kavuşabiliyorlardı. Dolayısıyla yurttaşların doğum yerleri kadar soyları da ortaktı. Şehirlerin getirdiği diğer değişimler gibi, yurttaşlık kimlikleri de, daha önce var olanların üstüne geldiler ama onları tasfiye etmediler.

Yazı ve Diğer Bilişim Teknolojileri

Dünyanın pek çok yerindeki mağara resimlerinde, göz alıcı insan ve hayvan figürlerinin yanı sıra yer yer, muhtemelen günleri, mesafeleri, insanları ya da yapan kişinin saymak istediği başka bir şeyi kaydetme amaçlı çetelelere rastlanır. Çeteleler ayrıca, değnekler, kabuklar ve insanların yanlarında taşıyabildikleri başka nesnelerin üzerinde de karşımıza çıkar. Sümer şehirlerinde gelişen eski yazı sistemlerinin kökeni, işte bu çetelelerdir. Yazı, konuşmayı değil, verileri kaydetmenin bir yolu olarak ortaya çıkmıştı: Sonradan iletişim teknolojisine dönüşen bir bilişim teknolojisiydi. Yazı, en az üç yerde –Sümer, Çin ve Mezopotamya’da– ve belki başka birçok yerde daha, birbirinden bağımsız olarak icat edildi ve tıpkı diğer teknolojiler gibi, fetih, ticaret ve taklit yoluyla icat yerinden diğer yerlere yayıldı.



2.1 Günümüz Irak sınırları içindeki eski Girsu (şimdiki Tello) şehriden Sümerlere ait çivi yazılı kil tablet. Koyun ve keçilerin çetelesini gösteriyor. Bu sit alanından yasal veya yasadışı yollarla on binlerce tablet ele geçirilmiştir.

Yazı sistemleri –ve bilişim teknolojisinin diğer formları– ağızdan çıkan sözle idare edilemeyecek ölçüde büyümüş şehirleri düzenlemek ve idare etmenin yanı sıra, depolanıp sınıflandırılan verilere, farklı yer ve zamanlarda erişilmesini mümkün kılmak üzere icat edildi ve benimsendi. Maddi kayıtlar insan hafızasına muhtaç olmayıp bireyden bağımsızdı; bunlar belli bağlamlarla sınırlı değildi ve denetlenip doğrulanabiliyordu. Şehirler büyüyüp nüfusları çeşitlendikçe ve birbirlerine bağımlı hale geldikçe, ortak ve birbiriyle tutarlı ölçüm araçları yaratmak, bunları korumak, olaylar ve yapılara ortak anlamlar atfetmek de önem kazandı. Diğer taraftan yazı da şehirlere bağımlıydı: Şehirlerin yarattığı ileri düzeydeki benzeşme ve denetimin yanı sıra kimi bireylerin yazı öğrenmeye zaman harcayabilmesini sağlayan, şehirlerdeki işgücü uzmanlaşmasına muhtaçtı. Köpeklerin evcilleştirilişinde olduğu gibi, şehirleşme ve arşivciliğin gelişimi de bir ortak evrimleşme süreciydi.

Sümer’de yazı, MÖ 4. binyıl civarında, ucu sivriltilmiş taş kalemlemlerle bir cep telefonu boyutundaki küçük kil tabletler üzerine çizilen resimlerle doğdu. İnsanlar yavaş yavaş, dilbilimcilerin ideogram ya da logogram adını verdikleri, başka sözcükler ve imge-

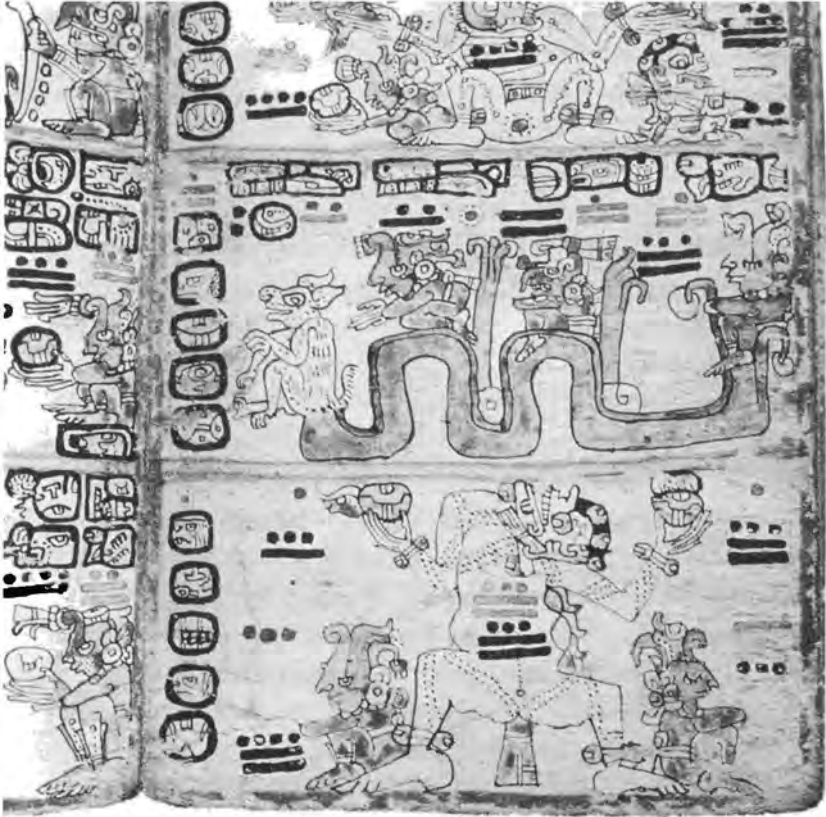
leri temsil eden sembolleri de bu resimlere eklemeye başladılar. Bu yazı sistemi öyle karmaşık bir hal aldı ki, müstensih (matbaanın icadından önce elyazmalarını çoğaltan kişi) okulları kuruldu ve bunlar, MÖ 2500'e kadar Sümer'in dört bir yanına yayıldı. Bu okullardaki öğrencilerin hepsi erkekti ve çoğu şehrin orta halli ailelerine mensuptu. Müstensih okulları esas olarak, tapınak görevlileri ve soyluların mal ve mülklerinin kayıtlarını tutabilen kişiler yetiştirmek amacıyla kurulmuştu. Dolayısıyla yazı, bilginin ve gücün kentli seçkinlerin –ve onlar arasında bilhassa erkeklerin– ellerinde toplanmasına yol açtı. Sümer kil tabletlerinin yüz binlercesi günümüze kadar kalmış olup, en eskisinin tarihi MÖ 3200 civarındır. Tarihçiler, bunlara bakarak, en erken örneklerinden itibaren yazının evrimini görebilmekte ve bunun yanı sıra, vergiler, ücretler, ticaret ve istihdam da dahil gündelik yaşamın pek çok yönüne dair bilgi edinebilmektedir. Örneğin MÖ 3000 yılı civarına ait Uruk şehrinden bir kil tablet, tapınak ve tarım arazilerinde çalışan işçilere ödenen bira tayanlarının tutanaklarını gösterirken, diğerleri ekmek, balık ve zeytinyağı tayanlarını, ayrıca yünden dokunan ipliğin ve tarlalardan hasat edilen tahılın hasılasını kayıtlara geçirmektedir.

Çin'de günümüze dek kalmış en eski yazı, MÖ 1200 civarından kalma, pek çoğu Shang hanedanı hükümdarlarının gömütlerinde bulunan öküz kürekkemiklerinin ve kaplumbağa kabuklarının üzerindeki yazılardır. Kral sarayındaki kâhinler, kemiklerin ve kabukların üzerinde oyuklar açarak bronz bir çubukla bunları dağlayıp çatlaklar yaratıyorlardı. Bu çatlaklar –kralın da aralarında olduğu– kâhinler tarafından, olacıklara dair bir soruya cevap olarak tanrılar tarafından yollanmış bir kehanet gibi yorumlanıyordu. Kimi zaman kâhinler, kehanet sorusunu ve yorumlarını, modern Çin yazısının arkaik bir şekli olan karakterlerle kabuğa kazırlardı; bu da bu yazıya ritüel bir amaç ve kutsal bir güç kazandırıyordu. Bu kehanet yazıtları yer yer savaşlar, seller, hasatlar ve kraliyet doğumları gibi gerçek olayları kaydeder; böylece hükümdarların beklentileri ve korkuları kadar bu tür olaylar hakkında da bilgi edinmemizi sağlar.

Kehanet yazıtları zaman zaman belli faaliyetler için verilen yetkinin kaynağını belirterek –“Kralımız şu şu işlerin yürütülmesi için, şunu ve şunu görevlendiriyor”– (en azından teoride) yetkilerin nasıl paylaştırıldığına dair az çok bir fikir edinmemizi sağlar. Siyasi liderlerden gelen bu tip emirler ve bildirimler, yazının kullanılmaya başlandığı her yerde, hükümdarın emirlerinin yüz yüze etkileşimdeki anlık niteliğini aşarak düpedüz ülke kanunu haline gelmesini sağlayan yaygın bir yazılı kayıt türüne dönüştü. Hukuk kanunlarının kendileri de ilk yazılı kayıt türlerinden biri olup, çoğunlukla kralın, tanrıların ya da her ikisinin emri olduğunu bildiren bir sunumla açılıyordu. Örneğin Babil Hükümdarı Hammurabi MÖ 1790’da hayatın pek çok alanını düzenleyen bir anayasa çıkardı ve bunun krallığının dört bir yanına dikilen devasa taş sütunlara yazılmasını emretti; sütunların tepesinde genelde Hammurabi’yi hukuk ve adalet tanrısı Şamaş’tan saltanat esasını teslim alırken gösteren bir heykel bulunuyordu.

Mezoamerika’da yazının gelişiminin de hükümdarlarla ve gizli bilgiyle ilişkilendirildiği anlaşılıyor. Günümüze kalan yazı örneklerinden en eskisi MÖ 900 civarında Olmeklerden kalandır. MÖ 200’e gelindiğinde, birçok şehirde, tam gelişmiş yazı sistemleri kullanılmaktaydı. Klasik Dönem’de, MS 200-900 arasında, Mayalar Amerika kıtasındaki en karmaşık yazıyı geliştirdiler. Bu yazı, şifresi son elli yılda büyük ölçüde çözülmüş, kavramlar ve sesleri simgeleyen (*glif* adı verilen) yaklaşık 1.000 karakter içeriyordu. Klasik Maya yazısı, kolayca görülebileceği kamusal mekânlarda, işlenmiş ağaç kabuklarından yapılan defterlere ve oyulmuş kabuklar, seramik kaplar, saç tokaları ve yeşim süsler gibi giyilmek ya da sergilenmek üzere tasarlanmış değerli malzemelerden yapılan daha küçük objelerin üzerine işleniyor ya da resimleniyor, yazının artistik kalitesine göre bu objelerin değeri daha da artıyordu. Mezopotamya’da olduğu gibi, öğrenciler okulda, muhtemelen örnek yazıları dayanıksız ağaç kabukları ve palmiye yapraklarına kopyalamakla başlayarak, yazı yazmayı öğreniyorlardı.

Günümüze kalan büyük boyutlu yazıtların pek çoğu, Maya kralları ve soylularının doğumları, tahta çıkışları, evlilikleri, sa-



2.2 Madrid Kodeksi olarak bilinen Maya kitabından bir sayfa. 13. yüzyılda incir ağacı kabuğundan yapılmış kâğıda çizilmiş, Orta Amerika'da kehanet ve falcılık için kullanılan 260 günlük ayinsel takvimle bağlantılı almanaklar, yıldız haritaları ve astronomik tablolar içeriyor. Oyma çerçevelerle süslenmiş bu resimler, ayinleri ve gündelik etkinlikleri gösteriyor.

vaşları ve ölümlerini belli bir tarihten itibaren ileriye doğru çizgisel olarak kaydeden tarihsel kayıtlardır. Diğerleri, Mayalar tarafından dini ayinlerin vakitlerini belirlemek için kullanılan, birini tahminen Olmeklerden aldıkları, diğerini ise yerkürenin güneş etrafındaki devinimlerini titizlikle gözlemleyerek kendilerinin icat ettikleri iki döngüsel takvimi esas alır. Bu tip umumi yazılar, bir şehrin hükümdarları ile tanrılar arasındaki bağları, okumayı bilmeyenlere (ya da iyi okuyamayanlara) dahi iletiyor, böylece hükümdarların tanrıla-

ra karşı görevlerini yerine getirdiklerine şehir sakinlerini ikna eden bir tür propaganda işlevi görüyordu.

Mezopotamya, Çin, Maya ve diğer erken yazı örnekleri, sözcükler ve fikirleri temsil eden sembollerle, sesleri temsil eden az sayıda sembolün bileşimiydi. MÖ 1800'ler civarında, Mısırlıların yönetimindeki Sina Yarımadası'nda işçiler, dillerini yazıya dökmek için her biri farklı bir sesi temsil eden sembollerle, fonetik işaretleri tek başına kullanmaya başladılar. Bu sistem, okuma yazmayı epay kolaylaştırdı ve pratik bir kayıt tutma ve iletişim aracı olarak halk arasında yayıldı. Fenikeliler –Modern Lübnan'ın Akdeniz kıyısındaki şehirlerinden denizci tüccarlar– bu görece basit sistemi kendi dillerine uyarladılar ve Akdeniz çevresine yaydılar. Yunanlar, özellikle sesli harfler ekleyerek bu alfabeyi değişime uğrattılar ve MÖ 8. yüzyıldan itibaren kendi dillerini yazmak için kullandılar. Sonraları Romalılar, Doğu Avrupa'nın Kiril yazısı ve Kuzey Avrupa'nın runik alfabesinin de temelini oluşturan Yunan alfabesinden yola çıkarak –bugün İngilizce veya Türkçe yazarken kullanılan– kendi alfabelerini yarattılar. Fenike alfabesine dayalı alfabeler Pers İmparatorluğu'nda da geliştirildi ve İbranice'nin, Arapçanın, Güney ve Orta Asya'nın çeşitli alfabelerinin de temelini oluşturdu. Halk tarafından icat edilen ve Fenikeli tüccarların yaygınlaştırdığı bu sistem, dünyada günümüzde kullanılan alfabetik yazıların birçoğunun kökenini oluşturur.

Öte yandan, alfabetik sistemlerin yaygınlaşmasından sonra dahi, okuma yazmayı öğrenmek yıllar alıyordu. Bu yüzden çok yakın zamana kadar, okuma yazma öğrenimi genelde üç çeşit grupta sınırlı kaldı: Geçimlerini sağlamak için üretken işlerle uğraşmak zorunda olmayan seçkin tabaka mensupları; okuma ve yazmanın kendilerince manevi değer taşıdığı din adamları ve diğer dini görevliler; yazı yazarak geçimlerini sağlama beklentisi olabilen ya da işlerinin bir parçası olarak yazma bilmeleri istenen kişiler. İlk iki grupta hem erkek hem kadınlar bulunuyordu, zira dünyada yazılı kültürlerin tümünde, seçkin tabakadan okuryazar bir kadın kesimi ve bazı dini mezheplerde böyle rahibeler mevcuttu. Üçüncü grup ise ağırlıklı erkeklerden oluşuyordu: Eğitim görmelerini istemiş ve masraflarını

karşılatabilmiş ebeveynleri olan ya da bunun maliyetini karşılayacak bir hami bulabilen kâtiplik, kopyacılık, arşivcilik mesleği mensupları, bazı zanaatkârlar, devlet memurları ve idareciler gibi.

İlk şehirlerde ve bunlardan türeyen daha büyük devletlerde yazı, ekonominin idaresi, yetkilerin icrası, ritüellerin kaydedilmesi ve anılması, tanrı buyruklarının iletilmesi gibi çok sayıda ve çeşitli işlevlere sahipti. Yazının icadı bir devrim miydi? 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın büyük kısmında uzmanlar için bu sorunun cevabı hararetli bir “evet”ti: Yazı, tarihin başlangıcını belirleyen bir mihenk taşı olup, insanın yazıdan önceki geçmişi, tarihöncesi olarak görülüyor ve yazısı olmayan toplumlar medenileşmemiş “tarihsiz insanlar” oldukları gerekçesiyle ilgiye değer bulunmuyordu. 1960’lar ve 1970’lerde, İngiliz antropolog Jack Goody ve Kuzey Amerikalı kültür kuramcıları Walter Ong ile Marshall McLuhan bu fikri biraz farklılaştırarak, medeni-ilkel ikiliğini reddetmekle birlikte, yine de iletişim şekillerindeki değişimlerin, hayatın dahili ve harici diğer tüm alanlarında çarpıcı değişimler yarattığını savundular. Goody’ye göre yazı (özellikle de Yunanların alfabetik yazısı), soyut düşüncenin, formel mantığın ve mit ile tarih ayrımının doğmasını sağlamıştı. Ong ve McLuhan’a göre yazı, dili ses evreninden görüntü evrenine aktararak, insan kavrayışı ve bilincini sil baştan inşa etmişti.

Toplumsal tarihçiler ve antropologların pek çoğu bu varsayımları fazla genelleyici buldular. Bunlar, son yüzyıllara dek okuryazarların nüfusun yalnızca çok küçük bir kısmını oluşturduğunu ve insanların çoğunun sözlü bir dünyada yaşadığını vurguladılar. Sözlü kültürü destekleyen kurumlar, yazının icadından çok sonra da kurulmuş ve yayılmıştı: İnsanların rahipleri veya ibadet çağrısını daha rahat duyabilmeleri için dini yapıların üstlerine ya da içlerine yüksek mihraplar, vaiz kürsüleri ve kuleler inşa edilmişti; kanunlar ve kuralların ilan edildiği saraylar ve belediye binalarında açık hava kürsüleri ve balkonlar yapılmıştı; sözlü performanslar için tiyatrolar kurulmuştu. Klasik Atina’da –Goody’nin yazının devrimci etkisine dair argümanını dayandırdığı başlıca örnekte– bile yetişkin erkek yurttaşlar, konuşmak ve tartışmak için, açık havada,

Atina'nın ortasındaki bir tepede düzenlenen, *ekklesia* diye anılan meclislerde bir araya geliyorlardı. Yazılı metinler Budizm, Hristiyanlık ve İslam gibi bazı dinlerde odak noktası haline gelse de, bizzat bunları yayan keşişler, rahipler, tüccarlar ve hocalar arasında muhtemelen okuma yazma bilmeyenler vardı.

Dünya tarihçileri, özellikle de araştırmalarını dünyada yazının gelişmediği bölgelerde yoğunlaştıranlar, sözlü ve yazılı kültürler arasında keskin bir ayrım olduğu fikrine karşı çıkmaktadır. Bunlar, sözlü kültürlerin de resmi ve ritüelleştirilmiş olabildiğine, uzun süreli bir eğitim isteyebildiğine, dolayısıyla bu eğitime sahip olanlara toplumsal ve siyasi erk sağlayabildiğine dikkat çekerler. Örneğin Afrika'daki Mande toplumlarında, *griot* diye bilinen sözlü tarihçiler, kültürel hafızayı koruyup aktararak, krallara ve kraliyet yönetiminin destekçilerine danışmanlık hizmeti veriyordu. Orta Afrika'daki Lubalar arasında, *bana bulute* ("bellekçiler") denen kişiler de aynı işlevi görüyordu.

Sözlü gelenekler, yazı olmasa da onun işlevlerinin pek çoğunu yerine getiren fiziki hafıza araçları ile geliştirilebilir. *Bana bulute*, kraliyet şecerelerini, etkinlikleri, yerleri ve göç rotalarını hatırlamalarına yardım eden boncuklar, kabuklar ve çentiklenmiş sembollerle kaplı, kum saati biçiminde ahşap bellek panoları olan *lukasa*'ları kullanıyordu. Başta İnkalar olmak üzere Perulu halklar, bilgileri kaydetmek için, *kipu* denen (*quipu* diye de yazılır) ve bazısı yüzlerce sicimden oluşan düğümlü ipler kullanıyorlardı. İspanyol sömürge dönemi kayıtları, bunların vergi ve çalışma borçlarının, tarlalardaki hasılatın, devredilen arazilerin, nüfus sayımlarının ve diğer sayısal verilerin kayıtlarını tutmak için kullanıldığını gösteriyor. Bunlar, görece yaşlı erkek uzmanlar tarafından oluşturulup okunuyor ve uçsuz bucaksız İnka patika sisteminde koşucular (çaski ya da yaya ulaklar) ve resmi görevliler tarafından nakledilerek, yerel topluluklara, yukarıdan gelen talepler için ulakların yetkilendirildiğini ispatlıyor ve yetkili memurun üstlerine daha ayrıntılı rapor verebilmesini sağlıyordu. Uzmanlar sayıların khipular üzerine ne şekilde kaydedildiğini çözmüşlerdir ve son zamanlarda sözcüklerin şifresini çözmeye çalışmaktadırlar. Bunlar günümüzde

yerleri temsilen kullanılan posta kodları ve kişileri temsilen kullanılan çeşitli tipte kimlik numaralarına benzer biçimde, rakamlarla kaydedilmiş olabilir. Khipular konuşma diliyle bağlantılı değildi ve bunların nasıl okunduğu bilgisi İspanyol istilasından sonra kaybolup gitmişti. İspanyol yetkililer ve askerler Andlar'da khipuları yok ettiler, çünkü bunların dini mesajlar taşıyabileceğini ve insanları İspanyol egemenliğine direnmeye kışkırtabileceğini düşünüyorlardı. Günümüze kadar kalmış yaklaşık 600 İnka khipusu mevcut olup, bunların yarısından fazlası Avrupa ve Kuzey Amerika'daki müzelerde bulunmaktadır. Bunlar –ve diğer hafıza yardımcıları– araştırmacılara, yazının o kadar da çarpıcı bir değişim yaratmamış olabileceğini, diğer kayıt sistemlerinin de kullanıcılarına sınıflandırma, sayma, düzeni sağlama ve tahakküm kurma imkânları sağlayabildiğini düşündürmektedir.

Öte yandan, 1990'lardan beri medya ve kültürel araştırmalar uzmanları ve bazı nörologlar, yazıyı bir devrim olarak gören bakış açısına geri dönmektedir. Yazı yalnızca çok daha büyük bir kültürel benzeşme, daha sıkı siyasi denetim ve yeni toplumsal kurumlara yol açmakla kalmamış, aynı zamanda sol beyin/sağ beyin lateralizasyonunu ve diğer beyin özelliklerini etkileyerek insan beynini de şekillendirmiştir. Medya uzmanları, *Wired* dergisinin 1993'te "bir Bengal kasırgası gibi hayatlarımızı alaşağı eden Dijital Devrim" diye tanımladığı şeyi incelerken geçmişten ziyade bugüne (ve yarına) odaklanma eğilimindedir, ancak onların da, bilgiyi edinme aracımızın bireyler ve toplumlar olarak bizleri şekillendirdiği (ya da kimilerine göre, bizi biz yaptığı) iddiaları, yazının gerçekten de büyük fark yarattığı fikrini destekler.

Devletler ve Soylar

Nasıl ki yazı, insanlık tarihinde başlıca kırılmalardan biri olarak kabul edildiyse, ilk defa Sümer şehirlerinde ortaya çıkan siyasi yapılar da öyledir: Bunlar, nüfusun küçük bir kısmının, iktidarı ele geçirmek ve onu sürdürmek için diğer herkesin kaynaklarına cebren el koyabildiği devlet denen sosyopolitik yapının dünyadaki ilk ör-

nekleriydi. Devletler büyük ve giriftir: Şiddet ya da şiddet tehdidinin yanı sıra bürokrasiler ve vergilendirme sistemleriyle de insanları baskı altına alırlar. Kabileler ve beyliklerin tersine, devletlerin resmileşmiş kuralları, normları ve iktidarı paylaşma yolları olup, bazı grupları kayırırken diğerlerini ikinci plana atan daha incelikli toplumsal ve cinsiyet hiyerarşilerine, kendilerinin “uygarlıklar” olarak görülmelerini sağlayan kültürel kurumlar ve pratiklere sahiptirler.

Antik dünyada devletlerin hacmi büyüdü. Güneydoğu Asya’da, Sümer’in bağımsız şehir devletleri, Akkadlı Sargon’unki gibi birden fazla kent merkezini yönetimi altında tutan krallıklara ve daha sonra, askeri güçle yaratılmış çok etnisiteli büyük devletler olan imparatorluklara dönüştü. Sargon’un kurduğu krallık, muhtemelen uzun süren bir kuraklık dönemi yüzünden yıkıldı ve bu bölge sonraki bin yıllar boyunca Babil, Asur, Hitit, Yeni Babil, Yeni Asur, Pers, İskender, Seleukos, Roma gibi çok çeşitli krallıklar ve imparatorlukların parçası haline geldi. İmparatorlukların geniş toprakları egemenlikleri altında birleştirdikleri çağların arasında, istikrarsızlık ve ademi-merkeziyet dönemleri yer aldı. Benzer uzun süreli siyasi örüntülere dünyanın diğer kesimlerinde de rastlandı. Çin’de Shang hükümdarlarının orduları, 1050 yılı civarında Çin topraklarını önemli ölçüde genişleten Zhou hanedanı orduları tarafından yenilgiye uğratıldı; Zhou egemenliği sonradan “Savaşan Devletler Dönemi” adı verilen dönemde (MÖ 403-221) parçalandı ve ardından Qin ve Han hükümdarları (MÖ 221-MS 220) birliği yeniden sağlayarak Çin İmparatorluğu’nun boyutlarını daha da genişletti, ancak daha sonra bunun da yıkıldığı “Bölünme Çağı” geldi (MS 220-589). Mısır’da, birlik ve dağılma tüm tarih anlayışını şekillendirdi: Üç istikrar ve yayılma dönemi olan Eski (MÖ 2660-2180), Orta (MÖ 2080-1640) ve Yeni (MÖ 1570-170) Krallık arasına parçalanma ve kaos dönemleri olan Birinci, İkinci ve Üçüncü Geçiş Dönemleri girdi. Güney Amerika’nın batı kıyılarında ve And Dağları bölgesinde, kralların yönetimindeki şehir toplumları anıtsal mimari örnekler inşa ettiler ve toprakları gitgide genişleyen bölgesel güçler haline geldiler, ancak sonrasında yıkıldılar: Caral (MÖ 2500-1600), Chavin (MÖ 1000-200), Moche (MÖ 200-MS 700), Tiwanaku (MS 100-1100).

Şehir devletleri, krallıklar ve imparatorlukların yükseliş ve düşüşleri, savaşları ve rekabetleri, yazının icadından itibaren tarihçilerin başlıca anlatı konuları olmuştur. Bu, anlaşılabilir bir durumdur: Elbette imparatorlukları imparatorluk yapan fetihlerdir. Fakat imparatorlukların imparatorluk olarak *kalması* ancak iktidarın devredilmesi için bazı araçların yaratılmasıyla olmuştur ve antik dünyadaki –ilkın Güneydoğu Asya ve Nil Vadisi’nde, ardından Hindistan, Çin, Akdeniz, Orta ve Güney Amerika’da ve nihayet diğer yerlerdeki– devletlerin neredeyse hepsi aynı şekilde kurulmuştur. Bunlar, iktidarı elinde tutanların tek bir akraba grubunun üyesi olarak kabul edildiği ve ancak hanedan silsilesine göre yapılan otorite devrinin meşru görüldüğü, irsi monarşilerdi. Çin tarihi, adı geçen hanedanlardan oluşan bir dizi (Shang, Zhou, Qin, Han, Sui, Tang, Song, Yuan, Ming, Xing), Mısır tarihi ise, MÖ 3. yüzyılda Mısırlı tarihçi Manetho tarafından mevcut firavun listelerinden yola çıkılarak icat edilen bir sistemle, otuz bir hanedanlık bir dizi olarak anlatılmaya başlandı. Klasik Yunan şehir devletleri ya da Roma Cumhuriyeti gibi (otoritenin aristokrat toprak sahiplerinden oluşan bir Senato tarafından icra edildiği) irsi monarşi *olmayan* az sayıdaki devlette bile, siyasi ve askeri kararların alındığı gruba mensubiyet, soya göre belirleniyordu. Dolayısıyla devletlerin yükselişi ve düşüşü, aynı zamanda, meşru veraset hakkına sahip çocukların üretildiği cinsel ilişkiler aracılığıyla devam ettirilen toplumsal grupların, yani soyların da yükseliş ve düşüşlerinin hikâyesidir. Kayıtlı tarihin büyük bölümünde, siyaset ile (hetero) cinsellik arasındaki bu bağ öyle sıkıdır ki, genelde tarihçilerin dikkatinden kaçmıştır, ancak iktidarı elinde tutanlar için durum farklıydı.

Otoritenin bir soy çizgisinde devam etmesi gerektiği fikri öyle baskındı ki, halihazırda ya da ufukta bir vâris (ya da uygun bir vâris) görünmediği durumda, hükümdarın uygun bir erkek çocuğu evlat edinmesi yoluyla yaratılıyordu. Veraset kuralları da esnekti; erkek kardeşler ya da yeğenler tahta çıkıyor ve zaman zaman bir kraliyet soyu, erkek çocuğun olmadığı durumda, kız çocukları üzerinden erkek torunlarla devam ettiriliyordu. Her ne kadar çoğu yerde kadınlar fiili yönetimden dışlansalar da, olağandışı durum-

larda kadın hükümdarlar da görülüyordu. Doğan çocuğun meşruluğuna dair kurallar dahi duruma göre esnetilebiliyordu. Bazı irsi monarşilerde hükümdarın resmen karısı olmayan bir anneden doğmak oğulun tahta geçme hakkını kesinlikle engellese de, diğerlerinde bu bir engel değildi. Bu durumda ya erkek çocuğun annesinin statüsü göz ardı ediliyor ya da çocuk resmi eşlerden biri tarafından evlat edinilebiliyordu. Tıpkı etnik gruplar içinde zaman zaman yapıldığı gibi, irsi hanedanlarda da düzmece akrabalık ilişkileri oluşturulabiliyordu, ancak bu devlet/soy bağının zayıflığına değil gücüne delalettir.

Çin, bu bağın hem teoride hem pratikte işleyişine dair mükemmel bir örnek oluşturur. Hem Shang hem de Zhou hanedanlarında, hükümdarlar, aralarında kendi atalarının da olduğunu iddia ettikleri, kılavuzluk ve yardımlarını diledikleri çok sayıda tanrı için ritüeller düzenliyorlardı. Zhou'lar ayrıca, MÖ 1050'de Shang'lara karşı kazandıkları zaferi, gök tanrısı Tien'in zalim ve beceriksiz Shang'lardan desteğini çekip, meşru hükümdarlığı erdemli Zhou hanedanına devretmesine bağlayarak haklı gösterdiler. Zhou belgelerinde kral, Tien'in Oğlu olarak görülür, ama Tien ona, ancak bilgelikle ve halkın yararını gözeterek yönettiği sürece hükümdarlık yetkisi verir. Bu Tien'in Yetkilisi siyasi doktrini yeniydi ve bin yıl boyunca devam etti. Veraset irsiydi ve krallar ilahi güçlere aile bağlarıyla bağlıydı, ancak aynı zamanda, kralın etik davranması gerektiği, aksi halde, Tien'in yönetim yetkisini ondan geri alarak erdemli bir hükümdara emanet edeceği inancı da vardı.

Dini ritüeller ve siyasi teorilerin yanı sıra, gerek Shang gerekse Zhou hanedanları, egemenliklerini pekiştirmek için daha basit yöntemlere de başvururdular. Krallar birden çok evlilik yapıyor, ailelerinin büyüklüğü servetlerinin ve güçlerinin göstergesi kabul ediliyordu. Karılarının çoğu başka devletlendendi, zira evlilik, siyasi ilişki ağları kurmanın ve toprakları birleştirmenin önemli bir aracıydı. Giderek, kralın ilk karısının en büyük oğluna ayrıcalık veren Soy Kanunu (*zongfa*) sistemi birleştirilip, bir esas eş ile onun yanı sıra meşru ama daha alt mevkideki eşler olan cariyelerin yan yana olduğu bir modele dönüştü. Bu babasoyu sistemi diğer seçkin



2.3 Han hanedanı (MÖ 206-MS 222) döneminden verniklenmiş bir sepet, isimleri atalara saygı hakkında öğütler veren bir Konfüçyüsçü klasik olan Xiao Jing'den almış örnek evlatları resmetmiş. Bu sepet, Kuzey Kore'deki Çin kolonisi Lelang'da bir mezarda bulunmuş.

aileleri de kapsamaya başladı; yüksek soylular ve *shi* olarak bilinen aristokrasinin daha alt mevkilerinde, aile ve sülale adları, tıpkı idari mevkiler, mülkiyet, unvanlar ve atalara kurban sunma gelenekleri için olduğu gibi, babasoyu üzerinden yeni nesle aktarılıyordu.

Ne askeri üstünlük ne de kurnaz evlilik ittifakları sonsuza dek sürdüğünden, MÖ 400 civarında Çin, rakip devletlere bölünerek parçalandı. Bir sonraki uzun süreli hanedan olan Han, MÖ 206'da görece sıradan bir aileden gelme karizmatik bir lider tarafından kuruldu, ancak bu lider, danışmanları ve halefleriyle birlikte, Han hanedanını, daha önceki güçlü hükümdarlara bağlamayı başardı. Bunlar, artık efsane olarak görülen ilk önemli hükümdarlardan Huangdi'nin (Sarı İmparator) Çin'in kurucusu olarak taçlandırılmasını sağladılar ve onun yirmi beş oğlundan birinin soyundan geldiklerini öne sürdüler. Ayrıca, MÖ 5. yüzyıl düşünürlerinden Konfüçyüs'ün,

müritleri tarafından kayıtlara geçirilerek yayılan fikirlerini temel alan, Konfüçyüsçülük adıyla anılan felsefi sistemin tanınmasını sağladılar. Konfüçyüs, aileyi toplumun temel birimi olarak görüyor, atalara hürmeti ve çocuğun ebeveynlere, özellikle de oğulun babaya saygısının ve itaatinin önemini vurguluyordu. Baba-oğul ilişkisi, hepsi de gökyüzü (Tien) ile yeryüzü arasındaki kozmik hiyerarşik ilişkinin yansımaları olan hükümdar ile tebası, koca ile karısı ve ağahey ile erkek kardeşi arasındaki ilişkilerle birlikte, toplumdaki en önemli hiyerarşilerden biriydi. Bu hiyerarşilerde, unsurlardan biri diğerine apaçık biçimde üstündür, ancak her ikisi de gereklidir, uyum ve düzen bu ikisi arasındaki dengeye bağlıdır.

Konfüçyüs öğretisinde, bir erkek için nihai hedef –en azından buna gücü yetebilenler için– Konfüçyüs’e atfedilen sözcüklerle söylersek “başkalarını da büyötmeye çalışan” yani daha geniş çapta siyasi düzene hizmet etmeye çabalayan iyi eğitimli ve feraset sahibi bir bilge olabilmektir. Buna ilaveten, erkeklerin yaşamları süresince ataları ve ebeveynlerini onurlandırıcı ritüelleri yerine getirmesi, bu ritüellerin sürebilmesi için oğul sahibi olmaları ve aile soyunun çıkarlarını kendi çıkarlarının üzerinde tutmaları bekleniyordu. Bir kadının nihai hedefi ise, kadınların tabi olduğu “üç bağlılık” kuralına –kız olarak babaya, eş olarak kocaya ve dul olarak oğula bağlılığa– seve seve uyan bir “Ev Hazinesi” olarak görölmektir. Han hükümdarları, Ban Gu gibi Konfüçyüsçü klasiklerle eğitilmiş kişileri, büyüyen imparatorluklarının idaresinde memurlukla görevlendirdiler. Bu bilgin-memurlar da, gökyüzü ile yeryüzü arasındaki yegâne bağın imparator olduğunu ve ahlaklı insan ilişkilerinin tümünün hiyerarşik ve itaatkâr olduğunu vurgulayan yorumlar yazdılar. Konfüçyüsçülük bir devlet ideolojisi ve seçkin ailelerin birçoğu için de kamusal kabul gören etik bir sistem haline geldi. Aile ilişkilerinin tüm veçhelerine uygun davranış kuralları ve ritüeller eklendi ve bunlar yüzyıllar boyunca gitgide karmaşıklaştı.

Ne yazık ki Han hükümdarlarının hepsine Huangdi kadar oğul nasip olmadığı gibi, tüm ilişkiler Konfüçyüsçü bilginlerin istediği gibi de gitmiyordu. İlk Han imparatorunun karısının bir oğul olmuştu, ancak oğul çocuk yaşta tahta çıktığından, hükümdarlı-

ğı onun yerine annesi yürüterek (Çin’de “dul imparatoriçe” diye adlandırılan) naiplik yapmıştı. Dul İmparatoriçe Lü’nün saltanatı, görünüşe bakılırsa, istikrarlı geçmiş ve halktan destek görmüştü, ancak sonraki Çin imparatorlarının maiyetindeki tarihçiler, onun rakiplerini öldürdüğüne dair hikâyeler uydurdular ve “Kötü İmparatoriçe Lü,” bir kadının hükümdar olması durumunda yaşanabilecek felaketlerin başlıca örneği haline geldi.

Han hanedanının yıkılışı, üreme –ya da cinsel kısırlık– ile devlet arasındaki sıkı ilişkinin bir diğer örneğini oluşturur. MS 2. yüzyıl sonlarında, Han hükümdarları yetişkin bir oğul bırakamadan art arda ölüp gittiler ve çocuk imparatorların anneleri vekil kraliçeler olarak ülkeyi yönettiler. İmparatoriçeler ve aileleri saraydaki fraksiyonlardan birini, bilgin-memurlar diğerini oluştururken, üçüncü bir fraksiyon da, önemli memuriyet mevkiilerindeki hadımlardı. Hadımlar tarihsel kayıtlarda neredeyse devletler kadar erken tarihlerde, yaklaşık MÖ 2000’lerdeki ilk Sümer şehirleriyle birlikte görülmeye başlar. Bunlar antik dünyada Asur, Pers ve Doğu Roma imparatorluklarının yanı sıra Çin’de ve sonraları diğer devletlerde de yaygındı. Bir kısmı savaş esirleri ya da ceza olarak hadım edilmiş asilerdi, ancak kalanı, istihdam fırsatlarına kapı açması için aileleri tarafından çocuk yaşta hadım edilmişlerdi. Çin’de ve diğer yerlerde, hadımların bürokraside, orduda ve kraliyet sarayında mevki edinebilmeleri, biraz da evlenemeyecek ve baba olamayacak olmalarından kaynaklanıyordu; teoride bunların hükümdarın ailesine kendi ailelerinden daha bağlı olacakları, dolayısıyla güvenilebilecekleri varsayılıyordu. Hadımlar zaman zaman yüksek mevkilere erişmiş ve mesleklerinde ünlenmişlerdir: Örneğin 15. yüzyılda yaşayan ve Hint Okyanusu’nda birçok büyük keşif gezisi yapan Çinli amiral Zheng He, savaşta esir alınarak çocuk yaşta iğdiş edilmiş bir hadımdı. Ancak hadımlar, uzak aile ilişkilerini sürdürmeleri ve kişisel hırslar beslemeleri dolayısıyla, her zaman hükümdarların umduğu kadar güvenilir çıkmamıştır. Han hanedanı örneğinde, hadımlar, imparatoriçeler ve saray memurları birbirine karşı entrikalar çevirmiş ve amaçlarına ulaşmak için, generaller ve ordularıyla anlaşmalar yapmışlardı. Öte yandan, o generaller de

kendi hırslarının peşinde koştuğundan, MÖ 3. yüzyılın başına gelindiğinde Çin parçalanmış ve Han hanedanı son bulmuştu.

Diğer irsi monarşilerde gelişen devlet/soy bağları da Çin'dekilerle birçok benzerlik gösterir. Başka yerlerde de, egemen soydan olanlar, ataları arasından kahraman bir figürle bağlarını öne sürerek egemenliklerini meşrulaştırıyorlardı. Hükümdarlar dini otoritelerle sıkı ilişki içinde çalışıyor ve krallık ordusunun askeri gücü kadar, kendilerinin tanrılarla bağlantılı olduğu yönünde fikirlerle de güçlerini pekiştiriyorlardı. Hükümdarlar her yerde, ittifakları sağlamlaştırmanın bir yolu ve fethin bir sembolü olarak evliliği kullanıyorlardı. Genelde, “servet çokkarıllığı” diye adlandırılan bir modelle, statü sembolü olarak, çok sayıda eşleri, cariyeleri, köleleri ve başka şekilde onlara tabi kadınlar olurdu. Hükümdarlar devlet yönetiminin pek çok hususunda aile üyelerinden destek alırdı.

İrsi monarşilerin ve daha büyük çaplı devletlerin gelişmesinin, iktidar ile toplumsal cinsiyet arasındaki ilişkide muğlak ve yer yer çelişkili etkileri oldu. Pek çok örnekte bu, kadınlar üzerinde kısıtlamalara ve çok daha büyük toplumsal cinsiyet ayrışmalarına yol açtı. Yönetim hakkı –ya da soyluların durumunda, diğer mevki ayrıcalıkları– verasetle aktarıldığından, erkek soylular için, karılarının doğurduğu çocukların kendilerinden olması son derece önemliydi. Bu yüzden pek çok devlette seçkin tabakadan kadınlar gitgide çevrelerinden tecrit edildi ve zina konusunda, yer yer halktan kadınları da olumsuz etkileyen katı kanunlar çıkarıldı. Kadınların kendi akrabalık bağları genel olarak kocalarınıninkine göre önemsizleşti ve bu da kadınların kabile ya da beyliklerde olduklarından daha geri ve muhtaç bir statüye düşmelerine yol açtı.

Mısır'da –firavun olarak adlandırılan– hükümdarlar tanrı olarak görülüyor ve onların ilahi gücünün tüm aile üyelerinde bulunduğuna inanılıyordu. Hükümdarlar ya da hükümdar adayları, kraliyet ailesindeki kutsal kanın miktarını artırmak ve Mısır mitolojisinde çoğunlukla kardeşleriyle evlenen tanrılarını taklit etmek için kız kardeşleri ya da diğer yakın akrabalarıyla evleniyorlardı. Tanrılarla kurulan ailevi bağ, az sayıda kadının Mısır'ın uzun tarihinde kendi başlarına hüküm sürmelerini sağladı: Firavun I.

Thutmosis'in kızı ve Firavun II. Thutmosis'in üvey kardeşi ve karısı Hatşepsut da (yak. MÖ 1479-1458) bunlardan biriydi. Tıpkı erkek firavunların yaptığı gibi, törensel tasvirlerde kendini standart firavunluk sembolleriyle –kilt, takma sakal ve tepesinde kobra bulunan başlıkla– ya da Osiris olarak betimletse de, diğer resmi portrelerinde varlıklı Mısırlı kadınlara özgü normal kıyafetler giyinir ve herhangi bir yazıtta onun kadın olduğunu gizleme çabasına rastlanmaz. Erkek hükümdarlarla aynı kıyafetleri benimsemesi, dünyanın her yerinde kadın hükümdarların sonradan yapacakları gibi, cinsiyetinden ziyade soyunu önemseydiğini gösterir.

Japonya'nın ilk hükümdarları arasında, hem ailevi bağlantılarıyla hem de tanrıların tavsiyelerini duyabilen ve iletebilen şamanlar olarak üstlendikleri rolle iktidarı ele geçiren, İmparatoriçe Hamiko ve Jingu'nun aralarında olduğu birtakım kadınların adları geçer. Hayat hikâyelerinde tarihle efsane birbirine karışsa da, bunlar Japon milli geleneklerinde önemli bir yer edinmişlerdir. Mezoamerika'da Ahpo-Katun, Ahpo-Hel, Zac-Kuk ve başka kadınlar Maya şehir devletlerini tek başlarına yönetmişlerdir. Rölyeflerde bunlar zaman zaman, tıpkı Hatşepsut'un bazı portrelerindeki gibi, erkek tanrıların kıyafetleriyle ya da birçok cinsiyet ve cinsiyet değiştirme olasılığını düşündürecek biçimde erkek ve kadın kıyafetlerini harmanlamış kostümlerle gösterilir. Maya kraliçeleri, kocalarıyla birlikte, kraliyet gücünün anahtar sembollerinden biri olan kan akıtma ritüellerine katılıyorlardı. Hakiki kraliyet kanının kullanıldığı törenler başka yerlerde de görülebiliyordu ve daha da yaygın biçimde, kral soyundan gelmek diğer ayrımlar karşısında üstünlük sağlayan hakiki bir zenginlik olarak görülüyordu.

Şehirlerde ve Devletlerde Evlilik ve Aile

Hükümdarların aileleri bazı bakımlardan diğer ailelerden farklı da olsa, bunun dışında diğerlerine benziyordu, zira şehirleşme, yazı ve devletin gelişmesi, toplumun tüm katmanlarında aile yaşamını şekillendirmişti. Diğer yandan, aileler ve akraba gruplarının

saikleri ve eylemleri de daha geniş ölçekli sosyoekonomik yapıları, hükümet politikalarını ve kültürel örüntüleri etkiledi. Antik dünyada (ve sonrasında) aileler, tarihsel dönüşümün hem gerçekleşme yerleri hem de failleri oldular.

Şehir ve devletlerin geliştiği her yerde, bilhassa orta ve üst statüde şehirli arasında, yazılı kayıtlar sayesinde ayrıntılarıyla izini sürebildiğimiz belli eğilimler görülebilir. Bu örüntüler şaşırtıcı derecede uzun ömürlü olup, pek çoğu binlerce yıl sürer ve bazıları bugün bile hâlâ belirgindir. Şehirli ailelerde, tıpkı irsi monarşilerin hükümdarlarında olduğu gibi, üreme ve mülkiyet, ailenin iç içe geçmiş ana unsurlarıydı. Evlilik, evlenen iki kişiyle birlikte iki aileyi de birbirine bağladığından, eş seçimi gençlerin kararına bırakılamayacak kadar önemli bir meseleydi. Evlilikler hemen her zaman, ebeveynler, diğer aile üyeleri ya da çöpçatanlar tarafından kararlaştırılıyordu. Bunlar, eş adaylarını değerlendirirler ve çocuk yapabileceği, ailenin sosyoekonomik statüsünü yükselteceği ya da en azından koruyacağı umulan uygun kişiyi seçerlerdi. Aileler, önerilen eş adayına dair tavsiyeler almak ve düğün için uğurlu bir tarih belirlemek için astrologlara, kâhinlere ya da bu tip gelecek tahminleri yapan kişilere danışırlardı. Roma İmparatorluğu'nda, ismini evlilik ve doğum tanrıçası Iuno'dan aldığından ve o ay rahme düşen çocuklar baharda dünyaya geldiği ve yaşama şansları arttığından, evlilikler için Haziran ayı tercih ediliyordu.

Evlilikler bazı yönleriyle iş anlaşmalarına benzerdi: Damat ya da damadın babası, müstakbel gelinin babasına bir armağan sunar, bu makul görülürse, gelinin babası ya da ailenin başka üyeleri, geline, genelde teknik olarak kendine ait kalsa da evlilik süresince kocasının kontrolünde olan bir çeyiz verirlerdi. Çeyizler arazi, taşınabilir mal, mücevher, köle ve sonraları nakit para ya da borç senetleri şeklinde olabiliyordu. Evlilik de tıpkı iş anlaşmaları gibi, eşlerin babaları ya da gelinin babası ve damat arasında imzalanan yazılı bir sözleşmeyle resmileştirilebilirdi. Bunda herhangi bir din ya da kamu görevlisi yer almazdı; evlilik bağı kanunen ve kültürel olarak tanınsa da, bu, aileyi ilgilendiren özel bir anlaşmaydı. Düğünler aile yaşamındaki en önemli etkinliklerden biriydi ve ge-

nelde bu törenin masraflarına ve yeni aile evinin kurulmasına aile servetinden bolca pay ayrılırdı. Şehirleşmiş toplumların çoğunda, eşlerin ikâmeti bakımından evlilikler patrilokaldi (babayersel): Gelin, damadın babaevinde ya da yakınında veya kendisinininkinden ziyade damadın ailesinin belirlediği bir yerde yaşamaya başlardı.

Evliliğin kesinleşmesini sağlayan şey, cinsel ilişkiydi; herhangi bir nedenle bu gerçekleşmediğinde, çoğunlukla hediyelerin iadesi ve sözleşmenin iptali için müzakereler başlardı. Güney Asya'da aile hayatını ve çok çocuklu olmanın önemini vurgulayan dini inançlar, tüm erkekler ve kadınların evlenmesini öngören bir modelin doğmasına yol açmıştı. Özellikle kadınlar çok erken yaşta evleniyor, dul veya oğlu olmayan kadınlar düğün kutlamalarına alınmıyordu. Sırf hemcinslerle kurulan birlikteliklere ya da erken yaşta edilen dini yeminler de dahil üremeye köstek olacak her şeye kötü gözle bakılıyordu. Karı kocanın belli aralıklarla karşısında adaklar sunduğu ev ocağının çok büyük sembolik anlamı vardı. Çocuklara, özellikle de erkek çocuklara büyük sevgi gösterilir ve bunlar ebeveynlerine çok bağlanırlardı. Anneler dul kaldıktan sonra çoğunlukla en büyük oğullarının evinde yaşamlarını sürdürürler, bu durum kayınvalideler ile gelinler arasında sürtüşmelere yol açardı. Zalim ve öfkeli kayınvalideler klasik Hint masallarının standart figürleridir ve gerçek hayattaki genç kadınlara yönelik haşın muameleyi yansıtırılar. (Akdeniz çevresi ve Avrupa'nın diğer yerlerinde dul kalan annelerin evli oğullarıyla yaşaması geleneği olmadığından, masallardaki cadaloz yaşlı kadınlar genelde kayınvalide değil üvey annedir.)

Anlaşmalı evlilik eşler arasında sevgi ve romantik aşk olasılığını mutlaka engelleyecek diye bir kural yoktu. Antik toplumlardan kalan en yaygın kayıtlar olan vergi envanterleri ve kanunlar arasında yer yer erotik aşk şiirleri de bulunur; gerçi bu şiirlerin evliliğin başlangıcında mı, evlilik sırasında mı yazıldığını, şairin eşi dışında birine ve hatta belki tanrı aşkını anlatan bir metafor olarak yazılıp yazılmadığını bilmemiz mümkün değil. Maddi bulgular biraz daha kesindir: Yeni Krallık dönemi Mısır'ından ve Roma Cumhuriyeti'nden erkeklerin mezartaşı yazılarında ara sıra eşlerden aşkla söz

edilir ve çiftler zaman zaman birbirine sokulmuş halde ya da kol kola dururken tasvir edilmişlerdir.

Evliliğin kendisi kişisel bir anlaşmaydı, ancak devletler, kurulu kurulmaz aile hayatının unsurlarını düzenlemeye çalıştılar. İlk yazılı anayasalarda, çeyiz, miras ve diğer türden aile içi mülkiyet aktarımına ve cinsel davranışlara dair hükümler sıkça yer alıyordu. Örneğin, Babil Kralı Hammurabi'nin MÖ 1790'dan kalma yüzlerce maddelik kanunlarının yaklaşık üçte biri, aile ve cinsellik konularıyla ilgili olup, bunlar arasında zina, terk etme, ayrılık ve boşanma, kocanın hizmetçiler ve kölelerle cinsel ilişkisi ve bundan doğan çocuklar, aile içi tecavüz, ensest, evlilik akdinin ihlali, boşanmadan ya da eşin ölümünden sonra ikinci evlilikler, evlat edinme ve tüm bunların sonucu miras ve mülkiyet haklarıyla ilgili ortaya çıkabilecek karışıklıklarla ilgili kanunlar vardı.

Hammurabi Kanunları'nda koca/baba, apaçık biçimde hanede ekonomik ve sosyal konularda hâkim kişi olarak düşünülüyordu. Karısından ya da kölelerinden olan çocuklarının ekonomik (ve dolayısıyla evlilikle ilgili) kararlarını onun belirlemesi bekleniyordu. Eğer erkek karısının “orayı (aile evini) terk etmek istediği, borca battığını, evini mahvetmeye çalıştığını, kocasını ihmal ettiğini ve hukuken mahkûm edildiğini” kanıtlayabilirse, çeyizini geri vermeden onu boşayabiliyordu. Öte yandan, bu ve diğer kanun maddeleri belki de kadınların, erkek, eğitilmiş, hali vakti yerinde Babilli hukukçuların umdukları kadar erkeğe bağımlı olmadıklarının kanıtlarını oluşturuyordu. Eğer ki bir erkeğin karısı “borca batıyor” ise biri ona borç para veriyor demekti ve diğer hükümlerde, evlilik sırasında ve öncesinde borç anlaşmaları yapan kadınlar, karılarına “tarlalar, bahçeler ve evler” veren erkekler ve mülklerini hangi oğluna bırakacağını seçen annelerden söz ediliyordu. (Öldükten sonra mülkünün kime kalacağına karar verebilme imkânı “vasiyet özgürlüğü” olarak adlandırılıyor, genelde cinsiyete, ailedeki doğum sırasına ve başka etkenlere göre sınırlandırılıyordu; Babil kanunları evli kadınlara tanıdığı vasiyet özgürlüğü miktarı bakımından sıradışıdır.) Kadınlar her ne kadar, gerçek hukuki ve mali anlaşmalara ait kıt sayıdaki kayıta görünenlerin daima çok minik

bir azınlığını oluştursa da, antik dünyanın pek çok yerinden kaynaklar kadınların, kanunlar tarafından gösterilenden daha fazla ailevi kararlar aldıkları ve evde olup bitenleri daha fazla yönettiklerini düşündürür.

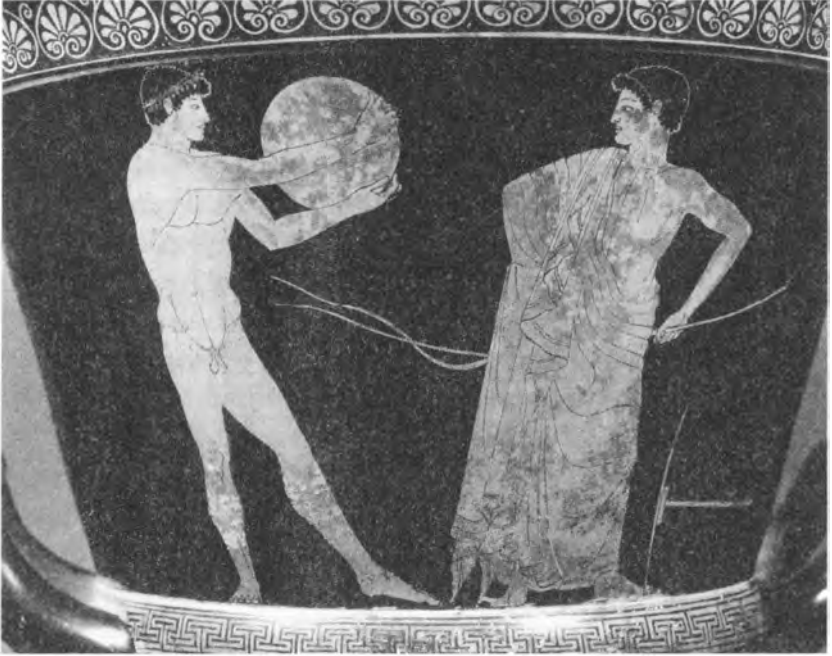
Kadınlar, antik dünyadaki başka her yerden çok farklı aile yapıları geliştirmiş olan Yunan şehir devleti Sparta'da özellikle faaldiler. Sparta'da MÖ 8.-5. yüzyıllar arasında tüm etkinlikler askeri amaçlar doğrultusunda yapıyordu. Yurttaş erkek çocukları yedi yaşlarında evden ayrılıp otuz yaşlarına kadar askeri kamplarda yaşıyor, yaşlıları olan erkek çocuklar ve yetişkin erkeklerle yiyip içerek talim görüyorlardı. On sekiz yaş civarında aşağı yukarı aynı yaşta bir kadınla evlenirler, ancak karılarını yalnızca kamptan gizlice sıvıştıktıklarında görebilirlerdi. Katı bir askeri disiplin mevcuttu –İngilizcede “yiğit, çetin ceviz” anlamına gelen *spartan* sözcüğünün kökeni de budur– ancak erkekleri hem Sparta'nın rakibi Atina gibi dış düşmanlara karşı savaşma hem de şehir sakinlerinden çok daha kalabalık olan şehirdeki köleleri ve civarındaki kırsal bölgede yaşayan muhtaç çiftçileri kontrol altında tutmaya hazırlamak için sertlik zorunlu görülüyordu.

Bu militarist ortamda kadın yurttaşlar dikkat çekici bir özgürlüğe sahipti. Tüm antik toplumlarda olduğu gibi, çocuk sahibi olmak çok önemseniyordu, ancak Spartalı liderler, sağlıklı güçlü kuvvetli çocuklar doğurulması için anne sağlığını da bir o kadar önemsiyor, bu yüzden kadınları atletizm yarışlarına katılmaya ve iyi beslenmeye teşvik ediyordu. Erkeklerin hayatlarının çoğu askerlik hizmetinde geçerken, kadınlar mülk sahibi olup haneyi idare ediyor ve fiziki kısıtlama ya da tecride uğramıyorlardı. Üremeye verilen öneme rağmen, hemcinsle birliktelikler geniş kabul görüyor, özellikle erkekler arasındaki birliktelikler, onları karıları ve çocukları kadar erkek sevgilileri ve silah arkadaşlarını da savunmak için daha canla başla savaşmaya iten askeri bir avantaj olarak görülüyordu.

Öte yandan Sparta'nın alışılmadık aile ve toplumsal cinsiyet kalıpları, ardında pek bir iz bırakmadı, zira Klasik Yunan'da kültürel, politik ve entelektüel bakımdan baskın olan şehir devleti Atina'ydı. Yukarıda belirtildiği gibi, Atina demokrasisi yurttaş ile yurttaş

olmayan arasında keskin bir ayrım gözetiyor, yurttaşlık, çocuğun on günlük olduğunda babası tarafından evde yere yatırılıp isminin verildiği bir törenle babadan oğula aktarılıyordu; bu tören erkek çocuğun yasal doğumu sayılıyordu. Dolayısıyla Atinalı bir erkek yurttaş için oğullarının kendisinden olması çok önemliydi ve bu yüzden eşler gitgide daha çok evin belli yerlerine kapatılıp dışarıdan soyutlanıyordu. Kadın yurttaşlar dini bayramlara ve cenazelere katılıyorlardı; boyutları tartışmalı da olsa, bazı tiyatro oyunları ve başka kamusal etkinliklere de katılmış olabilirler. Çoğu klasik toplumun tersine, Atinalılar aileden ziyade bireyi toplumsal düzenin temeli olarak görüyordu; ergenler, kendilerinden daha yaşlı bir yetişkin erkekle hiyerarşik bir öğrenci-öğretmen ilişkisi içinde nasıl yurttaş olunacağını öğreniyordu. Bu ilişki, yaşça büyük erkeğin yetişkin erkek yurttaşlar için münasip görülen aktif (*penetrator*) rolü üstlendiği bir cinsellik içerebilirdi, ancak ergen çocuk yetişkin olur olmaz, bunun entelektüel ve “platonik” bir ilişkiye dönüşmesi beklenirdi. (Günümüze kalan kaynaklar kuralcı, idealize edilmiş ya da kurgusal olduğundan, Atina’da erkekler arasında ya da erkek-kadın arasındaki gerçek cinsel ilişkilerin ne sıklıkla ideale yaklaştığını söylemek zordur.)

Atinalı normları ve idealleri MÖ 4. yüzyılda Büyük İskender’in orduları ve onun ölümünden sonra Yunanların yönetimindeki irsi monarşiler olarak kurulan Hellenistik devletler tarafından Akdeniz çevresinde ve daha ötesinde epey geniş bir alana taşındı. Bazı yerlerde bunlar halihazırdaki pratiklerle çatıştı. Örneğin Mısır’da kadınlar uzun zamandır ticaretle uğraşıyor ve başlarını örtmeden kamusal alanda çalışıyor, kendi malını mülkünü idare edip başkalarının borçlarına kefil olabiliyor ve mahkemeye çıkmak da dahil, hukuki meselelerde kendi adına hareket edebiliyordu. Bunlar Yunan fatihler için irkilticiydi ve bazı Mısırlı erkekler daha kısıtlayıcı olan Yunan yasalarından istifade ederek ailedeki kadınları mülklerinden mahrum bırakmaya çalıştı. Mısırlıların MÖ 3. yüzyıla ait adli sicillerinde, kadınların bu tip hamlelerle savaştığı ve daha cinsiyet eşitlikçi Mısır kanunlarına tabi kalmayı talep ettikleri davalar yer almaktadır.



2.4 MÖ 5. yüzyılda Atina'da, şarap ve suyu karıştırmak için yapılan bu geniş vazo, Kleophrades ressamı diye bilinen anonim bir vazo ressamına atfediliyor. Üzerinde antrenöründen tavsiyeler alan bir disk atıcı var. Atina vazoları ve tabakları genellikle genç erkek atletleri betimler. Atletler çoğunlukla çıplaktır, çünkü festivaller hem atletik becerinin hem de erkek vücudunun kutsanmasıdır.

Antik dünyadaki evlilikler kimi zaman boşanmayla sona erse de, çok daha sıklıkla eşlerden birinin ölümüyle sonlanıyordu. Kanunlarda, erkek ya da kadın önce öldüğünde ne olacağına dair şartlar yer alır, ancak kadının ekonomik durumu, toplumsal konumu ve hukuki yeri genelde kocasınıninkine çok daha bağlı olduğundan, kocanın ölümü ailede çok daha büyük bir kırılma olarak görülüyordu. Onun ölümüyle, karısı dul kalıyordu. Bu sözcüğün pek çok antik dilde erkekler için bir muadili yoktur ve gerek İngilizcede gerekse diğer modern dillerde, eril versiyonunun (*widower*) kadınlar için kullanılandan türetildiği az sayıda sözcükten biridir. Kadının durumu bir yerden bir yere epey farklılık gösterir ve zaman içinde değişir. Güney Asya ve Çin'in büyük kısmında, bir erkek öldüğün-

de, dul karısı, en büyük oğlunun, kocasının erkek kardeşinin ya da diğer aile üyelerinin kanuni otoritesine tabi hale gelirdi. MÖ 200-MS 200 yılları arasında Hindistan'da derlenen, toplumsal ve törensel ödevlerin ayrıntılarını anlatan uzun bir metin olan Manusmṛti'nin ("Manu Kanunları") bir maddesi şöyle der: "Kadın, çocukluğunda babasına, gençliğinde kocasına ve efendisi öldüğünde oğullarına kul olmalıdır; kadın asla bağımsız olmamalıdır." Orta Asya göçbeleri arasında –levirat denen bir uygulamayla– dul kadının ölen kocasının erkek kardeşi ile evlenmesi beklenirdi ve anlaşılan bu uygulama başka yerlerde de yaygındı. Bu, kadının ve çocukların geçimini sağlamaya, onları sülale içinde tutmaya ve cinsel tecrübe edinmiş bir kadının çabucak koca otoritesi altına girmesini sağlamaya yönelik bir yöntemdi. Tevrat, dul kadının ilk çocuğunu ölen kocanın çocuğu ve vârisi olarak gördüğünden, dulun çocuksuz olması durumunda levirat evliliğini zorunlu tutar, ancak erkeğin bundan muaf kalması için bir çıkış yolu da sunar. Öte yandan levirat evliliklerinin Yahudiler arasında hiçbir zaman yaygınlaşmadığı ve zaman içinde daha da seyrekleştiği anlaşıyor.

Dul kadınların çabucak erkek aile üyelerinin denetimi altına sokulduğu yerlerin tersine, kadının bağımsız hareket edebilme gücünün kocasının ölümünden sonra arttığı yerler de vardı. Bunu vazedenden ya da öven ve Konfüçyüsçü metinlerle ya da Manusmṛti'yle kıyaslanabilecek –belki de böyle metinler erkekler tarafından yazıldığından– açık beyanlar yoktu, ancak Mısır'dan, Hellenistik dönemde Akdeniz çevresindeki şehirlerden (MÖ 336-100), imparatorluk dönemi Roma'sından kalma kayıtlar ve hatta Kitab-ı Mukaddes, dul kadınların arazi alıp sattığını, borçlandığını, bağış yaptıklarını ya da dinsel kuruluşlara mali destekte bulunduklarını gösterir. Dullar, doğrudan erkek denetimi altında olmadıklarından bir biçimde mimliydiler, ancak çoğunlukla çocuklarının vasileri olduklarından ve dolayısıyla aile bütçesinin kontrolünü ellerinde tuttuklarından, böyle faaliyetleri kabullenilmişti. Çin ve Hindistan'da dahi, izahlı metinler, bazı dulların, mali konularda kuralcı kaynakların gösterdiğinden daha faal olduklarını, çeyiz olarak getirdikleri serveti idare ettiklerini ve Budist manastırlarına bağış yaptıklarını düşündürüyor.

Akrabalık Toplumlarda Aile Modelleri

Dünyada antik dönemde az sayıda şehrin bulunduğu, gelenekler ve normların sözlü olarak aktarıldığı bölgelerdeki aile yaşamını incelemek daha zordur. Tarihçiler ve antropologlar akrabalık örgütlenmelerini, evlilik modellerini, yaşama ilişkin düzenlemeleri ve aile yapılanmasının diğer unsurlarını araştırmak için çeşitli araçlardan yararlanırlar: Sonraki dönemlere ait yazılı kayıtlar, yabancıların bildirimleri, hayatta olan bireylerle doğrudan görüşmeler ve sözlü tarih, arkeolojik kalıntılar ve aile ile akrabalığa ilişkin kelimelerin dilbilimsel analizi. Tüm bunlar birer kanıt oluşturur, ancak yetersiz kaldıkları noktalar da vardır. “Geleneksel” diye tanımlanan şey çoğu zaman epey yeni olabilir, çünkü aile modelleri durağan değildir ve güçlü yazılı geleneklerin olmadığı bölgelerde yaşayan gruplar birbirinden çok farklı aile biçimleri ve düzenleri geliştirmiştir.

Aile yapısı ve işleyişinin kimi modellerinin, devletlerde yaşamayan tarımcılar, göçebe çobanlar ve arayıcılar arasında epey yaygın olduğu anlaşılıyor. Akraba sayılanlar genelde epey geniş bir akraba grubunu kapsardı ve bu akraba grubunun, kimin evleneceği ve ne zaman evleneceği, toprak, hayvanlar ya da diğer ekonomik serveti kimin kullanabileceği ya da kimin davranışının hoşgörülemez ve kınama ya da cezalandırma gerektirdiği gibi ev içi ya da diğer meselelerde söz hakkı olurdu. Bu kararlar aile içinde bir müzakere ve tartışma sürecinden geçerek alınır, her bir aile üyesinin etkisi duruma bağlı olarak değişirdi. Yaşlı aile üyelerinin görüşleri genelde gençlerinkinden, en büyük kardeşinki küçüklerinkinden, erkeklerinki kadınlarinkinden ağır basardı. Bu iki hiyerarşinin –yaş ve cinsiyet– etkileşimi eldeki meseleye bağlı olarak karmaşık biçimler alır, zaman zaman yaşlı kadınlar, bazı meselelerde kendilerinden genç erkekler üzerinde söz sahibi olurdu. Ölüm, kişinin otoritesini sona erdirmezdi, zira artık öbür dünyada ikamet eden atalar da aile hayatına müdahale edebilirdi.

Evlilik modelleri ve bunların sonucunda ortaya çıkan geçim ve mülkiyet düzenlemeleri çeşitlilik gösteriyordu. Afrika’nın tarım bölgelerinde evliliklerin birçoğu çok kadınla evlilik modeliydi

ve aileler, her bir eşin kendi evi, büyükbaş hayvanı, tarlaları ve mülkünün olduğu toplu evlerde yaşıyorlardı. Doğu ve Güney Afrika'da Khoisanlar ve Niloteler gibi gruplar göçebe hayvancılıkla uğraşiyor, erkekler çoğunlukla sığırların, daha üst konumdaki hayvanların bakımını üstlenirken, kadınlar keçi gibi daha küçük hayvanlara bakıyordu. Genelde erkek evlenirken karılarının ailelerine başlık parası olarak sığır verir, babalar ve yaşlı erkekler, sığırların kontrolünü elde tutmak suretiyle genç erkeklerin evlilikleri üzerindeki hâkimiyetlerini korurlardı. Avrupa ve Batı Asya'daki Cermen ve Slav halklar arasında varlıklı ve güçlü erkeklerin birden çok karısı olur, ancak bunların hepsi aynı evde yaşarlardı; çokeşlilik sıradan halk arasında yaygın olmadığı gibi, kadınların mülk sahibi olmaları da Afrika'daki kadar yaygın değildi.

Afrika, Amerika ve Pasifik'teki pek çok kültür, bir akraba grubuna üyeliğin kadının soyundan sürdürüldüğü ve erkeğin mirasının kız kardeşinin çocuklarına geçtiği anasoylu kültürlerdi. Bu durum kadınların ekonomik ya da hukuki olarak özerk olmalarından ziyade, kocalarından çok erkek kardeşlerine bağımlı olmaları anlamına geliyordu. Öte yandan, erkek kardeşleri de onlara bağımlıydı, zira bu kültürlerin pek çoğunda da erkeğin gelinin ailesine başlık parası verdiği evlilik sistemleri uygulanıyordu. Erkek, kız kardeşinin evliliğinde aileye başlık parası olarak verilen para, toprak ya da malları kendi başlık parası olarak kullanırdı; bu yüzden evliliği kız kardeşinin iyi bir evlilik yapmasına bağlıydı. Müstakbel damat aynı zamanda sık sık müstakbel karısının ailesine başlık hizmeti verir, ya evlilik öncesi ya da bir deneme evliliği süresince, müstakbel kayınpederine hizmetkârlık ederdi. Anasoylu veraset sistemleri kardeşler arasında ömür boyu sıkı ilişkileri teşvik ediyordu, zira kadınlar kocalarıyla anlaşmazlığa düşmeleri halinde öz ailelerinden destek görececeklerine güvenirlerdi. Özellikle de evlenen erkeklerin karılarının kabileleriyle oturmaya başladığı ve kadınların bir arada yaşadıkları Kuzey Amerika'daki gibi aynı zamanda matrilokal (anayersel) olan topluluklarda bu geçerliydi.

Anasoylu, anayersel sistemler başka gruplardan erkeklerin görece daha kolaylıkla içgüveysi olarak evlenebilmelerini sağlıyordu,

çünkü erkek bu durumda eşlerinin malları üzerinde derhal hak sahibi olamıyordu. Bu, özellikle de erkeklerin ticaret ya da yerleşme amacıyla uzak mesafelere yolculuk ettikleri yerlerde önemli hale geldi. Örneğin, yaklaşık MS 100-700 yılları arasında Avustralyalı erkekler, büyük uskundralı teknelerle Borneo'nun güneyinden ve bugünkü Endonezya'nın diğer bölgelerinden batıya doğru Hint Okyanusu'nu aşarak Afrika'nın doğu kıyılarına yolculuk edip, yanlarında Afrika'da yetiştirilmeye başlanan muz, hindistancevizi ve şeker kamışının da aralarında olduğu mahsuller getirdiler. Genetik bulgulara bakıldığında, bundan kısa süre sonra Doğu Afrika kıyısı açıklarındaki büyük ve ıssız Madagaskar Adası'na yerleşmeye başlayan insanların yaklaşık yarı Avustralyalı yarı Doğu Afrikalı kökenlere sahip oluşundan, bunların aynı zamanda yerli kadınlarla evlilikler yaptığı anlaşılıyor. Madagaskar'da konuşulan Malgaşça, Borneo'da konuşulan dile benzeyen bir Avustralyalı dilidir ve adanın maddi kültürü Avustralyalı ve Afrikalı unsurları kaynaştırmıştır. Her ne kadar bunun, Doğu Afrikalı grupların anasoylu olması manasına geldiğinden kesin emin olamasak da, başka yerlerdeki daha yakın geçmişe ait benzer içgüveysi erkek örnekleri bu olasılığı düşündürüyor. Her nerede yaşanırsa yaşansın, yabancı erkeklerin iç güveysi evlilikleri ticaret ve kültür alışverişini kolaylaştırmış, böylelikle aile yapısının hanenin ötesinde toplumu şekillendirmişine iyi bir örnek oluşturmuştur.

Anasoylu veraset sistemleri ve başlık parası bazı aile ilişkilerini güçlendirdiği gibi, sorunlar da yaratabiliyordu. Tıpkı babasoylu verasetin gerilimlere yol açabilmesi gibi, başlık hizmeti de sorun yaratabiliyordu. Erkekler karılarının ailelerinin etkisine karşıydılar ve kadınların kocalarının evlerine taşındığı bölgelerde, evlenmek için kasıtlı olarak uzaklarda yaşayan kadınları seçiyorlar, bu aynı zamanda oğullarının da dayılarına bağımlılık düzeyini azaltabiliyordu. Ailelerin, servetlerinin oğula ilk eşi almak mı yoksa babaya bir başka eş bulmak için mi harcanacağına karar vermesi zorunluluğu yüzünden, çok kadınla evlilik ve başlık parası babayla oğul arasındaki çatışmaları artırıyor. Kimi araştırmacılar bu kuşak çatışmasını, bekâr genç erkeklerin çoğunlukla yaşamak zorunda



2.5 Bir anne ve çocuk heykeli şeklinde çömlek kavanoz, MS 100 ile MS 800 arasında Peru kıyılarında yeşeren Moche kültürünün eseri. Moche seramikleri cenaze törenlerinin yanı sıra, evlerde de gündelik amaçlar için kullanılıyor, kültürel değerlerin aktarılmasını sağlıyordu.

oldukları haşın geçiş ayınlarının kaynağı olarak görür; yalnızca bu tür ayinleri geçmiş olanların evlenmelerine ve tam yetişkin erkekler arasına katılmalarına izin verilirdi.

Afrika ve Amerika'daki bazı gruplarda çifte veraset mevcuttu. Örneğin And bölgesinde yaşayan pek çok halk arasında, her iki cinsiyetten geçen akrabalık bağının da sayıldığı, kızlara annelerinden, erkeklere ise babalarından toprak, su ve hayvanlar gibi zenginliklerin miras kalabildiği anlaşıyor. Çifte verasetin olduğu diğer gruplarda, yalnızca erkeklere miras kalabiliyor, ancak bunu hem babaları hem dayılarından devralabiliyorlardı.

Evlilikte bir tür boşanma ya da ayrılık biçiminin epey yaygın olduğu anlaşıyor. Daha geç dönemlerde, Kuzey Amerika'daki anayrsel (matrilokal) gruplar arasında, boşanmak isteyen bir erkeğin, karısının evini terk etmesi yeterli olurken, kadın kocasının eşyalarını kendi aile evinin dışına bırakarak onun evden ayrılmasını istediğini göstermiş oluyordu; her iki durumda da çocuklar anneye ya

da onun ailesiyle kalıyordu. Öte yandan, bazı gruplarda çocuklar doğduktan sonra ya da başlık parasının iadesi gibi karmaşık mali işlemler gerektireceğinden dolayı boşanmaya iyi gözle bakılmıyordu.

Antik dönemde dünyanın devletler ve imparatorluklar dışında kalan uçsuz bucaksız bölgelerindeki aile ilişkilerine dair tasvirlerin muğlak kalması kaçınılmazdır. Aynı durum devletlerin sınırları içinde yaşamış çoğu insan için de geçerlidir. Yazılı kayıtlar, hiçbir mülkü olmayan insanların aileleri ya da kişisel ilişkileri hakkında çok az bilgi verirken, bizzat mülk olarak görülen insanların ailelerine dair bildiklerimiz daha da azdır. Gerek aile gerek bireyler olarak, alt zümredeki insanlar genelde ancak herhangi bir nedenle üstlerine karşı yükümlülüklerini yerine getirmediklerinde –kuraklık ya da sellerin tarımsal ürün fazlasını yok ettiği, kıtlık ya da salgın hastalıkların şehirlere göçmen akışını yavaşlattığı, bunlar isyan ya da firar ettikleri zamanlarda– kayıtlara geçiyorlardı.

Toplumsal Hiyerarşiler ve Kast

Şehirler ve devletlerin ürettiği yazılı kayıtlar, toplumsal piramidin en tepesindekilerin kaygılarını yansıtır ve söz konusu hiyerarşiyi sürdürme kaygısı da bunlardan biridir. Devletler, tarım kölelerinde ortaya çıkanları ayrıntılandırarak ve bunları sık sık yazılı kanunlarla düzenleyerek, yeni toplumsal eşitsizlik modelleri ürettiler. Örneğin erken Roma tarihinde en önemli toplumsal bölünme, *patrici*'ler olarak bilinen egemen irsi soylu ailelerin oluşturduğu grup ile *pleb*'ler olarak bilinen özgür sıradan halk grubu arasındaydı. Felsefi ve dinsel metinler bu hiyerarşileri ele alarak, tanrılara ya da doğaya istinaden bunları meşrulaştırıyorlardı.

Bu toplumsal hiyerarşiler içinde en karmaşık ve kalıcı sistemlerden biri, MÖ 2. yüzyıl ortalarından sonra Güney Asya'da ortaya çıktı. En eski kaynaklarda, toplumsal kategorileri belirlemek için Sanskritçe *varna* ("renk") kavramı kullanıldı, ancak sonraları Portekizli tüccarlar bunu, kendi dillerinde soya dayalı toplumsal ayrımlar için kullandıkları sözcükle, *casta* diye adlandırdılar ve "kast" sözcüğü de buradan doğdu. Kast sisteminin kökeni, ken-

dilerini (Sanskritçede “soylu” anlamına gelen) Aryan diye adlandırılan halkın siyasi ve kültürel olarak Kuzey Hindistan’da egemen olmaya başladığı MÖ 1500-500 yılları arasındaki bin yıllık döneme dayanır. Bunlar, bu döneme –*Vedalar* dönemi– adını veren ve bu çağa dair başlıca verilerin kaynağını oluşturan bir kutsal eserler, destanlar, ilahiler, felsefi tezler ve dini metinler külliyatı olan *Vedalar*’ı yarattılar. Geleneksel görüşe göre, Aryanlar savaş arabaları ve bronz silahlardan müteşekkil üstün askeri teknolojiler kullanarak kuzeyden Hindistan’a gelmiş ve yerli kabilelerden oluşan nüfusu egemenlikleri altına almışlardı. Her ne kadar Aryan istilasına dair arkeolojik bulgular zayıf kalsa da, *Vedalar*’da anlatılan hikâye budur. Burada, Aryan liderler, sonradan en yüksek iki kasta dönüşen Brahman ve Kshatriya kastındaki rahip ve savaşçıların desteklediği, kahraman figürler olarak sunulur. Tüccarlar, üçüncü kastı (Vaishya), köylüler, işçiler ve teba halklar dördüncü ve en büyük kastı (Shudra) oluşturur. *Vedalar* bu sistemi, ilk kozmik varlığı vücut bölümlerine karşılık gelen dört parçaya ayıran tanrıların yaratısı olarak tasvir eder; bu da, kast ayrımlarının dinsel onay görmesini sağlamıştır. Antik dünyanın diğer yerlerinde olduğu gibi, Aryan krallıklarda da rahipler, hükümdarların yetkilerini genişletmelerini desteklemişler, onlar da karşılığında, merasimleriyle tanrı himayesini garantileyen rahipler olarak Brahmanların üstün statülerini onaylamışlardır.

MÖ 750-500 yılları arasında üretilen ve evrenin, *samsara* diye bilinen devamlı bir yeniden doğum süreci ile ruhların reenkarne olduğu sonsuz bir döngü şeklinde tasvir edildiği kozmolojik metinler olan *Upanişadlar* da Brahmanların statüsünü pekiştirmiştir. Kişinin hayatı boyunca yaptığı eylemler –*karma*– sonraki hayatındaki statüsünü belirliyor, iyi eylemler statüyü yükseltirken, kötülükler onu alçaltıyordu. Hayatın mutlak hedefi, bu aralıksız doğum ve yeniden doğum döngüsünden kurtulup, evrenin kaynağı olan değişmez mutlak gerçekliğe, yani *brahman*’a erişilen bir özgürleşme, vecd ve bilinç haline, *moksha*’ya varmaktır.

Başlangıçta, hakiki dindarlık ancak katı bir çilecilik ile başarılabilen ve yalnızca Brahman kastındaki insanların erişebildiği bir şey

olarak görülüyordu; ancak MÖ 3. yüzyıl itibariyle, *brahman* arayışı gitgide, *brahman*'ın tezahürleri olan pek çok tanrı ve tanrıçadan biri ya da birkaçına kişisel tapınmayı da kapsayan bir şey gibi görülür oldu. Kişisel tanrılara tapınmak, dua etme, ilahi söyleme, dans etme, adaklar sunma ve hacca gitme gibi ibadetlerin yanında, sonradan *dharma* diye adlandırılan, kişinin kendi koşullarında onurlu bir yaşam sürmesiyle de mümkündü. *Dharma*, sofuluk, ahlaki kanunlar, etik, düzen, görev, karşılıklı anlayış, adalet ve barış gibi pek çok anlamı kapsayan Sanskritçe bir sözcüktü. Refah ve haz *dharma*'da meşru unsurlardı, zira tanrı ve tanrıçaların hepsi cinsel olarak aktif ve genelde çok cazibeliydi. Aile, *dharma*'nın merkezini oluşturuyordu; tüm erkekler ve kadınların evlenmesi bekleniyor, cinsel haz, dini yükümlülükleri yerine getirmek ve çocuk sahibi olmak evliliğin üç hedefi olarak görülüyordu. Sonradan Hinduizm adı verilen bu ahlaki ve ruhani öğretiler, tanrılarla dolaysız ilişki imkânı sunmaları ve gündelik hayata kılavuzluk etmeleri dolayısıyla geniş kesimleri cezbedi. Bunlar, kast sistemini meşrulaştırarak bir toplumsal durağanlık kaynağı oluşturdular, ancak bir tanrıya tapınmak diğerlerinin dışlanmasını gerektirmediğinden, bir yandan da yeni tanrıların, öğretilerin ve ayinlerin kucaklanmasına izin verdiler. Kişinin kendi kastının ve tanrısının öngördüğü davranış kurallarına uyması ve ibadetlerini yerine getirmesi, sonraki hayatında daha yüksek bir kastta doğmasını sağlayabilir, bunlara uymaması ise toplumdan dışlanmasına, hatta ölümüne neden olabilirdi.

Kastların ortaya çıkışında ten rengi rol oynamış olabilir –Aryan destanları, kendilerine karşı koyanları koyu tenli vahşiler olarak tasvir eder– ancak ayrışmaların esas kaynağı, kişinin toplumdaki işleviydi. Dolayısıyla, bunların ardında, belli iş türlerine yönelik yaklaşımlar yatıyordu: Dini metinleri hatmetmek ve entelektüel tartışmalarla uğraşmak onurlu işlerdi, çiftçilik ya da el emeği işleri ise alçaltıcıydı. Zaman içinde, mesleki ve coğrafi ayrımlar ayrıntılandırılarak –sözcük anlamı “doğumlar” olan– *jati* adı altında, soyla geçen binlerce alt-kasttan oluşan ve gitgide karmaşıklaşan bir sisteme evrildi. Bu alt-kastların her biri, ortak bir kimlikten ve ortak bir soydan sayılıyordu ve âdetlerle geleneklerin kesin çizgi-

lerle belirlediği roller, ayinler ve statülere sahipti. Teknolojik değişim ya da kültürel etkileşimlerle veya ülkeye toplu göçler ya da istilalar sebebiyle yeni meslekler doğdukça, bunlar için yeni bir *jati* yaratılıyor ya da eskiler yeniden tanımlanıyordu, dolayısıyla sistem hem katı hem de esnekti. Araştırmacılar bu esnekliğin sınırlarını ve kast sisteminin diğer yönlerini farklı tarihsel evreleriyle ele alırlar; kimileri 19. yüzyılda İngiltere'nin Hindistan'daki hâkimiyetinin sistemi yazıya dökerek kurallara bağlamasından dolayı eskisinden çok daha katı ve tahakkümcü kıldığını söylerken, kimileri yazısız normların da en az yazılı kanunlar kadar, hatta belki daha da etkili olabildiğini vurgular.

Bazı işler, shudra kastındaki alt grupların en aşağısı için dahi onur kırıcı sayılıyordu ve bu işlerle uğraşanlar kast sisteminin dışında sayılıyordu. Bu toplumsal sınıflandırma, bazı grupların kirli oldukları için “dokunulmaz” oldukları şeklinde bir anlayışa dönüştü. Bu adlandırma bir kısırdöngü haline geldi: Dokunulmazlar, işleri onları kirlettiği için hor görülüyordu, ancak bazı işlerin onlarla uğraşanları kirletmemesi imkânsızdı.

Saflık ve kirlilik mefhumları kastlar ve *jati* arasındaki ilişkileri de şekillendirdi: Bazı grupların üyeleri diğerleriyle birlikte yemek yemekten, yakınında yürümekten ve en önemlisi de birbirleriyle evlenmekten kaçınmaya başladı. Kuşaklar geçtikçe, grup üyelerinin geleneksel olduğu kadar gerçek hayatta da ortak atalarının gitgide artması, bu endogamik grup içindeki bağları daha da pekiştirdi. (1950 Hint Anayasası kasta dayalı ayrımcılığı resmen yasakladı ve o tarihten itibaren Hindistan, tarihsel olarak ayrımcılığa uğramış grupların statülerini iyileştirmek için konuyla ilgili çeşitli fiili önlemler aldı. Bu da aynı şekilde karşı-ayrımcılık suçlamalarına yol açtı. Çağdaş Hindistan toplumunda kastın gücü, şiddetli tartışmalara konu olan siyasi bir sorundur. Yine de görüş bildirenlerin çoğu, bunun kentleşmiş bölgelerde önemini yitirdiği, ancak endogamik evliliklerin hâlâ baskın olduğu noktasında hemfikir-
dir.) Hintlilerin kast ayrımları Nepal ve Sri Lanka'ya da yayılmış, buralarda yerel toplumsal tabakalaşmalarla harmanlanarak özgün sistemlere dönüşmüşlerdir.

Hinduizmin dinsel ve toplumsal pratikleri, çoğu Malay Yarımadası ve Sumatra ile Cava adaları kıyılarındaki küçük ticaret limanlarından gelen gemilerdeki tüccarlar ve denizciler tarafından Hint Okyanusu ötesine taşınarak Güneydoğu Asya'ya da yayıldı. Yaklaşık MS 100 yılından itibaren Hintli rahipler ve devlet görevlileri de Malay gemileri ile Güneydoğu Asya'ya giderek burada nüfuzlu ailelerin çocuklarıyla evlendiler ve kendi yönetimlerini Hindistan modeline göre inşa etmeye girişen hükümdarlar tarafından danışman olarak görevlendirildiler. Anakarada Langasuka, Funan ve Champa ile Cava Adası'nda Taruma ve Sunda'nın aralarında olduğu Güneydoğu Asya'nın bu Hintleştirilmiş krallıklarında, ithal gelenekler yerel olanlarla kaynaştı. Bazı gruplar kendilerini belli Hint kastlarının üyeleri olarak, özellikle de savaşçı Kshatriyaların soyundan kabul ediyordu ve Hindu tanrılara devasa taş tapınaklar inşa edilmişti, ancak pirinç hasadı, gündelik yaşam ve kozmik düzen üzerinde egemenliklerini sürdüren yerli tanrılar ve ruhlara yönelik ayinler de devam ediyordu. Bugünkü Güney Vietnam'da kalan bölgede yaşayan Cham halkı arasında anasoylu veraset sistemi vardır ve kadınların kamusal hayatta Çin ya da Hindistan'da olduğundan çok daha aktif bir rol oynadıkları anlaşılmaktadır; bu model Güneydoğu Asya'nın büyük kısmında sonradan da devam etmiştir. Güneydoğu Asyalı göçmenler dışında kastın etkisi sınırlıydı ve yerel toplumsal hiyerarşiler öncelikli yerlerini koruyordu.

Kölelik ve Köle Toplumları

Seçkinlerle halktan olanlar ve erkeklerle kadınlar arasındaki ayrımların yanı sıra, antik dünyadaki en yaygın toplumsal ayrımlardan biri köle ve özgür insan ayrımıydı. Hatta bazen var olan tek ayrım buydu. Sümer Kralı Ur-Nammu'nun kanunlarında, kralın dışındaki herkes iki gruba ayrılır: Köleler ve özgürler. Gerek Sümer devletinde gerek diğer yerlerde, köleliğin, şehirlerin gelişmesi ve yazılı kayıtların doğmasından önce ortaya çıktığı, şehirleşmeyle birlikte arttığı ve devletin ortaya çıkışıyla daha da tırmandığı açık-

tır. Baskıcı devlet otoritesi, köle sahiplerinin çok sayıda kölenin arasında güven içinde yaşayabilmesini sağlıyordu ve hükümdarlar zaman zaman, iktidarlarını pekiştirmek için ordu, kolluk kuvvetleri ve idari mevkilerde kölelerden yararlanıyorlardı. Kölelik, bu sayede ayakta duran Güneydoğu Asya, Mısır, Çin, Hindistan ve Akdeniz çevresi de dahil antik dünyanın tüm devletlerinin anayasalarında tanınmış bir toplumsal statüdür ve başka birçok devletin farklı kaynakları da varlığını kanıtlamaktadır. Köleler her etnik gruptan olabiliyor, aralarında savaş esirleri ve yağma, korsanlık, adam kaçırmayla tutsak edilenlerin yanında, borçları için köleleştirilen, aileleri tarafından satılan ya da aşırı yoksulluk yüzünden kendini köle olarak satanlar bulunabiliyordu. Bazı yerlerde kölelerin büyük kısmı yakın bölgelerden olurken, kimi örneklerde ise muazzam mesafeler arasında örgütlü köle ticareti mevcuttu. Köleler ticaretin başlıca unsurlarından biri oldukları gibi, başka ticari malların taşınmasında da –at, deve, öküz, eşek ve katırlarla birlikte– kullanılıyordu. Ticaret şebekelerinin pek çok noktasında köle pazarları mevcuttu ve savaş esirleri, hükümlüler ve isyancılar öldürülmek ya da hapsedilmek yerine satılabiliyordu.

Kölelerin yaptığı işler çok çeşitliydi ve çoğu yerde özgür insanların yaptığı her türlü işte, genelde onlarla yan yana çalışıyorlar, küçük arazi tarımı, ev işleri, ticari mal üretimi, yevmiyeli işçilik, çocuk bakıcılığı vb. işlerle uğraşıyorlardı. Ayrıca köle kalabalıkları gümüş ve bakır madenlerinde ve taşocaklarında çok ağır koşullarda maden işçiliği yapıyorlardı. Köleler lüks tüketim malı işlevi de görüyordu. Çok sayıda köleye sahip olmak, özellikle İskenderiye, Roma ya da Changan gibi statü odaklı şehirlerde, zenginlik göstergesi sayılıyordu. Uzak diyarlardan getirilen köleler ise kişinin egzotik lüks malları alabilecek güçte olduğunun göstergesiydi. Özellikle hükümdarların çok sayıda kölesi olurdu ve bunlar, devlet memuru ve danışman gibi güçlü ve nüfuzlu mevkilerdeki erkek köleler, kumaş dokuyan ya da imparatorun çocuklarını doğuran veya onlara bakan kadın köleler ve eğlence, yemek, hayvanların bakımı ve sarayın idamesi gibi işlerle uğraşan her iki cinsiyetten köleleri kapsayan bir yelpaze oluşturabiliyordu.

Dolayısıyla kölelik türlü türlü ve değişkendi, ancak var olduğu her yerde, bazı bireylerin diğerlerini mal gibi sahiplenebileceği, böylece onları satma, nakletme ve disiplin altına alma ya da başka yollarla davranışlarını denetleme yetkisi kazanabileceğinin toplumca kabul edilmesine muhtaçtı. Kanunlar kölelerin mal olduğu olgusunu dayatıyor, ama bir yandan da onları, kendi iradesiyle hareket edebilen ve diğer bireylerle ilişki kurabilen bireyler olarak görüyordu. Kanunlardan birinde bir borcu kapatmak için ilk seçenek olarak köle satışını sayan, bir diğerinde ise, “Eğer bir erkeğin kadın kölesi kendisini sahibesiyle kıyaslayarak onunla küstahça konuşursa, ağzı çeyrek galon tuzla ovulur” diyen Ur-Nammu Kanunnamesi’nde daha o zamandan bu çelişki yer alır. Aynı şekilde Hammurabi Kanunları’nda da köleler, hem alınıp satılan ve miras bırakılan mal hem de bizzat mal satıcısı ve alıcısı konumundadır.

Çoğu antik devlette, kölelerin nüfusa oranı çok fazla değildi ve işlerin çoğu kanunen özgür kişiler tarafından yürütülüyordu. Mısır piramitlerinin dahi büyük bir kısmının ücretli işçiler tarafından inşa edildiği anlaşılmaktadır. Toprağın sahibi olan ya da kuşaklar boyu aynı kiralık arazide çiftçilik yapan köylülerin nüfusun çok büyük çoğunluğunu oluşturduğu Güney Asya ve Han Çini’nde de durum böyleydi. Toprak genellikle oğullar arasında eşit olarak bölünüyor ve nüfus arttıkça aile başına düşen toprak payı azalıyordu. Köylü aileler satın alabildikleri takdirde demir aletler ve sığırların çektiği sabanları kullanarak, bu küçük arazilerde sık sık çapalama, ekim, gübreleme ve seyreltme yoluyla yoğun çiftçilik yapıyor, kadınlar buna ilaveten dokumacılık da yaparak vergi ve kiralari ödemek için gelir sağlıyorlardı. Kölelik yoğun tarım için elverişli değildi ve köleler Han Çini’nin hızla artan nüfusunun muhtemelen yüzde 1’inden azını oluşturuyordu. Konfüçyüsçü resmi toplumsal hiyerarşide, köylüler saygınlık bakımından bilgin-bürokratların altında, zanaatkârların ve tüccarların üstündeki basamakta yer alıyordu. Bunun her ne kadar pratikte köylülerin yaşamlarına pek etkisi olmasa da, tarımsal emek ve kır hayatının teoride onurlu kabul edildiği anlamına geliyordu. Gerçek insanlar açısından daha önemlisi, özgür köylülerin devlete hem vergi hem de emek kat-

kısında bulunmalarından dolayı devletin onları üretken tutmaya çabalaması ve bu sayede vergilerin düşük kalmasıydı.

Antik devletlerin birkaçı, hakiki köle toplumlarıydı. Klasik Atina'da, tıpkı Karayipler, Brezilya ve ABD'nin güneyi gibi daha geç dönem kölelik toplumlarında görüldüğü üzere, toplumsal yapılanma, ekonomi ve kültürün esasını kölecilik oluşturuyordu. Çeşitli işleri yürüten ev kölelerinin yanı sıra, köleler, büyük zanaat atölyelerinde, Atina ordusu ve donanmasında asker ve gemici olarak, *pornai* adıyla bilinen düşük seviyeli fahişeler olarak, kırsalda ürün yetiştirmede ve madenler ile taşocaklarında işçi olarak çalışıyorlardı. Sayılarını kesin olarak belirlemek güçtür, ancak Atina nüfusunun muhtemelen üçte biri, hatta belki yarısı köleydi. Yurttaş ailelerin çoğu en az bir köle sahibiydi –hiç köle sahibi olmamak fakirlik göstergesiydi– ve hesaplamalara göre ortalama köle sayısı üç ila dörttü. Filozof Platon'un (MÖ 427-347) beş kölesi vardı ve *Devlet* adlı eserinde tasarladığı ideal devlette, el emeğine dayalı işlerin çoğunu yaparak yurttaşlara düşünmek ve yönetmek için zaman kazandıran kölelerden söz ediyordu. Atina demokrasisinin ideolojisinde özgür erkek yurttaşlar arasındaki ayrımlar önemsizleşirken, özgür ve köle ayrımı özel bir kaygı konusudur. Atinalı filozof Aristoteles (MÖ 384-322), *Politika* adlı eserinde “doğal kölelik” mefhumunu öne sürerek, mantığı kavrayabilen ama onu kullanmayanların “doğaları gereği köle” olduklarını savunur. Aristoteles, kendi özgürlüklerini satın alabilen ya da sahipleri tarafından azat edilen kölelerin, ya da tersine, cezalandırma amacıyla veya borçlarından dolayı köleleştirilen mukim yabancıların bu süreçte nasıl olup da akli kapasitelerini ve ahlaki erdemlerini kazandıklarını ya da kaybettiklerini açıklamaz.

Atina, köleliğin her yerde “toplumsal ölüm” olduğunu savunan Jamaika doğumlu tarih sosyoloğu Orlando Patterson'ın öne sürdüğü kölelik tahayyülünün antik dünyadaki belki de en iyi örneğidir. Köleler yalnızca efendileri tarafından sahiplenilmekle kalmayıp, Patterson'ın “doğuştan yabancılaşma” tabir ettiği süreçle, aynı zamanda kişinin dünyaya gelişinden ötürü genellikle sahip olduğu kimlik ve ilişkileri de kaybediyorlardı. Köleler, aile, soy, sü-

lale ya da cemaatlere mensubiyetleri kabul görmeyen, tek aidiyetleri efendilerine olan ve kendilerine zorla dayatılan tabiyet bağları kabullenilen, lekelenmiş kişilerdi. Patterson'ın tezi, fazla toptancı ve kutuplaştırıcı olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir, zira pek çok toplumda türlü çeşit kölelik ve tabiyet ilişkileri ortaya çıkmıştır. Ayrıca bu tezin, sıklıkla köle topluluklar içinde ortaya çıkan canlı kültürleri yeterince dikkate almadığı düşünülür; ancak, kölelik sistemlerinde şiddet ve toplumsal tecridin rolüne dikkat çekmesiyle ses getirmiştir.

Roma'da kölelik, gitgide önemi artan bir toplumsal ve ekonomik sistem haline gelmiştir ve günümüzde konuyla ilgili çok geniş yelpazede kaynaklar bulunması, bu gelişmenin birçok yönünü, antik dönemdeki diğerlerine kıyasla daha ayrıntılı inceleyebilmemizi sağlamaktadır. Her ne kadar Roma şehri ve yöresinde köleler hep olsa da, MÖ 2. yüzyılın yayılmacı savaşları, birbiriyle bağlantılı birçok süreç sonucu köleliğin ciddi bir tırmanışa geçmesine yol açtı. Savaşların uzaması, erkekleri çiftliklerinden uzaklaşarak orduya katılmaya zorluyordu; onların yokluğunda çiftlikleri eşleri çekip çeviriyordu, ancak kadınlar, tam randımanlı tarım için yeterince işçileri olmadığından, vergilerini ya da kiralalarını ödeyemiyorlardı. Askerlerin çoğu, dönüşte çiftliklerini paralı askerler ve diğer savaş zenginlerinin de aralarında olduğu varlıklı kimselere ucuza satmak zorunda kaldılar. Bu varlıklı toprak sahipleri ayrıca fetihle ele geçirilen toprakları da kiralayarak, *latifundia* denilen, küçük çiftliklere göre daha düşük maliyetle ürün yetiştirilen devasa tarım işletmeleri kurdular. *Latifundia* sahipleri, arada bir özgür kişiler arasından ücretli işçi alsalar da, genelde yasal bir hüviyeti olmayan ve orduya alınamayan köleleri kullanmayı tercih ediyorlardı. Köleler fetihlerle ele geçiriliyordu; köle tacirleri Roma ordularının yanında seferlere gidiyor ve dönüşte, fethedilen her toplumdan, *latifundia* işçiliğinde tercih edilen erkek çocuklar ve genç erkekler başta olmak üzere, köleler getiriyorlardı. Zamanla İtalya'daki tarım geçimlik tarım olmaktan çıkıp, Romalı egemen sınıfın önemli gelir kaynaklarından birine dönüştü. Büyük köle taburları, kendileri de köle olabilen kâhyaların gözetimi altında

çalıştılar. Sayılarını hesaplamak zordur, ancak MÖ 1. yüzyıl itibarıyla, İtalya nüfusunun tahminen üçte biri köleydi.

Latifundia köleleri her türlü ürünü yetiştireler de, en önemlisi Romalıların temel gıdası olan buğdaydı. Romalılar buğdayın bir kısmını, makarnanın atası sayılan kızartılmış yufka yaprakları şeklinde tüketmiş olsa gerek (Marco Polo'nun makarnayı İtalya'ya 13. yüzyılda Çin'den getirdiği görüşü bir söylencedir), ancak onlar da diğer Akdenizliler gibi, buğdayı esas olarak, yassı ya da mümkünse mayalı ekmek yaparak tüketiyordu. Çeşitli ekmekler, besinsel, kültürel ve en nihayet dinsel olarak çok önemli yiyecekler haline geldi.

Roma dönemi İtalya'sında köleler, çiftçilik dışındaki işlerde de çalışıyorlardı. Bunlar, çok donanımlı özel öğretmenlerden ve çok aranan heykeltıraşlardan, zorla dövüştürülen gladyatörlere ve madenlerde çalışmakla cezalandırılan mahkûmlara uzanan bir yelpazedeydiler ve yaşam koşulları da buna göre farklı farklıydı. Köleler evlenemiyor, kanunen tanınan ailevi bağlar kuramıyorlardı –bu kısım Patterson'ın teziyle gayet uyumludur– ve kadın kölelerin çocukları, efendilerine ait sayılıyordu. Bazı ev kölelerinin evlilik benzeri ilişkiler kurduğu oluyordu, ancak bunlar köle sahibi tarafından keyfi olarak sonlandırılabilirdi ve kaynaklardan anlaşıldığına göre, çok küçük yaştaki çocuk kölelerin bizzat bu köle sahipleri tarafından evden eve satılması yaygın bir uygulamaydı.

Köleler zaman zaman kaçma girişiminde bulunurdu, ancak yakalananlar efendilerine geri verilir ve genelde alınları kızgın demirle dağlanırdı. Ara ara küçük çaplı köle isyanları doğdu ve MÖ 73'te, Güney İtalya'da Vezüv Dağı yakınındaki gladyatör okullarından birinde, bir grup gladyatörün firarıyla başlayan bir de büyük isyan yaşandı. Spartaküs ve başka birkaç kölenin öncülüğündeki firari köle ordularının mevcudu sonunda on binleri buldu. Bunlar isyanı bastırmak için yollanan Roma ordularının birkaçını bozguna uğrattılsa da, sonunda muvazzaf askerlerden oluşan büyük bir orduyla isyan bastırıldı. Rivayete göre, Spartaküs muharebe alanında öldürüldü ve yakalanan köleler, Roma'ya giden yol boyunca sıralanan binlerce haçın üstünde çarmıha gerildi. Bu isyanın Roma siyasetinde büyük etkisi oldu ve köleleri mağlup eden komutanlar



2.6 Bu MS 1. yüzyıl Roma duvar freskinde, köleler küçük bir hayvanı, belki bir yavru karacayı öldürüp yemek olarak hazırlıyorlar, bu arada hemen yanlarındaki tepside, ithal sebzeler ve bir baş sarmısak duruyor. Çoğu zengin evinde bütün mutfak çalışanları, aşçıbaşı da dahil olmak üzere, köleydi.

Roma'ya kendi ordularını götürerek Roma Cumhuriyeti'ni kendi emellerine göre şekillendirmeye başladılar. Tüm bunlar en sonunda Iulius Caesar tarafından Roma Cumhuriyeti'nin yıkılması ve Caesar'ın yeğeninin oğlu (ve kendi evlatlık oğlu) Augustus tarafından Roma İmparatorluğu'nun kurulmasıyla sonuçlandı.

Spartaküs isyanının Roma'daki köleliğe etkisi daha muğlaktır. Kölelerin *latifundia* sisteminde kullanımı MS 1. ve 2. yüzyıllarda azalmaya başladı, ancak buna daha çok, imparatorluğun askeri yayılımı yavaşladıkça yeni köle girdisinin azalmasının, özgür yoksul aileleri ortakçı olarak çalıştırmanın artık köle satın almak ve köle bakmaktan daha ucuza gelmesinin neden olduğu anlaşıyor. Bu yüzyıllarda, felsefi nedenlerden ekonomik nedenlere uzanan çok çeşitli saiklerle, çok daha fazla insan köle azat etti. O kadar ki, MS 4 yılında, İmparator Augustus, *Lex Aelia Sentia* kanunu ile bu uygulamayı yasalaştırdı. Azat edilen ya da satın alma ya da başka yollarla kendi özgürlüklerini kazanan köleler, Roma'da *libertini* (tekil haliyle *libertus/liberta*) adı verilen bir meşru sınıf kapsamına alındı. Bunların statüleri özgürleşme koşullarına bağlı olarak farklılık gösteriyor ve zaman içinde değişiyordu ancak genel olarak bu

sınıftan erkekler kısıtlı bir siyaset hakkına sahipti ve çocukları tam yurttaş sayılıyordu.

Başka pek çok konuda olduğu gibi, kölelik konusunda da Roma kanunları yüzyıllar içinde gitgide karmaşıklaştı ve daima diğer toplumsal pratikler ve amaçlarla bağlantılı oldu. Örneğin *Lex Aelia Sentia* kanununda, normalde ancak kısıtlı yurttaşlık haklarına sahip bir *libertus*, özgür bir kadınla, yani bir *liberta* ile evli olduğu ve kadının bir oğlu olduğu durumda, tam yurttaş sayılıyordu. Kadının da *libertus*'un ölümü durumunda bu hakların kendisine ve oğluna verilmesini isteyebilir ve eğer belli sayıda çocuk doğurmuşsa, erkeğin kanuni vesayetinden çıkmayı talep edebilirdi. Augustus'un bu kanunu getirmesinin nedeni, köle ya da kadın hakları savunucusu olması değil, Roma'daki doğum oranlarından, aile odaklı geleneksel Romalı değerlerin yok olacağından duyduğu kaygı ve Roma'daki cumhuriyetten imparatorluğa geçiş döneminde, kendisini esas otorite olarak konumlandırmasıydı. Bu toplumsal denetimi sağlama çabası içinde, Augustus, evlilik ve ahlakla ilgili başka kanunlar da çıkardı: Evli olmayan ya da çocuksuz özgür erkek ve kadınların taşınmaz mülklerde miras haklarının kısıtlanması ve zinanın, şahsi bir aile meselesinden bir kamusal suça dönüştürülmesi de bunlar arasındaydı.

Roma, köle emeğine yaslanması bakımından antik dünyada bir istisna da olsa, diğer alanlardaki kanunlar, kararnameler ve yorumlarda da karşımıza çıkan köleler ve eski kölelerin cinselliğine ilişkin kaygıları konusunda yalnız değildi. Her ne kadar Atina'da yetişkin erkek kölelerin ergenlik yaşındaki özgür erkek ergenlerle ilişkiye girmeleri, özellikle erkek erkeğe cinsel ilişkilere has güç hiyerarşilerini bozması endişesiyle yasaklansa da, çoğu yerde kanun yapıcılarının esas derdi, çocukla sonuçlanabilecek cinsel ilişkilerdi. Örneğin MS 3. ve 4. yüzyıllarda Roma topraklarını fetheden Cermen kabilelerin kanunlarına göre, özgür kadınlarla cinsel ilişkiye giren köle erkekler (ve kadın muadilleri) genellikle ölüm cezasına çarptırılırken, kölelerle sevişen ya da evlenen azatlı kadınlar (yani eski köleler), yeniden köle yapılabiliyordu. Başka yerlerde de farklı farklı kurallar ve kanunlar çıkarıldı, ancak hepsinde, farklı top-

lumsal gruplar arasındaki sınırların düzenlenmesi, kanunlar kadar gelenekler ve normlara göre de şekillendi.

Kitaplı Dinler ve Kültürel Etkileşimler

MÖ 1. binyılın ortalarında, söz konusu gelenekler ve normlar da sistemleştirilmekte ve çoğu ilk defa yazıya geçirilmekteydi. Yaklaşık olarak MÖ 600 ile MÖ 350 yılı arasındaki dönem, Çin’de Konfüçyüs ve (Taoculuğun kurucusu sayılan) Laozi’nin, Yunan düşünürler Thales, Heraklitos, Sokrates, Platon ve Aristoteles’in, İbrani peygamberler Yeremya, Ezekeil ve İşaya’nın, Güney Asya’da Buddha ve (Caynacılığın kurucusu) Mahavira’nın yaşadıkları dönemdir. 20. yüzyılın ortalarında Karl Jaspers ve Shmuel Eisenstadt gibi teorisyenler –sonradan MÖ 800-200 arası olarak kapsamını genişleterek– ayrıca insanlık tarihinin can alıcı bir dönüm noktası da olduğunu savundukları bu dönemi, Almandada hem eksen hem dayanak anlamına gelen *achse* sözcüğünden türeterek “Eksenler Dönemi” diye adlandırdılar. Onlar bunu, (Jaspers’in ifadesiyle) “insanlığın ruhani temellerinin atıldığı” bir dönem olarak görüyorlardı, zira bu dönemde ilk defa kendi varoluşlarına yönelen filozoflar, hakikat diye kabullenilen şeylerden kuşku duymaya başlayıp, bireyin değerli olduğunu savunmuş, ahlaklı davranışı ve sevecenliği vurgulamış ve tarihten dersler çıkarmışlardı. Eksenler Dönemi kavramı, insan deneyimini sınıflandırmakla ilgilenen sosyologlar ve zaman zaman Hristiyanlığın ortaya çıkışını kapsayacak şekilde dönemi uzatan ilahiyat uzmanları arasında çok etkili olmuştur. Öte yandan bazı tarihçiler 600 yılın (hatta daha fazlasının) bir dönüm noktası sayılamayacak kadar uzun bir dönem olduğunu ve Eksenler Dönemi düşünürlerinin asıl ayırt edici özelliğinin fikirlerin yazıya dökülmeye başlanması olduğunu söylerler. Daha eski düşünürler ya da geriye yazılı kayıtlar bırakmamış toplumlarda yaşamış olanların, kadınların ya da okuma yazma bilmeyen köylülerin de benzer fikirleri olabileceğini, ancak bunlardan geriye hiçbir kayıt kalmadığını eklerler. Eksenler Dönemi kavramı akla yatkın bulunsun bulunmasın, bu düşünürlerin fikirlerinin kaydedilmiş ve daha

da önemlisi kopyalanıp çoğaltılarak incelenmiş, yorumlanmış ve kültürel geleneklere temel olacak kadar yayılmış olmaları, bunları başlı başına son derece önemli kılmaktadır.

Bu yazılı geleneklerden biri, Akdeniz havzası ile Şeria Nehri arasındaki Kenan Diyarı olarak bilinen bölgede kısa süreli iki küçük devlet kuran İbranilere aittir. Mısırlılar ve Babillilerle kıyaslandığında siyaseten önemsiz kalan İbraniler, yeni bir dinsel inanç biçimi yarattılar. Bu, YHWH adını verdikleri (Yehova) kadiri mutlak bir tanrıya tapınmaya dayalı tektanrıci bir inançtı. İbraniler MÖ 600'lerden itibaren, geleneklerini, kanunlarını, tarihlerini ve etiklerini yazıya geçirmeye başladılar ve bunları derleyerek Tevrat adı verilen beş kitaplık külliyatta bir araya getirdiler. Buna biraz daha tarih ve gelenek ile farklı türde eserler –nasihat edebiyatı, dualar, ilahiler ve kehanetler– eklenerek, Hristiyanların sonradan “Yeni Ahit” tabir edilen Hristiyanlığa özel İncil’e kıyasla “Eski Ahit” diye adlandırdıkları İbrani Kutsal Kitabı* yaratıldı. Bu kitaplar, Yahudilik diye adlandırılan İbrani dininin çekirdeğini oluşturdu. Bu isme kaynaklık eden Yehuda, iki İbrani krallığından güneydeki olup, dinsel geleneklerin doğmasında öncü rol oynamıştı.

Yahudilik dininin anlaşılmasında temel unsur, insanların Yehova ile kendileri arasında var olduğuna inandıkları bir sözleşme olan Ahit kavramıdır. Tanah’a göre, Yehova kabile lideri İbrahim’e görünür ve ona, Yehova’ya itaat ettikleri takdirde kendisinin ve zürriyetinin kutsanacağını vaat eder. (Bu olay hem Yahudilik ve Hristiyanlık hem de İslam’da esas sayıldığından, bunlar “İbrahimi dinler” diye adlandırılır.) Kitab-ı Mukaddes’te, Yehova’nın, daha sonra, Musa adındaki karizmatik lider İbranilerin Mısır’da kölelikten kurtulmasına öncülük ettiği sırada ona görüldüğü ve İbranilerle bir ahit yaptığı anlatılır: Yehova, yalnızca ona tapındıkları takdirde, onları seçilmiş kulları kabul edecek ve düşmanlarından koruyacaktır. İbrahim ve Musa gibi ilk liderler ve sonrasında Yereya, Ezeiel ve İşıya gibi Yehova ile İbrani halkı arasında elçilik yapan kişiler “peygamber” kabul edildi. Tanah’ın büyük kısmı,

* Tanah – ç.n.

onlar tarafından yazılmış, Yehova'dan gelen ve İbranilerin kulak vermesi gereken mesajlar olduğuna inanılan metinlerden oluşur.

Yehova'nın Musa'ya verdiği On Emir diye adlandırılan kurallar dizgesi, ibadetin somut gövdesini oluşturdu. Bunlar, belli dini kısıtlamalar getirerek, İbranilere hırsızlığı, öldürmeyi, yalan söylemeyi ya da zinayı yasaklayıp, böylece bağımsız bir etik kanunlar sistemi yarattı. On Emir'den yola çıkılarak, karmaşık bir kurallar sistemi kuruldu ve bu sistem sonradan İbrani hukuku olarak yazıya geçirildi. Yahudiler, tıpkı diğer dinlerin müritleri gibi, Tanrı'ya bağlılıklarını gösteren ritüeller yapıyordu. Ayrıca yüksek ahlaki ölçütlere uygun yaşayarak ve tanrılar içinde en çok ona tapınarak Yehova'yı hoş tutmaları gerekiyordu. Gitgide, yalnızca Yehova'ya kulluk edilmesinin emredildiği yönünde bir anlayış oluştu. İşaya gibi sonraki peygamberler, iyiliğin aşkın bir tek tanrıdan geldiğine inanılan ve dini ayinlerin yanı sıra, başka insanlara karşı doğru ve adil davranışın da dini yükümlülüklerden sayıldığı etik bir tektanrıcılık sistemi oluşturdular. Yahudilikte dini liderler önemliydi, ancak antik dönemdeki dindar Yahudiler, şahsi olarak Yehova'nın emirlerini kutsal kitaplarda yazıldığı şekliyle uygulamayı esas görev kabul ediyorlardı. Siyasi ve askeri gelişmeler, Yahudileri, önce Akdeniz'in dört bir yanına, sonra onun da ötesinde geniş bir alana dağılmak zorunda bıraktı. Akraba evlilikleriyle topluluklarının bütünlüğünü korudular ve dinlerini dışarı yaymak için nadiren faaliyet gösterdiler.

Diğer dini gelenekler ise, müritleri tarafından yayılarak, genelde "evrensel dinler" ya da "seyyar dinler" diye adlandırılan dinlere –antik dünyadaki çoğu dinde olduğu gibi belli coğrafi konumlar ve etnik gruplarla özdeşleşmeyen, kültürel sınırların ötesinde ilgi gören dini geleneklere– dönüştü. Göçler, fetihler, ticaret ve planlı misyonerlik faaliyetleri, MÖ 1. binyılda, dinsel fikirler ve pratikleri oradan oraya taşıdı ve bunlar süreç içinde değişime uğradılar.

Budizm; Güneydoğu Asya'da Hinduizmin yanında büyük yaygınlık kazanan ve yine başka pek çok istikamette de yayılan ilk dinsel gelenektir. Budizm, Buddha ("aydınlanmış kişi") adıyla anılan Kuzey Hindistanlı bir prens olan Sidarta Gautama'nın (yaşadığı dönem yak. MÖ 500) fikirleri üzerine kurulmuştu. Sonraki Budist me-

tinlerde anlatıldığına göre, Prens Gautama, lüks içinde ve korunaklı bir çocukluk ve gençlik dönemi geçirmiş, ancak zamanla, acı, çile ve ölüm gerçeğinin bilincine varmıştı. Karısı ve ailesini terk ederek yollara düşmüş ve gezgin bir çileci olmuş, ancak bir tefekkür sırasında aydınlanma yaşayarak uyanışa, yani evrenin temelini oluşturan kozmik hakikate erişmişti. Kavradığı başlıca hakikatleri, Dört Yüce Hakikat ve Sekiz Katlı Yol diye düzenleyerek insanlara öğretmeye başladı: Yaşam arzularından ve bağılıklardan doğan bir çiledir, ancak insanlar kendilerini arzu ve zayıflıklarından özgürleştirmeye karar verip, ahlaklı yaşar, sevecen olur ve tefekkürle aydınlanmayı ararlarsa, bu arzularını ve bağılıklarını yenebilirler. Aydınlanmaya erişebilenler ölüm ve yaşam döngüsünden kurtulur ve nirvana denilen, Hinduların *mokşa* kavramına benzer esrik bir hiçlik konumuna erişirler. Her ne kadar erken döneme ait başka metinlerde, kadınlar erkeklerin aydınlanmaya erişmesine karşı tehlikeli birer tehdit olarak sunulsa da, teoride Budist aydınlanma yolu, hangi kasttan ya da cinsiyetten olursa olsun herkese açık bir kişisel yolculuktu(r). Buddha, öğretilerinde, manastır hayatının –bir topluluk içinde dua ve meditasyonla geçen bir hayat için dünyadan elini eteğini çekmenin– kişiyi manevi olarak üstün kılabileceğini, ancak sıradan inançlıların da manastır cemaatini (*sangha*) destekleyerek fazilet kazandıklarını söyler. Kadınların rahibe olmasına izin verir –ve pek çoğu olmuştur– ancak onları keşişlerden daha aşağı statüde konumlandırır.

Budist ilkeler her ne kadar arzuyu dindirmenin en iyi yolunun dünyadan el etek çekmek olduğunu vurgulasa da, siyasi liderler Budizmi sahiplendiler. Bunların ilk örneklerinden biri, dedesi tarafından kurulan ve Hint Yarımadası'nın büyük bir kısmına egemen olan Maurya İmparatorluğu'nun hükümdarı Aşoka'ydı (salt. yak. MÖ 270-232). Aşoka hayatının bir döneminde –dini anlatıya göre, çıktığı seferlerden birinde yapılan katliamlar ve eziyetlerden duyduğu tiksintiyle– Budist olup, Budist kutsal emanetleri saklamak için manastırlar ve *stupa* adı verilen höyükler yaptırarak, imparatorluk toprakları dışına misyonerler yolladı ve *dharma*'ya* bağlılığını du-

* Evrenin düzenini ve ruhsal gelişimi sağlayan kozmik doğa yasaları – ç.n.

yuran, onun adalet ve etik ilkelerine uymak için nasıl davranacaklarına dair memurlarını ve tebasını bilgilendiren büyük anıtlar dikti. Başka dinlere yönelik hoşgörü de bu ilkeler arasındaydı.

Maurya İmparatorluğu Aşoka'nın yönetime gelişinden kısa süre sonra yıkıldı ve Hindistan'ın kuzeyi, başka kökenlerden gelmiş ve beraberlerinde başka gelenekleri taşımış gruplarca yönetilmeye başlandı. Bunlardan biri, MS 2. yüzyılda Çin'in batısından Ganj Vadisi'ne ve batıda günümüz Afganistan ve Pakistan topraklarına uzanan, İpek Yolu olarak bilinen ve Asya'yı boydan boya kesen ticaret yolları üzerindeki vahalarda şehirler kuran, göçebe Orta Asyalı halk Kuşanlar idi. Arkeolojik bulgular ve dış kaynaklardan anlaşıldığına göre –Kuşan devletinin kendisinden günümüze kalan hiçbir yazılı eser yoktur– Kuşanlar çeşitli dini pratikleri benimsemiş ve pek çok kültürden unsurları harmanlamışlardı. İmparatorlukları, MÖ 4. yüzyıldaki Büyük İskender zamanından beri Yunanca konuşan krallar tarafından yönetilmiş küçük devletleri topraklarına katmıştı. Hükümdarlarından birçoğunun Budizmi seçtiği ve Hellenistik Yunan düşüncesi, gelenekleri ve sanatsal üsluplarının Hintli olanlarla harmanlandığı Gandhara, bunlardan biriydi.

Kuşanlar kendi dillerini okuyup yazmak için Yunan alfabesini benimsediler ve bir yüzünde bir Kuşan hükümdarı, diğer yüzünde bir tanrı ya da mitolojik figür bulunan, Yunan tarzı altın, gümüş ve bakır sikkeler basmaya başladılar. Yunan kahramanı Herakles, tanrılaştırılmış Buddha, Hindu tanrısı Şiva ve Mısır tanrısı Serapis bu figürlerdendi. Sikkelerdeki çizimler arasında, İranlıların tanrısı Ahura Mazda da bulunuyordu; bu da, Hint-Yunan krallıklarıyla birlikte artık Kuşan'ın batı bölgesini oluşturan Pers İmparatorluğu'nda yüzyıllar önce geniş kesimlerce benimsenmiş bir peygamber ve düşünür olan Zerdüş'tün öğretilerinin, bazı Kuşan hükümdarlarınca benimsendiğini düşündürmektedir. Zerdüşçülük öğretisine göre, Ahura Mazda tüm iyiliklerin kaynağıydı ve bireyler, düşünceleri, sözleri ve eylemlerinde iyi ile kötü arasında yaptıkları seçimlerden sorumluydu. Kıyamette insanların her birinin ebedi kaderi, Ahura Mazda'nın başkanlık ettiği son mahkemeye belirlenecekti. Tanrılar içinde yalnızca Ahura Mazda'ya ibadet yükümlülüğü vardı.



2.7 Buddha'yı kendisine inananlarla birlikte gösteren rölyef, Kuşan İmparatorluğu'nun başkentlerinden biri olan Mathura'da bulunuyor, MS 2. yüzyıla ait. Buddha'nın insan biçimli temsilleri ilk Kuşan'da görüldü. Hellen-Yunan tarzı uzun dökümlü giysiler ve belirgin kaslar, Budist ibadet biçimleriyle birlikte resmedildi.

Budizm bu kültürel karışımın içinde boy verdi ve yüzyıllar geçtikçe, birbirinden uzaklaşan gelenekler ortaya çıktı. MÖ 2. ya da 3. yüzyılda, Buddha'nın ilkeleri, takipçileri tarafından *sutra*'lar adı verilen kutsal metinler halinde yazıya geçirildi. Manastır keşişleri sutraları okuyup öğrendiler ve farklı farklı sutraları ön plana çıkaran yeni metinler yazmaya başladılar. Bu metinlerin birçoğu, aydınlanma ve nirvana yolunda diğerlerinden çok daha ileride olan, ancak bu yolda diğer duyarlı canlılara yardımcı olmak için dünya da kalan sevecen varlıklara, yani *bodhisattva*'lara yoğunlaştı. Bodhisattvaların hem fani hem ölümsüz olduğuna inanılıyor ve gerek yaşamları, gerek kabiliyetleri, yerel tanrılardan ve dini geleneklerden unsurlar içeriyordu. Örneğin bodhisattva Guanyin, başlangıçta genç bir erkek olarak tasvir edilmiş, ancak gitgide yerel dinlerde tapınılan merhamet ve iyilik tanrıçasına benzetilerek sıklıkla, dökümlü elbiseli genç ve güzel bir kadın suretinde gösterilmeye başlanmıştı. Bodhisattvalar gitgide, tıpkı aşkın ve ölümsüz bir varlık ve semavi buddhalar içinde lider olarak görülen Buddha'nın şahsı gibi, tapınma nesneleri haline geldi. Semavi buddhalardan biri, bo-

dhisattva olarak sayısız yaşamlar süren ve dünyanın sınırları dışında Arı Ülke adında, ölümlerinin onun adını söyleyen herkese açık bir cennet yaratmış olan Amitabha'dır ("Sonsuz Işık Buddhası"). Amitabha'nın adının geçtiği bilinen en eski yazıtlar ve sutralar, MS 2. yüzyıl Kuşan İmparatorluğu'ndan kalmadır. Aynı dönemde, Kuşan İmparatoru Kral Kanişka (Büyük Kanişka, yak. 127-151) Budizmin yayılmasını aktif olarak destekliyor, Kuşan Budist keşiş Lokaksema sutraları Çinceye tercüme ediyor ve tüccarlar ile hac yolcuları, Orta Asya'yı boydan boya geçen İpek Yolu'nda ve diğer köklü ticaret rotalarında yolculuk ediyordu.

Bodhisattvalar ve semavi buddhaların kutsanması ve her duyarlı canlının göksel bir âlemde buddhalık yolunda ilerlediği fikri, Budizmdeki başlıca geleneklerden biri olan Mahayana'nın temeli haline geldi. Mahayana, takipçileri gözündeki geniş kucaklayıcılığını anlatan bir kavram olarak, "Büyük Taşıyıcı" anlamına gelir. Budizmin bu kolu –yeni metinlere açık olduğundan kendi bünyesi içinde de pek çok farklı ekole sahip olup– Kuzey Hindistan ve Kuşan'dan Güney Asya, Orta Asya, Çin, Himalayalar'ın diğer kesimlerine ve en sonunda Kore, Japonya ve Güney Asya'nın büyük kısmına yayıldı. Metinler tercüme edildi, güzel süslemelerle kaplı tapınaklar ve *stupa*'lar inşa edildi ve on binlerce insan manastırlarda keşiş ve rahibe oldu. Zaman zaman bu manastırlar sofu dindarların armağanlarıyla zengin oldu. Manastıra girerek aile hayatından feragat etmek Çin'de geleneksel Konfüçyüsçü hedeflerle çelişiyordu, ancak Han hanedanının düşüşünden sonraki çalkantılı siyasi ortamda, halktan sayısız insanın yanı sıra hükümdarlar ve devlet memurları dahi Budistlerin etik, hayırseverlik ve manevi hedef ilkelerinin çekiciliğine kapıldı. Ayrıca Budizm, en iyi yaşamın hiçbir şeyi değiştirme arayışına girmeden, *tao*'ya, yani her şeyin temelini oluşturan "doğal akış"a pasif biçimde boyun eğmek olduğunu öğreten bir diğer Çin felsefi geleneği Taoizm ile tam uyum içindeydi. Budist metinlerin çevirmenleri Taocu terminolojiyi kullandılar ve Taocu perhiz ve meditasyon ritüelleri, tıpkı geleneksel kehanet ve ataların kutsanması ritüelleri gibi, Budist kavramları kapsamına alarak yeni öğretiyi uyarlandı. Budist metinlerin çevirilerinde

Konfüçyüsçü hiyerarşiler de etkisini gösterdi ve bunları bir nebze daha tanıdık bir yapıya büründürdü: “Erkekler karılarına destek olur” ilkesi “erkekler karılarını yönetir”e, “kadınlar kocalarını rahat ettirir” sözü ise “kadınlar kocalarına saygı gösterir”e dönüştü.

Bazı manastırlar ve din düşünürleri, daha farklı sutraları, kural-ları ve ibadetleri ön plana çıkardılar; Hindistan’ın güneyinde ve Sri Lanka’da, en eski metinlere bilhassa ağırlık veren “Yaşlıların Öğ-retisi” anlamındaki Theravada isimli farklı bir gelenek yaygınlaştı. Theravada anlayışına göre kozmik bir çağda yalnızca tek buddha ortaya çıkabiliyordu, bu yüzden mutlak ideal, buddha olmaktan ziyade, bir *arhat*, yani nirvanada tam aydınlanmaya varabilen ve böylece maddi varoluştan tümüyle özgürleşip asla yeniden doğma-yacak bir birey olmaktı. Sıradan halk kutsal metinleri hatmederek ve keşişleri destekleyerek fazilete erişebilse de, manastır hayatı, meditasyona, ahlak ve okumaya imkân sağladığından, bu konuma erişmede daha üstün bir yol olarak görülüyordu. (Keşişlere yönelik bu saygı Theravada Budistleri arasında hâlâ sürmektedir; kadın-ların tam yetkili birer rahibe olup olamayacağı konusunda fikir ayrılıkları vardır ve tarih boyunca rahibeden çok daha fazla sayıda keşiş çıkmıştır.) Keşişler Theravada Budizmini Hindistan’ın güneyi ve Sri Lanka’dan Güneydoğu Asya’ya taşımış, bu inanç burada gitgide diğer Budizm biçimlerinin yerini almıştır ve günümüzde de baskın Budizm öğretisi olmaya devam etmektedir.

Her ne çeşitte olursa olsun, Budizm insanları seyahate teşvik etmeye başladı: İnsanlar sık sık Buddha’nın hayatıyla ilişkili kut-sal mekânlara, kutsal emanetler ya da bilhassa etkileyici putların olduğu manastırlar ve tapınaklara ya da bodhisattvalarla ilişkili mabetlere hac yolculukları yapıyordu. Bu yolcuların bazıları, yol-culukları boyunca rastladıkları insanlara dair yazılar bıraktılar ve bunlar ilk yazılı dünya tarihi örnekleri arasına girdi.

Tıpkı Budizm gibi, Hristiyanlık da, kültürlerin, dillerin ve geleneklerin muazzam bir karışımını barındıran kozmopolit bir dünyada, kara ve deniz yolları üzerinde dolaşmanın ve fikir alış-verişinin epey kolay olduğu bir dönemde kök salıp gelişti. Bu din, halkın, Romalı geleneksel ev, ocak ve kır tanrılarına tapınılan din-

ler, Romalı ve yerli tanrıları harmanlayan bağdaştırmacı dinler ve ölümden sonra yaşam vaat eden gizem dinleri gibi çok çeşitli ruhani gelenekleri takip edip iç içe geçirdiği Erken Roma İmparatorluğu'nda ortaya çıktı. Hıristiyanlık ilk olarak, Roma Cumhuriyeti'ne son veren ve İmparatorluk'u yaratan iç savaşların ve çalkantıların bir şiddet iklimine yol açtığı Roma eyaleti Yehuda'da ortaya çıktı. Roma karşıtı hareketler Yahudiler arasında yayıldı ve pek çok Yahudi, nihai bir mücadelenin ufukta olduğuna ve sonunda Romalı lejyonları yok ederek Yahudiler için mutluluk ve bolluk dönemini başlatacak bir kurtarıcının ya da Mesih'in geleceğine inanmaya başlamıştı.

İşte Nasıralı İsa (yak. MÖ 3-MS 29), Romalı dinlerin harmanlandığı ve Yahudilerin Mesih beklediği bu iklimde doğdu. Hıristiyan Kutsal Metinleri'ne göre İsa, sofı Yahudi ebeveynlerin çocuğu olarak doğup, Roma karşıtlarının kalesi ve Yunanlarla Romalıların Yahudilerle alışveriş yaptığı bir ticaret merkezi olan Celile'de büyüdü. Otuz yaşına doğru vaizliğe başladı, öğretilerini vaazlarla ve meseller anlatarak yaydı. Tıpkı Buddha gibi İsa da geriye yazılı hiçbir şey bırakmadı. Söylediklerine ve öğretilerine dair rivayetler ilkin müritleri arasında sözlü olarak yayıldı ve 1. yüzyıl sonlarından başlayarak, bir dini cemaat kurulmasına yardımcı olmak üzere yazıya geçirildi. İlk metinlerin içindeki çelişkiler, takipçilerinin, İsa'nın mizacı ve amacına dair farklı inançlar taşıdıklarını gösterir, ancak hepsi, İsa'nın ahirette ebedi mutluluğun olduğu bir ilahi cenneti ve Tanrı'ya tapınmanın, başkalarını sevmenin önemini vazettiği inancında birleşir. İsa'nın öğretileri İbrani Kutsal Metinleri'ne dayanıyor ve Yahudi geleneğinden gelme bir Tanrı kavramını ve ahlakı yansıtıyordu, ancak ısrarla Yehova değil, kendi adına kılavuzluk ettiğini söylemesiyle bu çizgiden ayrılıyordu. Kendisinin Mesih (İngilizce Christ sözcüğünün kökeni olan Yunanca tabirle Hristos) olduğunu söylüyordu; ama aynı zamanda zenginlik ve güce dayalı dünyevi bir cennet değil, manevi bir cennet kurmaya geldiğini de söylüyordu. Romalı valilerden Pontius Pilate, Kudüs'te huzur ve düzeni koruma endişesiyle, İsa'yı tutuklatarak ölüme mahkûm etti ve askerleri cezayı infaz ettiler. İsa'nın çarmıha gerilişinin üçün-

cü gününde, müritlerinden bazıları onun dirildiğini söylediler. Bu vaka Hıristiyanlık inancının temel unsurlarından biri haline geldi.

İsa'nın hatırası ve öğretileri ondan sonra da yaşamaya devam ederek gitgide yaygınlaştı. Onun dirilişine ve kutsallığına inananlar, sık sık küçük meclisler ya da cemaatler halinde birbirlerinin evlerinde toplanarak İsa'nın mesajını tartıştılar ve onun tutuklanmadan önce havarileriyle yediği son yemeğin anısına (sonradan Komünyon, Evharistiya ya da Aşai Rabbani adını alan) bir ayin yaptılar. Bunlar, İsa'nın çok yakında dünyaya geri döneceğini umduklarından, dünyevi hayatı ve kurumları önemsiz görüyorlardı. Evlilik ve normal aile hayatından vazgeçilmeli, İsa'nın takipçileri, diğer inananlarla birlikte bu yeni manevi ailelerine bağlanmalıydı. İlk Hıristiyanlar, Roma İmparatorluğu açısından yeni olan aile unvanlarının mecazi kullanımıyla, birbirlerini birader ya da hemşire (kız kardeş) diye adlandırıyorlardı.

İsa'nın öğretilerinin yayılmasını hızlandıran kişi, hem Romalı hem de Yahudilerin yaşamını yakından bilen, iyi eğitilmiş bir Yahudi olan Tarsuslu Pavlus idi. Din değiştirdikten sonra Pavlus, İsa'nın fikirlerinin ateşli bir destekçisi haline gelerek Roma İmparatorluğu'nu baştan başa dolaşarak İsa'nın fikirlerini daha net ve anlaşılır ahlaki ilkelere dönüştüren nasihat mektupları yazdı ve bunlar çoğaltılarak geniş kitlelere yayıldı; Pavlus'un mektupları Hıristiyan kutsal metinlerinin parçası haline geldi. Roma İmparatorluğu'nun geniş topraklara yayılmış olması, ilk Hıristiyanların, İsa'nın müritlerine emrettiği gibi, tanıdıkları çevrelere inançlarını kolayca yaymalarını sağladı. Pavlus, *gentile*'lerin yani Yahudi olmayanların da eşit kabul edilmesini öğütüyordu ve Hıristiyanlığı ilk kabul edenler arasında, aile çevresi, arkadaşları ve iş çevreleri aracılığıyla bu dinin öğretilerinden haberdar olan her türlü sosyal sınıftan kadın ve erkekler mevcuttu. Halkın Hıristiyanlık öğretisini cazip bulmasının farklı nedenleri vardı: Bu din tüm inananlara ölümden sonra mutluluk dolu bir yaşam vaat ediyor, bir amaç uğruna mücadele etme idealini vurguluyor, yoksulları düşünmeyi öğütüyor ve Roma İmparatorluğu'nun genelde son derece hareketli dünyasında kucaklayıcı bir kimlik duygusu, cemaat bilinci ve manevi akrabalık duygusu sağlıyordu.

Romalı yetkililer başlangıçta İsa'nın müritlerini genelde görmezden geldiyse de, bazıları yavaş yavaş Hristiyan ibadetlerine ve inançlarına karşı çıkmaya başladı. Geleneksel ritüelleri uygulamayı bıraktıkları, Roma İmparatorluğu'nun siyasi ideolojisinin önemli bir unsuru haline gelmekte olan imparator kültüne karşı çıktıkları ve kurtuluşun aile ilişkilerinden önemli olduğu inancıyla Romalı aile yapısını yok etme çabasında gördükleri için Hristiyanların sapkın muhalifler olduklarını düşünüyorlardı. Roma eyaletlerinin valileri ve zaman zaman imparator tarafından Hristiyanlara işkenceler ve idamlara kadar varan zulümler uygulanıyordu; bunların çoğu yerel ve münferit düzeyde kalsa da, yoğun baskılar da yaşandı ve kahraman şehitlere dair hikâyeler sonraki Hristiyanlar için önemli birer örnek oldular.

MS 2. yüzyılda Hristiyanlık değişim sürecine girmişti. İsa'nın yakında tekrar yeryüzüne geleceği inancı gitgide zayıfladı ve bu dine geçenlerin sayısı arttıkça, basit ev kiliselerinin yerine kalıcı kurumlar oluşturuldu. İbadet için inşa edilen büyük binalar ve dini yetkililer –rahipler, piskoposlar, başpiskoposlar– arasında genelde Roma İmparatorluğu memurlarınıninkini örnek alarak kurulan hiyerarşi, bunun örnekleriydi. Hristiyanlık ayrıca erken döneme ait metinlerde muğlak kalmış meselelere karmaşık teolojik yorumlar getiren çok daha eğitilmiş kişileri bünyesine çekmeye başladı. Bunlar, çoğunlukla Yunan felsefesi ve Roma hukuku geleneklerinden yola çıkarak, İsa'nın nasıl hem Tanrı hem de insan ve Tanrı'nın hem baba hem de oğul (ve sonraları, Teslis olarak bilinen Hristiyan öğretisine göre, aynı zamanda bir kutsal ruh) olabildiğine benzer meseleleri çözümlemeye çalıştılar. Bu yorumlar, piskoposlar ve diğer din adamlarının toplandığı geniş meclisler olan kilise konsillerinin aldığı kararlar doğrultusunda, resmi öğretiler haline geldi. İnananlar arasında dolanan kitaplardan hangilerinin kanonik, yani resmen Hristiyan Kitab-ı Mukaddesi'nin bir parçası olacağına da yine bu konsiller karar veriyordu. Ancak herkes bu kararlar üzerinde fikir birliğine varamadı ve doktrin meselelerinde önemli fikir ayrılıkları, Hristiyanlık içinde farklı kollar oluşmasına neden oldu. Piskoposlar ve ilahiyatçılar ayrı-

ca İsa'nın zenginlik, tahakküm ve aile konusundaki öğretilerini değişikliğe uğratarak, toplumsal huzuru bozucu gördüklerini geri plana ittiler ve bunları Romalı değerlere daha uygun bir çizgiye getirdiler.

Hristiyanlık böylece daha resmi ve daha merkezi bir hal alırken, bir yandan da yayılmaktaydı. Zaman zaman piskoposlar tarafından görevlendirilen Hristiyan misyonerler ve Hristiyan tüccarlar ya da diğer seyyahlar, Roma İmparatorluğu sınırları ötesine geçme cesareti gösterdiler. Bunlar Hristiyanlığı, Mısır'ın güneyinde Nil kıyıları boyunca uzanan Kuşit Krallığı'na ve ardından, daha da güneye inerek, halihazırda epey kalabalık bir Yahudi topluluğunun vatanı ve Akdeniz'den Hindistan'a uzanan bir ticaret şebekesinin merkezi olan Etiyopya dağlık bölgesindeki Aksum İmparatorluğu'na götürdüler. 4. yüzyılda Aksum Kralı Ezana (salt. yak. 320-360) Hristiyanlığı krallığının resmi dini ilan etti ve ilk Hristiyan danışmanı Frumentus piskopos oldu. Metinler yerel dil olan Ge'ez'e tercüme edilerek, (kimisi tek bir kaya parçasından oyulma) kiliseler inşa edilerek ve manastırlar kurularak, günümüze dek varlığını sürdüren, Yahudiliktekine benzer perhiz kuralları ve dini külliyatında biraz farklı kitaplar barındırmasıyla Hristiyanlığın diğer kollarından kısmen farklılaşan ibadetler ve doktrinlere sahip bir Etiyopya Kilisesi oluşturuldu.

Misyonerler, tüccarlar ve askerler Hristiyan öğretilerini ayrıca doğuya ve kuzeye, İran merkezli hoşgörülü Part İmparatorluğu'na ve Avrupa'nın Kelt ve Cermen kabilelerine de taşıdılar. Kendisi Cermen Ostrogotlardan olan Piskopos Ulfilas (yak. 310-383), Kitab-ı Mukaddesi'yi Yunancadan Got diline tercüme ederek, yazıya geçirebilmek amacıyla yeni bir Gotik alfabe yarattı. Sonraki birkaç yüzyıl boyunca bu metin pek çok kereler kopyalandı ve Avrupa'nın güneyine boydan boya göç eden Gotik kabileler tarafından buralara taşındı. Öte yandan, Hristiyan öğretisinin yayılmasında ritüeller metinlerden daha önemli rol oynadı ve azizlerin kutsanması özellikle önem kazandı. Azizler dinen kahramanca ya da ibretlik biçimde yaşamış (ya da ölmüş) kişilerdi; tıpkı bodhisattvalar gibi, insanları koruduklarına ve onlara yardım ettiklerine inanılı-

yordu ve kemikleri ya da kıyafetleri gibi onlarla ilişkili nesneler, maddi âlemle ruhani âlemi birleştiren sihirli kutsal emanetler haline gelmişlerdi. Azizlerin kutsal emanetlerinin saklandığı kiliseler, yardım, teselli ve inayet arayanlar için hac mekânları haline geldi. Misyonerler ve Hristiyanlığa geçenler çoğu zaman halihazırdaki yerel dini âdetleri Hristiyan öğretisiyle kaynaştırdılar. Örneğin göller ya da dağlar gibi yerel tanrılarla ilişkilendirilmiş coğrafi unsurlar belli azizlerle ilişkilendirildi. Aynı şekilde, yolculuk, toprağı ekme ve çocuk doğurma gibi gündelik yaşamın çeşitli unsurları da azizlere atfedildi. Azizlere bağlanan günler belli aralıklarla takvimleri kaplayarak, kutsama ve tapınma ritüellerinin olduğu tatil ve bayram günlerini yarattı.

3. yüzyıl Roma İmparatorluğu'nda iç savaş, istilalar ve ekonomik kaosu beraberinde getirdi. Sorunlarla boğuşan bir imparatorlukta Hristiyanlığın birleştirici güç olabileceği umuduyla, İmparator Konstantin (salt. 306-337) 313'te yayımladığı Milano Fermanı'nda tüm dinlere hoşgörü gösterilmesini emretti. Kral, karşılığında kilise yetkililerinin düzenin korunmasına destek vermeleri beklentisiyle saltanatı süresince Hristiyanlığı destekledi ve hayatının son yıllarında vaftiz edilerek Hristiyan oldu. Konstantin ayrıca ruhban sınıfını imparatorluk vergilerinden muaf kıldı, ilahiyat konularında kararlar alan konseyler toplayıp bunlarda bizzat yer aldı ve başta, Avrupa ve Asya'nın sınır çizgisi Boğaz'daki eski bir Yunan şehri olan Byzantium'da Roma İmparatorluğu için inşa ettiği yeni başkentte olmak üzere, Hristiyan kiliselerinin kurulmasını destekledi. O bu şehre "Yeni Roma" adını verdiyse de, kısa süre sonra burası Konstantinopolis adını aldı. Konstantin ayrıca, Yahudilerin tatil günü olan Cumartesi yerine, kendisinin pek çok Romalı gibi güneş tanrısına tapındığı gün olan Pazar gününü resmi tatil ilan etti. İsa'nın doğum günü kutlamaları kış ortasına, Romalıların güneşin canlanışını kutladıkları kış gündönümüne rast gelecek şekilde ayarlandı. Böylelikle Cermen ve diğer Hristiyanlık öncesi dini gelenekler kadar Romalıların dini gelenekleri de Hristiyanlığa mal edildi. Hristiyanların ibadetleri imparatorun fermanlarına göre değişikliklere uğradı; ibadet gitgide karmaşıklaştı

ve din adamları, imparatoru örnek alan süslü kıyafetler giymeye ve pahalı otorite sembolleri kullanmaya başladılar.

Bazı Hıristiyanlar kilise ile devlet arasındaki bu yakın ilişkilere karşı çıkıyor, Hıristiyanlığın hem muktedir hem kutsal olabileceğine şüpheyle yaklaşıyorlardı. Zaman zaman bu görüşteki erkekler ve kadınlar şehirleri terk ederek çileci bir hayat sürmek için Mısır çöllerine gidiyor, ya da Budizmle ortaya çıkan manastırlara benzer, bir nebze dünyadan kopuk kendi manastır cemaatlerini kuruyorlardı.

Hıristiyanlık, biraz da kayırılmasının katkısıyla, yavaş yavaş imparatorluğun ana dini haline geldi ve Konstantin'den sonraki imparatorlar da Hıristiyanlığı desteklemeye devam ettiler. 380'de İmparator Theodosius (salt. 379-395) Hıristiyanlığı Roma İmparatorluğu'nun resmi dini ilan etti. Theodosius, kiliseye kendi mahkemelerini kurma ve "kilise kanunu" diye adlandırılan kendi kanunlarını kullanma yetkisi verdi. Böylelikle de sonraki yıllarda kilise otoritesinde görülen güçlenişin temellerini attı.

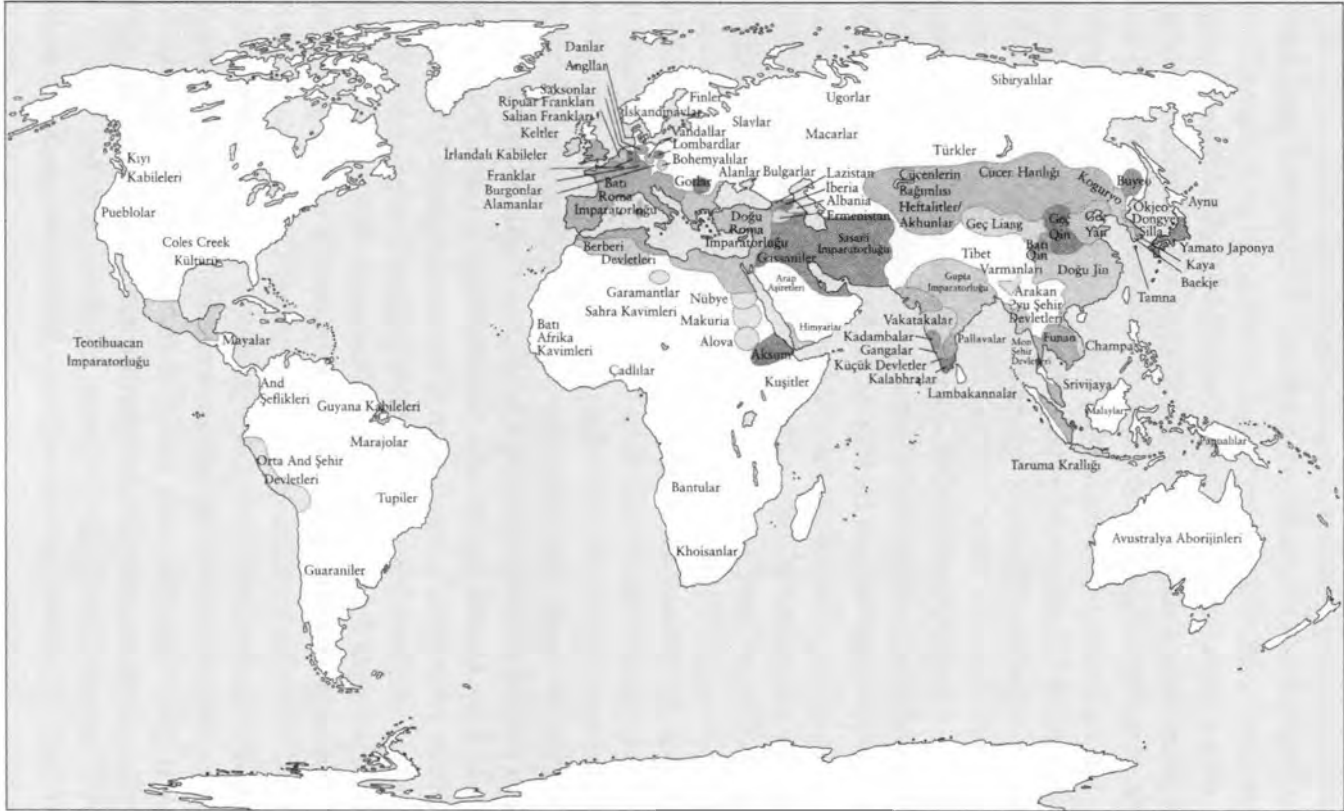
Hıristiyanlık tüm Roma İmparatorluğu'nu bir arada tutmayı başaramadı, ancak ehil askeri liderler ile Konstantinopolis şehri ve bazı sınır bölgelerini koruyan güçlü kaleler, imparatorluğun doğu yarısının saldırılara direnebilmesini ve sonradan verilen isimle Bizans İmparatorluğu'na dönüşerek bin yıl daha varlığını sürdürebilmesini sağladı (bilfiil Bizans İmparatorluğu'nda yaşayanlar, kültürel ve siyasi sürekliliği vurgular biçimde kendilerine "Romalılar," devletlerine ise "Roma İmparatorluğu" diyorlardı). Ülkeyi Konstantinopolis'ten yöneten imparatorların, Gotlar ve Vandallar gibi Cermen halkları ve başta Hunlar olmak üzere göçebe Orta Asyalı bozkır kabilelerinin de aralarında olduğu istilacıları püskürtmek için yeterli askeri destek yollayamaması yüzünden zamanla imparatorluğun batı yarısı parçalandı. 476'da, Cermen kabile şefi Odoacer batıda Roma imparatorunu tahttan indirdi ve imparator unvanı almak yerine, kendini İtalya kralı ilan etti. İmparatorluğun büyük kısmı her ne kadar bundan çok daha önce çeşitli barbar kabilelerin yönetimine geçmiş olsa da, bu tarih Roma İmparatorluğu'nun batıda resmen yıkılışını temsil eder.

Klasik Dönemin Sonu mu?

15. yüzyılda, İtalya'nın kuzeyinde boy veren şehirlerdeki hümanist âlimler, antik Yunan ve Roma'nın edebi, felsefi ve sanatsal ihtişamının tekrar canlanmakta olduğu yeni bir çağda yaşadıklarını düşünmeye başlamışlardı. Kendilerinin –sonraları Fransızcada yeniden doğuş anlamına gelen Rönesans adı verilen– bu altın çağıyla, Yunan ve Roma'nınki arasında, bir 17. yüzyıl profesörünün “Orta Çağ” adını verdiği uzun bir karanlık ve gerileme döneminin yer aldığını söylüyorlardı. Bu anlayışa göre, Avrupa tarihi antik, orta ve modern olmak üzere üç çağa ayrılıyor, Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılışı, Romalıların görkemli kültürünün yerini barbarlığa bıraktığı çok büyük bir dönüm noktası olarak görülüyordu.

Dünyanın diğer bölgelerini anlatan tarihçiler de, kabaca aynı dönem içinde, geniş topraklara sahip imparatorlukların ve klasik toplumların çöküşüne işaret ederler. Ban Zhao ve Ban Gu'nun çok gururlandıkları Han hanedanı MS 220'de, bir generalin oğlunun tahttaki imparatoru devirmesiyle son bulmuş, ancak taşralı askeri liderler onun otoritesini reddedince imparatorluk birbiriyle savaşan hiziplere bölünmüş, bu sırada –Batıda Hunlar olarak bilinen *Hsiung-nu*'lar da dahil– işgalciler sınırlardan içeri akın etmişlerdi. Ardından asırlar süren ihtilaflar geldi. Kuşan İmparatorluğu 3. yüzyılda ikiye ayrıldı ve kısa süre sonra her iki kısım da yabancıların hâkimiyetine girdi. Bunlardan biri, 4. yüzyılda Hindistan'ın kuzeyindeki topraklarının büyük kısmını ele geçiren, ancak daha sonra 5. yüzyılda, Batılı ve Hintli kaynaklarda Heftalitler ya da Ak Hunlar adıyla anılan bozkır kabilelerinin istilalarıyla parçalanan, Gupta İmparatorluğu idi. Mezoamerika'da yıkım bir nebze geç gelse de, aynı ölçüde sarsıcı oldu: İşgalciler 750 yılında büyük Teotihuacan şehrini yakıp yıktılar ve 800-900 yılları arasında, güneydeki pek çok Maya şehir devletinin şehir merkezleri terk edildi. Böylelikle pek çok yerde, bu bölümde incelenen şehirleşmiş toplumlar taşralaştı, irsi hanedanlar yıkıldı ve saldırılar köyleri yaşanmaz hale getirdi.

Bu yıkımlar genellikle siyasi ve askeri tabirlerle tasvir edilse de, anlaşılan çoğunlukla demografik ve çevresel nedenlerden kaynak-



Harita 2.2 MS 400'de dünya.

lanmıştır. Asya'yı boydan boya aşan İpek Yolu, Budizmin ve ticari malların yanı sıra hastalık mikroplarını da taşıdı ve o güne kadar izole kalan hastalık kaynaklarının birbiriyle temasa geçmesi felaketlere neden oldu. Romalı askerlerin MS 165'te Mezopotamya'daki seferlerinden dönerken taşıdıkları çiçek veya kızamık hastalığı, Roma şehrini perişan ederek kuzeydeki eyaletlere yayıldı; daha sonra yaklaşık on yıl boyunca devam eden Antonine Vebası denen bu salgında, ölü sayısının milyonlara vardığı tahmin edilmektedir ve bu sayı o zamanki Roma İmparatorluğu nüfusunun dörtte birine denk olabilir. Yine MS 250-270 arasında, muhtemelen çiçek salgını olan ve adını olaya tanıklık ederek yazıya döken bir Hıristiyan piskopostan alan Cyprian Vebası adlı bir başka salgın, bir günde Roma şehrinde binlerce insanın ve başka yerlerde belki yüz binlercesinin ölümüne yol açtı. Bu iki salgın, Roma ordusunun asker sayısını azalttı, kırsal bölgelerde işgücü sıkıntısı doğurdu ve dolaşısıyla Cermen halkların imparatorluğun gitgide daha içlerine göç etmelerini sağladı. 541-543 yılları arasında, adını o sırada Konstantinopolis'te hüküm süren ve hastalıktan sağ kurtulan imparatorun isminden alan "Jüstinyen Vebası" adlı üçüncü bir salgın yaşandı. Muhtemelen hıyarcıklı veba salgını olan bu felaket, Asya'nın batısı ve Akdeniz'i kasıp kavurarak, hem Bizans İmparatorluğu hem de İran'daki Sasani İmparatorluğu'nu güçten düşürdü. Benzer hastalıklar Han İmparatorluğu'nda da karışıklığa yol açtı. Dünya genelinde etkili olan ve yarattığı soğuk hava dalgasıyla tarımsal verimliliği düşüren iklim döngüsündeki dalgalanmalar, tüm bunlara tuz biber ekti. İklim değişimi Amerika kıtasında da ekolojik krize neden oldu; Pasifik Okyanusu'ndaki periyodik sıcak hava akımları El Niño'ların şiddetli geçmesi, 5. yüzyılda Peru kıyılarına hem kuraklık hem şiddetli yağmurlar getirirken, Mayaların yıkılışında da kuraklık ve bundan kaynaklanan mahsul kıtlığının etkili olduğu anlaşıyor. Nüfus bilimcilerin tahminine göre, dünya nüfusu, MS 1-500 yılları arasında 250 milyondan 200 milyona düşerek, Asya ve Avrupa'daki en büyük gerilemeyi kaydetmiş olabilir.

Nüfusun azalması, tebaanın emeğine ve vergilerine muhtaç olan irsi hanedanlar için zorluklar yarattığı gibi, hastalıklar hem

hükümdarlar hem de vârislerini hayattan aldı. Salgın hastalıklar ya da siyasi karışıklıkların getirdiği büyük çaplı şiddet olaylarından kaynaklanan yüksek ölüm oranları, sıradan aileler için de sorunlar yarattı. Aşırı kalabalık şehirler, özellikle de sıradan bu-
laşıcı hastalıklardan dolayı zaten risk altında olan çocuklar için daha da ölümcül hale geldi. Mülkiyet ve veraset sistemleri ile aile ilişkilerindeki yerleşik normlar, hukukçuların ve ahlak kuramcı-
larının öngörmediği sorunlarla karşı karşıya kaldı. Göçlerle gelen yeni insanlar, “doğal” kabul edilen ya da değişmez ilahi emirlere dayandığı düşünülen toplumsal yapıları ve normları sarstı, aileden başlayarak yeni toplumsal örgütlenme biçimleri yarattı.

Ancak, antik dönemde doğmuş toplumsal yapılar ve kültürel ge-
lenekler, dönemin yorumcularının tahmin ettiğinden çok daha di-
rençli çıktı (toplumsal değişimin ve yeni pratiklerin korkunç sonuç-
lar getireceğine dair kötümser uyarılar da, böyle uzun ömürlü çı-
kan geleneklerdendir). Batı Roma İmparatorluğu asla yeniden inşa
edilmedi, ancak Yunan felsefesi, kölelik ve aileyle ilgili olanlar da
dahil olmak üzere, Roma hukuku, Doğu Roma İmparatorluğu’nda
korundu, zamanla Batı Avrupa’da yeniden kullanıma sokuldu ve
oradan dünyanın her köşesine taşındı. Bu geçiş kimi zaman Yunan
âlimlerin batıya gidişiyle doğrudan gerçekleşirken, bazen de Müslü-
man ve Yahudi âlimlerin çalışmalarıyla, dolaylı yoldan oldu. Ayrıca
Müslüman âlimler Yunan felsefesini de İslam dünyasına taşıdılar ve
bir sonraki bölümde göreceğimiz gibi, bu felsefe Afroavasya’nın
büyük kısmına yayılmaya başlayıp, yazılı metinlerin bilhassa itibar
kazanmasını sağladı. Konfüçyüsçülük Çin’deki küçüklü büyüklü
her türlü değişimi atlatarak Vietnam, Japonya ve Kore’ye yayıldı ve
buralarda etkin bir kültürel unsur haline geldi. Aynı şekilde Budizm
de, Kore ve Japonya’ya yayılarak buralarda yerel dinsel geleneklere
ait unsurları özümledikten sonra, yeni biçimlere bürünerek daha
da uzaklara taşındı. Hristiyanlık, Batı Roma İmparatorluğu’nun
yıkılışından fiilen kârlı çıktı ve ruhban sınıfı çok daha önemli roller
ve yetkiler kazandı. MS 1000 yılına gelindiğinde, Hristiyan Kili-
sesi Avrupa’nın en varlıklı ve en güçlü kurumu olmuştu ve “Hiris-
tiyanlık” insanların ailelerine ve yaşadıkları köye aidiyetlerinin de

ötesinde, en önemli kimlikleri haline gelmişti. İrsi monarşiler, 18. yüzyıla kadar devletlerin standart siyasi yapılanması olarak kaldı ve günümüzde de, değişime uğramış haliyle, birçok ülkenin siyasi sistemi olmayı sürdürüyor. Kölelik ve kast sistemi dünyanın her yerinde resmen sona ermiş durumdadır, ancak BM'nin tahminlerine göre dünya çapında 30 milyon insan, çoğunlukla insan kaçakçılığı sonucu zorla çalıştırılmaya ve 200 milyon insan da kast ayrımcılığına maruz kalmaktadır.

Aslında, antik dünyanın şehirleşmiş tarım devletlerinin yarattığı ve bu bölümde ele alınan toplum yapıları ve kültürel geleneklerin, bugün antik dönemde olduğundan çok daha güçlü oldukları dahi söylenebilir. MS 500 yılında, her ne kadar insanların çoğu devletlerde yaşasa da, toprakların çoğu kısmı onların dışında kalıyor ve buralarda, sonraki uzmanların “devletsiz toplumlar” diye adlandıracakları arayıcı grupları, kabile liderlerinin yönettiği köylüler, hayvancılıkla geçinen göçebe aile grupları, şeflerin idaresindeki tarımcılar, kabile birlikleri ya da başka toplumsal örgütlenme biçimlerine sahip topluluklar yaşıyordu. Nerede yaşarlarsa yaşasınlar, insanların çok büyük çoğunluğu kültürlerinin ve toplumsal hiyerarşi içindeki yerlerinin geleneklerini sözlü olarak öğreniyordu. Günümüzde, dünya nüfusunun –henüz 2008’de erişilmiş bir aşama olarak– yarıdan fazlası şehirlerde oturduğu gibi, bu insanların her biri de, bir devlet ya da şimdiki tabirle bir ülke sınırları içinde yaşamaktadır. Radyo, televizyon, telefon ile diğer sözlü ve görsel medyanın yazının hâkimiyetine son verecek gibi görüldüğü “yeni sözellik” diye adlandırılan kısa bir dönemin ardından, alfabeler zaferle geri dönmüştür. Ve birçoğumuz, tıpkı Sümer yazıtlarındaki gibi, harflerimizi ve sembollerimizi, elde tuttuğumuz küçük objelere, örneğin kimi zaman bilgisayar kalemiiyle yazdığımız tabletlere geçiriyoruz.

Okuma Önerileri

Şehirler hakkındaki en yeni araştırmaları bulmak için en iyi kaynak; Norman Yoffee (ed.), *Early Cities in Comparative Perspective, 4000 BCE-1200 CE, Cambridge World History*'nin 3. cildi

(2015); benzer şekilde, devletlerin gelişimi üzerine, bkz. *Cambridge World History*'nin 4. cildi; Craig Benjamin (ed.), *A World with States, Empires and Networks, 1200 BCE-900 CE*. Michael Adas (ed.), *Agricultural and Pastoral Societies in Ancient and Classical History* (Philadelphia: Temple University Press, 2001); Bruce D. Trigger, *Understanding Early Civilizations: A Comparative Study* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); Shelley Hales ve Tamar Hodos (ed.), *Material Culture and Social Identities in the Ancient World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010) tekrarlanan sosyal, ekonomik ve kültürel örüntülerin kültürler arası sorgulamalarıdır. Şehirler üzerine ayrıca bkz. Joyce Marcus ve Jeremy Sabloff (ed.), *The Ancient City: New Perspectives on Ancient Urbanism* (Santa Fe: SAR Press, 2008); Monica Smith (ed.), *The Social Construction of Ancient Cities* (Washington, DC: Smithsonian, 2010) ve Charles Gates, *Ancient Cities: The Archaeology of Urban Life in the Ancient Near East and Egypt, Greece, and Rome*, 2. basım (Londra: Routledge, 2011). Cenne-cenno için, bkz. Roderick J. McIntosh, *Ancient Middle Niger: Urbanism and the Self-Organizing Landscape* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005). Devletler üzerine, bkz. Norman Yoffee, *Myths of the Archaic State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005) ile Richard E. Blanton ve Lane Fargher, *Collective Action in the Formation of Pre-Modern States* (New York: Springer, 2008). Susan E. Alcock (ed.), *Empires: Perspectives from Archaeology and History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009) dünya çapında modern öncesi imparatorluklar üzerine makalelerden oluşur. Jane Burbank ve Frederick Cooper, *Empires in World History: Power and Politics of Difference* (Princeton: Princeton University Press, 2010) Han Çin'i ile başlayıp 20. yüzyıla uzanan geniş bir analizdir.

Yazının gelişimi üzerine, bkz. Stephen Houston (ed.), *The First Writing: Script Invention as History and Process* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Yazının sonuçları üzerine, bkz. Jack Goody, *The Logic of Writing and the Organization of Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986); Marshall McLuhan, *The Medium is the Message: An Inventory of Effects* (New

York: Random House, 1967) ve Walter Ong, *Orality and Literacy: The Technologizing of the Word* (Londra: Methuen, 1982). John Miles Foley, *Oral Tradition and the Internet: Pathways of the Mind* (Urbana-Champaign: University of Illinois Press, 2012) analizi güncel medyayı kapsayacak şekilde genişletir.

Aile üzerine, bkz. devasa derleme, André Burguière vd., *A History of the Family*, c. I: *Distant Worlds, Ancient Worlds* (Cambridge, MA: Belknap Press, 1996) ve çok daha özet eser; Mary Jo Maynes ve Ann Waltner, *The Family: A World History* (Oxford: Oxford University Press, 2012). Philip D. Curtin, *Cross-Cultural Trade in World History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1984) eski çağ üzerine bolca bilgi içeren klasik bir çalışmadır. Kölelik üzerine, bkz. Keith Bradley ve Paul Cartledge (ed.), *The Cambridge World History of Slavery*, c. 1: *The Ancient Mediterranean World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011).

Shmuel N. Eisenstadt, *The Origins and Diversity of Axial Age Civilizations* (Albany: State University of New York Press, 1986) eksenler çağı fikri üzerine iyi bir giriş sunar. Karen Armstrong, *The Great Transformation: The Beginning of Our Religious Traditions* (New York: Anchor, 2007) bu fikri dünyanın dört bölgesindeki dini ve felsefi gelenekleri karşılaştırmak ve analiz etmek için kullanır. Richard Foltz, *Religions of the Silk Roads: Premodern Patterns of Globalization*, 2. basım (Londra: Palgrave Macmillan, 2010) dini kültürün İpek Yolu boyunca Orta Asya'ya aktarılmasını inceler.

Etkileşim Ağlarının Genişlemesi (MS 500-1500)

Rönesans İtalya'sındaki şehirlerde âlimler ve şairler, antik Yunan ve Roma'yı, uygarlığın zirvesi, uzun bir karanlık dönemin ardından öykündükleri ve diriltmeye çalıştıkları bir altın çağ olarak görüyorlardı. Öte yandan, aynı karanlık dönemde başka şehirlerde yaşayıp kendi çağları hakkında böyle düşünmeyen âlimler ve şairler de vardı. Cengiz Han (1167-1227) tarafından kurulan uçsuz bucaksız Moğol İmparatorluğu'nun dört bölgesinden biri olan İlhanlı hükümdarlarının sarayında, yüksek eğitimli bir vezir olarak görev yapan Reşidüddin Hemedani (yak. 1247-1318) bunlardan biriydi. İmparatorluğun idari kadrolarındaki Yahudi bir aileden gelen ve sonradan Müslüman olan Reşidüddin, hekim olarak yetişmiş, ancak iki İlhanlı hükümdarı tarafından, Moğolların önemini göstermek üzere "umumi dünya tarihi"ni yazmakla görevlendirilmişti. İlhanlı hükümdarı Olcaytu "yeryüzünün her köşesi bizim ve Cengiz Han'ın şanlı ailesinin yönetiminde olduğundan ve bizim görkemli saraylarımızda, her biri kendi halkının tarihi, riva-

yetleri ve inançlarının kayıtlarına sahip her dinden ve millettten bol miktarda düşünür, gökbilimci, âlim ve tarihçi... toplanmış olduğundan” böyle bir tarihin yazılabileceğini belirtiyordu. Reşidüddin, aralarında Batı Avrupa ve Hint Budist kroniklerinin, Yahudi kutsal yazılarının ve diğer Yahudilik metinlerinin, İran destanlarının ve Çince incelemelerin de olduğu yazılı tarihlerin yanı sıra, İlhanlı başkenti Tebriz’de yaşayan dünyanın çok farklı yerlerinden tüccarlar ve casusların sözlü tanıklıklarına da dayanarak, 1310 yılı civarında tamamladığı devasa yarıküre tarihini kaleme aldı: *Câmiü’t-Tevârih*. Şehirdeki bir külliye, İlhanlı devletindeki diğer şehirlere gidecek mükemmel tezhipli Arapça ve Farsça nüshalar hazırlandı. Reşidüddin ve emrinde çalıştığı hükümdarlara göre, altın çağ, geçmişte değil, Avrasya’nın bir ucundan diğerine insanlar ile malların taşınmasının ve fikir alışverişinin Moğol devletlerince teşvik edildiği şimdide yaşanmaktaydı. İlhanlı hükümdarları, Kudüs ve çevresindeki toprakların Türk Memlûk hükümdarlarına karşı askeri bir ittifak kurmak umuduyla, papaya, Fransa ve İngiltere krallarına elçiler ve mektuplar yollayarak, bu alışverişte aktif rol oynadılar. Söz konusu ittifak asla gerçekleşmedi, ancak yiyecek, müzik, desenli kumaşlar, kilimler ve çocuk isimlerinin de dahil olduğu Moğol –ya da kendilerine sık sık verilen isimle “Tatar”– mamulü sayılan ürünler, moda da düşkün Avrupalılar arasında çığınca bir popülerlik kazanmaya başladı.

Reşidüddin gibi günümüzde de gitgide artan sayıda dünya tarihçisi, onun yaşadığı çağı, dünyanın çeşitli bölgelerinde kültürel, ticari ve teknolojik bütünleşmenin arttığı bir dönem olarak görmektedir. Moğol İmparatorluğu ve diğer bozkır göçebeleri, bu bağlantıların kurulmasında aracı olmuşlar ve daha eski seyyar dinler Budizm ve Hristiyanlığın yanı sıra yeni bir din olan İslam da bunda etkili olmuştu. Dünya topraklarının tarımsal ürünlere ayrılan bölümü gitgide genişlerken, refahları tarımın yayılması ve yoğunlaşmasına muhtaç hale gelen şehirleri ve ısıtılı sarayları birbirine bağlayan ticaret ağları da büyüyüp olgunlaştı. Alışveriş şebekeleri doğu yarımkürede batıdakinden daha büyük ve daha yoğun, ancak ürünler, fikirler ve teknolojilerin dolaşımı Ame-

rika kıtasında da gerçekleşiyordu. Reşidüddin ve onun İlhanlı hamileri elbette diğer yarımküreden habersizdi: Moğolların haberi olsa, muhtemelen orayı da fethetmeye çalışırlardı. Ancak pek çok insanın uzak yerler hakkındaki bilgileri bu çağda önemli ölçüde arttı; uzak diyarlar ve şehirler hakkında tüccarlar, hacılar, askerler ve memleketine dönen savaş esirleri tarafından anlatılan hikâyeler, söylencelerin ve efsanelerin de katkısıyla, buraları daha da cazip hedeflere dönüştürdü. Bu bölümde, insanlar seyahat ederek gitgide daha fazla alana yerleştikçe, etkileşim ağlarının fetih, ticaret, göç, din değiştirme ve hac yolculuğu aracılığıyla nasıl genişleyip yoğunlaştığı inceleniyor.

İslam'ın Doğuşu

Din reformcusu ve vizyoner Muhammed (yak. 570-632) tarafından kurulan yeni bir din olan İslam, başarılı seyyar dinlerden Budizm ve Hristiyanlık gibi, bu etkileşim ağlarının en büyük ve en önemlilerinden biri haline geldi. Müminler tarafından çok uzak mesafelere taşınan İslam, onu pek çok etnik ve toplumsal grup için cazip hale getirecek şekilde yerel geleneklerle harmanlandı. Tıpkı Budist bir baba ile Hristiyan bir annenin çocuğu olan hamisi İlhanlı Sultanı Olcaytu gibi, Reşidüddin de sonradan Müslüman olmuştu. Reşidüddin ve Olcaytu, din değiştirerek, 14. yüzyıl başlarında *Câmiü't-Tevârîh* kapsamındaki ülkelerin pek çoğuna yayılmış bir inancı benimsemiş oldular.

Muhammed'in hayatı ve öğretileriyle ilgili anlatılar, tıpkı Budha ve İsa'nınki gibi, ilkin sözlü olarak yayılıp, sonradan takipçileri tarafından yazıya geçirilmiştir. Bunlar peygamber Muhammed'in, toplumun ataerki kabilelerden oluştuğu Arabistan'da doğduğunu, kervan ticareti yapan bir tüccar olduğunu ve zengin bir dul olan Hatice ile evlendiğini aktarır. Muhammed dindar biri olup ibadetini aksatmazdı ve kırk yaşlarındayken, rüyasında ona dini yaymayı emreden vahiyler gelmeye başlamış ve bu, hayatı boyunca devam etmişti. Muhammed, vahiyleri, Kuran'daki gibi stilize ve genelde kafiyeyle bir nesirle aktardı. Müminler onun söz-

lerini ezberlediler ve bazıları bunları, çok büyük ihtimalle o dönemde Arabistan'da yazmak için kullanılan, kil tabletler, hayvan kemikleri, parşömen ve palmiye yaprakları gibi çeşitli malzemelerin üstüne yazdılar. Peygamberin ölümünden kısa süre sonra, ezberdeki ve yazılı malzemeler birleştirilerek *sure* adlı bölümlerde toplandı ve 651'de Halife Osman resmi standart bir Kuran nüshası hazırlattı. Bu yazılı metnin kopyaları İslam'ın yayıldığı her yere taşındı ve bunlar Kuran'ın bugünkü şeklinin temelini oluşturdu. Müslümanlar Kuran'ı Tanrı'nın peygamberi Muhammed'e doğrudan inen kelâmı olarak görür ve peygamber mesajı oluşu, ilahi kılavuzluğu ve taklit edilemez edebi niteliğinden dolayı kutsal sayarlar. Aynı dönemde, Muhammed'in Kuran'da yer almayan konularda tavsiyelerde bulunduğu diğer sözleri ve açıklamaları *hadisler*'de derlendi. Gerek Kuran gerekse hadisler, müminleri, nasıl yaşamaları gerektiğine dair normatif bir örnek oluşturan, *sünnet* hakkında bilgilendiriyordu.

Muhammed'e gelen vahiylerde tek Tanrı'nın mesajını yayması ve Tanrı'nın peygamberi olması emredilmiş, o da memleketi Mekke'de bu göreve başlamıştı. Yavaş yavaş taraftar toplasa da, bir yandan da, halka yerel tanrılara tapınmayı bırakmalarını öğütlediği ve yerel seçkinlerin iktidarına kafa tuttuğu için, direnişle karşılaştı. 622'de Muhammed kendisine inananlarla birlikte Medine'ye göç etti. *Hicret* diye adlandırılan bu olay Müslüman takviminin başlangıcını oluşturur. Muhammed, Medine'de daha başarılı oldu ve yeni taraftarlar kazanıp farklı kabilelerden takipçilerini birleştiren ve dine bağlılığı kavme bağlılığın üzerinde tutan bir topluluk anlayışıyla ilk *ümme*t'i oluşturdu.

630'da Muhammed büyük bir ordunun başında Mekke'ye geri döndü ve kısa süre sonra çöl Bedevilerini ve şehirlerdeki tüccarları birleştiren daha da büyük bir *ümme*t yarattı. *Ümme*t sözcüğü "Peygamberin tebliğ ettiği dine inanan veya o dine muhatap olanların meydana getirdiği topluluk" anlamına gelir. Bu din de "Tanrı'ya teslimiyet" anlamına gelen İslam olarak anılmaya başlandı ve Mekke en kutsal şehri oldu. 632'de Muhammed öldüğünde Müslüman güçler Arabistan Yarımadası'nın tamamını ele geçirmişti

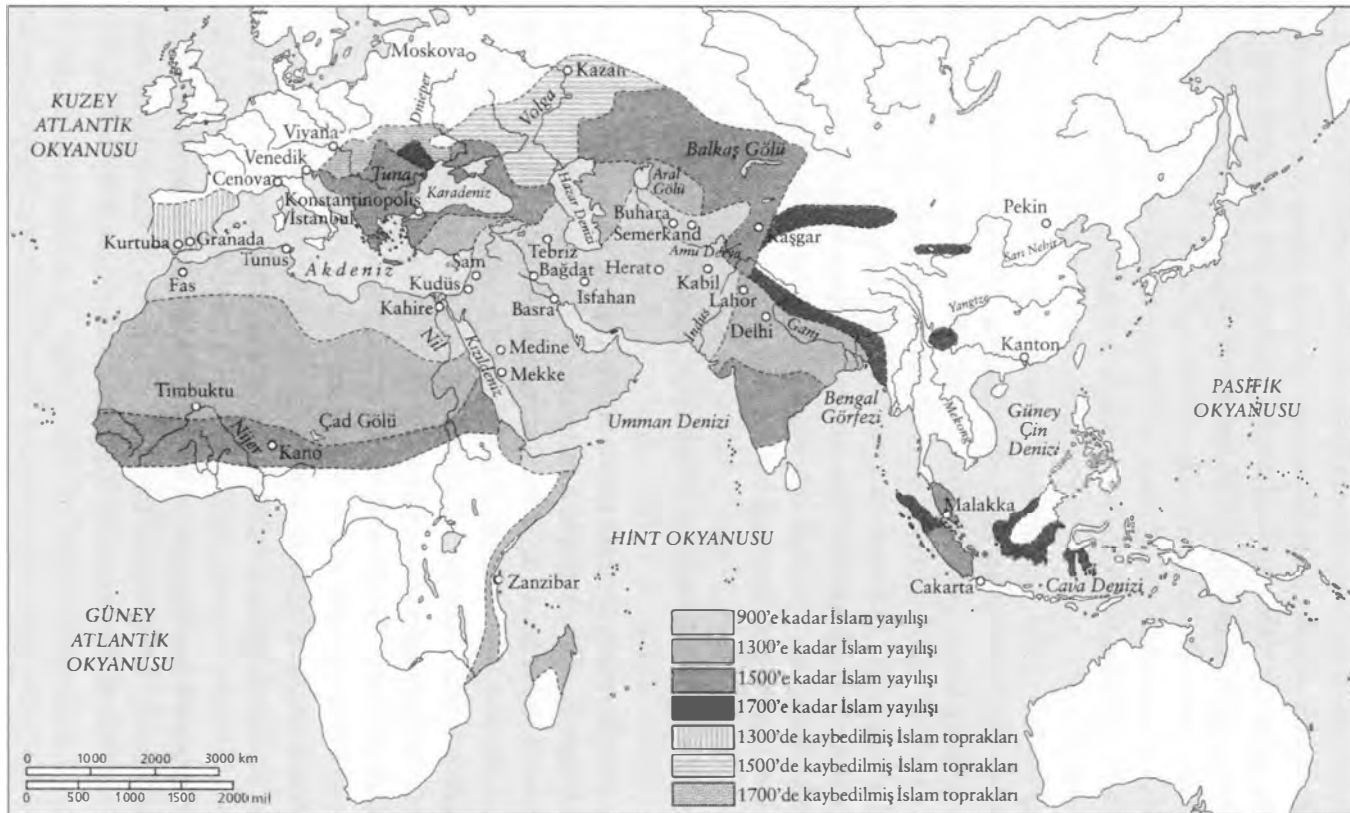
ve sonraki yüzyıl boyunca Müslüman hâkimiyeti sınırlarını daha da genişleterek, uzun zamandır insanlar ve fikirlerin taşınmasını kolaylaştıran ticaret yolları boyunca, batıda İber Yarımadası'ndan doğuda Orta Asya ve İndus Nehri'ne kadar yayıldı.

Tıpkı antik dünyadaki imparatorlukların fetihlerle kurulması gibi, Müslüman hükümdarların siyasi otoritesi de askeri zaferlerle yayıldı, ancak biraz da öğretilerinin apaçık anlaşılır niteliğinden dolayı, İslam'ın dini uygulamaları ve fikirleri gerek Müslüman devletlerin içindeki gerekse dışındaki insanlara cazip geldi ve çok sayıda insanı bu dine çekti. Kuran'da ana hatlarıyla anlatılan katı tektanrılı teoloji birkaç ana ilkedен oluşur: Tanrı, Arapça adıyla Allah, her şeye gücü yeten ve her şeyi bilendir. Allah'ın peygamberi Muhammed O'nun elçisidir ve O'nun kelimasını iletir. Muhammed kendini hem Yahudilerin resülü İbrahim'in hem de İsa'nın halefi olarak tanımladı ve kendi öğretisinin onlarınkinin yerini aldığını söyledi. Yahudileri ve Hristiyanları din değiştirmeye çağırdı ve Müslüman devletlerdeki Hristiyanlar, Yahudiler ve sonraları Zerdüştiler ile Hindular, Müslüman hükümdarların siyasi otoritesini tanıdıkları ve vergilerini ödedikleri sürece, dini ibadetlerini sürdürmelerine izin verilen "koruma altındaki halk" (*zimmiler*) olarak tanındığı halde, onlar arasından da müminler edindi.

Tüm Müslümanlar *cihat* (kelime anlamı "gayret etme"), yani Tanrı'ya boyun eğme, Tanrı'nın hâkimiyetini yayma ve erdemli bir yaşam sürmek için mücadele etme yükümlülüğüne sahipti. Şeriat göre, beş farz –kelime-i şahadet, düzenli namaz kılmak, kutsal Ramazan ayında oruç tutmak, zekât vermek ve imkân varsa Mekke'ye hacca gitmek– İslam'ın Beş Şartı'nı oluşturur. Bunun yanında Kuran alkollü içkileri ve kumarı, ayrıca İbranilerin Musevi kanunlarından uyarlanmış bir diyet kuralıyla, domuz gibi belli yiyeceklerin yenmesini yasaklar. Tefeciliği –faizle borç vermeyi– günah olarak görür, ancak maddi zenginliğin kendisini şer kabul etmez. Hadislerde canlıların tasvir edilmesinin yanlış olduğu anlatılır ve her ne kadar –Tebriz'deki İlhanlı sarayı gibi– kimi yerlerde figüratif sanat var olsa da, İslam sanatında ağırlıklı olarak geometrik desenler ve hat sanatı tercih edilmiştir.

Keşiş ya da rahibe olarak bakir bir hayat sürmenin ruhani üstünlük sayıldığı Budizm ve Hristiyanlığın tersine, Kuran ve hadisler herkese evlenmeyi öğütler ve evlilik bağı içinde hem üreme hem de zevk amaçlı heteroseksüel cinsel ilişkiyi onaylar. Tıpkı Yahudilikte olduğu gibi, Müslüman toplumlarda da öğretmenlerin, yargıçların ve dini liderlerin çoğu evli erkeklerdi. Her ne kadar erkeklerin hemcinsleriyle aşkı bazı Müslüman toplumlarda şiir ve edebiyatta yüceltilse de, erkekleri çekici bulan erkekler, genelde evlenip çocuk sahibi oluyordu. Çok kadınla evlilik, genelde görece varlıklı ailelerle sınırlı olsa da Arap toplumunda Muhammed'den önce yaygındı. Kuran bir erkeğin evlenebileceği kadın sayısını dörtle sınırladı ve erkeğin onlara eşit davranmasını emretti. Diğerlerinde olduğu gibi Müslüman toplumlarda da evlilikler genelde aileler tarafından kararlaştırılıyor ve çocuk –özellikle de erkek çocuk– doğurmak vazgeçilmez bir gereklilik gibi görülüyor, doğumu ve yavrunun yaşamasını sağlamak için düzenlenmiş ritüeller ve dualar bulunuyordu.

Pek çok uzman Kuran'ın erkek ve kadını Tanrı gözünde tamamen eşit kıldığını kaydeder; her iki cins de cennete gidebilir ve imanlı olmanın gereklerini yerine getirmekten kendileri sorumludur. Uzmanlar, İslam toplumunda kadınlar üzerindeki kısıtlamaların İslam öncesi uygulamalardan geldiğini, dolayısıyla inancın unsurları olmadığını savunurlar. Örneğin erkeklerin karılarını evlenir evlenmez örtünmeye zorlaması, Dicle ve Fırat vadilerinde ta MÖ 3. binyılda görülüyordu ve hali vakti yerinde kadınların eve kapatılması Bizans ve Pers topraklarında İslam'ın ortaya çıkışından önce de vardı. Bu uzmanlar, Muhammed'in vizyonlarını ciddiye alması konusunda onu ikna edenin ilk eşi Hatice olduğuna dikkat çekerler; Hatice asla peçe takmamış ve Peygamber o ölene dek başka bir kadınla evlenmemişti. Kimi uzmanlar ise Kuran'ın erkek ve kadın arasında açıkça ayrım yaptığına dikkat çekerler. Erkeklerle dört kadınla evlenebilme ve kadını kolaylıkla boşayabilme izni verilirken, kız çocukların mirastan aldıkları pay erkek çocukların yarısı kadardır. Bu görüşlere göre, Peygamber'in sonraki eşlerinin haremde tutulması emredilmiş ve kadınların kocalarına itaat etmeleri buyurulmuştur. Kuran'ın nasıl yorumlanacağı konusunda-



Harita 3.1 İslam'ın yayılışı.

ki tartışmalar, Kuran'ın kutsallığından dolayı İslam'da son derece önemlidir, ancak cinsiyet ayrımları ve diğer toplumsal hiyerarşilerin, şeriat da dahil başka dayanakları da vardır. Her ne kadar kadınlar İslam'ın gelişiminin ilk evresinde –Hıristiyanlıkta yaptıkları gibi– önemli bir rol oynasalar ve kamusal alanda namaz kılip dini törenlere katıldıkları görülse de, birinci kuşaktan sonra kadınların toplumdan tecrit edilmesi Müslümanlığın anavatanında daha yaygın bir hal almış ve Kuran tefsircileri, kadınlarla ilgili ayetleri açıklarken gitgide daha ataerkil yorumlara yönelmişlerdir. Erkekler dini görevlerini kamuya açık biçimde, camilerde ve diğer toplu alanlarda yerine getirmeli, kadınlar ise, âdet dönemi ya da gebelik nedeniyle “kirli” sayılmadıkları sürece caminin ayrı bir bölümüne girebilseler de, evlerinde ibadet etmeliydiler. Ancak İslam hukuku kadınlara, çağdaşı olan diğer kanunlarda genel olarak görülenden daha fazla hak tanımıştı ve zengin Müslüman kadınlar paralarıyla okullar, türbeler, hastaneler ve camiler yaptırmışlardı.

İslam Dünyasında Çatışma, Çeşitlilik ve Kaynaşma

Muhammed, ümmet içinde birlik çağrısı yaptıysa da, bu gerçekleşmedi. Gerek anavatanı Arabistan'da gerek başka yerlerde, siyasi çatışmalar ve kültürel harmanlamalar, tıpkı Budizm ve Hıristiyanlıkta olduğu gibi, İslam içinde de gitgide artan bir çeşitlilik yarattı. Muhammed'in ölümünden kısa süre sonra devamçıları kimin halife olacağı konusunda bölününce sonuç suikast ve iç savaş oldu. Taraflardan biri, halifeliğin Muhammed'in kuzeni ve damadı Ali'nin hakkı olduğunu, çünkü Peygamber'in imam olarak onu atadığını savunuyordu. Ali'yi tutanlar –“destekçiler” ya da “tarafhtarlar” anlamındaki Arapça tabirlerden yola çıkarak Şia diye adlandırılmışlardı– Ali ve ondan sonraki imamları, cemaatin Tanrı'dan esin alan liderleri ve gerçek halifeler olarak görüyordu. Müslümanların daha büyük bir kısmı ise, asıl meşru haleflerin, Muhammed'in sahabesi tarafından halife seçilmiş olan onun sülalesinden başka kişiler olduğu görüşündeydi. Bu gruba, Sünnet tabirinden yola çıkılarak Sünniler denildi. Sünni İslam'da,

tüm Müslümanlarca otorite sayılan bir grup âlim ve halifenin uzlaşısıyla ortaya çıkan yorum Kuran'ın doğru yorumu sayılırken, Şii İslam'da, ilahi ferasete dayandığı düşünülen imamın sözü çok büyük önem taşır. Yüzyıllar içinde başka farklılıklar da doğmuş, Sünni ve Şii Müslümanlar arasındaki düşmanlık zaman zaman patlayıp şiddete dökülerek, siyasi ve ekonomik anlaşmazlıkların da işe karışmasıyla, çeşitli suretlere bürünen ve bugün de devam eden çatışmalar yaratmıştır.

Bu bölünme İslam'ın yayılmasını durdurmadı, ancak Darü'l-İslam büyüdükçe, Arap yarımadasında doğmuş kanunlar ve uygulamalar da var olan geleneklerle karıştı ve yeni öğretiler ortaya çıkarak, gerek Sünni gerek Şii Müslümanlar arasında çok çeşitli usuller, ritüeller ve davranış normları yarattı. 660'larda Ümeyye (Emevi) kabilesinin güçlü liderleri halifeliği Suriye'nin Şam şehrine taşıdılar ve halifelik makamını, dindarlığı ve erdemi dolayısıyla seçilen bir liderden ziyade, tıpkı diğer egemen hanedanlarda olduğu gibi, babadan oğula devredilen, irsi bir mevkie dönüştürdüler. Onları tahtından indiren Abbasi hanedanı (salt. 750-1258) Dicle Nehri üzerindeki Bağdat'ta dev bir saray ve pek çok cami ile yeni bir başkent inşa etti. Burası bir zamanlar Pers İmparatorluğu'nun kalbiydi ve her ne kadar Abbasiler Arap olsalar da, memurlarının birçoğu İranlıydı. Bağdat'ta bir araya gelen âlimler, şairler, düşünürler ve matematikçiler çok farklı kökenlendendi. Bu tip bir kozmopolit etkileşim, Emevilerin egemenliğini sürdürdüğü, Darü'l-İslam'ın diğer ucu olan İspanya'da da mevcuttu ve Cordoba, Müslüman, Yahudi ve Hristiyan âlimler için bir kültür ve ilim merkezi, Avrupa'nın en büyük ve en zengin şehri haline gelmişti. Tıpkı erken Hristiyanlığın iyi eğitilmiş düşünürlerinin, Yunan felsefesi ve Roma geleneklerinden yararlanarak daha karmaşık fikirler ve kurumlar yaratmaları gibi, her iki şehirdeki yaratıcı Müslüman düşünürler de, eserleri Arapçaya ve Arapçadan başka dillere tercüme ederek ve yeni eserler yazarak, Yunan, Pers ve Hint ilminden aldıklarını geliştirdiler. Nasıl ki klasik kültürün Hristiyanlığa katılması, o dinin asıl ilkelerinden saptığını düşünenlerin tepkilerine yol açıyorsa, bu gelişmeler de tepki görerek,



3.1 Bir 13. yüzyıl Abbasi ilm-i nücum (astroloji) tezhibinde; yanında Jüpiter ve Ay olan okçu Yay burcunu temsil ediyor ve aslında kendi kuyruğu olan bir canavara nişan alıyor. Halifelerin eğitimi ve deneyi teşvik ettiği Abbasi Sarayı'nda, astronomi, astroloji, fen bilimleri ve tıp alanında büyük ilerlemeler sağlandı.

Muhammed'in yaşadığı günlerdeki sözde basitliğe ve daha katı kurallara geri dönülmesi yönünde muhafazakâr ahlakçıların çağrılarına yol açtı. Onların bu “geri dönüş” çağrıları zaman zaman, aslında daha eski öğretilerde yer almayan, ancak diğer muhafazakâr dini ve siyasi hareketlerde de olduğu gibi gelenekler diye tanımlanan yeni fikirleri dine kazandırdı.

Abbasi Halifeliliği zamanında ayrıca Sufilik diye bilinen, kişisel manevi deneyimi vurgulayan mistik hareketin doğuşuna tanık olundu. Sufiler ilahi aydınlanmaya yalnızca Kuran'ı öğrenen âlimlerin değil, tümüyle kendilerinden geçerek Tanrı'yla bir olabilen kimi kutsal kişilerin de erişebileceğini söylüyordu. Tümüyle farklı bu düşünce çizgisi, başka bir İslam koluna dönüşebilirdi, ancak Sufiler, tasavvuf yoluyla ilahi hakikate vakıf olanların yine de şeriatı uymaları gerektiğini savundu ve Sufilik, hem Şii hem de Sünni kollarıyla ortodoks İslam'ın parçası oldu. Sufiler genelde bilgelik-

leri ve sade yaşam biçimleriyle hürmet duyulan gezgin zahitlerdi ve bazıları da şairdi. Dini tarikatlar, onların etrafında veya onlar için yapılmış türbelerde toplanır, buralarda insanlar genelde müzik çalınır dans edilen ya da kutsal metinler okunan ayinlere ve zikirle katılırlardı. Bazı Sufiler, gösterdikleri mucizelerden ya da öldükten sonra yaşayanlarla irtibat kurmalarından dolayı evliya kabul edilmeye başlandı. Sufi veliler, zaman zaman çok büyük bölgelerde geniş kitlelerin ibadet odağı oldu; Hristiyanlıktaki gibi, halk onların hayatlarını ya da mucizelerini anlatan menkıbeler okuyor ya da duyuyor, onlardan yardım diliyor ve türbelerine hac ziyaretinde bulunuyordu. Bilge ilahiyatçılar ve imamlar kimi zaman Sufiler ve destekçilerinin onayladıkları coşkun ayinlere ve kutsal ziyaretlere karşı çıkarak, bunların halkı İslam'ın özünden uzaklaştırdığını savundular. Ancak Sufi tarikatları önemli toplumsal bağlantılar sağlıyordu ve ayinleri genelde camilerdeki resmi ve vakur merasimlerden daha çok ilgi görüyordu. Gerek bu nedenlerle, gerekse pek çok hükümdarın ve başka nüfuzlu kişilerin Sufi tarikatlarına katılmalarından dolayı, Sufi öğretisine yönelik muhalefet çoğu zaman pek etkili olmadı.

9. ve 10. yüzyıllar boyunca Batı ve Orta Asya bozkırlarındaki Türki halklar İslam dinini benimsedi. Ardından Hindistan'ın kuzeyini fethettiklerinde, nüfusun çoğu Hindu olarak kalsa da, İslam'ı oraya taşıdılar ve Bizans İmparatorluğu'nun büyük kısmını ele geçirdiklerinde, halkın çoğu Hristiyan kalsa da, İslam'ı buraya da yaydılar. 13. yüzyılda Asya'nın büyük kısmını fetheden Moğollar (bazıları Budist veya Hristiyan olsa da) esas olarak gök tanrısı Tengri'yi merkeze alan yerel bir çoktanrılı Şamanist inanca sahipti, ancak hükmetmek üzere buraya yerleştiklerinde, Moğol topraklarının batı kısımlarındakilerin pek çoğu İslam dinine geçti. Tüccarlar ve hocalar İslam'ı Sahra Çölü'nü boydan boya aşan deve kervanı yolları üzerinden Batı Afrika'ya ve Hint Okyanusu'nda liman liman gezen gemilerle Doğu Afrikalı Svahililere (Arapçada "kıyı insanları") ve Güneydoğu Asya'ya kadar taşıdılar. Malay Yarımadası'ndaki Malakka'dan Doğu Afrika'daki Mombasa'ya kadar kıyı şehirlerinde ya da Batı Afrika'nın Timbuktu şehrinden İpek

Yolu şehri Semerkand'a dek karasal ticaret merkezlerinde yaşayan insanlar, ticareti onaylaması, manevi ve ahlaki öğretileri ile küresel bağlantıları dolayısıyla İslam'ın cazibesine kapıldılar. Timbuktu, Semerkand, Kurtuba (Cordoba) ve diğer uzak şehirler İslam'ın ilim merkezleri haline geldi ve buralarda hocalar okullar açarak erkek çocuklara basit Arapça ve Kuran okumayı öğretirken, âlimler camilere bitişik medreselerde ileri felsefe, teoloji ve hukuk eğitimi verdiler. Dolayısıyla Reşidüddin Hemedani, Tebriz'de bir medrese açtığında, köklü bir modeli uyguluyordu.

İslam ayrıca, bazı dini, siyasi ve ticari nedenlerle pek çok hükümdarı da cezbetmişti. İlhanlı devletin yanı sıra, Batı Afrika'daki Gana, Mali ve Songhay krallıkları, Doğu Afrika kıyılarındaki şehir devletleri, Malay Yarımadası ve Güneydoğu Asya adalarındaki kıyı devletlerinin hükümdarları da Müslüman oldu. Uzak ülkelerden gelen Müslüman tüccarlar ile yerli kadınlar arasında evlilikler, kadınların akrabalık ağları aracılığıyla ekonomik ve siyasi güce erişim imkânı sağlaması ve yerli kültürle ithal kültür arasında aracı işlevi görmesi dolayısıyla, İslam'ın yayılmasında genelde belirleyici rol oynadı.

Herhangi bir toplumsal tabakadan insanlar bu dine geçtiklerinde, genelde önceki dini fikirlerini ve ibadetlerini de bununla birleştirerek sonradan çocuklarına aktardıklarından, İslami inanç ve ibadetin çok çeşitli örnekleri ortaya çıktı. Halk kötü ruhları kovmak ya da hastalıkları iyileştirmek için hem yerel iyi ruhlara hem Müslüman evliyaya yakardıkları ayinler yapıyor, ataları için ev mabetleri tutuyor, dini törenlerde Hindu tanrıları anıyor ya da Süfîler, Hristiyan azizler, bodhisattvalar ve yerel tanrılar için kutsal olan yerlere hacca gidiyordu. Din adamları bu ibadetleri kötülüyor ve ara ara bunları yasaklamaya çalışıyordu, ancak kendilerini iyi Müslüman olarak gören kadın ve erkekler bunların sevap kazandıracağına kesinkes inanıyorlardı. Toplumsal uygulamalar da büyük çeşitlilik gösteriyordu. Araplar ve İranlılar arasında kadınların kamusal alandaki varlığı kısıtlanmıştı ve Güney Asya'da hem İslam hem de Hinduizmin katı bir biçimiyle *-purdah* (perde) adı verilen kadınların toplumdan yalıtımı uygulanıyordu. Ancak bunun

ne esneklikte uygulanacağı ya da ayrıntılı kuralları toplumsal statü ve konuma göre değişiyordu; varlıklı kentli kadınlar genelde en çok izole edilenler olurken, –nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturan– yoksul köylü kadınlar, ailenin erkek üyeleriyle yan yana çalışıyordu. Batı Afrika, Güneydoğu Asya ve Orta Asya bozkırlarında kadınlar çoğunlukla erkeklerden bağımsız ve toplum içinde çalışıyor, sosyalleşiyor ve yolculuk ediyor, bu durum zaman zaman, kadınların faaliyetlerinin daha çok kısıtlandığı bölgelerden gelen tüccar ve âlimleri dehşete düşürüyordu.

İslam'ın yayılması, anavatanındaki siyasi bölünmeyi de yanında taşıdı. Bazıları Şii olan bölgesel hanedanlar, Sünni Abbasi Halifeliği'nden koparak, İspanya, Kuzey Afrika, Mısır ve başka yerlerde kendi Müslüman devletlerini kurdular ve bunlar da birbirleriyle savaşıarak egemen hanedanların yükseliş ve yıkılışlarında etkili oldular. İslam'ı benimseyen Selçuklu Türkleri 11. yüzyılda Abbasi Halifeliği'nin büyük kısmını fethederek, halifeleri, yönetimdeki Türk sultanın kuklaları haline getirdiler ve ardından kendileri de daha küçük devletlere bölündüler. 13. yüzyılda Moğollar akınlarla Müslüman topraklarına ulaştılar ve son Abbasi halifesini öldürdüler. Onları, 1260'ta Suriye'de [Ayn Calut Savaşı'nda], Mısır ve çevresindeki bölgeye egemen olan Memlûk orduları durdurdu. Bu da bu bölümün başında adı geçen Olcaytu ve diğer İlhanlı hükümdarlarını Avrupa'ya ilerlemeye kışkırttı.

Askerler, Köleler ve Toplumsal (Dikey) Hareketlilik

Devletler ve imparatorlukların yükselişi ve gerilemesi bilinen bir hikâyedir, ancak bu süreçler içinde, Müslüman dünyaya ait müstesna bir toplumsal özellik gizlidir. Mısır hükümdarları ve orduları, kökenleri Türk ve diğer bozkır kavimlerinden olan, pek çok Müslüman devlette askeri bir kast oluşturan ve zaman zaman yükselerek askeri olduğu kadar siyasi liderlik mevkilerine de gelen Memlûkler, köle askerlerdi. Dolayısıyla bu kölelik sistemi antik Atina ve Roma'ninkilerden çok farklıydı. 9. yüzyılda Abbasi halifeleri tarafından başlatılan Memlûk sisteminde, satın alınan ya da

savaşta esir düşen gayrimüslim erkek çocukları ve genç erkekler hükümdarın sarayına getirilir ve belli bir sisteme göre eğitilirdi. Köleleri asker yapıp silahlandırmak her ne kadar akılsızca görünse de –nitekim sahiplerine karşı isyan çıkaran Memlûkler olmuştur– bu uygulama, hükümdarın, kendi kabile liderleri yerine yalnızca kendisine tabi olan ve hiçbir toplumsal veya ailevi bağı bulunmayan askerler edinmesini sağlıyordu. Yoğun eğitimin yanı sıra İslam’ı kabul ettikleri takdirde rütbelerini yükseltme ve azat edilme imkânları da olması, askerlerin hükümdarlarına ve birbirlerine olan sadakatini pekiştiriyordu. Darü’l-İslam’ın pek çok bölgesinde, yerel Müslüman hükümdarlar ve yönetimi ele geçirmek için mücadele edenler de, on binlerce mevcutlu ordular oluşturan bu köle askerlere gitgide daha çok bel bağlıyordu.

Mısır’da Memlûkler 13. yüzyıl ortalarında, değişen toplumsal hiyerarşiler kadar ailevi ve cinsel dinamiklerin yarattığı siyasal değişimleri de gösteren karmaşık bir dizi olay sonucunda, ordu kumandanlığının yanında sultanlık unvanına da erişebilir hale geldiler. 1250’de, kendisi de cariyeye olan, sultanın dul eşi Şecerüddür, önceki sultanın başka bir karısından olan oğlunu bir suikastla öldüren Memlûk emirleri tarafından sultan ilan edildi. Şecerüddür’ün başarılı bir hükümdarlık sürdüğü anlaşıyor. Onun saltanatı boyunca Fransa Kralı IX. (Aziz) Louis komutasındaki VII. Haçlı Seferi birlikleri Kahire’ye saldırdıysa da yenilgiye uğratıldı; kral esir alınarak, askeri hazineye giden muazzam bir fidye karşılığı salıverildi. Ancak başta Eyyubi emirleri olmak üzere birçok emir bir kadının sultanlığını tanımadığından, Şecerüddür atabeyi olan İzzeddin Aybeg ile evlenerek onu sultan yaptı. Eşler ve her birine bağlı Memlûkler arasında oluşan güvensizlik ortamı sonucunda Şecerüddür kocasını öldürttü, ancak Aybeg’in hatırasına bağlı kalan Memlûkler onun başka bir kadından olan oğlunu sultan ilan ettiler. Rivayete göre o da Şecerüddür’ü kendisinin ve annesinin cariyelerine dövdürerek öldürttü. Bu uğursuz başlangıca rağmen, art arda gelen Memlûk hanedanları, 1517’de Osmanlılar tarafından mağlup edilene dek Mısır’ı yönettiler ve Memlûkler, 19. yüzyıl başlarındaki bir iktidar mücadelesinde

binlercesi öldürülene dek, Mısır'daki ekonomik ve askeri otoritelerini sürdürdüler.

Şecerüddür'ün hikâyesi, bekleneneği üzere, aslında süslenmesine hiç gerek olmasa da, Mısır folklorunun parçası haline gelip şekilden şekle sokuldu ve gitgide daha masalsı bir havaya büründü. Öte yandan bu hikâye, bazı Müslüman toplumlarda görülen belirgin sosyal hareketliliği vurgulaması bakımından, mutsuz karı koca ve kanlı saray entrikaları masalından çok daha ötededir. Yine başka Müslüman bölgelerde, mevkileri tırmanarak komutanlığa yükselen Memlûkler, devletler de kurdular: Bugünkü İran ve Afganistan'da 11. yüzyılda kurulan Harezmi ve 13. yüzyıl başlarında Hindistan'ın kuzeyinde kurulup, yine erkek rakipleri tarafından öldürülen Raziye adlı kadın sultan tarafından kısa bir dönem boyunca yönetilmiş Delhi Sultanlığı da bunlardandı. Elbette Müslüman dünyasında hükümdar olan kölelerin (hele de kadınların) sayısı çok azdı. Erkek kölelerin çoğu zanaatkâr, tarım işçisi, hizmetkâr ya da rütbesiz asker iken, çok daha fazla sayıdaki kadın köleler aşçı, hizmetçi, dadı, odalık ya da çamaşırcı olarak çalıştırılırdı. Ancak kölelik statüsü nesillerce, hatta bir insan ömrü boyunca dahi sürmek zorunda değildi. Köleleri azat etmek Kuran'da övgüye değer bir davranış olarak görülüyordu ve efendisinin çocuğunu doğurmuş kadın köleler, efendinin ölümünden sonra azat edilebiliyordu. Müslüman babalardan olan çocuklar kendiliğinden Müslüman ve özgür sayılıyordu ve Müslümanlığa geçmek de genelde azat edilmeyi sağlıyordu. Pek çok kölenin çalışma koşulları ağırdı, ancak çok yüksek mevkilere erişmeyi başaranlar çok az olsa da, genelde, getirildikleri kentli ve kırsal toplumlara uyum sağlıyorlardı.

Dolayısıyla Şecerüddür'ün hikâyesi, Müslüman dünyada yaygın bir kölelik modelini yansıttığı kadar, yine bu çağa ait, ondan daha da yaygın bir başka örüntüye de ışık tutmaktadır: Sarayların iktidar ve kültür merkezleri haline gelişi. Bu çağda, Afroavasya'nın bir ucundan diğer ucuna kadar ve Batı yarımkürenin başka birkaç yerinde, hükümdarların etrafında, hizipçi entrikalar, statü atlama, aile ve siyasetin sıkı iç içeliği gibi pek çok özellik bakımından Kahire'deki Memlûk Sarayı'na benzer saraylar ortaya çıkmıştı.

Saraylar ve Saray Kültürü

Antik dünyanın tarım devletleri ve imparatorlukları çoğunlukla irsi hanedanlar tarafından yönetilen monarşilerdi ve MS 500'den sonra kurulan yeni devletler de genelde monarşiydi. Monarşilerle birlikte saraylar ve saraylılar –bir hükümdarın etrafındaki, iktidarı hem icra hem temsil eden, böylece hem pratik hem sembolik işlevleri olan bireyler topluluğu– ortaya çıktı. 500-1000 yılları arasındaki dönemde, daha eskiden bulundukları yerlerin –Çin, Roma, Mısır, Dicle ve Fırat vadileri– yanı sıra, Japonya, Kore, Batı Afrika'nın Sudan ve Gine Kıyısı krallıkları, Müslüman dünyasının sultanlık ve halifelikleri, Moğol hanlıkları, Bizans İmparatorluğu, Batı Avrupa, Güney ve Güneydoğu Asya'nın küçük krallıkları, Mezoamerika'daki Aztek (Meksika) İmparatorluğu ve Andlar'daki İnka İmparatorluğu'nda da saraylar mevcuttu. Dini liderlerin laik hükümdarlardan bağımsız yetki sahibi olduğu Batı Avrupa gibi yerlerde, onların etrafında da saraylar oluştu. Papa'nın Roma'daki ihtişamlı sarayı da bunlardan biriydi. Bölgesel ya da yerel saraylar genelde merkezi sarayın âdetlerini daha küçük ölçekte taklit ediyordu.

Tarım devletlerinde toprak başlıca zenginlik, statü ve güç kaynağı olduğundan –genelde “soylular” ya da “aristokratlar” olarak adlandırdığımız– en büyük toprak sahipleri, seçkin tabakanın tepesinde yer alıyordu; hükümdar da bu gruba dahildi, ancak toprağın çoğu onun olmayabiliyordu. Aristokrat erkekler oğullarına statü ve toprak, kızlarına statü ve bir miktar servet devrediyordu; ancak miras kuralları ve kalıpları değişebiliyordu. Nüfuslar arttıkça ve ekonomiler karmaşılaştıkça, hükümdarlar ve seçkin tabakanın diğer üyeleri, topraklarında yaşayan halktan gelir elde etmek için zorla haraç toplamak yerine, gitgide daha sistematik vergi, kira ve işçilik hizmetleri tahsilatına yöneldiler. Bunu yapmak ve toprakların idaresinin gerektirdiği diğer işleri yürütmek için gereken personel sayısı arttı ve uzmanlık seviyesi yükseldi. Saraylar, bir görevler hiyerarşisi içinde yetkilerin devredildiği, askeri ve siyasi kararların alındığı, ferman ve kanunların çıkarıldığı yerler haline geldi.

Saraylar boyutları, karmaşıklıkları ve yapıları bakımından çeşit çeşit olmakla birlikte bazı benzerlikler de gösteriyorlardı. 13. yüzyılda Kahire’de olduğu gibi, hepsi yoğun bir iktidar ve prestij yarışının merkezleriydi. Memurlar, danışmanlar, saray mensupları, komutanlar, cariyeler, odalıklar ve başka bir sürü görevli, bir itiş kakış içinde birbirine kumpaslar kuruyor ve mücadele ediyorlardı. Saraydaki kimi bireylerin –hükümdarın fiziken korunması ya da eğlendirilmesi, kraliyet hazinesinin denetimi, saray kayıtlarının tutulması– kesin olarak tanımlanmış görevleri varken, diğerleri net bir işlevi olmayan, sırf hükümdar tarafından bahşedilmiş onursal unvanlara ve mevkilere sahipti.

Açıkgöz hükümdarlar ya da yüksek memurlar, stratejik unvanlar veriyor veya feshediyor ve taktiksel nedenlerle de evlilikler yapıyorlardı. Hükümdarın kızı ya da kız kardeşiyle evlenmek ittifaklara fırsat yaratıyor, nüfuzlu yerel soylu ailelerin kadınlarıyla evlilik, bunların hükümdara bağlılığını garantileyebiliyordu. Nüfuzlu erkeklerin aynı anda ya da art arda birden çok kadınla evlendikleri kültürlerde, evlilikler her iki hedefi de sağlayabiliyor ve çoğunlukla hükümdarın değişen amaçlarını yansıtıyordu. Hükümdar eşleri, müstakbel taht adaylarının anneleri konumuna geliyor, bu adaylar (genelde annelerinin yardımıyla) hükümdarın yerine geçmeye ya da en azından verasetlerini güvence altına almaya çabalıyordu. Örneğin, Frank Kralı I. Sigebert (salt. 561-575) bugünkü İspanya’nın Vizigot kralının kızı Brunhilda (yak. 543-613) ile evlendi; Frank kralı –tahminen erkek kardeşinin karısının emriyle– suikasta uğrayınca, Brunhilda oğlu, sonra da iki torunu ve torununun bir oğlu için saltanat naibi oldu; bunların hepsi, aile üyelerinin ve saray görevlilerinin dahil olduğu yoğun saray entrikaları ve kanlı kavgalarla gerçekleşti. Tıpkı Şecerüddür gibi, Brunhilda da efsaneleşti ve Ortaçağ Alman destanı *Nibelungen*’deki aynı adlı karakterin ve Richard Wagner’in buna dayanarak yazdığı opera serisinin esin kaynağı muhtemelen odur.

Her ne kadar pek çok devlet, iktidarı bir nesilden diğerine devretmek için resmi sistemler geliştirmişse de, bunlar çoğunlukla uygulamadan çok ilke düzeyinde kalıyordu ve dünyanın her yerinde,

hükümdarlar, ülkelerinin içindeki ve dışındaki rakiplerine, kendilerinin ve destekçilerinin ne kadar güçlü olduğunu gösterme ihtiyacı duyuyordu. Ayrıca, insanların vergi ödemeleri, oğullarını askere yollamaları, emir verildiğinde yol ve köprüler inşa etmeleri ya da hükümdarın öngördüğü görevleri yerine getirmelerinin gerekliliğini düzenli olarak ispatlamaları lazımdı. Bu yüzden ki, hükümdarlar ve devlet görevlileri, monarkın (erkek veya kadın) fevkaladeliğini, kozmik ve toplumsal düzenle ilişkisini görünür kılan törenler, ritüeller ve başka etkinlikler geliştirdiler. Bu (ya da başka herhangi bir) çağda monarşilerin yaşayabilmesinin nedeni, merkezdeki otoriter ve despotik güçten ziyade, halkın, iktidarın idaresi için yaratılan hiyerarşinin meşruiyetini kabullenmiş olmasıydı. Ayrıca ritüeller, köken mitlerini ve başka ortak gelenekleri yaratıp yineleyerek, hükümdarın tebaasında, bilinçli bir ortak kimlik duygusunu, bir şekilde bütün bir halk oldukları inancını pekiştiriyordu.

Böylelikle saraylar, kültürel üretim ve tüketimin yanı sıra, saray halkının hem hükümdarın cömert saltanatı altında toplumun daha geniş kesimleriyle birlik içinde olduğu görüntüsü verirken hem de onların saray dışındakilerden farklı –ve onlardan üstün– olduklarını göstermelerine aracılık eden törenler ve etkinliklerin yeri idi. Belli yiyecek, giyecek ve davranışlar, kişinin saray yaşamına yakınlığının göstergesi sayılıyor ve daha küçük saraylar ya da seçkinleri taklit etmek isteyen diğer toplumsal gruplar da bunlardan faydalanıyordu. Gelir elde etme stratejileri yağma ve haraçtan, vergilendirme ve kanunlara doğru kaydıkcça, hükümdarlar ve soyluların basit askeri liderler olmakla kalmayıp, aynı zamanda bilgili ve kültürlü olduklarını da kanıtlamaları gerekti. Gitgide kültür, edebiyat ve sanatla daha ilgili hale geldiler ve genelde “saray terbiyesi” tabir edilen kavram böylece doğdu. Bazı hükümdarlar bizzat şiir yazıyor, enstrüman çalıyor, resim yapıyor, dans ediyorlardı ve dünyanın her yerinde, bu sayılanların her biri için hangi formun tercih edileceğini onlar belirliyordu. İleri düzeyde eğitilmiş müzisyenlerin gösterişli saraylarda hükümdarlar için müzik icra ettikleri Bağdat’taki Abbasi Sarayı ve Gine Kıyısı’ndaki Benin Sarayı, müzik merkezleriydi. Güneydoğu Asya’daki Khmer hükümdarları

sanat eserleri, anıtlar ve tapınaklar sipariş ediyorlardı: Çağın en büyük dini yapısı haline gelen, aslen Hindu tanrısı Vişnu'ya adanmış, oyma işçiliğiyle ünlü taş tapınak kompleksi Angkor Wat, bunlardan biriydi. Avrupa'da hükümdarlar ve soylular, şatolarını gitgide daha çok halılar, tablolar ve güzel mobilyalarla doldurmaya, müzisyenler ve şairler tutmaya, âlimlere hamilik etmeye başladılar.

Hükümdar ve maiyeti tarafından icra edilen ritüeller sarayların kimliği ve rolü açısından can alıcı öneme sahipti. Haftalık, mevsimlik ve yıllık periyotlarla yapılan düzenli ayinler ve şenliklerin yanı sıra, askeri zaferler, taç giyme, kraliyet ailesindeki evlilikler, doğumlar, ölümler ve başka birçok vesileyle yapılan özel törenler bunlardandı. Bazıları saray sınırları içinde düzenlenen bu törenlere kabul ve katılım, bir ayrıcalık ve itibar göstergesiydi. Örneğin Bizans'ta ve diğer Hristiyan saraylarında, hükümdar, ailesi, en yakın dostları ve seçilmiş bir azınlık, ilahiler, tütsüler, belli bir koreografi ve standart duaların okunması eşliğinde yapılan planlı performanslar olan haftalık kilise merasimlerine katılırdı. Seçkin etkinliklerden biri de, muazzam miktarda egzotik ithal yiyecekler ve incelikli tariflerle hazırlanmış pahalı yerel lezzetlerle, yüksek mevkilerdekileri ödüllendiren ve yabancı misafirlerde hayranlık uyandıran şölenlerdi. Şölenlerde genelde müzik, dans, tiyatro piyesleri, kukla gösterileri ya da başka eğlencelerle beş duyunun tümüne seslenilirdi. Bunlar, hükümdarla maiyetindekileri birbirine kenetleyen minnet bağlarının kurulduğu armağan sunma etkinliklerine de vesile olurdu.

Diğerleri halka açık kitlesel törenler olup, hükümdar (ya da en azından onun içinde atıyla ilerlediği ya da taşındığı bir engel) binlerce memur, asker ve köleyle görkemli bir kafilе halinde şehri boydan boya geçerken, yüz binlerce insan tarafından görülebilirdi. Bu geçit törenleri yalnızca kraliyet gücünü ve ihtişamını sergilemek değil, aynı zamanda hükümdarla, en tepedekinden en alttakine tebaası arasında bir bağ oluşturmak amacıyla düzenlenirdi. İspanyol gözlemciler, İnka hükümdarının, kozmik düzeni savunan güneşin oğlu statüsüne uygun zümrüt ve altın mücevherler takınarak, rengârenk tropikal kuş tüyleriyle kaplı altın bir tahtın üstünde,



3.2 Çinli saray ressamı Zhang Xuan'ın (712-756) ipek üzerine yaptığı bir resmin sonraki bir kopyasında, imparatorun gözde cariyesinin kız kardeşi Guo Guo, genç bir prensesle ve Tang sarayının diğer üyeleriyle at biniyor. Nispeten basit giyimler ve atların rahvan koşusu, bunun resmi bir tören alayı değil gayri resmi bir bahar gezmesi olduğunu gösteriyor.

Cuzco sokaklarında taşındığını anlatırlar. Kraliyet geçit alaylarına ve şehir ziyaretlerine zaman zaman dinsel, mitolojik ve edebi örneklerden yola çıkarak hükümdarı ve soyunu destansı ve kutsal bir ışıltıyla tasvir eden performanslar eşlik ederdi ve tüm bunların anısı saray kayıtları ve resimleriyle korunur, böylece ihtişamının gelecekte yeniden hatırlanabilmesi amaçlanırdı. Saray memurları ayrıca, hükümdarları, onlardan beklenen cömertlikleri sergilerken göstermeye dikkat ederdi: Örneğin Aztek kayıtları, I. Montezuma'nun (salt. 1440-1469), ülkesinin başkenti Tenochtitlan'ı sel vurduğunda, depolardan 20.000 yük tahıl dağıttığını anlatır.

Saraylar, yazılı metinlerden, ithal gereçlerden, ziyaretçi elçilerden, saraya gelin gelen kadınlardan, cariyelerden ve başka yerleri gezen âlimler, tüccarlar, müzisyenler ve keşişlerden duyup öğrendikleri başka saraylara özgü âdetleri ve değerleri kendilerinininkine ekliyordu. Tang hanedanı (MS 618-918) zamanında Çin'de kurulan saray, Konfüçyüsçü siyasi ideolojisi, Budist dini ilkeleri ve yerel kullanıma uyarlanan Çince alfabeleriyle, Kore'nin Silla (MS 688-918) ve Japonya'nın Nara (710-784) saraylarına örnek oluşturdu. Müslüman orduları 651'de İran'da Sasani hanedanını devirdiler, ancak Müslüman hükümdarlar, hükümdarın yüce statüsünü ve kullarından üstünlüğünü vurgulayanlar başta olmak üzere, Sasani törenleri ve ritüellerini örnek aldılar; yine Bizans imparatorları ve Roma'daki papalar da bunları taklit ettiler.

Saraydakilerin birçoğu, aynı zamanda sarayın dışında da adli, siyasi, askeri ve ekonomik yetkileri olan, toprağın ve orada yaşayan halkın üzerindeki otoriteleri kendilerine hükümdarın kaprisleri ve isteklerinden bağımsız bir güç dayanağı oluşturan toprak sahibi irsi aristokrasilere mensuptu. Bazı yerlerde aristokratlar bu dönemde aslında epey bağımsızdı ve en tepedeki hükümdar, bizzat muktedir olmayıp daha çok sembolik bir figürdü. Örneğin Japonya’da –Japonya’nın en eski yazılı kayıtlarının olduğu MÖ 6. yüzyıldan da önce ülkeyi yönetmeye başlayan– imparatorlar, en önemli tanrıça olan güneş tanrıçası Amaterasu’nun torunları sayılıyordu, ancak asıl iktidar toprak sahibi aristokratların (*daimyo*) elindeydi. Bunlar ve savaşçı birlikleri (*samuraylar*) imparatora sonsuz bağlılık yemini ediyorlardı, ancak imparator nadiren halk içine çıkardı ve imparatorluk mevkiinin sürdürülmesi için bir erkek çocuk babası olmak birincil görevi haline gelmişti (bugünkü Japon imparatorunun doğrudan 6. yüzyıldaki imparatorların soyundan geldiği düşünülürse, imparatorların bu görevde şaşırtıcı bir başarı kazandıkları söylenebilir). 6. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar, Japonya’da çoğunlukla tek bir soylu aile baskındı; her ne kadar bu ailenin mensupları imparatorla asla taht rekabetine girmese de, bunlara *şogun* (başkomutan-baş general) unvanı verilir, önemli kararlarda imparatora akıl verirler, tüm önemli devlet mevkilerine memurların atamalarını yaparlar, orduyu yönetirlerdi ve umuma açık saray yaşamının odağı haline gelmişlerdi.

Bizans İmparatorluğu’nda da Arap, Slav ve Türk orduları 7. yüzyıldan başlayarak gitgide daha fazla toprak ele geçirdikçe, imparatorlar, doğrudan kendi yönetimlerindeki askerlerden ziyade askeri aristokrasiye yaslanmaya başladılar. Bu aristokratlar, isyanlara, suikast planlarına ve saray entrikalarına kalkışarak zaman zaman imparatorluk hanedanlarının yıkılışına yol açtılar; bunlar sonraları İngilizcede, çok entrikalı ve çetrefilli anlamına gelen “*byzantine*” sözcüğünün doğmasına yol açtı. Müslüman devletlerin birçoğunda, otorite resmen sultanın elinde olsa da, asıl iktidar danışmanlarının ve komutanlarının kontrolündeydi. Batı Avrupa’da 5. yüzyılda Roma İmparatorluğu’nun yıkılışından sonra, tek bir

güçlü merkezi yönetim kalmamıştı. Yeni ortaya çıkan daha küçük krallıklar, güçsüz krallara ve çoğunlukla kendi yerel saraylarını koruyan güçlü soylulara sahipti.

İktidarın fiili hayattaki ademimerkeziyetçi ve dağınık yapısına rağmen –ya da tam da bundan dolayı– seçkinlerin hükümdarlarına ya da diğer üstlerine resmi bağlılığını gösterecek çeşitli ritüeller icat edilmişti. Japon soyluları ve samurayları, imparatora sadakat yemini ediyordu; Batı Avrupa’da 10. yüzyıldan başlayarak hükümdarlar genelde soyluların, kendilerini hükümdarın –“hizmetkâr” anlamına gelen Keltçe bir sözcükten yola çıkarak– vasalı haline getiren bir törenle, sadakatlerini halkın huzurunda ilan etmelerini istiyorlardı. Bu tür yeminli hürmet ve sadakat törenleri, daha eski zamanlarda Cermenlerde kabile liderlerine yapılan sadakat yeminlerinden doğmuş ve saray toplumundaki her şey gibi gitgide daha törensel ve karmaşık bir hal almıştı. Vasal, hükümdarın önünde diz çöküp Tanrı ve azizlerin adıyla göreve bağlılığı ve şerefi üzerine yemin eder, hükümdar ise, önceden belirlenmiş sözcükler ve jestlerle, genelde kılıcını vasalın omuzlarına ve başına dokundurmak gibi kendi üstünlüğünü ve yüceliğini fiziken gösterir biçimde vasala dokunarak, ona karşılık verirdi.

Bu çağda saray toplumlarının çoğunda irsi soylular egemen grup olmaya devam ettiyse de, saraylar aynı zamanda daha alt düzeydeki ailelerden bazı kadın ve erkekleri ve –Memlûkler döneminde Mısır’da olduğu gibi– toplumsal kümenin en altından ya da en alta yakın kesiminden de az sayıda insanı barındırıyordu. Dolayısıyla bireyler ve hizipler arasındaki çatışmalar, irsi statü, hükümdarla ailevi ilişkiler, zenginlik, liyakat, resmi eğitim ve fiziki cazibe gibi farklı türden toplumsal hiyerarşiler arasındaki çatışmaların genel çerçevesi içinde sürüyordu.

Örneğin, Tang hanedanı ile başlayarak, Çin’de devlet hizmetine ve emperyal saray bürokrasisine girmek gitgide Konfüçyüsçü klasiklere dayalı sınavlarla gerçekleşmeye başladı. Song hanedanı (salt. 960-1279) döneminde, yüz binlerce genç erkek, meşakkatli ve uzun bir çalışma döneminin ardından bu sınava giriyordu. Aristokratik şecere ve kayırmacılık, saray bürokrasisinin yaklaşık

yarısının ilişkileri sayesinde yükseldiği Çin’de, hâlâ iktidara ve nüfuza ulaşan yolu aşmayı kolaylaştırıyordu, ancak sınav sistemi, bazı liyakatli erkekler için etkin mevkilere yükselmede alternatif bir kanal sağlıyordu. Çin’i örnek alan sınav sistemleri Japonya, Kore ve Vietnam’da da kuruldu, ancak akrabalık bağları ve kişisel bağlantılar önemini korudu ve kısa süre sonra Japonya’da sınavlar kaldırıldı. Bizans’ta, saraya atanmak, meziyetle ya da aristokratik şecereyle değil, imparatorun iltimasıyla oluyordu ve pratikte, nüfuzlu danışmanlardan bir çevre edinmek bunu kolaylaştırılabiliyordu. Güney ve Güneydoğu Asya’nın Hindu saraylarında, dini görevler Brahmanlara veriliyordu, ancak bunun dışında saraylar, katı kastlaşmanın olmadığı yerlerdi ve pek çok gruptan insan, saray hizmetine girerek servet, istihdam, prestij ve statü edinme peşindeydi. Dünyanın diğer yerlerinde de, saraylar sosyal olarak belli bir geçirgenliğe sahipti.

Davranış Adabı ve Romanslar

Yoğun rekabet ve statünün kırılabilirliği saraylılara –ve bilhassa erkeklere– bu zorlu çevrede hayatta kalmak ve yükselmek için gerekli becerileri öğretmeyi amaçlayan, belli bir davranış adabının doğmasına neden oldu. Bu davranış kodlarının bazıları, örneğin Konfüçyüsçülük, sorumluluk ve merhamet gibi etik idealleri temel alsada da, çoğunluğu, konuşma, jestler, giyim, kişisel bakım ve yemekle sergilenen estetik ve kültürel idealler içeriyordu. Bunlar her ne kadar saray maiyeti ve saray hanımefendileri arasında doğsa da, sonunda daha geniş bir çevreye yayılarak pek çok orta sınıf ailede de öğretilen görgü ve davranış kurallarının dayanağı haline geldi. Öte yandan, bu tür davranışları tanımlamak için kullanılan hanımefendice (*ladylike*), centilmence (*gentlemanly*), kibar (*courteous*) gibi sözcükler, bunların saraylı köklerinin kanıtıdır.

Sarayda yaşayanlar –ya da orada bir mevki edinmeyi umanlar– görünümlerine aşırı önem vererek, kendilerini daha cazibeli göstermek için genelde çok uzaklardan ithal edilen kıyafetler ve kozmetik ürünlere bolca para harcıyorlardı. Bu kişilerin edebiyat,

müzik ve sanattan anlamaları, hatta belki bu alanlarda üretken olmaları beklenirdi ve pek çoğu da öyleydi. Çinli saray mensupları, imparatorun ailesindekiler ve bazı imparatorlar şiir ve başka edebi eserler yazıyor, kaligrafi üretiyor ve ipek üzerine resim yapıyorlardı. Hindistan'da hükümdarlar şairlik yeteneği ve diğer kültürel üretim alanlarında yarışmalara maddi destek veriyordu.

Japonya'da özellikle Heian Dönemi (794-1184) boyunca başkent Kyoto'da yaşayan aristokratlar Çin edebiyatını ve felsefesini öğreniyor, şiir yazıyor ve etraflarını güzel tablolar ve eşyalarla çevreliyorlardı. Bunlar, zarafet, ölçülülük, incelik, güzele duyarlılık ve şeylerin gelip geçiciliğine dair bilinci vurgulayan ve inceliksiz, kaba ya da köylü olanı reddeden, *miyabi* diye adlandırdıkları bir estetik ideal geliştirdiler. *Genji'nin Hikâyesi* adlı uzun, karmaşık ve etkili roman, bu idealin en eksiksiz biçimde yansıtıldığı eserdir. Roman, 11. yüzyıl başlarında, imparatorluk sarayında, hırslı bir saray bürokratinin kızı olan imparatoriçe nedimelerinden biri tarafından yazılmıştı. Heian Dönemi'nde Japonya'da kadınlar genelde sırf babalarının ya da erkek kardeşlerinin unvanlarıyla anıldığından, yazarın adı bilinmemektedir, ancak genelde (*Genji*'deki ana kadın karakterlerden biri olan) Murasaki (eskiden babasının unvanlarından olan) Shikibu adıyla anılır. Kitap, kurmaca bir karakter olan, imparatorun yakışıklı oğlu "parlak Genji"nin ve onun gözde cariyesinin çok uzak olmayan bir geçmişteki hikâyesini anlatır. Genji hüznü ve duygusal şiirler yazıp söyler, resim yapar, zarif kıyafetlerle şık törenlere katılır, bir romantik aşktan diğerine salınır ve tüm bunlar hakkında kendi gibi saray mensubu beyler ve hanımlarla uzun uzadıya sohbetler eder. *Genji'nin Hikâyesi* yalnızca saraylı okuyucuyu hedeflemiş ve bu yüzden, Heian Dönemi'nde Çince alfabeyle yazmak eril bir uğraş olduğundan, kadınlara bilhassa uygun görülen bir Japonca hece yazısı olan *kana* ile yazılmıştı.

Adab olarak adlandırılan İslami davranış ve görgü kuralları da nezaket, görgü ve terbiye gerektiriyordu. Bunu gözeten genç aristokratların (Genji kadar olmasa da) iyi giyinmeleri, Arap şiiri, tarihi ve Kuran hakkında bilgili olmaları, vakur davranmaları, zarif hediyeler alıp vermeleri, çeşitli konularda akıllıca ve nük-

teli sözler edebilmeleri beklenirdi. Avrupa’da “Prens’in Aynaları” diye adlandırılan, hükümdarlar için nasihat kitapları ve ideal davranışlarla ilgili diğer rehber kitaplar, genç erkeklere Tanrı’nın onaylayacağı bir yaşam sürmenin, öfkelerini denetlemenin, rakipleriyle başa çıkmanın, güçlü ve etkili konuşmanın yollarını gösteren öğütler veriyordu.

Şiir, düzyazı ve resimlere yansıtılan davranış adabının bazı örneklerinde, romantik aşk soyluluk idealinin bir parçası haline geldi. Genji ve arkadaşları sürekli aşktan aşka koşuyordu. Batı Avrupa’da, Vikinglerin sagaları ya da 12. yüzyıldaki *Roland’ın Şarkısı* gibi erkeklerin savaştaki yiğitliklerini öven destanlar, saray eğlencelerinde popülerliklerini sürdürse de, bunlara *Tristan ile Isolde* ya da *Kral Arthur’un Şövalyeleri* gibi soylu erkek ve kadınların girift aşk hayatlarını anlatan romantik hikâyeler de eklenmişti. 9. yüzyılda Müslüman dünyada, İran, Hint ve Arap kökenli bazı masallar, yeni evlendiği kızları öldüren bir krala art arda ilginç masallar anlatıp sonlarını söylemeyerek tekrar tekrar ölümünü geciktirmeyi başaran Şehrazad adlı akıllı prensesin kralı zekâsıyla alt etmesi hikâyesi çerçevesinde, yazıya geçirildi. *Binbir Gece Masalları* adlı bu eserde, müstehcen bir mizah, sürpriz sonlar ve kendini gerçekleştiren kehanetlerle dolu aşk hikâyeleri, büyücü masalları ve fanteziler yer alıyordu. Bu derleme sonraki yüzyıllarda da sözlü ve yazılı çeşitlemelerle genişlemeye devam etti ve Shakespeare’in olay örgülerinde buradaki unsurlardan yararlanarak, bu masallar Müslüman dünyasını aşarak İngiltere’ye kadar erişmiş oldu.

Antik döneme ait destanlarda, erkekler her şeyden önce krallarına, silah arkadaşlarına ve zaman zaman da atlarına sadakat duyardı ve asıl övgü konusu olan erdemler, sadakat, dostluk ve savaştaki yiğitlikti. Kadınlar olsa olsa kahramanın önüne engel olarak çıkar ya da onu görevinden alıkoyardı. Saray çevrelerinde popülerliği gitgide artan hikâyelerde ise, kadınlar yine birer ayak bağıydı, ancak erkekler kaçınmak yerine bunu arzuluyor ve onlar da yiğitliklerinin yanı sıra yakışıklılıkları ve cazibeleriyle övülüyordu. Bu dönem, pek çok kültürün edebiyatında romantik aşk geleneğinin oluşmasına tanık olmuş, aşkın insanın yüreğini dur-

duran, ayaklarını yerden kesen, kişiyi daha iyi birine dönüştüren, zamanı durduran vb. asil ve karşı konulmaz bir güç olduğu fikri ortaya çıkmıştı. Bu idealleştirme genelde heteroseksüel aşka yönelikti, ancak coşkulu homoerotik şiir de erkek hemcinslere yönelik aşkı olumlu bir biçimde tasvir etti ve Song hanedanı döneminde, Çin’de, Japonya’da ve Kore’de, devlet yetkilileri, aydınlar ve aktörler arasında erkek eşcinsel alt-kültürler ortaya çıktı.

Bu romantik gelenekleri kimlerin yarattığı, bunların bir yerden diğerine nasıl ve neden taşındığı yönündeki sorular, halen yanıtlanmayı beklemektedir. Batı’da, bu kaynaklardan birinin, gerek İspanya’daki Müslüman hükümdarların gerekse Fransa’daki Provence bölgesinin Hristiyan hükümdarlarının saraylarında bulunan Müslüman şairler olduğu anlaşıyor. Kendilerini *troubadour* olarak adlandıran Hristiyan Provence şairleri, bu romantik temaları kapıp, daha sonra Avrupa’nın başka yerlerindeki saraylara götürdüler. Buralarda, Ren Bölgesi’ndeki piskopos saraylarında doğmuş olan davranış ve duyguyla ilişkili saray görenekleri, soylu hanedanları ve şövalyelik erdemlerini yücelten edebiyatla harmanlanarak, geleneğin genelde “şövalyelik” ya da “saray aşkı” olarak adlandırılan Avrupalı bir çeşitlemesi yaratıldı. Bu çeşitlemede, erkek âşık sosyal olarak âşık olduğu kadından daha aşağıdadır; kadının üstün statüsü onu teoride erişilmez kılarak, böylece aşkın saf ve iffetli kalabilmesini sağlarken, erkek, kadının namusu uğruna çok büyük kahramanlıklar gösterir.

Öte yandan, bu etkilenim silsilesi, ne *Genji*’de ne de diğer saray kültürlerindeki şiirler, hikâyeler ve şarkılarda aşkın bu denli önemli yer tutmasını açıklamaya yetmez. Tüm bu saraylardaki şairlerin, cinsel ve duygusal gönül işlerinin gücünü yakından gözlemlemiş ve insanların, özellikle güzel kişiler arasında geçen ve trajik sonla biten hikâyeleri dinlemeye heveslerini fark etmiş olmaları, belki daha iyi bir açıklama sayılabilir.

Kimi yerlerde, bu saraylardaki âlimler ve yetkililer de cinsel cazibenin yıkıcı gücüyle gitgide daha çok ilgilenmeye başladılar, ancak onlar bunu yüceltmekten ziyade, denetim altına almaya çalıştılar. Erkekleri cinsel ayartıdan korumak, evli olmayanları ayrı

tutmak ve ailedeki nizamı korumak için kanunlara, güçlü toplumsal yaptırımlara ve zaman zaman fiziki bariyerlere ihtiyaç olduğu fikrine vardılar. Böylelikle, tam da kadınların hikâye ve şiirlerde daha önemli karakterlere dönüştüğü dönemde, gerçek hayatta kadınlar üzerindeki kısıtlamalar da arttı.

Bu kısıtlamaların birçoğu kadınların hareketini sınırlamaya yönelikti ve bunlar içinde en dikkat çeken, Çinlilerin ayak bağlama göreneği oldu. Kız çocuğunun ayağını bağlamak için, ayak parmakları, ayak kavisinin kemiği kırılana dek, aşağıya, topuğun altına doğru bastırılıyordu. Bu uygulama genelde, çocuk altı yaş civarındayken yapılır, ancak ayağının, arzulanan küçük boyutunu ve ucu sivri “altın lotus” şeklini kadın olduğunda da koruyabilmesi için hayat boyu bağlı tutulması gerekirdi. Pek çok kültürel âdet gibi bu da sarayda, ilk olarak 1000 yılı civarında eğlencelerde gösteri yapan kadınlar ve imparatorun cariyeleri arasında görülmeye başlandı; yaklaşık 1200 yılı civarına gelindiğinde ise, Çin’in kuzeyindeki seçkin ve orta tabakaya ve en sonunda bu bölgedeki tüm sosyal sınıflara yayılmış durumdaydı. Ayak bağlama göreneği açıklanırken, geniş bir dizi etkenden söz edilir: Küçük ayakları ve salınarak yürümeyi erotize eden ve bunları geçmiş özlemiyle bağdaştıran erkek şairler ve âlimlerin fantezileri; Song dönemi Çin’inde erkeksilik idealinin değişime uğrayarak savaşçıdan bilgine evrilmesiyle, ideal kadının *daha* da hareketsiz ve zarif olması beklentisinin doğması; toplumsal ve ekonomik olarak yükseldiklerini kanıtlamaya hevesli ailelerin, kadının emeğinin gerçekteki önemini gizleme arzusu; Çinlilerin bağlanmış ayağı daha fazla doğurganlık yetisi ve daha sağlıklı bebeklerle bağdaştıran cinsel fikirleri gibi. Dorothy Ko, bu açıklamalardan hiçbirinin yeterli olmadığını, ayak bağlama gerekçelerinin bu göreneğin bin yıllık tarihi boyunca değiştiğini ve erkekler ve kadınlar için farklı olduğunu vurgular. Ko, kadınların sırf bu göreneğin kurbanları olmayıp Konfüçyüsçü fedakârlık ve disiplin mefhumunu ve ayak bağlamayla, itibar, evcimenlik, güzellik ve özsaygı arasındaki bağdaştırmayı onların da içselleştirdiklerini belirtir. Dolayısıyla, genelde kızlar için bir tür ergenlik ritüeli haline gelen bu uygulamayla, kızlarının ayaklarını bağlayanlar anneleriydi

ve kadınlar ileride yüksek statülerini sembolize eden zarif nakışlı ayakkabıları yapmak için elbirliğiyle çalışıyorlardı.

Dünyanın diğer yerlerinde de, farklı toplumsal cinsiyet rollerini ve erkeğin üstünlüğünü salık veren ideolojiler, normlar ve kanunlar, erkeklerden olduğu kadar kadınlardan da destek gördü. Yeni erkeklik normları, iffet ve saflık etrafında dönmeyi sürdüren kadın davranış normlarında önemli değişiklikler yaratmadı. Romantik aşk da, bu dönemde ne edebiyatta ne de gerçek hayatta evlilikle birlikte anılmıyordu. Evlilik, toplumsal, ekonomik ve yer yer siyasi bir sözleşme olarak kişisel tutkulara bırakılamayacak kadar önemliydi; çiftler arasında bir seveda gelişirse ne âlâ, ancak bu olmadığına insanlar anlaşılan büyük bir hayal kırıklığına uğramıyorlardı.

İster *Genji*'de ister Kral Arthur hikâyelerinde olsun, romantik aşk, tıpkı diğer davranış idealleri gibi, toplumun seçkin tabakasına ait görülüyordu. Korunaklı saray çevresi dışında kalan halk, tıpkı nezaket, incelik ya da tahsil gibi romantik aşka da yakıştırılmıyordu. Yüzyıllar boyu süren bu yargıya göre, onlarınki, tarihsel kayıtlarda ve şiirlerde sözü edilmeye değmeyen zahmetli hayatlarıydı. Hatta sonraki dönemlerin emek tarihçileri dahi, Ortaçağ köylülerini modern dönemin işçilerine kıyasla ilginçlikten daha uzak buluyordu. Ancak ne kadar küçümseseler de, tüm saraylar, köylülerin sağladığı üretim fazlasıyla geçiniyordu ve muktedir krallar ile devlet yetkilileri bunun farkında olup, bunların miktarını artırmaya ya da en azından sabit tutmaya çalışıyordu. Sarayın dışındaki dünya bazı saraylılara hiç değişmez ve durağan görünmüş olabilir, ancak gerçekte öyle değildi.

Tarımın Yayılması ve Köy Toplumu

Neolitik çağda başlayan ve klasik dönemde devam eden yerleşik tarımın yayılması bu çağda hızlandı ve 1500 yılına gelindiğinde, evcilleştirilmiş bitki ve hayvanlar, Pasifik Adaları, Kuzey Amerika ve o güne kadar orman, bataklık ve kıyı bölgeleri olan yerler de dahil, MS 500'e kıyasla yerkürenin çok daha fazla yerinde bulunuyordu. Hükümdarlar ve resmi yetkililer, insanların el değmemiş



3.3 İnka çiftçileri patates hasadı yapıyorlar. Perulu soylu yerli bir aileden gelen Felipe Guaman Poma de Ayala (1550?-1616) tarafından yazılmış elyazması El Primer Nueva Corónica y Buen Gobierno'dan (Birinci Yeni Kronik ve İyi Yönetim) alınmış bir resim. Guaman Poma İnkalar ve İspanyol fetihlerinin tarihini anlatan kitabının, İspanya kralını reform yapmaya ikna edeceğini ummuştur. Kitap krala hiç ulaşmadı, ama Andlar'daki yaşam hakkında paha biçilmez bir kaynak oldu.

alanlara taşınmaları ve ağaçları keserek, bataklıkları kurutarak, setler çekerek, hendekler ve sulama kanalları inşa ederek toprağı tarıma uygun hale getirmeleri için teşvikler yaratmak suretiyle, genelde buna doğrudan müdahil oluyordu. Kimi zaman bu işlem, köylülerin orduların peşinden ya da önünden gittikleri ya da daha

önce kimsenin yaşamadığı yerlere yollandıkları dış sömürgeleştirme yöntemiyle yapılıyordu. Ayrıca insanların, kendi kararlarıyla, daha önce yerleşilmemiş ya da ekilmemiş topraklara göç etmeye, tarımı uç bölgelere yaymaya, üretimi yoğunlaştırmaya ya da daha verimli veya daha fazla gelir getirebilecek ürünler yetiştirmeye yönelindikleri de oluyordu. Hükümdarlar ve onların vergi memurları genelde gecikmeden bunların peşinden gidiyordu ve toprağın ıslahı için yapılanlar burayı terk etmeyi engelleyecek kadar fazla yatırım gerektirdiğinden, köylüler genelde pek çok tarım bölgesinde bitiveren yeni devletlerde, kiralalarını, vergilerini ve emek katkılarını ödemeyi tercih ediyordu. Böylelikle devletler tarımın, tarım da devletlerin yükselişini teşvik etti.

Pek çok yerde, tıpkı saraylardaki gibi, köyler arasında da benzerlikler mevcuttu. Yerleşik tarım yazıdan çok daha geniş bir alana yayılmıştı ve yazının olduğu bölgelerde dahi köylüler büyük oranda sözlü kültürde yaşıyordu. Anne babalar çocuklarına kendilerinden beklenen işleri nasıl yapacaklarını ve yaşamlarının diğer yönlerini şekillendirecek gelenekleri öğretiyorlardı. İster Hristiyanlık, Budizm ya da İslam gibi evrensel dinler, ister yerel dinler olsun, bu geleneklerin pek çoğunun temelinde tanrılar, ruhlar ve kutsal varlıklar yer alıyordu. Köylüler komşuları ve aileleriyle bir araya gelerek, minnet ve umutlarını ifade ettikleri, doğum, evlilik ve ölüm gibi yaşamın belli başlı geçişlerini kutladıkları, lütuf ve rahmet diledikleri ayinler yapıyorlardı. Tıpkı hükümdarlar gibi, tanrılar ve ruhlar da kudretli ve zaman zaman kaprisliydi, ancak onlar (en azından bazıları) aynı zamanda kendilerine gereğince tapınanları koruyan, cömert hamiler olarak da görülüyordu. Küçük köylerde dahi, görünmez dünyayla özel bir bağlantısı olduğu düşünülen bir kişi –bir şaman, rahip, kâhin, kutsal kişi, “kadın bilge” ya da ruhani güçleri olan bir şef– bulunurdu. Bu kişi görünmez dünyanın isteklerini köylülere, onlarınkini de diğer tarafa iletme için yapılan ayinlerle meşgul olur, bu uzmanlık işinin karşılığında yiyecek ve diğer yaşamsal ihtiyaçları karşılanırdı; ancak daha küçük ve yoksul köylerde onlar da zaman zaman toprakla uğraşırdı.

Saraylılar ve âlimler genelde köylüleri aralarında farklılıkların olmadığı bir kitle olarak görüyordu, ancak aslında toplumsal ve cinsiyetçi ayrımlar iş ve mülk edinme de dahil, köy yaşamının pek çok çehresine nüfuz etmişti. Erkekler ve erkek çocuklar genelde yeni arazileri temizleyip büyük setler inşa ediyor ve toprağın sürülmesi için büyük hayvanların kullanıldığı bölgelerde, toprağı sürme, öküzlerin ve atların bakımı işleriyle uğraşıyorlardı; tohum ekme, otları temizleme ve ekinleri biçme işine küçük çocuklar da dahil herkes katılıyordu. Tarımın yalnızca insan emeğiyle yapıldığı yerlerde, ürünün büyük kısmını kadınlar yetiştiriyor ya da bu iş her iki cinsiyet arasında paylaşılıyordu. Çin ve Müslüman dünyanın bazı kesimleri de dahil, kadının toplumdan yalıtılması gerektiğine inanılan kültürlerde, köyün sosyal piramidinin en tepesindeki kadınlar işlerinin çoğunu bir ev ya da kampın duvarları arasında yerine getirirken, hanedeki erkekler, kadın ve erkek köleler ve hizmetçilerle birlikte, dışarıdaki işleri yürütüyordu. Tarım toplumlarının çoğunda, toprak mirası sistemi kızlara karşı erkek evlatları kayırıyordu; yine de erkek evladın olmadığı durumda, kız evlatlar toprağın yakın ailede kalmasını sağladığından, kimi zaman daha uzak erkek akrabalara tercih ediliyordu. Kadınlarla erkeklerin hayatlarının birbirine en benzer olduğu kesim, köy toplumunun en alt tabakası olup, tarihçiler bu olguyu “sefalette eşitlik” diye adlandırmıştır.

Her ne kadar –bazı toplumlarda şayet varsa hükümdarın da dahil olduğu– soylu seçkinler, kendi denetimlerindeki topraklardan vergi ve kira talep etseler ve zaman zaman işleri yürütmek üzere buralara görevliler atasalar da, pek çok yerde, köylerin ekim zamanları, ürün rotasyonu, sulama sistemlerinin bakımı, ormanlar, otlaklar ve köyün ortak mülkiyetindeki diğer arazilerin kullanımı gibi meseleleri yöneten özyönetim kurumları gelişmişti. Bu yerel komünal organlar aynı zamanda devletin daha yüksek kademeleriyle de ilişkileri yürütüyor, bu yüksek mevkilere karşı özerklikleri, ya da kabilesel otoriter yapılanma ile ne şekilde uyum sağladıkları, mekâna ve zamana göre değişim gösteriyordu. Yeni tarım teknikleri, salgın hastalıklar, iklim değişikliği ve yeni inanç sistemlerinin doğuşu gibi kültürel gelişmeler de köy kurumlarının yapısını etki-

liyordu. Tıpkı en tepedeki iktidar organları gibi, bu komünal organlar da hem dayanışma hem hiyerarşiyi teşvik ediyordu. Bunlar köyün tamamını temsil ettikleri halde, genelde yalnızca erkek hane reislerinden oluşuyor, daha genç yaştaki oğulları, kadınları, top-raksızları, hizmetkârları, köleleri ve yabancı görülen farklı grupla-rın mensuplarını dışlıyordu.

Köy otoriteleri genelde tarımsal verimi olabildiğince artırmaya çalışırdı ve uzmanlar, büyümenin böyle ön plana çıkarılması do-layısıyla, bugünkü çevre krizinin köklerinin bu çağın köylülerinin kararlarına dayandığı görüşündedir. Örneğin biyocoğrafyacı Jared Diamond, Grönland'daki Viking yerleşimleri, Amerika'nın gü-neybatısındaki Anasazi kasabaları, Maya şehir devletleri ve Rapa Nui'deki (Paskalya Adası) Polinezyalı yerleşimleri gibi bu çağın bazı tarım toplumlarından yola çıkarak, toplumların, çevreyi aşırı sömüren uygulamaları sürdürme kararları ve katı toplumsal ahlaki korumalarıyla “yıkılmayı seçtiklerini” savunur. Bu yıkım senaryo-suna ikna edici argümanlarla karşı çıkan bazı arkeologlar, antro-pologlar ve tarihçiler ise, bu toplumların halklarının aptal ve dar görüşlü değil, çevresel değişimler karşısında olağanüstü dirençli ve esnek olduklarını söyler. Onlara göre, “toplumları” ortak kaderi tayin edecek kararlar alan yekpare yapılar olarak görmek, kendi içlerindeki toplumsal ve siyasi giriftlikleri ile çatışmaları göz ardı ettiğinden, durumu aşırı basite indirgemektir.

Zaman zaman, toprak kullanımına dair bu tartışmalar dinsel ve kültürel meselelere işaret eder: Yahudi-Hıristiyan geleneği, pek çokları tarafından doğanın sömürülerek ve dikkatsizce kullanımını teşvik edici görülürken, insanın toprakla olan bağlarını öne çıkara-n Amerikan yerlisi dinlerinin, çevre üzerinde pek büyük kalıcı etki bırakmayan, sürdürülebilir geçim stratejilerine yol açtığı dü-şünülür. Yine bunlara da karşı çıkan görüşler mevcuttur: Hıristi-yanlıkta “doğa kitabı”^{*} uzun süre ilahi aydınlanmanın en önemli kaynaklarından biri olarak görülürken, Kolomb öncesi Amerika kıtasındaki arayıcılık ve tarımın flora ile faunanın oluşumuna çok

* Ortaçağ'da Katolik dünyada ortaya çıkan ve doğanın bilgilenecek için okunacak bir kitap olduğu konusundaki felsefi ve dini anlayış – ç.n.



Harita 3.2 1492'den önce Amerika kıtası.

çarpıcı etkileri olduğu gitgide daha çok kabul görmektedir. Her iki tartışmada da, tüm tarafları destekleyen kanıtlar bulmak mümkündür, ancak çoğu uzmanın hemfikir olabileceği gerçek şudur ki, bu çağda insanların doğal kaynakları ellerinin altındaydı. Toprağın ve kaynakların nasıl kullanılacağına dair kararlar alanlar, bugünkünün tersine, genelde o toprağın üzerinde ya da yakınlarında yaşayanlardı ve kararları da ancak o bölgeyi etkiliyordu.

Yeryüzünün her yerinde köy yaşamında ve sosyal yapılarıdaki benzerliklerin yanı sıra, yeni geçim stratejilerinin benimsenmesiyle kendi içinde de değişen, bölgesel farklılıklar da mevcuttu. Kuzey Amerika'da ticaret ağları, mısır tarımını, Mezoamerika'dan Güneybatı'ya, Mississippi ve Ohio Nehri vadilerine ve ardından MS 1200 yılı itibarıyla Atlantik kıyılarına taşıdı. Güneybatı'da halk ayrıca agave ve pamuk gibi çöl mahsulleri yetiştiriyor, büyük kumtaşı blokları ve taş yontmacılığıyla, kalın duvarlı evler inşa ediyordu. Düzlukların tanınımında ve doğudaki ormanların içlerine uzanan bölgelerde, insanlar çalılık ve ağaçların büyümesini dizginlemek, böylece bizon, elk ve geyiklerin otlaklarını genişletmek için, sürekli ormanaltı bitkilerini yakıyordu. Bu hayvanlar evcilleştirilmemişti, ancak bu yakma işlemi sonucu sayıları ve çeşitleri epeyce arttı ve otlak alanlarının görüş alanını genişletmesi avlanmayı kolaylaştırdı. MS 600 yılı civarında, mızrak yerine ok ve yay kullanımının gitgide artması da eklenince, yakma işlemi büyük av hayvanlarını daha sağlam bir besin kaynağına dönüştürdü. Orta kesimlerdeki akarsu vadilerinde, halk yakma ve diğer teknikleri kullanarak, mısır ve başka mahsullerin ekimi için hektarlarca alan açtı ve ölüleri gömmek, törenler yapmak ve evler kurmak için höyükler inşa etti. Değerli zanaat ürünleri ve ölüye refakat etmesi için kurban edilen kişilerle dolu gömütler, Mississippi höyük kültürünün hiyerarşik olduğunu ve yönetimin gitgide daha merkezileştiğini düşündürmektedir. Akrabalık anaerki örgütlenmişti, ancak bunun bu dönemde daha eşitlikçi bir toplumsal cinsiyet örgütlenmesi getirip getirmediğini söyleyebilmek güçtür. 1500 yılına gelindiğinde, Kuzey Amerika'nın orta kesimindeki nehir yataklarında ve doğu kıyıları boyunca, mısır, fasulye ve balkabağı tarlaları, meyve ve fındık bahçelerinin içinde, hepsi toprak ve keresteden duvarlarla çevrili çok sayıda evin bulunduğu büyük, yerleşik köyler mevcuttu. Bunların en büyüğü, Mississippi ve Missouri nehirlerinin kavşağının yakınlarındaki Cahokia idi; en kalabalık olduğu 13. yüzyılda burası höyükler, meydanlar ve evlerden oluşan bir kompleksin yaklaşık 14 kilometrekarelik bir alana yayıldığı, muhtemelen 40.000 nüfuslu bir şehirdi.

Pek çok farklı iklim için farklı mısır türleri geliştirilmiş olsa da, mısır, yüksek rakımlarda yetiştirmesi zor bir üründü. Dolayısıyla And Dağları yöresinde, alçak bölgelerde mısır ekilirken, daha yüksek rakımlarda çeşitli patates türleri yetiştiriliyordu. Dağ yamaçlarında toprak kaymasını engellemek ve tarım ürünleri için kullanılabilir arazi miktarını artırmak üzere köylüler, genelde daha dik bayırlara taş istinat duvarları ile ayrılmış yükseltiler (taraçalar) ve yanı sıra suyu tarlalara taşımak için sulama kanalları ve hendekler inşa ediyordu. And yöresi kültürlerinin çoğunda aileler, 16. yüzyıldaki İspanyol istilasası zamanında, çiftçilik faaliyetleri ve ritüelleri elbirliğiyle yürüten akraba grupları olan *ayllu*'lar içinde örgütlenmişlerdi. Toprak, paralel akrabalık ilişkileri üzerinden, bireylerin değil, *ayllu*'nun malı oluyordu; toprak, su ve sürü gibi zenginlikler kadınlara annelerinden, erkeklere ise babalarından devroluyordu. *Ayllu* grupları iki yarıya bölünmüştü; biri genelde savaşa bağdaştırılan, daha yüksek ve daha prestijli olan *hanansaya*, diğeri ise daha aşağı ve itibarsız olan *hurinsaya*. İnka fetihlerinden sonra, her iki yarıdan ve tüm *ayllu*'lara mensup insanlar, Cuzco'daki merkezi yönetime, toprağı işleme, yol inşası, dokumacılık ve askerlik hizmetinin de dahil olduğu işçilik hizmetleri vermek zorunda kaldı.

Mısır, sıcak ve nemli iklimlerde de pek kolay büyümmez. Dolayısıyla Amazon ormanlarında, pek çok yöntemle pişirilebilen bir kök bitkisi olan manyok, temel gıda haline geldi ve meyve, yemiş, çeşitli palmye türleri gibi başka ürünlerle birlikte ekilerek, yağmur ormanını en azından kısmen insan kontrolündeki bir peyzaja çevirdi. Örneğin halk, şeftali palmyelerini evcilleştirip meyve üreterek, çekirdeğinden un yapıp, çekirdeğin içini çiğ olarak yiyor ve suyunu fermante ederek biraya dönüştürüyordu. Amerika'nın dört bir yanında, insanlar köpekleri evcilleştirdi, ancak yerli hayvan türlerinin hiçbiri, Asya ve Avrupa'da atlara, öküzlere ya da mandalara yapıldığı gibi dizginlenmeye imkân vermediğinden, tüm tarım işleri insan gücüyle yapılıyordu. Daha sonraki tasvirler ve çizimlere bakılırsa, ürün yetiştirme işinin çoğunu kadınlar yapıyor, ya da cinsiyete dayalı işbölümüyle, her iki cins ortaklaşa çalışıyordu.

Sahra-altı Afrika'da Bantu dili konuşan topluluklar, ormanlık, savan ve dağlık bölgelerin içlerine doğru göç etmeyi sürdürerek, demir aletler ile tatlı patates ve sorgum gibi ürünleri buralara getirdiler. Doğu Afrika'da bunlara, Hint Okyanusu'nu aşarak gelen Avustronezyalı göçmenlerin Asya'dan getirdikleri muz ve plantin de (bir tür muz) eklendi. Toprak kalitesi düşük olduğundan ve gücünün yanı sıra gübresinden de faydalananılan koşum hayvanları hastalıklar yüzünden pek çok tropikal bölgede yaşayamadığından, çiftçiler, genelde toprak verimsizleştğinde ya da nüfus artışı bunu gerektirdiğinde, yeni alanlara taşınarak değişken tarım uyguluyordu. Köylerin oluşturduğu ağlar kabilelerin, dini toplumların ve yaş gruplarınıninkiyle (genelde yaşam safhalarını tanımlayan ritüellerden birlikte geçmiş, yaklaşık aynı yaştan insanların oluşturduğu gruplar) iç içe geçerek, köyleri aşip onları diğerlerine bağlayan karmaşık bir ilişkiler şebekesi yaratmıştı.

Hint Okyanusu'nu aşip batıya doğru giderek Afrika'ya varan Avustronezyalılar, yanlarında evcil ürünler ve hayvanların yanı sıra aileleri, tohumları ve dini eşyalarıyla birlikte MÖ 1500 civarından itibaren doğuya doğru giderek, Pasifik Adaları'na vardılar. Yerleşim amaçlı bu yolculuklar, gitgide Pasifik'in daha ilerilerine uzandı. Ancak radyokarbon tarihleme daha güvenilir ve yaygın hale geldikçe, bu yolculukların tarihleri bugünlerde tekrar gözden geçirilmektedir. Yakın zamanlı araştırmalar Samoa'nın MÖ 800 civarında kurulduğunu, ancak daha sonra buraya seyahatlerin uzun süre durduğunu ve ancak MS 800-1000 civarında, muhtemelen nüfus artışı, uzun yolculukları olanaklı hale getiren büyük çift cidarlı yelkenlilerin icadı ve siyasi liderlerin keşif ve sömürgeleştirme kararları almalarıyla yeniden başlatıldığını düşündürüyor. Denizcilerin Doğu Polinezya'nın en uç adalarına dağılarak, okyanus açıklarında 2.000 milden fazla yol katettikleri ve yıldızlara, güneşe, akıntılara, rüzgâr rejimlerine ve kuş rotalarına göre ilerleyerek, kuzeyde Hawaii, doğuda Rapa Nui (Paskalya Adası) ve güneyde Auckland Adası'na eriştikleri 13. yüzyılda özellikle bir hızlanma yaşanmış olabilir. Adaların yerleri belirlendikten sonra, gemiciler, palmiye yapraklarından ve papirüsten yapılan, adalar arasında ge-



Harita 3.3 Pasifik'e yerleşilmesi.

miyle yolculuk için gereken süreyi gösteren gemici haritaları da kullandılar. 1500 yılına gelindiğinde Pasifik'teki yaşamaya elverişli adaların hemen hepsinde insanlar yaşıyordu ve yanlarında tatlı patates (yam), kolakas (kulkas), muz, hindistancevizi, yerelması ve ekmek meyvesi gibi ürünlerin yanı sıra domuz, tavuk, köpek ve (farkında olmadan) fare getirmişlerdi. Bazı adalarda yerleşimciler ekinler için taraçalar ve kanalların yanı sıra, içinde balıkların yemesi için bitkiler yetiştirdikleri ve sonra da dalyan çitleri ve ağlarla onları kolayca yakaladıkları suni balık göletleri kurdular.

Polinezya toplumu irsi şeflerin yönetimindeki kabileler halinde örgütlenmişti ve pek çok adada toplumsal gruplar arasında keskin ayrımlar mevcuttu. Örneğin Hawaii'de, şeflerin oluşturduğu en üst toplumsal tabaka (*ali'i*), rahipler, kâhinler, şifacılar ve meslek sahiplerinden oluşan bir seçkinler grubu (*kahuna*), geniş bir avam tabakası ve paryalar grubu arasında ayrımlar oluşmuştu. Bu gruplar arasındaki ilişkiler, bir hükümdara fazla yaklaşmanın *kapu*, yani günah ya da kısıtlı olması gibi (*taboo* –tabu– sözcüğünün kökeni de budur) ağır dinsel yaptırımlar getiren bir davranış hukukuyla kurallara bağlanmıştı. Erkeklerle kadınlar arasındaki temasların da *kapu* kuralları vardı. Erkeklerle kadınların birlikte yemek yemesi ya da karşı cinsten birine yemek hazırlaması yasaktı; kadınlar, domuz, muz, hindistancevizi ve bazı balık türleri gibi pek çok yiyeceği yemekten men edilmişti. Polinezya Adası'nın diğer toplumlarının da, en az kraliyet saraylarındakiler kadar karmaşık, yasaklı ve belirli davranış kodları vardı, ancak bunların nasıl ve ne zaman ortaya çıktıklarına dair net bir bilgimiz yok. Daha sonraları kaydedilen uygulamalara bakılırsa, Okyanus kültürlerinin pek çoğu, yaşça büyük erkeklerle erkek çocuklar ya da şaman olarak görülen kişiler arasındakiler gibi hemcinsler arasında bazı tür ilişkileri onaylıyordu.

Soğuk ve yağmurlu Kuzey Avrupa'da, öküzlerin çektiği ve killi toprağa uygun olan ağır sabanın kullanımına başlanması, tarımın, hafif Akdeniz sabasının ulaşmadığı bölgelere yayılmasını sağladı. Burada insanlar, bitişğinde hayvanların kalacağı yerlerin olduğu küçük evlerde yaşıyorlardı; köyler geniş otlakların içine kurulmuş-

tu ve her ne kadar aileler otlaklar içindeki kendi arazilerini işlemler de, ihtiyaç duyulan öküzler çoğunlukla ortaklaşa besleniyordu. Hane halkı genelde bir evli çift, onların çocukları (üvey çocuklar da dahil) ve belki bir-iki akrabadan oluşuyordu; insanların görece geç yaşta, eşlerin her ikisinin ev kurmak için eline bir miktar miras ya da servet geçtiğinde evlendikleri, neolokal (evlenen çiftlerin ayrı ev kurduğu) bir model söz konusuydu. Güney ve Doğu Avrupa’da büyük aileler daha çok aynı hanede ya da birbirine yakın yaşıyor ve bilhassa kadınlar daha erken yaşta evleniyordu.

Avrupa’nın mevcut köylerinin civarındaki ormanlar, bataklıklar ve kıyı bölgelerine yeni köyler kuruldu, ancak 12. ve 13. yüzyıllarda ayrıca toprak, yiyecek ya da iş bulabilmek için Avrupa’nın bir köşesinden diğerine göç eden çok sayıda insan da oldu: İngilizler İskoçya ve İrlanda’ya, Almanlar, Fransızlar ve Felemenkler Polonya, Bohemya ve Macaristan’a, Hristiyanlar Müslüman İspanya’ya göç etti. Uzaklardan gelen bu göçmenler, yerli halktan farklı bir dil konuşuyor, farklı gelenekler, âdetler ve hukuku gözetiyor ve bazıları da farklı bir dine tapıyordu. Bu dönemde Latince yazan tarihçiler *gens* (ırk ya da kabile) ya da *natio* (tür ya da soy) bakımından farklılıklardan söz eder: Bugün bunları “etnik” farklılıklar olarak adlandırabiliriz. Göçmenler ağırlıkla erkeklerden oluştuğunda, çoğunlukla yerli kadınlarla evlilikler yapıyorlardı, ancak kadınların da göç ettiği durumda ve hatta bazen göçmenlerin çoğu erkek olduğunda dahi, yabancılarla evlilikleri yasaklayarak gruplar arasındaki ayrımları korumaya çalışan kanunlar çıkarıldığı oluyordu. İrlanda’daki 1366 tarihli Kilkenny Yasası’yla, İrlanda’yı yönetimleri altına almaya çalışan ve İrlandalılara kanuni kısıtlamalar getiren İngilizler, İngiliz göçmenlerle İrlandalılar arasında evliliği tümüyle yasaklayarak, insanların hangi gruptan olduğunun ilk bakışta görülebilmesi için, İngiliz halkının (İrlandaca değil) İngilizce konuşması, İngiliz kıyafetleri giymesi ve İngiliz usulü (eyer takarak) at binmesi zorunluluğu getirdiler. Bu tip kanunlar, uygulamada çelişkiler gösterebiliyordu –ve siyasi avantaj sağlayacak evliliklerin her soydan insanla yapılabilirdiği üst sınıflara asla uygulanmıyordu– ancak bunlar, bazı farklılıkların sırf âdetler ya

da dil meselesi olmayıp, örneğin “Hristiyan kanı” ya da “İngiliz kanı” gibi bedenden kaynaklandığı yönünde gitgide güçlenen bir anlayışa katkıda bulundular.

Güney, Doğu ve Güneydoğu Asya’da tarımın yaygınlaşması da, yine ortak kimlik bilincine ve halihazırda oralarda yaşayan halktan farklı geleneklere sahip etnik grupların yeni bölgelerde yoğunlaşması ve yeni bölgelere göçünün bir bileşkesiydi. Gerek eski sakinler gerek göçmen köylüler ormanlara, bataklıklara ve kıyı arazilerine setler çekip buraları düzleyerek, düzensiz yağışlara pek ihtiyacı kalmayan sulak çeltik tarlalarına dönüştürdüler. Köylüler, yılda iki kez ürün almak için pirinç fidelerini bir tohum yatağında büyütüyor, daha sonra bu fideleri suyla kaplı araziye dikiyorlardı. Bu, ailenin tüm üyelerinin çalışmasını gerektiren, son derece yoğun işgücü isteyen bir işlemdi. Yiyecek arzının artmasına katkı sağlayan bu yöntem, Çin nüfusunun ikiye katlanarak 8. yüzyılda yaklaşık 50 milyondan 12. yüzyılda yaklaşık 100 milyona yükselmesine yol açtı ve diğer yerlerde de nüfusu artırdı. Özellikle Çin’de, köylüler ayrıca şeker, çay, (ipekböceklerinin yapraklarını yemesi için) dut ağacı ve pamuk gibi endüstri bitkileri de yetiştiriyor ve köydeki evlerde kadınlar ipekböceği yetiştirip ipek iplik eğiriyor, kumaş dokuyorlardı. Bu ev işletmelerinden gelen kazançlar, kiralara ve vergilerin –giderek aynı değil nakdi olarak, bakır sikkelerle– ödenmesinde ve kömür, çay, yağ, kap kakak ve başka tüketim malları satın almakta kullanılıyordu. Aileler genelde birden fazla kadınla evlenebilen en yaşlı erkeğin yönetimindeydi ve büyük aileler çoğunlukla aile yerleşkelerinde bir arada yaşıyordu. Ailenin yaşlı üyelerine saygı gösterilip itaat ediliyor ve ölümlere hürmet ediliyordu.

Tarım neredeyse küresel denebilecek kadar geniş yayılma kaydetse de, rakipsiz değildi. Yeni dayatmaları kabullenmeyenler de oldu ve bazı yerlerde insanlar tarımı yaymak için değil, yerleşik tarımdan kaçmak için göç etti. En iyi bilinen örnekleri Güneydoğu ve Güney Asya’da yaşanan bu süreçle, bazı insanlar engeli ve ücra bölgelerde kalarak ya da buralara göç ederek, geçici tarımla işledikleri küçük arsalarda kök ve sebze yetiştirdiler ve buna ilaveten, toplayıcılık, avcılık ve balıkçılık yaptılar. Kibar ke-

simlerden eleştirmenler, bu tip “orman halklarının” köylülerden de geri, ilkel barbarlar olduklarına hükmettiler, ancak bu daha göçebe yaşam tarzının kimi örnekleri, basit bir geri kalmışlıktan ziyade bilinçli bir tercihti.

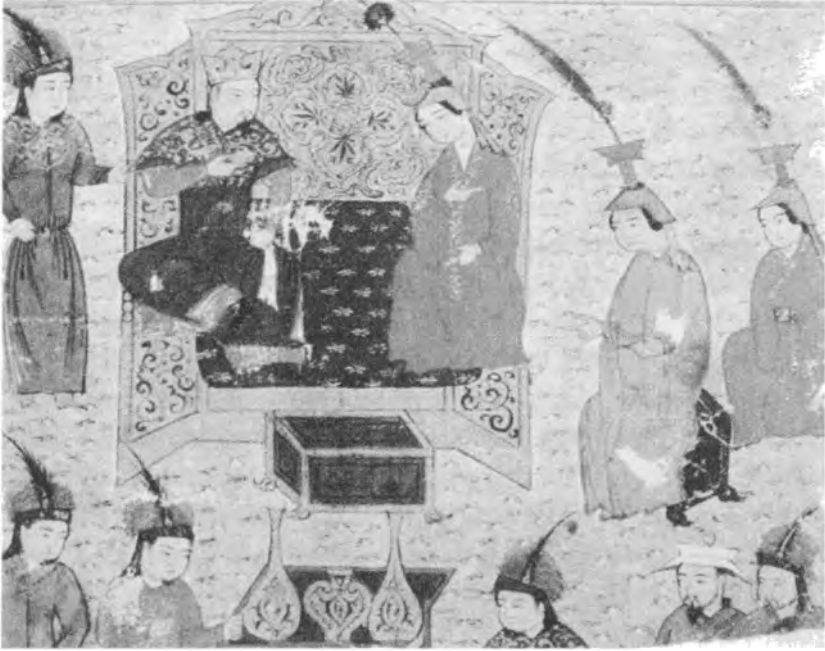
Bazı çevresel koşullarda, arayıcılığın ana geçim stratejisi olarak kalması, insanların tarım ya da hayvancılığı bilfiil reddetmelerinden değil, hava sıcaklığı, yağış miktarı ve arazinin topolojisinin buna engel oluşturmamasından kaynaklanıyordu. Bugünkü İskandinavya ve Rusya’da, bazı Sami halklar arasındaki rengineyiği yetiştiriciliği bir yana bırakılırsa, arayıcılık Asya, Avrupa ve Kuzey Amerika’da, kuzey kuşağındaki kutup-altı orman, tayga ve tundralarda yaşam biçimi olmayı sürdürdü. Burada İnuitler gibi halklar taş, kemik, deri, sinir, fildişi ve boynuzdan yapılmış aletlerle kara ve deniz memelileri, kuş ve balık avlıyordu. Arayıcılık, bazı tropikal ormanlar, çöl ve yarı çöl bölgelerle dağlık bölgelerde de devam etti. Avustralya’daki halkların çoğunluğu avcı-arayıcıydı, ancak Avustralya’nın güneydoğusunda yaşayan Guditjmara halkı, yılan-balığı yetiştirmek için, Hawaii’nin balık göletlerine benzer göletler, kanallar ve dalyan çitlerinden oluşan bir sistem kurmuş, bununla yerleşik bir cemaati besliyordu. Avustralya’nın dört bir yanında, erkek ve kadınların toplanıp, törensel ayinlerle şarkı söyledikleri, dans ettikleri ve müzik aletleri çaldıkları, mal, fikir ve eş alışverişi yaptıkları kutsal mekânlar vardı. Arayıcılık, tarımın geçindirebileceği kadar bir nüfusu geçindiremiyordu; bu çağda Avustralya’nın toplam nüfusuna dair hesaplamalar, 250.000 ile 750.000 arası bir sayı verir ki bu da yaklaşık olarak dönemin tarım devletlerindeki büyücek bir şehrin nüfusu kadardır.

Yaylacılar (Göçebe Çobanlar)

Kimi insanlar tarım devletlerine karşı göç ederek direniş gösterirken, kimileri askeri direnç gösterdi, zira bu dönem, atlı göçebe çobanların, Avrasya’nın uçsuz bucaksız arazilerinde egemenliklerini yaydıkları bir dönemdi. Bu göçebe akınları, Hunların (Xiongnu) ve Ak Hunların 5. yüzyıldaki istilaları ile başladı, çeşitli Türki

halkların ve ardından 13. yüzyılda Cengiz Han (bu onun ismi değil unvanıydı ve “evrenin hükümdarı” anlamına geliyordu) liderliğindeki Moğolların ve onun oğullarıyla torunlarının çok sayıda seferiyle devam etti. Cengiz Han, askeri liderlik yeteneğini, gözü pek kişiliği ve diplomasideki kurnazlığıyla birleştirmişti. Makaralı yaylarla at sırtında savaşan ve ortak askeri taktiklerle düşmanlarını alt eden gezgin grupların liderliğinde, düşmanlarına karşı psikolojik stratejiler uygulayarak, kendine boyun eğenlerin canını bağışlıyor, ancak direnç gösterenleri kadın çocuk demeden acımasızca öldürüyordu. Moğol orduları şehirleri yerle bir ederek yüz binlerce insanı katletti. Ordular ilerledikçe, Moğollar yol ve köprüler inşa ediyor, silahları ve bunları yapanları ele geçiriyor ve mancınık gibi yeni taktikleri öğrenip, fetihlerini ilerletmek için gereken altyapıyı hazırlıyordu. Bu göçebe akınları ancak 15. yüzyılda, gaddar ve karizmatik Türk fatih Timur’un (Timurlenk) kurduğu imparatorluğun yıkılmasıyla son buldu. Bu göçebe çobanların çoğunun kökeni Orta Asya bozkırlarıydı, ancak Muhammed’in fetih ordusunun da çoğu atlı göçebe Bedevilerden oluştuğundan, bazı tarihçiler, İslam’ın ilk yayılışını bu çerçevede ele alır.

Tarımcılarla hayvancı bozkır göçebeleri arasındaki çatışmalar bu dönemin önemli olaylarından, ancak göçebeler, ticaret yapabilecekleri, yağmalayabilecekleri ve vergi alabilecekleri yerleşik kültürlerle muhtaçtı. Moğollar, küçük bir nüfusa rağmen, egemenlikleri altına giren bölgelerden elde ettikleri –gerek beşeri gerek maddi– kaynakları tümüyle seferber ederek, dünyanın gördüğü en büyük kara imparatorluğunu yaratmayı başardılar. Cengiz Han’ın kendisi, ölünceye kadar yeni topraklar fethetmeye devam etti, ancak ilerledikçe, gelir akışını devam ettirecek idari ve ekonomik yapıları kurmaları için ardında adamlarını ve memurlarını bıraktı. Onlar bu iş için esas olarak, Moğol destekçisi yerli halkla işbirliği yapıp, halihazırdaki kurumları üretim ve ticareti teşvik edecek şekilde dönüştürdüler. Bazı komutanlar, Kuzey Çin’in tamamının fetihte ihtiyaç duyulan atlar için otlığa dönüştürülmesini önerdiyse de, yerel yetkililer, çiftçi ve zanaatkâr aileler tarafından üretilen tahıl, ipek ve diğer malları vergiye bağlamanın çok daha kazançlı



3.4 Cengiz Han'ın en küçük oğlu Toluy Han (1192-1232) ve karısı Sorgaktani Beki (Hatun) (yak. 1198-1252) saray efradıyla birlikte, Reşidüddin'in Câmîü't-Tevârih'inin bir 14. yüzyıl kopyasından. Sorgaktani Beki, Nasturi Hristiyanı ama diğer inançların dini kurumlarını da destekledi ve Çin'deki Kubilay da dahil dört oğlunun Moğol devletlerinin hükümdarları olmasını sağladı.

olacağı konusunda Moğol liderleri ikna ettiler. Moğollar, işgücüne ihtiyaç duyduklarını düşündükleri çiftçi, zanaatkâr, gösterici, rehine, asker ve diğer yüz binlerce kişiyi zorla çok uzaklara sürdüler ve kalanların da kendiliğinden yer değiştirmesiyle, tüm bu topluluk, tarımın ve diğer teknoloji türlerinin yanı sıra, mallar ve fikirlerin yayılmasına da hizmet etti. Cengiz Han'ın Güney Çin'i ve Kore'yi fetheden torunu Kubilay Han (salt. 1260-1294) gibi halefleri de benzer bir model uyguladılar: Önce yıkım, ardından bürokrasi.

Orta Asya bozkır halklarının bu toplumsal yapılanmaları, aynı zamanda çobanlık, yağma, fetih ve ticareti birleştiren geçim stratejisiyle de sıkı ilişki içindeydi. Bozkır geniş ölçekli tarım için fazla kuraktı ve sulama için uygun nehirler yoktu, bu yüzden halk, iklim ve mevsimlere göre belirlenen göç yollarını izleyerek, yurt adı

verilen büyük yuvarlak çadırlarda yaşıyor ve at üstünde, koyun, keçi ve sığır güdüyordu. Erkekler, kadınlar ve çocuklar at binmeyi ve hayvan yetiştirmeyi öğreniyor ve hayvansal ağırlıklı yiyeceklerle besleniyorlardı. Göçebe toplumlar, gelenekçi bir örgütlenmeyle, askeri kahramanlıkları ve şahsi güçleri sayesinde saygınlık kazanmış kişilerin liderliğindeki klan ve kabilelere ayrılmıştı.

Cengiz Han, Moğol ordusunu yeni baştan örgütleyerek, savaşçıların, klan gruplarında değil, farklı kabilelerden insanları birleştiren ve kabile şeflerinden ziyade liyakat ve sadakate göre seçilen kendi müttefiklerinin liderlik ettiği birliklerde savaştığı bir yapıya dönüştürdü. Her Moğol erkeği savaşçı olduğunda (kadınlar lojistik desteği sağlıyordu), bu yeniden yapılanma toplumsal bir devrim yol açtı, zira askerlerin sadakati, kabilelerinden komutanlarına ve zincirin üst halkalarında Cengiz Han'ın sülalesine yöneltildi. Moğol âdetleri ve ritüelleri de, erkeklerin özgüvenini ve askerlerin birbirine bağlılığını güçlendirdi. Moğollar imparatorluklarını genişlettikçe, tüm hanelerin nüfus sayımlarını yaptılar ve tüm yetişkin erkeklere mecburi hizmet için kayıt olma şartı getirdiler. Bu erkeklerin bazıları bilfiil orduya katılıyor, burada halkın kalan kısmından ayırt edilebilmeleri için saçları, diğerlerinden farklı tektip bir modelde kesiliyordu. Böylece gittikleri her yerde, kıyafetleri nasıl olursa olsun, savaşmakla görevli bir erkekler grubundan olduklarını belli ediyorlardı; bu durum firar etmeyi daha da güçleştirdiği gibi, askerlerin birbirini derhal tanıyabilmelerini de sağlıyor ve gruba bağlılığı teşvik ediyordu. (Ordudaki farklı asker tıraşı, tüm bu işlevlerini bugün de sürdürmektedir.) Ayrıca Moğollara özgü bir tür erkek dostluğu da mevcuttu. *Anda* ("yeminli dost") ilişkisinde, iki erkek her koşulda birbirine destek olacağına söz verir, bu da aralarında bir yeminle kutsanan ebedi bir manevi bağ yaratırdı. Cengiz Han'ın da, tıpkı erkek akrabaları ve torunları gibi, diğer klanlardan liderlerle *anda* ilişkileri olup, askeri stratejileri ve ittifak ağıları buna göre şekilleniyordu.

Erkekler arası sadakat gibi başka cinsiyetçi âdetler de, Moğol yayılmacılığı için önemli bir araçtı. Moğol evlilik normları aynı klandan biriyle evlenilmesini yasaklıyordu, dolayısıyla erkekler

başka klanlar ve kabilelerden kadınlar bulmak zorundaydı ve bunu kimi zaman onları zorla kaçırarak yapıyorlardı. Bu egzogami modeli Moğol İmparatorluğu genişledikçe de devam etti ve erkekler, fethettikleri toplumlardan kadınlara tecavüz edip, onlara el koydular, onları satın aldılar ve kimi zaman da onlarla evlendiler. Bu model bilhassa en üst konumdakilerde açık açık uygulanıyordu, zira Moğol liderlerin genelde çeşitli mevkilerden çok sayıda karısı vardı ve başka pek çok kadından da istifade edebiliyorlardı. *American Journal of Human Genetics*'teki 2003 tarihli geniş yankı bulan bir makalede, Asya'nın Pasifik Okyanusu'ndan Hazar Denizi'ne uzanan geniş bir bölgesindeki tüm erkeklerin yüzde 8'inden fazlasının aynı Y kromozomunu paylaştığına dikkat çekilmişti. Bu makalenin yirmi üç yazarı, bu örüntünün çok büyük ihtimalle Cengiz Han ve onun erkek torunlarının Y kromozomlarını Orta Asya'nın bir ucundan öbür ucuna yayma konusundaki başarılarından kaynaklandığı sonucuna varmışlardı. Eğer bu örneklem geneli temsil ediyorsa, günümüzde 16 milyondan fazla erkek, doğrudan Cengiz Han'ın soyundan gelen onun erkek torunları demektir ki, hiç kuşkusuz bu, dünyanın en başarılı soylarından biridir.

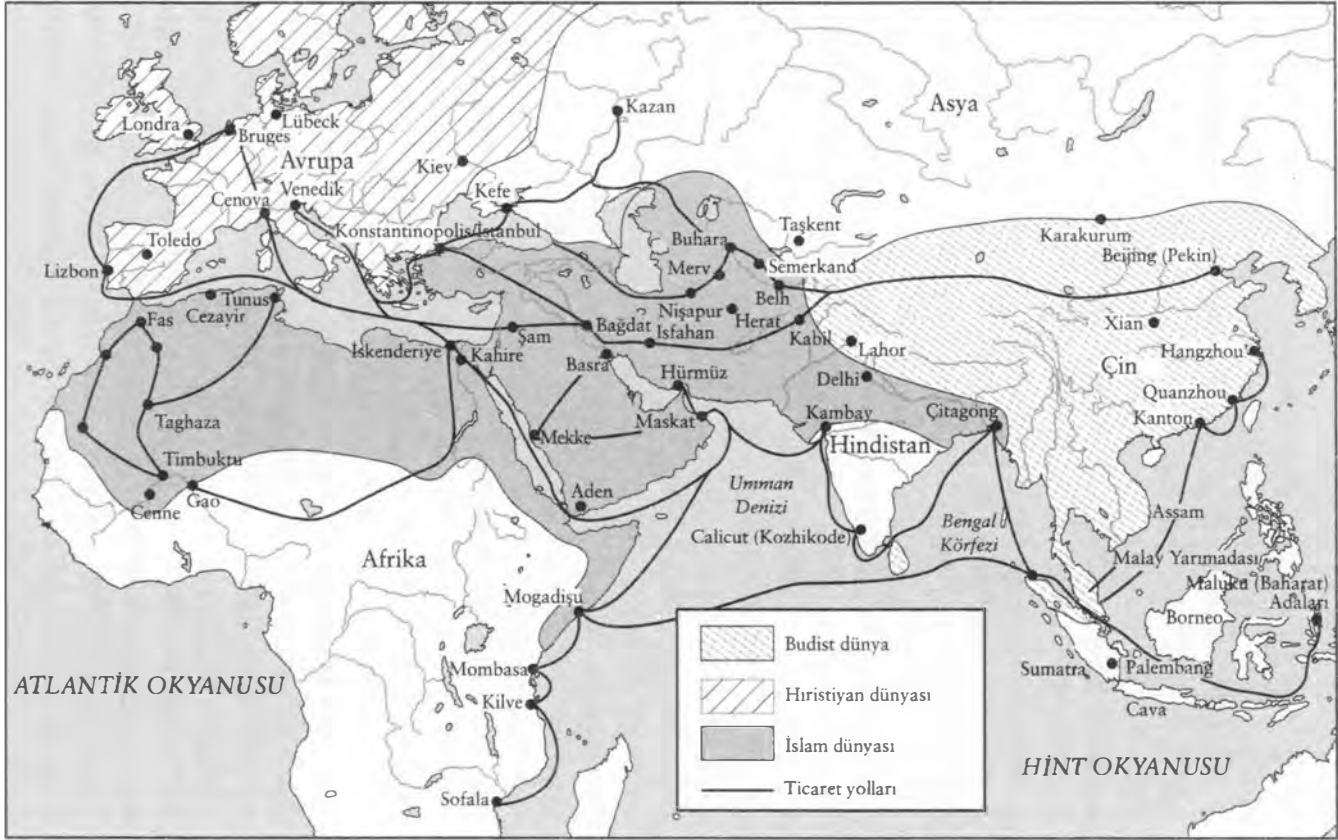
Moğol İmparatorluğu'nda erkek ve kadınların geniş bir alanda zorunlu ve gönüllü göç etmeleri, her türlü –dilsel, kültürel, kabile-sel ve dinsel– çizgiden insanlar arasında cinsel ilişkiler ve evliliklere yol açarak, kültür alışverişi ve melezleşmenin önemli araçları oldular. Örneğin batılı hanlıklarda, İslam'ı kabul eden ilk Moğolların, büyük çoğunluğu Müslüman yerel nüfusla etkileşim içinde olan ve yerli kadınlarla evlenen rütbesiz askerler oldukları görülür. Çin'de hüküm süren Moğollar, fatih olarak ayrıcalıklarını korumak istemeleri ve bu yüzden pek çok Çin âdetinden uzak durarak asimilasyona direnmeleriyle bu modelden koptu. Tıpkı İngiliz fatihlerin İrlanda'da yaptıkları gibi, Çinlilere Moğollarla evlenmeyi yasakladılar ve Çinlilerin Moğollarla karışmasını önlemek ve toplumsal grupları birbirinden ayrı tutmak için başka düzenlemeler yaptılar. Bunlar halkı, irsi, belli vergi ya da çalışma yükümlülükleri getiren işlerle görevlendirdiler ve toplumu, en tepede Moğollar en aşağıda Güney Çinlilerin olduğu dört seviyeye ayırdılar.

Moğolların mirası karmaşık ve çetrefillidir. Moğollar bir yandan toplulukları katledip topraklarından sürdüler, tarımı baltadılar ve Asya'nın dört bir yanını yağmaladılar, ancak diğer yandan da, ticareti ve fikir alışverişini teşvik ettiler. Göçebeydiler, ama 13. yüzyılda, modern Beijing'in ortasında Dadu adlı (Hanbela adıyla da bilinen) yeni bir başkent kurdular ve burası bundan sonra iki kısa dönem dışında Çin'in başkenti olarak kaldı. Bu yeni başkenti kurmakla, Moğollar göçebe geçmişleriyle bağlarını koparıken, geçmişteki pek çok hükümdarın izlediği yolu tutarak –tıpkı Han hanedanında Ban Zhao'nun yaptığı gibi– şehirleri kültürlü ve uygar bir yaşamın yegâne mekânı olarak gördüler.

Şehir Hayatı

Bu çağda şehirlerin kurulması yalnızca hükümdarların emriyle gerçekleşen bir şey değildi. MÖ 4. binyılın sonunda Mezopotamya ve Mısır'da ilk ortaya çıkışlarından itibaren olduğu gibi, şehirlerin kuruluşu ve gelişmesi (ya da yıkılması ve terk edilmesi) birçok farklı nedene dayanıyordu. Bazıları, deniz kıyıları, nehirler ya da ticaret yolları üzerinde birer köy olarak doğmuş, ekonomik fırsatlar dolaşısıyla zamanla daha çok insanı kendine çekmişti. Kimileri ise, kiliseleri, tapınakları, camileri, üniversiteleri ve okulları ile ibadet ve eğitim merkezleriydi ya da sonradan bu konuma gelmişti. Bir kısmı da silahlı çatışmalardan kaçanlar için birer sığınaktı ve şehir sakinleri güvenliklerini koruma umuduyla, bunları sadece bir iki kapısı olan sağlam surlarla çevirmişlerdi. Zaman zaman bu, işe yarıyordu.

Bugün bile dünyanın megakentleri ve megalopolislerinden hangisinin “dünyanın en büyük şehri” unvanını hak ettiği tartışmalı olup, nüfusun nasıl sayılıp hesaplandığı ve şehrin sınırlarının nereden çizildiğine göre değişecek olsa da, Tokyo-Yokohama, Cakarta, Seul, Mexico City ve Shanghai şehirlerinin hepsi birinciliğe adaydır. Daha eski şehirlerin nüfuslarını hesaplamak daha bile zordur. Buna rağmen MS ilk yüzyıllar için bu tartışmasıdır, zira dünyanın en büyük şehri hiç kuşkusuz Roma olup, en geniş boyutlarında tahminen bir milyondan fazla nüfusa sahipti. Ancak MS 500 yılına



Harita 3.4 Doğu yarımkürede ticaret ağları, başlıca şehirler ve dinler, 500-1500.

gelindiğinde Roma nüfusu tahmini 50.000'e düşmüştü ve bundan sonra da yüzyıllarca küçülmeye devam etti. (Roma'nın nüfusunun tekrar 1.000.000'ü bulması ancak 20. yüzyılın ilk yarısında oldu.)

500 yılında, dünyanın en büyük şehirleri büyük olasılıkla İstanbul Boğazı üzerindeki Konstantinopolis ve Orta Çin'deki Xian olup, her birinde birkaç yüz bin insan yaşıyordu. 5. yüzyılın sonrakı yıllarında, Sasani hükümdar I. Hüsrev'in ele geçirdiği yüz binlerce insanı sürüp yeni bir şehir inşa etmesiyle, Dicle Nehri üzerindeki Tizpon (Ktesifon) da bunlar arasına katıldı. Tizpon'un gerilemesi Roma'dan da çabuk oldu, nitekim 8. yüzyılda Abbasi halifeleri başkent olarak yaklaşık 20 mil uzaktaki Bağdat'ı inşa ettiklerinde, Tizpon tamamen terk edilmiş durumdaydı. Müslüman dünyada, saraylara ev sahipliği yapan Kahire ve Cordoba gibi diğer şehirlerin de nüfusları, 1500 yılından önceki yüzyıllarda 800.000'i aştı, ancak bu çağda dünyanın en şehirleşmiş bölgesi, nüfusu 100.000'i aşan en az altı şehrin bulunduğu Doğu Çin idi. Çoğu başkentler olmak üzere, Asya'nın başka yerlerinde de benzer büyüklükte şehirler bulunuyordu. Anghor Thom, Delhi ve Vijayanagar bunlar arasındaydı; bu sonuncusu, 1565'te işgalci ordular tarafından yağmalanmadan önce yarım milyonluk nüfusa sahipti ve bir daha da eski haline gelemedi. Hristiyan Batı Avrupa'da 1500 yılı öncesinde nüfusu 100.000'e varan şehirler yalnızca Paris ve bir ihtimal Venedik ile Cenova'ydı. Batı yarımkürede en kalabalık şehirler Mezoamerika'da, birincisi Teotihuacan, sonraki Tenochtitlan'dı; Kuzey Amerika'daki tek büyük şehir ise Cahokia'ydı (bkz. Harita 3.4).

Bu çağda okuryazar insanlar ya şehirlerde ya da (birçoğu şehirlerde yer alan) din kurumlarında yaşadıklarından, şehir hayatından geriye, kırsal hayata kıyasla çok daha fazla kayıt kalmıştır. Bu şehirleri ziyaret edenler gördükleri karşısında hayranlık duyduklarından, onların raporları ve mektupları, yerel yetkililer ve saray memurlarının çoğu sıkıcı bürokratik kayıtlarında bulunmayan çarpıcı ayrıntılar sunmaktadır. Üniversiteler ve diğer yükseköğrenim kurumları şehirlerde kuruluyor, buralardaki âlimler, her türde eser yazıp yayıyor ve kütüphaneler kuruyordu. Sanatçılar ve zanaat-kârlar, sanat hamilerinin kendilerine resim, heykel, kitap, risale ve

başka objeler sipariş ettikleri ve her sınıftan insanın, gücüne göre bunları satın aldığı şehirlerde toplanıyordu. Dolayısıyla zengin yazılı kaynaklara ilaveten sanatsal ve somut kaynaklar da mevcuttur.

Hep birlikte değerlendirildiğinde, bu kaynaklar, şehirlerin her yerde belli ortak niteliklere sahip olduğunu gösterir. Şehir, nasıl doğmuş olursa olsun, çok daha fazla özgürlük ve yeni imkânlar vaadiyle kırsalda yaşayan insanları kendine çekiyordu. Şehirler ekonomik fırsatlar sağlıyor, bu durum, yoksulların sayısını da tırmandırmakla birlikte, pek çok insanı çok daha fazla zenginliğe, yüksek bir yaşam standardına ve sınıf atlama imkânına ulaştırıyordu. Pek çok şehir, hükümdarlar ve onların maiyetlerinin yarattığı grup kimlikleri gibi köken mitleriyle ve düzenli toplu ayinlerle pekiştirilen, bir kimlik duygusu geliştiriyordu. Örneğin Venedik'te, doğ unvanını alan şehir valisi, yaklaşık 1000 yılında başlayan bir âdetle, yılda bir defa çok görkemli bir kalyona bindirilip, süslü sandallar ve gondollardan oluşan devasa bir tören alayının başında, şehrin üstüne inşa edildiği göletten Adriyatik Denizi'ne inerek, onu kutsar ve onunla sembolik bir nikâh kıyardı. Doğ burada suya altın bir yüzük atıp, Venedik'in, Hristiyan evliliğindeki gibi –burada deniz, gelinin yerine geçiyordu– sonsuza kadar denize hâkim olacağını vurgulayan sözler söylerdi. Zaman içinde büyüyen ve daha da geliştirilen bu merasim, tüm seyircilere, Tanrı'nın Venedikliler için denizden bu şehri yükselttiğini ve Venedikli tüccarların 9. yüzyıl başlarında Müslüman fetihlerinden sonra İskenderiye'den kutsal emanetlerini getirdikleri Aziz Markos'un şehri koruduğunu bir kez daha tekrarlardı. Böylelikle, başka ayinler, resimler, operalar ve şiirlerle de pekiştirilen bir efsaneyle, şehrin deniz gücü, ticari başarısı ve zenginliği kutsanırdı. (Napolyon 1798'de şehri fethettiğinde, doğ yönetimden çekildi ve Napolyon onun gemisini imha ettirdi; Venedik'in şimdiki [2015] belediye başkanı, çok daha küçük bir gemiyle ve daha tantanasız biçimde de olsa, bu merasimi diriltmiştir.)

Bazı şehirler devletlerin başkentleri olarak kuruluyor ya da bir hükümdarın sarayı etrafında oluşuyor, dolayısıyla şehri kralliyet yetkilileri yönetiyordu. Bazıları, çoğunlukla önemli tüccarların egemen oldukları bağımsız idari kurumlar yaratıyor ve şehrin

ekonomik, toplumsal ve siyasi politikaları bu grubun çıkarlarına göre şekilleniyordu. Yine bazı şehirler ikisinin bir karışımı olup, iktidar için yarışan farklı otoriteler ve hizipler barındırıyor ve yüz-yıllar içinde kâh yükselip kâh geriliyordu. Şehir yönetiminin yanı sıra, pek çok şehirde malların ve hizmetlerin üretimini düzenleyen, dini personel ve bina desteği sağlayan, şehir surları ve sokaklarına gözcülük eden, eğitim kurumları açıp bunları işleten ve başka farklı faaliyetler yürüten tüzel kişilikler kuruluyordu. Bu zanaat loncaları, dini tarikatlar ve sivil milisler, hem dayanışmayı hem de hiyerarşiyi teşvik ediyordu: Üyeler kendilerini grup dışındakilerden ayrı bir grup kimliğinde görüyor, ancak aynı zamanda, belirlenmiş yönerge ve kurallara uymaları ve grup liderlerinden gelen emirlere itaat etmeleri bekleniyordu. Loncalar ve diğer örgütlü kolektif gruplar, üyelerine mesleki eğitim ve mezar yeri gibi somut ayrıcalıkların yanı sıra, sayesinde ekonomik ve başka avantajlar edinebildikleri bir ilişkiler ağı olan, sosyologların tabiriyle “sosyal sermaye” sağlıyordu.

Şehirler eşitlikçi değildi; şehir ne kadar büyükse, toplumsal hiyerarşisi de o kadar karmaşıktı. Bu yelpaze en tepede zengin tüccarlar, memurlar ve meslek erbabından, ortada zanaatkârlar, öğrenciler ve esnafa, en dipte hizmetçiler, gündelik işçiler, kapıcılar, hamallar ve (bazı örneklerde) kölelere uzanan çeşitlilikteydi. Büyük oranda kadınlara yaslanan ev içi kölelik, doğu yarımküredeki pek çok şehrin tipik bir unsuruydu ve belki benzer bir durum batı yarımküredeki şehirlerde de geçerliydi. Pek çok şehir surlarla çevrildiğinden, nüfusları büyüdükçe surların içinde gitgide daha kısıtlı bir alan kalması, dar sokaklar ve geçitlerin doğmasına yol açtı. Kalabalık şehirde, dilencilerden zengin tüccarlara her türlü insan, sürekli birbiriyle haşır neşirdi, ancak insanların kıyafetleri, sosyal mevkilerini ve yer yer de mesleklerini apaçık belli ederdi. Birçok şehirde kıyafet farklılıkları gelenek kadar kanun konusu da olup, bazı pahalı giysilerin kullanım hakkı –Avrupa şehirlerinde kürk, Mezoamerika şehirlerinde kuş tüyleri– yalnızca en yüksek sosyal grubun üyeleriyle sınırlanıyordu.

Yiyecek saklama yöntemleri tuzlama, turşu kurma ve kurutmadan ibaret olduğundan, bazı hane mensupları her gün alışveriş



3.5 Bu 15. yüzyıl Fransız tezhipli yazmasındaki pazar sahnesinde, müşteriler ayakkabı siparişi veriyor, kumaşları inceliyor ve çatal-bıçak satın alıyorlar. Bu sahnenin bir kemeraltı içinde resmedilmesi üslup kaygılarından kaynaklansa da, Avrupa şehirlerindeki binalarda genellikle, satıcıların yağmurdan korunarak tezgâh açabilecekleri üstü kapalı sundurmalar ve geçitler bulunurdu.

yapmak zorunda kalıyordu ve pazarlar, gerekli erzakı satın almanın yanında, komşularla buluşulan, haber alınıp verilen ve son olan bitenler üzerine laflanan yerlerdi. Pazarlar, sokaklar ve meydanlar aynı zamanda insanların, çeşit çeşit top oyunları, tahta ve kâğıt oyunları, zar atma, taş oyunları, aşık oyunu, hayvan dövüşleri ve insan dövüşlerine katılarak ya da bunları izleyerek eğlenmek ve rahatlamak için bir araya toplandıkları yerlerdi. Tüm bunlar, ahlakçıların ve yetkililerin kınadığı, ancak denetlemeye çoğunlukla güçlerinin yetmediği bahis ve kumar fırsatlarıydı. Şehir yetkilileri sık sık, pazar alışverişleri, ev inşası, sokakların bakımı ve çöplerin yok edilmesi gibi şehir yaşamının veçhelerini kanunlarla düzenlemeye çalışıyordu. Örneğin Alman şehri Nürnberg'in yetkilileri, şe-

hir sakinlerine, domuz ağıllarını temiz tutmalarını ve sokaklarda, evlerinin önünde çocukların düşüp boğulabileceği büyüklükteki çukurları onarmalarını emretmişti.

Sürekli yangın tehlikesi vardı ve evler birbirine çok yakın inşa edildiğinden yangınlar çabuk yayılıyordu. Örneğin 13. yüzyıl boyunca, yangınlar Çin'in doğusundaki Hangzhou'nun büyük bölümünü defalarca yakıp yıkmış ve raporlara göre bir keresinde 30.000 binayı tahrip etmişti; ondan çok daha küçük Londra şehrinde ise, büyük yangınlar kiliseleri, evleri ve köprüleri yok etmişti. (Londra'daki en yıkıcı yangın 1666'da yaşandı ve dört gün süren bu yangın eski mahallelerin çoğunu yok etti.) Şehir ve saray yönetimleri, yangınları önlemek ve bunlarla mücadele etmek için çeşitli önlemlere başvuruyordu: Kapalı fırınların ve demirci dükkânları ile dökümhaneler gibi açık ocak kullanılan işyerlerinin yasaklanması, alev almaz inşaat malzemelerinin kullanımını teşvik etmek, bekçilik ve uyarı sinyalleri sistemlerinin kurulması ve kovalar, asma merdivenler ve baltalarla donatılan şehir sakinlerinin itfaiye birlikleri olarak örgütlenmesi bu önlemler arasındaydı. Bunlar zaman zaman küçük yangınlara karşı etkili olduysa da büyük yangınlarla başa çıkamadı.

İş olanakları genellikle şehirlere akın eden insanlara yetecek bollukta değildi, bu yüzden insanlar kendilerini ve ailelerini geçindirmek için kanundışı ya da en azından şaibeli veya yüz kızartıcı sayılan faaliyetlere girişiyordu. Evlerden, yük arabalarından, pazar tezgâhlarından ve ambarlardan mal çalarak, bunları rehincilere verip para alıyorlar ya da civardaki bir kasabaya götürüp satıyorlardı. Çantaların ya da cüzdanların askılarını keserek doğrudan insanlardan mal ya da para çaldıkları da oluyordu. Her derde deva olduğunu iddia ettikleri bitki ve ilaç karışımları yapıp satıyorlar, bazen müşteri çekmek için bunları bir kukla gösterisi, hayvan şovu, sihir numaraları ya da müzikle birlikte pazarlıyorlardı. Sokak köşelerinde dikilerek ya da kimi yerlerde resmi onaylı (ve vergi veren) genelevlere taşınarak, para karşılığı seks yapıyorlardı. Bilhassa erkeklerin geç yaşta evlendikleri, çok sayıda geçici tüccarın bulunduğu ya da üniversite öğrencileri, askerler veya ruhban sınıfı gibi belli erkek gruplarının evlilikten men edildiği şehirlerde, fuhuş

yaygındı. Hem Roma hem de Paris, fahişelerinin bolluğu (ve kalitesi) ile meşhurdu. Şehirlerin toplumsal piramidinin en dibindeki kadın ve erkeklerin çoğu, üstünkörü ve geçici işlerle geçimini sağlamaya çalışıyordu. Kimi şehirlerde dini kurumlar ve hayır kurumları yoksullara yardım ediyordu, ancak dilencilik çok yaygındı.

Şehirlerdeki pek çok insan ekonomik olarak riskli bir konumdaydı ve –yoksulların gelirlerinin çoğunu yatırdıkları– yiyecek fiyatlarındaki bir artış, çok yıkıcı sonuçlar doğurabiliyordu. Kimi zaman bu durum, yiyecek isyanlarını ya da gıda istifi veya spekülasyonu yaptığından şüphelenilen tüccarlara yönelik saldırıları alevlendiriyordu. Yer yer, yabancılara yönelik kuşku da bu olaylarda etkili oluyordu: Avrupa kasaba ve şehirlerindeki Hristiyanlar Yahudilere saldırırken, Çin'in liman şehri Guangzhou'da isyancılar 878'de Müslüman tüccarları katletmişlerdi. Şehirdeki huzursuzluk ve isyanlar, bazen de yeni vergiler, yükselen ev kiralari, değişen iş koşulları, otoritelere muhalefet çağrısı yapan karizmatik dini liderler, loncalar ya da öğrenci örgütleri gibi tüzel gruplar arasındaki çatışmalar ve hatta kimi zaman spor etkinlikleri gibi başka nedenlerden kaynaklanabiliyordu. Bunların birçoğunda, yüksek gıda fiyatlarıyla ilgili isyanlara katılan kadınlar dışında, isyanın esas gövdesini ailevi sorumluluk taşımayan genç bekâr erkekler oluşturuyordu.

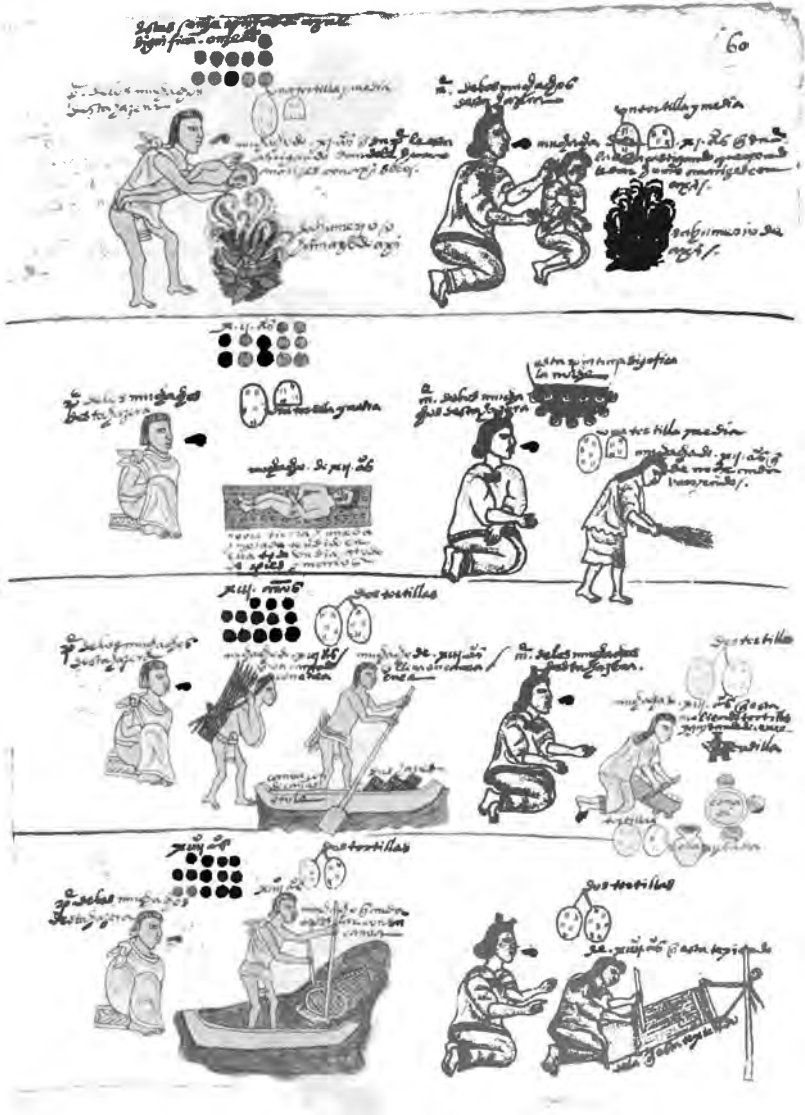
Her şehir, bu ortak zeminler üzerinde biraz farklı çeşitlemeler yaratıyordu. Daha küçük bir şehir olan Byzantium'un bulunduğu alana Roma İmparatoru Konstantin tarafından kurulan Konstantinopolis, başlangıçta, sıra sütunlu forumlar, mermer kamu binaları ve tapınak benzeri kiliseleriyle, eski başkentle benzerliklerini pekiştiren özgün bir Roma üslubuyla tasarlanmıştı. Ancak burası bir iç merkezden çok liman kenti idi ve korunaklı derin limanı (Haliç) şehre hâkimdi. Konstantin kara tarafını derhal surlarla ördü ve sonraki imparatorlar devasa burçlar ve deniz surları inşa ederek şehri hem görünürde hem fiilen geçilmez kıldılar. Şehir, sonradan Avrupa ve Akdeniz'de surla çevrilen şehirlerin sık sık taklit ettiği bir model oluşturdu. İmparatorlar ayrıca kiliseler, anıtlar, ambarlar, yarış parkurları, forumlar, sukemerleri ve çeşmeler yaptırdılar. Iustinianos'un Roma İmparatorluğu'nu canlandırma ve Hristiyan

kimliğini vurgulama çabalarının bir parçası olarak yapılmasını emrettiği Ayasofya, mozaikler ve kutsal emanetlerle dolu, Hagia Sophia'ya (Kutsal Bilgelige) adanmış dev kubbeli bir kiliseydi ve araba yarışlarında iki takım taraftarları arasında çıkan bir arbedede yanarak yerle bir olan eski bir kilisenin yerine inşa edilmişti. Şehrin surlarla çevrili alanı içinde, uzun bir kuşatmaya şehrin dayanabilmesini sağlayacak dev yeraltı sarnıçları, sebze ve et teminine yönelik uçsuz bucaksız bostanlar ve otlak alanları bulunuyordu. Konstantinopolis'in muhtemelen en kalabalık olduğu dönem, nüfusun yaklaşık yarım milyon kişiye ulaştığı 6. yüzyıl ortalarıydı. Bundan sonra yaşanan İustinianos Vebası ve ardından gelen salgınlar, bir dizi deprem ve İslam'ın yayılması nedeniyle imparatorluk gelirinin gitgide azalmasının da etkisiyle, 8. yüzyıla kadar şehir bu büyüklüğünün üçte birine geriledi.

Bu küçülmeye rağmen, şehir siyasi ve dini olduğu kadar ticari olarak da önemli bir merkez olmaya devam ediyor ve Akdeniz'in dört bir yanından ve Batı Asya'dan insanları kendine çekiyordu. Yabancı mahalleleri İtalyanlar, Yahudiler, Ermeniler ve Slavlarla doluydu, hatta tek tük İranlılar ve Vikinglere de rastlanıyordu. Pazarlarında dünyanın pek çok köşesinden mallar bulunuyordu. Karadeniz üzerinden kürk ve kereste, Akdeniz çevresi, Kuzey Avrupa ve Balkanlar'dan köleler Venedik üzerinden şehre akıyordu. Baharat, ipek, mücevher ve diğer lüks mallar, Hindistan ve Çin'den yola çıkıp, Arabistan, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu üzerinden Konstantinopolis'e ulaşıyordu. Şehir buna karşılık cam eşya, mozaik, altın sikke, ipekli kumaş, halı ve başka bir yığın ürün ihraç ediyordu ve dış ticaretin büyük bölümü İtalyan tüccarların elindeydi. Şehirdeki tipik bir hanede, aile üyeleri ve bazıları köle olan hizmetkârlar yaşıyordu. Zanaatkârlar dükkânlarında yaşayıp çalışırken, memurlar ve tüccarlar çok katlı binalarda birlikte oturuyor, varlıklı soylular ise, içinde çoğunlukla avlular, geçitler, büyük misafir salonları, küçük yatak odaları, çalışma odaları, banyolar ve ibadet odaları bulunan müstakil konaklarda oturuyorlardı. Üst sınıfların evlerinde kadınlar, antik Atina'da olduğu gibi, kendilerine ayrılan bölümlerde izole bir yaşam sürüyorlardı.

Tenochtitlan da, Konstantinopolis gibi, kendilerine ilahi bir misyon atfeden insanlar tarafından bir imparatorluk merkezi olarak kurulmuştu. Nahuatl (Aztek) dili konuşan ve kendilerini Mehika diye adlandıran halk, 12. veya 13. yüzyıldan başlayarak Orta Meksika vadisine göç etti. Burada Texcoco Gölü'nün kıyıları ve adalarına yerleştiler ve 1325'te göldeki bir adada, Tenochtitlan ve Tlatelolco adlı ikiz şehirleri kurdular. Bu lokasyonu seçmelerinin nedeni, savaşçı-tanrı Huitzilopochtli'ye atfettikleri bir kehanetti; zira buna göre, suya batık bir kayadan fışkıran bir kaktüse tünemiş, yılan yiyen bir kartal buldukları yerde şehri inşa etmeleri emredilmişti (Meksika bayrağının ortasında yer alan Meksika arması bu köken mitinin tasviridir). Tenochtitlan iki şehrin büyüğü oldu ve inşasında iki örnekten yola çıkıldı: Biri Mehikaların kuzeydeki efsanevi adası (ve 19. yüzyıl bilginleri tarafından bu halka verilen Aztek isminin kökeni olan) Aztlan, diğeri ise, devasa piramitleri, titizlikle düzenlenmiş yolları, yerleşim bölgeleri ve çok geniş pazaryerleri Mehikalar gördüğünde artık terk edilmiş harabelere dönmüş, Texcoco Gölü'nün yaklaşık 50 mil kuzeyindeki hakiki Teotihuacan şehri.

Mehikalar Teotihuacan'ın ölçeğini iki katına çıkarmak için orijinal adayı dolgu alanlarla genişlettiler ve bunların üzerine tören merkezleri, piramitler, tapınaklar, kamu binaları, pazarlar, atölyeler ve evler inşa edip, aralarına geniş, düz caddeler ve üzerinden kanoların şehre mal getirip çöpleri ve insan atıklarını şehrin dışına taşıdığı kanallar yaptılar. Tuzlu Texcoco Gölü'ne akan tatlı suyu izole etmek için setler inşa ettiler; tatlı içme suyunu şehre taşımak ve parklardaki çeşmelere su vermek için derelerin kaynaklarının bulunduğu tepelerden başlayarak terakota su kanalları döşediler; adayı kıyıya bağlayan, uçlarında kayık trafiğine yol vermek üzere köprüler bulunan dört bağlantı yolu yaptılar; *chinampa* denilen, ağaç ve direklerle desteklenmiş yoğun çit örgülerin ardına çamur ve çürüyen bitkilerin yığılmasıyla elde edilen bol verimli araziler kurarak göl civarındaki bataklıkları tarım alanlarına dönüştürdüler (bunlar yer yer "yüzen bahçeler" diye adlandırılrsa da gerçekte yüzmüyorlardı). Taş ve kerpiç surlar da şehri çevreleyerek onu tıpkı Konstantinopolis gibi çok korunaklı ve uzun süreli bir



3.6 Farklı yaşlardan Meksika çocuklarına verilen cezalar ve angaryalar... İspanyol fethinden yirmi yıl sonra yazılmış; Meksika tarihini ve günlük hayatını anlatan bir kitap olan Mendoza Kodeksi'nden alınmıştır. Yukarıda on bir-on iki yaşlarında çocuklar anneler-babaları tarafından yola getiriliyor. Aşağıda gençler yerleri süpürüyor, çalı çırpı taşıyor, balık tutuyor, mısır öğütüyor ve dokuma yapıyorlar.

kuşatmaya direnebilir kılıyordu. 15. yüzyıl sonunda adadaki ve yakınındaki kentsel alanda yaklaşık 60.000 hane bulunuyordu ve toplam nüfus 250.000 civarındaydı. Bu nüfus içinde, Mehikalar, Mehika fetihleri sırasında orada yaşamakta olan gruplar, fethedilmiş uzak devletlerden haraç getiren temsilciler, gezgin tüccarlar ve savaş esirleri yer alıyordu.

Tenochtitlan'daki çok sayıdaki meydan ve pazaryerinde, seyyar kasaplar hindi, ördek, tavuk, tavşan ve geyik, bakkallar kuru fasulye, balkabağı, avokado, mısır ve her tür biber satıyordu. Erkek zanaatkârlar, altın, gümüş ve kuştüyünden yapılmış alengirli takılar satarken, kadın zanaatkârlar, sıradan halkın giydiği çeşitli geleneksel giysilerin yanında, zenginler için işli elbiseler ve pelerinler de sunuyordu. İnşaat için kereste, baharat ve şifa amaçlı otlar, çiğnemek ve tıttürmek için tütün, bal, çikolata, obsidyen bıçaklar, yeşimtaşı sürahiler ve başka pek çok ürün bu mal yelpazesine ekleniyor, para olarak kakao çekirdekleri ve parça kumaşlar kullanılıyordu. Kadınların izolasyonu bir toplumsal cinsiyet normu olmadığından, kadınlar ve erkekler bu kamusal alanlarda bir arada bulunuyordu. Bunun dışında, bir cinsiyet ayrımcılığı örneği olarak, kızlara doğum günü kutlamalarında kumaş dokumak için çıkırık ve mekik hediye edilirken, erkek çocuklara bir kalkanla dört ok veriliyordu. Tüm bunlar yetişkin olduklarında, büyüyen Aztek devletinin hizmetinde yapmaları beklenen faaliyetleri simgeliyordu.

Tenochtitlan'daki ve genel olarak Mehika toplumundaki toplumsal yapılanmaya dair bilgilerimizin çoğunu, Avrupalıların fetihinden sonraki ilk yüzyılda yazılan İspanyolca belgelerden ve buna ilaveten arkeolojik kanıtlar ve etnografik araştırmalardan ediniyoruz. Toplumun temel birimi, bir şefin liderliğindeki birbiriyle akraba birkaç aile grubundan oluşan *calpulli*'lerdi. *Calpulli* üyeleri dini ibadetleri ortak yapar, çoğunlukla aynı yerde yaşar ve Tenochtitlan'ınki gibi uzmanlaşmış ekonomilerde muhtemelen aynı meslekten olurdu. Toplum, bir yanda toprakların çoğuna egemen olan ve yaşayanlardan vergi, kira, haraç ve işgücü hizmeti alan soylu sülaleler ve diğer yanda avam sülaleler olarak gruplara ayrılmış farklı *calpulli*'lerden oluşuyordu. Her ne kadar ara sıra halk taba-

kasından, başarılı savaşçılar soylu olabiliyor ve soyluların kullandığı lüks malları buraya getiren uzak mesafe tüccarlar onların bazı toplumsal ayrıcalıklarını kazanabiliyorsa da, bu iki grup arasında geçiş zordu. Halk tabakasından olanlar (*macehualtin*) kendi toprağını işliyor ya da şehirde başka tür işler yapıyordu ve başka işgücü hizmetlerinin yanı sıra, erkekse askerlik göreviyle de yükümlüydü. Bunların da altında, savaş esirleri, mahkûmlar ve aileleri tarafından köle olarak satılanların dahil olduğu topraksızlar ve köleler tabakası vardı. Tıpkı Müslüman dünyadaki gibi kölelik ile de irsi bir statü değildi; bir tanrıya kurban edilmeye mahkûm savaş esirleri dışında, insanlar kölelik statüsüne girip çıkabiliyor ve kendi özgürlüklerini parayla satın alabiliyorlardı. 15. yüzyılın ikinci yarısında Mehika dinindeki değişimlerle birlikte günlük selamet ve kozmik düzen için güneşe insan kurban etmenin çok daha öne çıkmasıyla, bu savaş esirlerinin önemi de gitgide arttı. Tenochtitlan'ın ortasındaki piramit biçimli devasa tapınak, pek çok seyircinin katıldığı düzenli insan kurban etme ayinlerinin mekânı haline geldi.

Bu çağda her şehrin merkezinde devasa bir kilise ya da tapınak olmadığı gibi (gerçi çoğunda vardı), tapınakların hepsi de emperyal gücü ve zaferi sergilemek için inşa edilmiyordu (gerçi çoğu öyleydi). Hangzhou, verimli Yangtze Nehri deltasında pirinç yetiştirilen bir köy olarak doğup, gitgide gelişti ve 1200 yılına gelecekte Çin'in en büyük şehrine dönüştü. Kısa süreli Sui hanedanı döneminde (581-618) şehir sakinleri ilk surları inşa ettiler ve bu şehir, Yangtze Nehri bölgesini kuzeydeki Altın (Sarı) Nehir'e bağlayan Büyük Çin Kanalı sisteminin güney ucu haline geldi. Kannallardaki mavnalar, vergi ödemeleri ve orduların beslenmesi için Çin'in kuzeyindeki siyasi ve askeri iktidar merkezlerine pirinç ve bunun yanı sıra Japonya, Güneydoğu Asya ve Hindistan'dan ithal mallar taşıyordu. Bu alışveriş, daha uzun ömürlü Tang hanedanı (618-907) döneminde de devam ederek, şehir, yabancı tüccarlar tarafından getirilen Nasturi Hristiyanlığı, Yahudilik, Zerdüştilik ve İslam'ın çeşitli Budizm kollarıyla buluştuğu, çok sayıdaki kozmopolit ilim merkezinden biri haline geldi. Sınav sistemiyle seçilen memurlar, şehrin yetkilileriydi ve kamusal politikaları kadar

şiiirleri ve kaligrafileriyle de ün salmışlardı. Bilge memur Bai-Juyi (772-846) şehir surlarını genişletmiş, sulamayı iyileştirmek için yıkılmak üzere olan bir kanalı onartmış, sakin güzelliği ile bilinen bir nehre ulaşımı sağlamak için büyük bir geçit inşa etmiş ve ayrıca basit üslubuyla büyük ilgi gören binlerce şiir yazmıştı. Şiirleri ta Japonya'ya kadar taşınıp, Murasaki Shikibu'nun *Genji'nin Hikâyesi* eserindeki karakterler tarafından okundu.

Merkezi Tang yönetimi yıkılınca, Hangzhou, küçük bağımsız kıyı krallığı Wuyue'nin merkezi haline gelerek, tarım ve ticaretle ekonomik zenginleşmesini sürdürdü. Japonya ve Kore ile diplomat ve Budist keşiş mübadelesinde bulundu. Şehir 10. yüzyıl sonlarında yeniden, genişleyen Song hanedanı topraklarına katıldı ve 1132'de Song başkenti Kaifeng göçebe Curçenler tarafından ele geçirilince, Hangzhou Güney Song devletinin başkenti yapıldı. Çevre köylerden ve fethedilen kuzeyden şehre göçmenler akın ettiler ve nüfus tahmini bir milyona, hatta bir asır sonra 1,5 milyona yükseldi. Hangzhou'daki –ve diğer büyük Çin şehirlerindeki– tüccarlar sattıkları ürün türüne göre loncalar kurup örgütlendiler ve ticaretle, sikkelerin yanı sıra, Song hükümeti tarafından basılan, dünyanın ilk kâğıt parası olan teminat makbuzlarını kullandılar. Toplumsal hiyerarşiler çok katı değildi; evlilikte, eşit sosyal tabakadan insanlar tercih ediliyordu, ancak yeni ekonomik fırsatlarla kazanılan servet ve koca adayının, onu resmi bir mevkiye yükseltebilecek memuriyet sınavı başarısı da biraz düşük bir statüyü telafi edebiliyordu.

Şehir yalnızca bir ticaret ve üretim değil, aynı zamanda kültür, eğlence ve eğitim merkeziydi. Bilge memur ve bilim insanı Shen Kuo (1031-1095), siyasi hizipçilik yüzünden saraydan kovulmasından sonra, başlıca eserlerini Hangzhou'da yazdı. Bunlar arasında, tıp, astronomi, matematik, inşaat mühendisliği, arkeoloji ve coğrafya konulu incelemeler bulunuyor ve bunlar, manyetik iğneli pusula, gemilerin onarımı için kuru havuz, coğrafi etkenler olarak erozyon ve yer kabuğu kabarması ile iklim değişikliği konularında bilinen ilk irdelemelerin yanı sıra kabartma haritaların geliştirilmesi, astronomi ve ölçüm araçları ile tıbbi bitkilerin yetiştirilmesi için planlar içeriyordu. Ziyaretçiler şehirdeki çok sayıda pazar, hamam, ipek

kumaşlar, boyalı gemiler ve genelevleri anlatıyorlardı. Moğolların fethiyle yeni Yuan hanedanı (1234-1368) kuruldu ve başkent yeni-den kuzeye, bu defa yeni kurulan başkent Dadu'ya taşındı, ancak Hangzhou önemli bir liman ve dev bir şehir olmaya devam etti. Hanedanlar, devletler ve imparatorluklar yükselip yıkılıyor ve zaman zaman şehirler de onlarla birlikte yıkılıp tümüyle yok oluyordu. Ancak tıpkı Dadu gibi, bu çağdaki en önemli şehirlerin birçoğu, onları ilk kuran iktidarlardan çok daha uzun süre ayakta kaldılar. 1500 yılında, dünyanın bugünkü en büyük megakentleri, yer yer farklı isimlerle de olsa, daha o zamandan birer şehirdi: Tokyo'nun ismi Edo, Cakarta'nın Sunda limanı, Mexico'nunki Tenochtitlan idi. Seul ve Shanghai o zaman da aynı isimlerle anılıyordu.

Kültür ve Din Alışverişi Sahaları

Yuan hanedanı döneminde Hangzhou'nun çok sayıda ziyaretçisi arasında nispeten öne çıkan iki isim vardı: Venedikli Marco Polo (tahmini 1254-1324) ile Faslı âlim ve diplomat İbn Battuta (1304-1368). Marco Polo'nun, esasen Yuan İmparatoru Kubilay Han'ın saray maiyeti ve idari memuru olarak Çin'de on yedi yıl kaldığı anlaşıyor. Seyahatlerinin hikâyelerini, İtalya'ya dönüşünde savaş esiri olarak birlikte hapis yattıkları bir romans yazarına [Pisalı Rusticello] anlatıp yazdırmıştır. Fransızca yazılan ve matbaanın bulunmasından da önce pek çok kez çoğaltılan ve tercüme edilen *Le devisement du monde* [*Dünya'nın Hikâye Edilişi: Harikalar Kitabı*] Polo'nun çağdaşları tarafından abartılı olduğu düşünülen ancak yine de onlara esin kaynağı olan, Asya'nın zenginlikleri ve şaşaasına dair hikâyeler sunuyordu. İbn Battuta, dinine bağlı Müslümanlardan beklenen hac yolculuğu ile Mekke'ye giderek seyahatlerine başladı ve daha sonra İlhanlı hâkimiyetindeki İran ve ardından Doğu Afrika'dan güneye, Svahili Kıyısı'ndaki Kilve'ye, oradan da Suriye ve Orta Asya bozkırlarından tekrar kuzeye çıktı. Sonra tekrar güneye, Hindistan'a gitti ve oradaki Delhi Türk Sultanlığı'nda sultanın arzusuyla kadılık yaptı. Delhi sultanı onu elçi olarak Çin'e yolladı ve gemisi kaza geçirdiği halde, yolu üstünde Bengal, Güney Çin ve

muhtelif Güney Asya limanlarına uğrayarak sonunda Yuan imparatorunun Beijing'deki [Pekin] sarayına varmayı başardı. Memleketi Fas'a dönerken Mekke'ye uğradı, biraz mola verdi, ardından deve kervanıyla tekrar yola koyulup Sahra Çölü'nü aşarak Mali'ye gitti. Bu yolculuk dönüşünde Fas sultanı ona bir kâtip tahsis etti ve ikisi birlikte, resmi adı *Tuhfetü'n-nüzzâr fî garâ'ibi'l-emşâr ve 'acâ'ibi'l-esfâr* (*Rihletü İbn Battuta* adıyla da bilinir; “Büyük Şehirlerin Garipliklerinin ve Seyahatlerin Acayıplıklarının Meraklılarına Armağan”) olan Arapça bir seyahatname yazdılar. Eser birkaç nüsha çoğaltıldıysa da, 19. yüzyıla kadar pek fazla tanınmadı.

Her iki kitap da yazılı notlardan ziyade hafızaya dayanıyor ve içindeki “olağanüstü olaylar”ın sayısını artırmak için, yabancı diyarlar hakkında daha önceki seyyahların eserlerinde yer almış hikâyeleri de içeriğe katıyordu. Bu nedenlerle her iki seyyah da bazı kuşkulara yol açtı, ancak bugün, her ikisinin de söz ettikleri yerlerin çoğunda gerçekten bulundukları konusunda uzmanlar fikir birliğine varmıştır.

Marco Polo ve İbn Battuta sıradan seyyahlar değillerdi –İbn Battuta 100.000 kilometreden fazla yol katetmiş olabilir– ancak onların yolculukları bu çağda sayıları gitgide artan erkek (ya da kimisi kadın) seyyahlarınkiyle benzerlikler taşır. Marco Polo'nun seyahatleri ticari bir macera olarak, İbn Battuta'nın kiler hac yolculuğu olarak başlamış, ancak yetenekleri ve yabancı kökenli olmaları hükümdarların dikkatini çekmelerini sağlamış ve resmi elçilik görevini de üstlenmişlerdi. Din, ticaret ve (fetihlerle birlikte) diplomasi, yaklaşık 1100 yılından itibaren, öncekinden daha çok insanı seyahate teşvik etti. Kimisi bu yolculuklarını yazıya döküyordu ve insanlar, *kendileri de* seyahat etmeyi düşündüklerinden, onların yazdıklarını okumak istiyorlardı. Polo ve İbn Battuta, Akdeniz'den gidiş ve dönüş yolculuklarında hem karadan hem denizden, antik dönemde ortaya çıkmış, ancak şimdi daha da canlanmakta olan güzergâhları kullanmışlardı.

Hac yolculuğu İslam'da müminlerin yükümlülüklerinden biriydi; Budizm ve Hristiyanlık da, bu çağda her iki dinin yayılmaya devam etmesi –ama aynı zamanda alanının daralması– dolayısıyla,

dünya haritasının dört bir yanına dağılmış kutsal mekânlara hac yolculuklarını teşvik ediyordu. İslam gibi Hristiyanlık ve Budizm de, insanların, fikirlerin ve objelerin dolaşımına zemin oluşturan geniş kültürel mübadele sahaları haline geldi (bkz. Harita 3.4).

Budizmin yayılması hiçbir zaman merkezden yürütülen bir faaliyet olmamış, bunun yerine gezgin keşişler ve tüccarlar, Budist öğretileri, metinleri, kutsal emanetleri, ibadet objelerini ve resimleri geniş bir çevreye ulaştırmış ve 10. yüzyıla gelindiğinde Budizm Orta Asya'nın batı bozkırlarından Heian Dönemi Japonyası'nın kasaba ve dağlarına kadar yayılmış durumdaydı. Budist bayramları genel tatil günleri haline geldi ve yaşam evrelerinin anıldığı ritüeller, özellikle de ölünün bir yaşamdan yeni bir varoluşa geçtiği cenazeler, Budist kavramları bünyesine kattı. Binlerce tapınak ve manastır inşa edildi ve pek çoğu, inançlıların bağışladığı araziler ve mallarla zenginleşti. Rahibelerin cemaatleri keşişlerinkinden daha yoksuldu ve onlar kadar popüler değildi, ancak kadınların bir kısmına okuma yazma öğrenme fırsatı sunuyordu. Manastırlarda okuryazar ve hesap yapabilen erkekler bulunuyor, tüccarlar para ve mallarını manastırlara emanet ediyorlardı; manastırlar da karşılığında tüccarlara borç para veriyor ve fuarlar, pazarlar için yer tahsis ediyordu. Manastırların zenginliği ve kudreti, arada bir hükümdarları bunları sindirmeye ve Budistlere zulmetmeye itti –bunun en meşhur örneği 845'te Çin'de Tang İmparatoru Wuzong'un yaptıklarıdır– ancak Budizm toplumun derinlerine işlediğinden çok geçmeden tekrar önemli bir güç haline geldi. Manastırlar okullar işletti, hayır işlerine katıldı, seyyahlara yatacak yer sağladı ve en önemli sanat ve ilim merkezleri haline geldi. Hindistan'ın bugünkü Bihar eyaletinde bulunan Nalanda Manastırı, ileri Budist ilminin en önemli merkezi oldu. 7. yüzyıla gelindiğinde, burası artık Asya'nın dört bir yanından öğrenciler için bir cazibe merkeziydi ve Budist öğretiyi yaymaları için dışarıya keşişler yol-luyordu. Kore manastırlarında, ahşap kalıplar kullanılarak Budist metinlerin külliyatı basılı hale getirilirken, Japonya'dakilerde yaşamın faniliği ve imanlı olanların erişebileceği mükâfatlar üzerine Budist fikirleri aktaran resimli rulolar üretildi.



3.7 11. veya 12. yüzyıl Tibet'inden, bütün hisli varlıklara yardım eden şefkat bodhisattva'sı Avalokiteśvara'nın ahşap bir figürü. Avalokiteśvara, Budizmin çeşitli kollarında kutsal kabul edilmiş (ve edilmektedir), çok çeşitli biçimlerde ve görünümünde, bazen erkek bazen kadın olarak resmedilmiştir.

Budizmin yayılını karmaşık bir süreçti ve fikirler zaman zaman süzgeçten geçirilip, bunların yayıldığı merkezlere geri dönüyordu; farklı bölgelerden, yerel koşullara seslenen birden çok öğreti ortaya çıkıyor, ancak daha sonra bunlar yayılıyordu. Evreni ayakta tuttuğu düşünülen tanrısal enerjiyi, genelde ilahiler (mantra), kozmik anlam taşıyan diyagramlar (mandala), jestler ve ritüellerle yaratıcı yollara kanalize etmeye çalışan bir ezoterik inançlar ve pratikler bütünü olan Tantra bunlardan biriydi. Tantrizm 7. yüzyılda Güney Asya'da doğdu ve büyük bir hızla Budist dünyanın her yerine yayıldı; bilhassa 8. yüzyılda Budizmi kabul eden Kral Tri Songdetse'nin (salt. 754-797) ülkesi Tibet'te büyük ilgi gördü. Kral, yalnızca siyasi gücünü pekiştirmek ve meşrulaştırmak için değil, aynı zamanda diğer devletlerle olan diplomatik ilişkilerinde de Budizmi kullandı. Bu, Çin'deki Tang ve Kore'deki Koryo (935-1392) da dahil Asya'nın dört bir yanında ortaya çıkan yeni hanedanlarda rastlanan bir durumdu. Tibet de, lama'ların (din hocaları) reenkarnasyonu inancı da dahil, Budizme özgün katkılarda bulundu. Bir diğer Budizm kolu, kutsal metinlerden çok, yoğun

meditasyonu, manastır disiplini ve doğrudan usta-çömez aktarımını ön plana çıkaran Chan idi. Çin'e giden Japon keşişler, 12. yüzyılda, disiplini ve ustaya itaati vurgulayışıyla samurayları cezbeden Chan'ı (ya da Japonya'da bilinen adıyla Zen'i) Japonya'ya tanıttılar. Japonya'daki bazı manastırlarda ayrıca Tantra da takipçi buldu. Buddha Amitabha'ya tapınılan ve basit ibadetler yoluyla cennete ulaşma olanağı vaat eden Arı Ülke Budizmi de, (Şinto adlı) geleneksel Japon diniyle harmanlanarak halk arasında epey yaygınlık kazandı. Başka birçok yerde de, belli bir bölgede gelişmiş ya da başka yerden gelmiş Budizmin çeşitli biçimleri harmanlanarak diğerleriyle yan yana varlığını sürdürdü.

Budizmin çokmerkezli (polisantrik) doğası, inananların kutsal yerleri ziyaret etme, yeni öğretiler ve metinler bulma çabalarıyla, pek çok istikamete seyahati teşvik etti. Çinli Budistler, Buddha'nın Güney Asya'da yaşadığı yerleri ziyaret ederken, Güney Asya'nın Mahayana Budisti keşişleri, Çin dağlarında yaşadığına inanılan gök buddhaları ve bodhisattvalara ibadet için Çin'e gidiyorlardı. Bu çokmerkezlilik özelliği ayrıca Budizmin, anavatanının Türki Müslümanlar tarafından fethedilmesinden de sağ çıkabilmesini sağladı. 1193'te Müslüman ordularından biri Nalanda'daki büyük ilim merkezini yıkıp yok etti ve Kuzey Hindistan'ın Müslüman hükümdarları, öğretilerini yaymaya çalışan rakip bir din olarak genelde Budizme karşı düşmanca tavır aldılar. Pek çok keşiş ülkeden kaçtı. Budizm Hindistan'da gerilerken, çoğunlukla Sufizme akraba bir mistisizm ve ezoterik Tantra öğretileri içerdiği için İslam ve Budizmle ortak pratiklerle bezeli Hinduizm başta Türki güçler tarafından fethedilmemiş güney bölgelerinde güçlendi. Öte yandan Budizm başka yerlerde büyümeye devam ederek, uzak kasabaları, limanları, vahaları ve kutsal mevkileri, ticaret ağlarının bir başına yapamayacağı kadar sıkı biçimde birbirine bağladı ve Asya'nın büyük kesiminde siyasi/kültürel kimliklerin şekillenmesinde rol oynadı.

Bu dönemde Hristiyanlık da çeşitli biçimleriyle yayıldı ve gelişti, ancak bu ayrımlar, Budizme kıyasla çok daha net biçimde coğrafiydi ve tek bir bölgede yan yana bulunmaları çok nadirdi. Roma'nın piskoposları, İsa'nın havarilerinden Petrus'a özel yetkiler verdiğini

öne sürerek ve Petrus'un Roma'nın ilk piskoposu olmasından dolayı, bu ayrıcalıklı konumun kendilerine tüm Hıristiyanlar üzerinde otorite sağladığını iddia ediyorlardı. Roma piskoposları – baba anlamına gelen İtalyanca *papa* sözcüğünden dolayı– papa olarak anılmaya başlandı ve 5. yüzyılda batıda Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla birlikte, papalar Orta İtalya'daki siyasi yönetimi de ele geçirerek, halka vergiler koyup, ordular yolladılar ve kanunlar dayattılar. Daha önce Roma İmparatorluğu'nun batı yarısı olan bölgedeki ve Batı ve Orta Avrupa'nın diğer yerlerindeki kiliseler yavaş yavaş –sonradan Roma Katolik diye adlandırılan– resmi dini Latince olan ve ibadetlerde yerel çeşitlemeler bulunsun da öğreti ve disiplinle ilgili meselelerin periyodik konsillerle karara bağlandığı, tek ve hiyerarşik Roma Kilisesi çatısı altında kaynaştı.

Konstantinopolis'teki Bizans imparatorları ve eski Roma İmparatorluğu'nun doğu yarısındaki piskoposlar, Roma'nın üstünlük iddiasını kabul etmediler ve zamanla, imparatorun üzerinde tahakkümünü bir miktar koruyabildiği ve 11. yüzyılda resmi olarak Papalık'tan ayrılan Doğu Hıristiyan ya da Ortodoks Kilisesi ortaya çıktı. 5. yüzyıla gelindiğinde, Hıristiyanlık, Roma/Bizans İmparatorluğu sınırlarını aşarak, güneyde Etiyopya ve doğuda Fars bölgesi, Ermenistan, Part bölgesi ve Hindistan'ın güneybatı kıyısına kadar yayılmıştı. Buralardaki kiliseler genelde ne Roma ne de Konstantinopolis'i mutlak otorite kabul etmeyip, siyasi manzarda ve doktrin farklılıklarındaki değişimlere göre ayrılan, dönüşen ve tekrar birleşen kendi hiyerarşik yapılanmalarını oluşturdular. Bu kiliselerin bazıları Etiyopya ve Ermenistan gibi resmen Hıristiyan devletlerde olsa da, çoğu, hükümdarın Hıristiyan olmadığı, bunun da birbirini izleyen hoşgörü ve baskı dönemlerine yol açtığı devletlerde bulunuyordu. Bu Doğu Kiliseleri'nin birçoğu resmi ibadet dili (liturji dili) olarak Süryaniceyi kullanıyor; İsa'nın ilahi ve insani doğası konusunda, bunları birleşik gören Ortodoks ve Katolik anlayışından farklı olarak, ayrı gören 5. yüzyıl kilise lideri Nestorius'un yorumunu kabul ediyordu. Nasturi mezhebi 5. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nda sapkın ilan edildi ve yasaklandı; çok sayıda Nasturi doğuya giderek bu yorumu yaydı.

Hristiyanlığın bu üç varyantının üçü de –Katolik, Ortodoks ve Nasturi– misyonerler yollayıp kiliseler inşa etti, manastırlar kurdu, yeni taraftarlar kazandı ve toprak edindi. 6. yüzyılda papa, o dönemde Almanya ve Kuzey Avrupa’nın diğer bölgelerinin Hristiyanlaştırılmasında üs işlevi gören İngiltere’ye keşişler yolladı. Bizans imparatoru 9. yüzyılda Moravya’ya* ve 10. yüzyılda Rusya’ya misyonerler gönderdi. Nasturi misyonerler Orta Asya’dan geçen İpek Yolu üzerinde ve 7. yüzyılda Tang hanedanı Çin’inin başkenti Çangan’da kiliseler kurdular. Misyonerler kimi zaman kurulu siyasi yapıyı adım adım çözerek, bir hükümdarı Hristiyanlaştırıyor, o da daha sonra halkına, vaftiz olup Hristiyan ibadetlerini yerine getirmeleri ve kiliseye mali destek vermelerini buyuruyordu. Hükümdarlarla kilise yetkilileri arasında zaman zaman çok büyük çatışmalar yaşansa da, Hristiyanlık, düzenin sağlanması ve toplumsal hiyerarşinin korunmasından hem kilise hem de devletin sorumlu olduğunu savunduğundan, aynı zamanda krallar ve imparatorlara, toprak sahibi soylular ve diğer gruplar üzerindeki otoritelerini güçlendirmeleri için bir yol sunuyordu. 11. yüzyıla gelindiğinde, İber Yarımadası’nın güneyi ve Baltık bölgesi dışında, Avrupa’nın tamamı resmen Hristiyan olmuştu; bu alan, doğuda, 988’de I. Vladimir’in bir Bizans prensesiyle evlenmek için Hristiyanlığa geçtiği ve Kiev yurttaşları için toplu vaftiz düzenlediği Kiev Knezliği’nden; kuzeyde, 1024’te Kral II. Olaf’ın Hristiyan kanunlarını getirerek bu sayede daha sonra aziz kabul edildiği Norveç’e; güneyde, 1085’te Hristiyan ordularının başındaki Kral VI. Alfonso’nun, Hristiyanların sonradan *reconquista* diye andığı, Müslümanları İber Yarımadası’ndan kovma hareketinin bir parçası olarak Toledo’yu Müslüman güçlerden aldığı Kastilya Krallığı’na dek uzanıyordu. Kuzey İzlanda dahi, ülkeyi yöneten yasama meclisi Althing’in 1000 yılında paganizme karşı Hristiyanlık lehine karar almasından sonra, Hristiyanlığı kabul etmişti. Hristiyanlık, o güne dek pagan tanrıları için kutsal olan pınarlar, korular ya da tepe doruklarına kiliseler inşa edilmesi ve bunların yerel azizlere

* Bugünkü Çek Cumhuriyeti’nde – ç.n.

tahsis edilmesiyle, tüm bu yerlerde var olan dini âdetlerin bazı unsurlarını özümsemiştir.

Hükümdarlarla sıkı bağlar ve yerel geleneklerin özümsemişi yanında, Hıristiyanlığın kendi içinde yaygın başka benzerlikler de vardı. Bekâret manevi olarak evlilikten üstün görülüyordu ve üremeye yönelik olmayan cinsel edimler kınanıyordu. Her ne kadar kurum olarak manastırlar kimi zaman epey zenginleşse de, keşişler ve rahibeler toplu halde yaşıyor ve bekâret, itaat ve yoksulluk yemini ediyordu. Budizmde olduğu gibi, rahibe manastırları genelde erkeklerinkinden daha az bağış alıyordu ve daha yoksuldu; yine de bazıları, zengin aileler tarafından, dindarlıklarının bir kanıtı ve hepsine münasip evlilikler yaptırmaya güçleri yetmemişse kız çocuklarını yollayabilecekleri bir yer olarak paraya boğuluyordu. Kadın manastırlarının dışında, tüm kilise yetkilileri, Budizm ve İslam'da olduğu gibi erkekti. Kurumsal ileri ilahiyat eğitimi erkek öğrencilere yönelikti ve 12. yüzyıl sonrasında Avrupa'da, önce Paris, ardından Oxford ve Cambridge olmak üzere, bu eğitimi üniversitelerde alabiliyorlardı.

Dünyanın her yerinde Hıristiyanlar, bir rahip ya da keşiş rehberliğinde toplu ibadet için, mevcut köyler, şehirlerin mahalleleri ve diğer toplumsal yapılanmalarla örtüşen cemaatler halinde örgütlenmişlerdi. Dini törenler, inancın esaslarını ifade eden bir dizi ayin [sakrament] ile, mevsimleri ve insanın yaşam döngüsünü imliyordu. Bu ayinler, bebeği sonsuz yaşama seçilebilme hakkına kavuşturan vaftiz töreniyle başlayıp, insanların günahlarını itiraf ederek kefareti ödedikleri günah çıkarmayla sürüyor ve kutsal objeler, takdisler ve yaşayanların duaları sayesinde ruhun hızla cennete eriştiği son dualar, cenazeler ve anma törenleriyle son buluyordu. Ayinlerde İsa'nın yaşamı, annesi Meryem ve havariler, din şehitleri ve azizler anılıyordu. Bu kutsal kişilerle bağlantılı kutsal kalıntılar ve onların saklandığı kilise ve manastırlar hac mekânları haline geldi ve 13. yüzyılda İber Yarımadası'nın kuzeybatı ucundaki –Aziz Yakup'un naaşının mucize eseri ulaştığı ve Avrupa'da Roma'dan sonraki en popüler hac yeri olan– Santiago de Compostela'dan, Nasturi keşiş Rabban Bar Sauma'nın (yak. 1220-1294) Kudüs'e

hac yolculuğuna başlamadan önce Hristiyan kutsal mekânlarını ziyaret ettiği Beijing'e uzanan kutsal bir peyzaj yarattı.

Bu denli geniş bir dini sistemden doğallıkla bekleneceği gibi, gerek Hristiyanlığın çeşitlemeleri arasında, gerek bunların kendi içlerinde, birçoğu teolojik de olsa kalanı toplumsal ve kültürel nitelikte, muazzam farklılıklar vardı. Roma Hristiyanlığı, keşiş ve rahibeler kadar rahiplere de bekârlık mecburiyeti getirdi; bununla birlikte, bu politikanın uygulanmasında güçlüklerle karşılaşıldı ve yüzyıllar boyunca rahipler ve daha üst kilise yetkilileri düpedüz metresler tuttular. Başka yerlerde ise evli erkekler genelde rahip olabiliyor ve kimi yerlerde kilise hiyerarşisinde daha üst mevkilere yükselebiliyordu. Din adamları dışında, halktan kişilerin boşanması yasaktı, yine de bunu halledecek mali imkânlara sahip olanlar için evlilik iptali kolay bir alternatifti ve kimi yerlerde boşanmaya da izin veriliyordu. Örneğin Mısır'daki Kıpti Kilisesi 13. yüzyılda, boşanmanın çok yaygın olduğu Memlûk toplumu çerçevesinde, boşanmaları meşru saymaya başladı. Ortodokslukta, dini tasvirlerin rolünün ne olması gerektiğine dair tartışmalar 8. yüzyılda bir ikona kırıcılık (ikonoklazm) ihtilafına yol açtı; resim ve heykeller parçalandı, keşişler tutuklanıp idam edildi ve Bizans İmparatorluğu eyaletleri tasvirlerle karşı çıkan (ikonoklast) imparatorlara isyan ettiler. Her ne kadar mucize yaratan ikonalar tüm Hristiyanlıkta hac mevkileri sayılsa da, kırılan ikonalar restore edildikten sonra dini ibadetlerde Roma Kilisesi'nde olduğundan daha önemli bir yer edindiler.

İslam'ın yayılması, Etiyopya ve Doğu Hristiyanlarını Roma ve Ortodoks Hristiyanlardan kopararak, Budizmi olduğu kadar Hristiyanlığı da yeni baştan şekillendirdi. Doğu Hristiyanlarının pek çoğu Müslüman devletlerin topraklarında yaşıyordu; genel politika hoşgörü yönünde olmakla birlikte, Hristiyan ibadetlerinin kısıtlandığı ya da bastırıldığı çok gergin dönemler de yaşıyordu. Kudüs ve çevresindeki topraklarda Selçuklu Türk hükümdarları Hristiyanların hac ziyaretine zorluk çıkarınca, papa 1095'te buna tepki olarak Hristiyanlara Kudüs'ü Müslümanlardan kurtarma çağrısında bulundu. Bunun aynı zamanda kendisine Ortodokslar üzerindeki otoritesini kanıtlama imkânı da sağlayacağını umuyor-

du. Papa, maddi ve manevi menfaatler vaat ederek, Haçlı Seferi çağrısı yaptı ve binlerce Batılı Hristiyan çağrıya karşılık verdi. 1099'da kanlı bir kuşatmayla Kudüs'ü ele geçirmeyi başardılar ve bölgede küçük devletler kurdular. Yüzyıllar boyunca Hristiyan hacılar ve savaşçılar, papa tarafından onaylanan seferlerle, karadan ve denizden buraya gelip gittiler.

Haçlı Seferleri Avrupa'daki Yahudiler için bir felaket oldu. Vaizlerin kışkırtmalarıyla, Hristiyan güruhlar pek çok şehirde Yahudilere saldırarak, zaman zaman bütün bir şehir cemaatini ibadet yerlerinde diri diri yakarak, toplu katliamlar gerçekleştirdiler. Yahudilere yönelik kanuni kısıtlamalar Avrupa'nın her yerinde giderek arttı ve en nihayet 1290'da İngiltere Kralı I. Edward'ın Yahudileri İngiltere'den kovup mal ve mülklerine el koyması ve 1306'da Fransa Kralı IV. Philippe'in de aynı yola başvurusuyla zirveye ulaştı. IV. Haçlı Seferi (1202-1204) boyunca, ordular Konstantinopolis'e uğradılar ve işgal ettikleri şehri yağmalayarak binlerce kutsal emaneti gasp edip, daha sonra bunları Avrupa'da sattılar.* Bu olay Bizans İmparatorluğu'nu daha da zayıflattı ve Roma ile Ortodoks kiliseleri arasındaki bölünmeyi kalıcı hale getirdi. Müslümanlar arasındaki benzer iç çatışmalar, başlangıçta Haçlı zaferlerini kolaylaştırmıştı, ancak 13. yüzyıl sonlarında başka Müslüman devletleri fethetmekte olan Memlûk orduları, Haçlı devletlerine de savaş açtı. Haçlıların son kalesi olan Akka Limanı da 1291'de düştü, ancak başta tüccarlar olmak üzere bazı Hristiyanlar burada kaldılar. Haçlı Savaşlarının Hristiyan-Müslüman ilişkilerini nasıl etkilediği tartışmalıdır: Kimi tarihçiler bunun yüreklerde derin bir hınç bıraktığını savunurken, kimileri de bunun, sonraki çatışmaların geçmişe yansıtıldığı bir yorum olabileceğini söylemektedir.

Ticaret Rotalarının Değişmesi ve Uzaması

İtalyan tüccarlar için Haçlı Seferleri bir nimetti. Özellikle Venedikliler ve Cenevizler, askeri seferlerde donanım sağlamalarının

* Haçlılar, Konstantinopolis'i işgal ettikten sonra, 1261'e kadar devam edecek bir Latin İmparatorluğu kurdular – ed.n.

yanı sıra, yeni ticaret yollarının açılmasından ve Haçlı devletleri ortadan kalksa da kalıcı olacak ticaret toplulukları kurulmasından kârlı çıktı. Venedikli tüccarlar Kahire’de kalıcı ticaret üsleri kurarak buradan Kızıldeniz’deki baharat ticaretine katılırken, Cenevizler Konstantinopolis ve Karadeniz’e giderek, İpek Yolu üzerinden mal taşıyan kervanlarla buralarda buluştular. İtalyanların küçük bir kısmı da, kazançlarını büyütme arayışıyla, Hindular, Budistler, Müslümanlar, Yahudiler, (Hindistan’da Parsi diye anılan) Zerdüştiler ve Hristiyanlardan kozmopolit bir karışımın oluşmakta olduğu Batı Hindistan’daki kıyı şehirlerine gitti.

İtalyan tüccarların zenginleşmesi, ticaretin genelindeki büyüme, daha incelikli ticaret işlemlerinin icadı ve yeni kredi biçimlerinin doğması gibi gelişmeleri kapsayan, tarihçilerin “ticaret devrimi” diye adlandırdıkları sürecin bir boyutuydu. Her ne kadar bu tabir ilk olarak Akdeniz Avrupası için öne sürülmüş olsa da, aslında daha geniş bir alan için geçerlidir, zira yaklaşık 1100 yılından itibaren, Avrasya’nın büyük bölgesinde, profesyonel tüccarlar, birkaç yüzyıl öncesinde tahayyül edilemeyecek çeşitlilikte malları içeren daha devasa yükleri, daha uzak mesafeleri aşarak, daha geniş bir tüketici tabanına hizmet eden, daha fazla sayıda hedefe ulaştırır olmuştu. Dinle birlikte ticaret de bölgesel ve bölgelerüstü mübadele sahaları yarattı.

Ticaret, mallara erişim ve hareket özgürlüğü gerektirdiğinden ve erkekler her iki imkâna da daha fazla sahip olduğundan, profesyonel tüccarların çoğunluğu erkekti. Evin reisi olan erkekler, genellikle, hem erkek ya da kadın köleler ve hizmetlilerin, hem ailenin kadınlarının ürettiği ya da topladığı ürünlerin dahil olduğu evin ürün stokunu denetim altında tutuyordu. Gerek bu nedenle, gerekse kadınların seyahat imkânının genelde iffet ve saygınlıkla ilgili kültürel normlarla sınırlanmasından dolayı, değerli madenler, baharat, parfüm, kehribar ve değerli taşlar gibi çok pahalı mallar ya da bol miktarda tahıl, kereste ve maden gibi daha ucuz malları gönderip getirten, uzun mesafe ticaretin esas tüccarları erkeklerdi. Kadınlar kimi yerlerde küçük perakendecilikle, yiyecek ve başka temel ihtiyaç malları satarak yerel ticarete katılıyordu, ancak bir-

çok yerde bu küçük ölçekli mal dağıtımıyla da erkekler uğraşıyordu. Batı Afrika ve Güneydoğu Asya gibi bir iki yerde, kadınların arasından, hem kumaş gibi ihtiyaç mallarının hem de biber, betel, altın ve fildişi gibi lüks malların bölgesel hatta bölgelerüstü düzeyde ticaretiyle uğraşan önemli tüccarlar çıkmıştı. Pek çok yerde, erkek tüccarlar yerli kadınlarla geçici ve hatta uzun süreli ilişkiler kuruyorlardı. Bu ilişkiler yoluyla, erkekler, bir cinsel partner ve hayat arkadaşının yanı sıra ticari mallar ve gereçler sağlayan gruplarla bağlantılar da edinirken, kadın ve ailesi, yabancı biriyle kurdukları bu temas yoluyla saygınlık kazanıyordu. Bu evlilikler ya da diğer ailevi anlaşmalar, kocaların, karıların ve çocukların din değiştirmesi ya da farklı geleneklerden cazip veya kullanışlı buldukları unsurları alıp harmanlamalarıyla, aynı zamanda, dinsel fikirlerin ve ibadetlerin ya da başka kültürel pratiklerin dünyayı dolaşması ve birbiriyle kaynaşmasına vesile oldu.

Bu çağdaki en büyük ticaret ağı, Müslüman, Budist ve Hristiyanların yaşadığı toprakları çevreleyen ve bu dinlerin yayılmasını kolaylaştırırken kendisi de bu yayılımla daha da gelişen Avrasya'nın ticaret yollarıydı. Bu ağın batı ucundaki Avrupa'da, Roma İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra uzun menzilli ticaret sönmeye yüz tuttuysa da, Frizler ve diğer Kuzey Avrupalıların, Doğuluların lüks mallarına karşılık, buralara köle, balmumu, bal ve özellikle de kürk taşıdıkları 8. yüzyılda, yeniden canlanmaya başladı. Bunlar zaman zaman, Yahudi cemaatlerinden olup hem Müslüman hem de Hristiyan hükümdarlarca tarafsız gözle bakılan, bu yüzden de düşmanca dini sınırları aşabilen serbest bir tüccar şebekesi olan Redanilerle irtibat kuruyorlardı. Redaniler, Kurtuba (Cordoba) Halifeliği'nden Hindistan'a ve Çin'e uzanan kara ve deniz ticareti rotalarında gezinerek Batı'dan köle ve kürk, Doğu'dan ise baharat, parfüm, tütsü, ipek ve başka lüks mallar satın alıyorlardı. 12. yüzyıla gelindiğinde Venedikliler ve diğer Avrupalılar, Haçlı devletlerinde, Konstantinopolis'te ve Karadeniz'de büyük ticaret kolonileri kurmuşlardı ve Redanilerin önemi azalmıştı.

Bu ticaret sahasının ortasında, halihazırdaki geniş ticari ilişkiler şebekesi ve verimli zanaat endüstrilerinin İslam'ın yayılışıyla

daha da geliştiği, Müslüman toprakları vardı. Peygamberin kendisi de ticaretle uğraşmış olduğundan, ticaret İslam'da saygın bir meslek olarak görülüyordu. İslam, somut bir ticaret hukuku, ortak bir ticaret dili, Arapça ve uluslararası bir para birimi, Müslüman dinarını getirdi. 11. yüzyılda Kızıldeniz'deki ticaretin önemi gün geçtikçe arttı ve kısa süre sonra Kahire, dünya ticaretinin merkezi olarak Bağdat'ı geride bıraktı. Fars ve Arap tüccarlar, gemilerle güneye doğru, Doğu Afrika Svahili kıyılarına inerek, güncyde Zimbabve'deki Sofala'ya kadar varan, müstahkem, bağımsız, tüccar güdümlü ticaret üsleri kurdular ve bunları Hint Okyanusu'nun diğer yakasındakilere bağladılar. Bu ekonomik gelişmenin tersine, 1100 yılından sonra İslam'ın kalbinin attığı bölgedeki görece küçük devletleri yöneten Türk askeri liderler, saraylarındaki müsrif yaşam tarzlarını sürdürürebilmek için çok ağır vergiler getirmeye yöneldiler. Bunlar genelde ticaret ve üretimde keyfi yöntemlerle uygulanıyordu ve tüccarların buna karşı çıkmak için kurumlaşmış bir siyasi gücü yoktu. Daha önce yaygın olan ticari ve teknolojik yenilikler yavaşladı ve –Avrupa ve Hindistan'dan ithal edilen kumaş gibi temel tüketim malları da dahil– ithal malların ucuzlaması, yerel endüstrileri harap etti.

Kuzeydeki Müslüman şehirler ve güneydeki Hindular da dahil Hindistan'ın kıyı şehirleri her yöndeki ticaretten kâr sağlıyordu. Gemilerle her türlü mal taşınyordu, ancak en önemli lüks mallar, “Baharat Adaları”ndan (şimdi Endonezya'nın bir parçası olan Maluku Adaları) ve Güney ile Güneydoğu Asya'nın diğer yerlerinden gelen baharatlardı. Baharatlar –biber, karanfil, küçük hindistancevizi, muskat, kakule, tarçın ve zencefil– yalnızca yiyecekleri tatlandırmak için kullanılmakla kalmayıp, parfümlere, aşk iksirlerine (afrodizyak), ağrı kesicilere ve cenaze yağlarına da katılıyordu. Soğutmanın henüz bilinmediği bir çağda, baharatlar, etlerin saklanması ve hafifçe bozulmuş etin tadını maskeleymeye yardımcı oluyordu. Talebin arttığı diğer mallar, pamuklu dokuma, porselen ve hem savaşlarda hem de güç ve statü sembolleri olarak kullanılan atlardı. Hindistan'dan yola çıkan gemiler Malakka Boğazı'ndan geçerek tüccarları ve mallarını bu ticaret sahasının

doğu ucundaki Çin'e ve özellikle Güney Çin'in büyüyen şehirlerine taşıyordu. Burada Konfüçyüsçü değerler sistemi tüccarları küçüm-süyor, sırf saraydaki seçkinlerin istediği lüks malları ülkeye getirdikleri ve kendilerinden vergi alınabildiği için katlanılan onursuz asalaklar olarak görüyordu. Bu yaklaşım, tüccarların İtalyan ve Svahili muadillerine benzer bir siyasi güce erişmelerini engellese de, en azından bir kısmının çok zenginleşmesini durduramadı.

Tüccarlar, gidip geldikleri her istikamette diğer malların yanı sıra köle alışverişi de yapıyordu. İtalyan tüccarlar Rusya ve Kuzey Afrika'dan genç kadınları satın alarak, Venedik, Cenova ve diğer Akdeniz şehirlerine ev köleleri olarak satıyordu. İspanyol ve Portekizli tüccarlar savaşta esir düşmüş Kuzey Afrikalı erkekleri satın alıp, bunları ticaret tekneleri ve savaş gemilerine forsa olarak satıyordu. Vikingler, esirleri İrlanda'dan Volga Nehri'ne uzanan köle pazarlarında satıyordu. Türk tüccarlar Türk ve Moğol kuvvetlerinden Slavlar satın alıp bunları, ev kölesi, asker, dokuma işçisi olarak ya da hükümdar saraylarına satıyorlardı. Arap ve Afrikalı tacirler, kölelerle her iki istikamette –Batı Afrikalılar Akdeniz'e, Doğu Avrupalılar Batı Afrika'ya doğru– giderek Sahra Çölü'nü aşıyordu. Hint ve Arap tüccarlar Doğu Afrika kıyılarından satın aldıkları köleleri Hindistan'ın batı kıyılarına ya da daha da doğuya götürüyorlardı. Kuzey Hindistan'ın –kimileri daha önce kendi de köle olan– Müslüman Türk hükümdarları, esirleri, Orta Asya'da genelde Hindu ve Budistlere, ama aynı zamanda, Sünni Türklerin kâfir olarak gördüğü Şii Müslümanlara köle asker ya da hizmetçi olarak satıyorlardı. Genelde evlerinden çok uzaklara götürüldüklerinden, köleler, pek çok yerde dinleri, dilleri ya da fiziki görünümleriyle sahiplerinden farklı olan yabancılardı. Bu tip farklılıklar erkek sahiplerle köleleri arasında cinsel ilişkileri engellemiyor, ancak yine de köle annelerin çocuklarının kanuni statüleri bölgeden bölgeye değişiyordu. Kanunlar hemen her zaman sahiplerin kölelerini öldürmelerini yasaklıyor ve dini ilkeler köle sahiplerine, kölelere sevecen davranmalarını ya da (İslam'da) istediklerinde onları azat etmelerini öğütlüyordu, ancak köleler her yerde toplumsal hiyerarşinin olağan bir parçasıydı.

Bu Avrasya ticaret sahasını birbirine bağlayan yollar, yüzyıllar içinde, görece güvenli ve korunaklı oluşlarına göre önem kazandılar ya da kaybettiler. 5. yüzyıldan 9. yüzyıl sonlarına dek İpek Yolu vazgeçilmezdi, ancak 909'da Tang hanedanının yıkılması, ardından Türk akınları ve Abbasi Halifeliği'nin bölünmesi, Batı ve Orta Asya'da çalkantılı bir ortama ve giderek Hint Okyanusu üzerindeki gemi taşımacılığının daha çok tercih edilmesine yol açtı. Moğollar ilk önce, Bağdat ve Semerkand gibi antik ticaret merkezlerini yakıp yıktılar, ancak fetih tamamlandıktan hemen sonra, uzun mesafeli ticareti geliştirmeye yönelik politikalar benimsediler. Bunların başında, tüccarlar, diğer yolcular ve mallarının güvenle geçişini sağlayacak şekilde ticaret yollarını emniyet altına almak geliyordu. Daha önce yıkılmış çok büyük kervan şehirlerinin bazıları yeniden inşa edildi ve yolların kenarında mola yerleri kuruldu. Eski İpek Yolu şebekesi tekrar doğdu ve daha da kuzeyde yeni bir ticaret yoluyla, lüks malların Moğol başkenti Karakorum'a ve daha sonra yeni Moğol Yuan başkenti Hanbalık'a (Pekin) ulaşımını sağladı.

14. yüzyıl ortasında bu yollar ayrıca, Orta Asya'da ortaya çıkan ve kervanlarla ticaret gemilerindeki insanlar ve farelerle dört bir yana ulaşan, Kara Ölüm adı verilen veba salgınını da taşıyordu. Bulaştığı toplumların ilk kez karşılaştığı bu virütik hastalık, tahminlere göre, 1347-1351 yılları arasında Avrupa nüfusunun en az üçte birini öldürdü ve salgın dalgaları yüzyıllar boyunca dinmedi. Hastalığın yayıldığı diğer yerlerde kaç milyon insanın öldüğü bilinmiyor, ancak veba hepsinde, üretimde gerilemeye, talebin hızla dibe vurmasına ve genel olarak bolluk ve refahta çok hızlı bir çöküşe neden oldu. Bazı bölgeler 15. yüzyılda toparlanmaya başladıysa da, kara kervan yolları, uzun mesafeli ticaretteki eski önemine bir daha hiç kavuşamadı.

Kara ticaret yollarındaki sorunlar deniz yollarına yaradı. Güney Çin'de Yuan hanedanı, Song'ların deniz ticaretini teşvik politikasını sürdürdü ve deniz yolları gelişmeye devam etti. Marco Polo, kendi beyanına bakılırsa, Moğol sarayına kuzey kara yolu üzerinden gitmiş, ancak (aslında, gözde eşi ölen Tebriz'deki İlhanlı hükümdarına Kubilay Han'dan yeni bir cariye getirmek amacıyla yaptığı) dönüş

yolculuğunu Hint Okyanusu üzerinden gerçekleştirmişti; İbn Battuta, her iki istikamette gemiyle yolculuk etti. Araplar, Hintliler ve Malayların gemicilik ve denizcilik teknolojilerinde önceden yaptıkları ilerlemeleri daha da geliştiren Çinliler, ilk defa manyetik pusula, gemi nakliyatı için su geçirmez gemi bölmeleri ve çok sayıda grandi direğiyle yüzlerce ton yük taşıyabilen dev gemiler yaptılar.

Yuan hanedanı 1368'de yıkıldı ve yerini yerli Ming hanedanı aldı; yeni yönetim Orta Asya ticaret yollarını kontrolü altında tutan Moğollarla müzakereyi reddetti ve ilk başta deniz ticaretine daha da ağırlık verdi. 1405 ve 1433'te, üçüncü Ming imparatoru, Güneybatı Çin'den Müslüman bir hadım olan Amiral Zheng He komutasındaki yedi dev keşif gemisini Hint Okyanusu'na ve İran Körfezi'ne yolladı. Çin devletinin vasalı olabilecek devletleri ikna etmek üzere tasarlanan bu seferlerle, gemiler belli başlı limanlardan geçerek Filipinler'e, Afrika'nın doğu kıyılarına ve Kızıldeniz'e ulaştı. Ancak devlet politikasının aniden çark etmesiyle, birdenbire durduruldu. Gemiler ıskartaya çıkarıldı, seyir defterleri imha edildi, tersaneler kapandı ve Çinli tüccarlara memlekete dönmeleleri emredildi. Tarihçiler bu ani duraklama ve içe kapanmanın nedenlerine kafa yormaktadır: Yolculuklar, dönüşte getirilen malların değerinden fazlasına mal olduğundan çok masraflı görünmüş olabilir; ticaret karşıtı bir Konfüçyüsçü bilge-memur hizbi sarayda üstünlüğü ele geçirmiş olabilir; ya da Moğollar ve Vietnam'la olan sınır savaşları, seller, köylü isyanları ve kıyılardaki korsanlık faaliyeti yüzünden, tüm devlet kaynakları suyunu çekmiş olabilir. Nedenleri ne olursa olsun, Hint, Arap, Malay, İranlı, Türk ve hatta bir iki İtalyan tüccarın, Çinlilerin yarattığı tüm boşlukları hemen doldurmaları sayesinde, Hint Okyanusu'ndaki ticaret gerilemedi.

Bu çağda, Avrasya ticaret ağı o zamana kadarkilerin en büyüğü ve en iyi belgelenmiş olsa da, tek ticaret ağı değildi. Batı Afrika'ya, 5. yüzyılda, kumaşlar, savaş atları, para yerine geçen deniz kabukları, köleler ve tuz karşılığında, Sahra üzerinden develerle altın gelmeye başlamıştı. 14. yüzyıla gelindiğinde, Batı Afrika dünyanın her yerinden daha fazla altın üretip ihraç ediyor, bu maden hem Avrupa hem de Müslüman topraklarındaki lüks saray mal-

larında ve paralarda kullanılıyordu. Batı yarımküredeki bölgesel ticaret yollarında da, altın ve bakırın yanı sıra, pala yapımında kullanılan obsidyen, kakao, yeşim taşı ve turkuaz gibi diğer lüks mallar taşınıyordu. Hatta Mezoamerika'dan Kuzey Amerika'nın güneybatısına, savaşçıların şapka ve pelerinlerinde ve dini ayinlerde kullanıldığından tüyleri değerli olan kırmızı makav papağanı (yeni dünya papağanı) bile taşınmış, daha sonra burada bu kuşlardan yetiştirilmişti.

Orta Binyıl

500-1500 yılları arasındaki binyıl, genelde ondan önce ve ondan sonra gelen çağa göre tanımlandığından, “klasik sonrası” (post-klasik), “modern öncesi” (premodern) ya da en iyisi “orta” diye adlandırılır. Bu milenyumun ayrı bir orta çağ olduğu fikri Avrupa’da icat edildiğinden, kimi zaman bu kavram, Avrupa merkezci olduğu gerekçesiyle reddedilir, ancak bu binyıl, doğu yarımkürede, Batı Avrupa kadar, Bizans İmparatorluğu, Çin ve Orta Asya bozkır göçebelerinin imparatorluklarını da kapsayan birçok büyük siyasal bölge açısından anlamlı bir dönemi ifade eder. Ve batı yarımkürenin halkı için 500 yılı pek çok yeni başlangıcı ifade etmese de, 1500, muhtemelen atalarının Asya’dan ilk göçlerinden sonraki en keskin dönüm noktasıdır. Bu dönemde her iki yarımkürede de ticaret ağları, tarım ve şehirlerin yayılıp geliştiği ve kültürlerle dinler arasındaki etkileşimlerin yoğunlaştığı benzer süreçler yaşandı.

Doğu yarımkürede, İslam dini doğup büyüyerek, Orta Binyıl’ın sonunda Batı Afrika’daki Songhay İmparatorluğu’ndan, Güneydoğu Asya adalarındaki Brunei ve Sulu sultanlıklarına kadar erişti. Kutsal metinler, dini ibadetler ve hukuki ilkeler Darü'l-İslam’ı bir araya getirdi, ancak var olan kültürel formların ve toplumsal yapıların özümsemesi, İslam’ın çeşitleri arasında çok büyük farklılıklara ve çoğunlukla, gayrimüslim komşularıyla olduğu kadar rakip Müslüman devletlerle de, siyasi çatışmalarla iç içe geçmiş sert düşmanlıklara yol açtı. Diğer yandan, Hristiyanlık, keşişler ve misyonerlerin kiliseler kurmaları ve İzlanda’dan Bei-

jing'e kadar dinlerini yaymalarıyla, Budizm de fikirler, metinler ve ibadetlerin her yönde aktığı çokmerkezli bir dünya oluşturacak şekilde keşifler ve tüccarlarla taşınarak büyüdü. İslam'ın yayılması hem Budizm hem de Hristiyanlığı yeniden şekillendirirken, Budizm ayrıca, anavatanı Hindistan'da Hindu geleneklerinin tekrar dirilmesiyle de dönüşüme uğradı.

Hükümdarları ister Müslüman, Hristiyan, Budist, Hindu ister başka bir dinden olsun, Orta Milenyum'daki krallık sarayları, her bireye kozmik ve toplumsal düzendeki yerinin ayinler, törenler ve protokollerle belletildiği ve davranış adabının seçkin erkek ve kadınlara idealler tayin ettiği, ailevi ve hizipçi entrikaların, kültürel üretimin ve gösterişçi tüketimin merkezleriydi. Sarayların ihtişamı, yerel zanaatkârlar ve uzak diyarlardan seçkin mallar ithal eden tüccarlar tarafından yaratılıyor, bedeli ise, köylülerden gitgide daha sistemli biçimde tahsil edilen vergiler ve kiralara ya da kimi yerlerde savaş ganimetlerinin geliriyle ödeniyordu. Çağa damgasını vuran tarımdaki yaygınlaşma ve yoğunlaşmanın ardındaki güçlerden biri hükümdarlardı. Öte yandan insanlar zaman zaman kendi kararlarıyla göç etmişler, kimi zaman açık okyanusun engin sularını gemiyle aşmış, kimi zaman kısacık bir mesafeyi yürüyerek ormanlar ve bataklıklarda yeni araziler açmışlardı. Kimileri, kırsal yörelerden insanları ekonomik fırsatlar ve dikey hareketlilik (statü atlama) vaadiyle kendine çeken şehirlere göç ettiler, şehirler de yer yer bu vaadi yerine getirdi.

Saraylar da şehirler de, bütçesi yetebilenlere lüks ithal mallar sunuyordu. Afroavasya ticaret ağında, Amerika kıtasında çok değerli olan kırmızı makav tüyleri bilinmiyordu, ancak, mercan boncuklar, kan kırmızı yakutlar, vernikli kap kacak ve murex deniz salyangozlarının salgılarıyla Sur kırmızısına (imparatorluk moru) ya da toz zincifre ile parlak kırmızıya boyanmış kumaşlar ya da kırmızı ve mor başka lüks eşyalar çok değerliydi. İşte bu tip lüks mallar –seyyahların yabancı diyarlarla ilgili hikâyeleri, Portekizli bir gemi kaptanının kızıyla evlilik, limanlardaki tecrübe ve şahsi bir alınyazısı fikriyle birlikte– Cenovalı bir tüccar ve haritacıyı, servet kazanmak için İtalyan meslektaşlarının çoğunun yaptığı gibi do-

ğuya gitmek yerine, batıya, önce Lizbon'a, ardından Atlantik'teki Madeira Adası'na ve en son da İspanyol sarayına gitmeye yöneltti. 1492'de, İspanyol ordularının İspanya'daki son Müslüman devleti de fethinden ve İspanyol hükümdarların dininden ayrılmayan tüm Yahudileri topraklarından kovmalarından haftalar sonra, bu kişi daha da batıya gitmesi için kralın desteğini aldı. Yola çıkarken, *Marco Polo'nun Seyahatleri*'nin basılı bir kopyasının yanı sıra, başka kitaplar, dini eşyalar, kırmızı kumaşlar ve başka mallar, ayrıca Çin sarayında Arapça veya İbranice konuşan birinin elbet çıkacağı tahminiyle kendisine tercümanlık etmesi için, Hristiyanlığa geçmiş Arapça bilen bir Yahudiyi de yanına aldı. Bu yolculukların sonucunda doğan etkileşim ağları, Reşidüddin'in tahayyülünü dahi aşacak kadar büyüktü ve Orta Milenyum bu seyahatlerle son buldu.

Okuma Önerileri

Reşidüddin Hemedani, Murasaki Shikibu, Marco Polo ve İbn Battuta'nın tüm çalışmalarının İngilizce çevirisi mevcuttur: Rashid al-Din, *Rashiduddin Fazlullah's Jami'u't-tawarikh: Compendium of Chronicles. A History of the Mongols*, İng. çev. Wheeler M. Thackston (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1998); Murasaki Shikibu, *The Tale of Genji*, İng. çev. Edward G. Seidensticker (New York: Alfred A. Knopf, 1976); Marco Polo, *The Travels*, İng. çev. Ronald Latham (Londra: Penguin, 1958); *The Travels of Ibn Battuta*, der. Tim Macintosh-Smith (Londra: Macmillan, 2003). İki seyyah hakkındaki güncel çalışmalar için, bkz. Ross E. Dunn, *The Adventures of Ibn Battuta: A Muslim Traveler of the Fourteenth Century*, gözden geçirilmiş basım (Berkeley: University of California Press, 2004); Hans Ulrich Vogel, *Marco Polo Was in China: New Evidence from Currencies, Salts and Revenues* (Leiden: Brill, 2013).

Sosyal ve kültürel odaklı bölgesel çalışmalar arasında şu eserler bulunmaktadır: K.N. Chaudhuri, *Asia before Europe: Economy and Civilisation of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991); Victor

Lieberman, *Beyond Binary Histories: Re-imagining Eurasia to c. 1830* (Michigan: University of Michigan Press, 1997); Catherine B. Asher ve Cynthia Talbot, *India before Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); Charles Holcombe, *The Genesis of East Asia, 221 BC-AD 907* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2001); S. Frederick Starr, *Lost Enlightenment: Central Asia's Golden Age from the Arab Conquest to Tamerlane* (Princeton: Princeton University Press, 2013); John Haldon (der.), *A Social History of Byzantium* (Oxford: Wiley-Blackwell, 2009); Peregrine Horden ve Nicholas Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History* (Oxford: Blackwell, 2000); Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400-800* (Oxford: Oxford University Press, 2007); Steven A. Epstein, *An Economic and Social History of Later Medieval Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); Michael E. Smith ve Frances F. Berdan (der.), *The Postclassic Mesoamerican World* (Salt Lake City: University of Utah Press, 2003). Toplumsal cinsiyet üzerine, bkz. Gavin R.G. Hambly (der.), *Women in the Medieval Islamic World* (New York: St. Martin's Press, 1998); Rosemary A. Joyce, *Gender and Power in Prehistoric Mesoamerica* (Austin: University of Texas, 2001); Dorothy Ko, JaHyun Kim Haboush ve Joan R. Piggott (der.), *Women and Confucian Cultures in Premodern China, Korea, and Japan* (Berkeley: University of California Press, 2003); Leslie Brubaker ve Julia M.H. Smith (der.), *Gender in the Early Medieval World: East and West, 300-900* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

İslam'ın yayılışının incelendiği eserler: Ira M. Lapidus, *A History of Islamic Societies*, 2. basım (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Jonathan P. Berkey, *The Formation of Islam: Religion and Society in the Near East, 600-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); David Robinson, *Muslim Societies in African History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004). Memlûkler üzerine, bkz. Thomas Philipp ve Ulrich Harmann (der.), *The Mamluks in Egyptian Politics and Society* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

Sarayların ve saray kültürünün incelemeleri arasında şu eserler bulunur: Jeroen Frans Jozef Duindam, *Royal Courts in Dynastic States and Empires: A Global Perspective* (Leiden: Brill, 2011); Hugh Kennedy, *The Court of the Caliphs: When Baghdad Ruled the Muslim World* (Cambridge, MA: DaCapo, 2005); Joachim Bumke, *Courtly Culture: Literature and Society in the High Middle Ages* (Woodstock, NY: Overlook Press, 2000); Daud Ali, *Courtly Culture and Political Life in Early Medieval India* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004); Mikael S. Adolphson, *The Gates of Power: Monks, Courtiers, and Warriors in Premodern Japan* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2000); Mikael Adolphson, Stacie Matsumoto ve Edward Kamens, *Heian Japan: Centers and Peripheries* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2007); Anne Walthall (der.), *Servants of the Dynasty: Palace Women in World History* (Berkeley: University of California Press, 2008). Dorothy Ko, *Cinderella's Sisters: A Revisionist History of Footbinding* (Berkeley: University of California Press, 2007) bu karmaşık konu hakkındaki en incelikli çalışmadır.

Tarımın yayılışı ve bunun getirdiği değişimler üzerine, bkz. Robert Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonization, and Cultural Change, 950-1350* (Princeton: Princeton University Press, 1994); Dieter Kuhn, *The Age of Confucian Rule: The Song Transformation of China* (Cambridge, MA: Belknap Press, 2011); George R. Milner, *The Moundbuilders: Ancient Peoples of Eastern North America* (Londra: Thames & Hudson, 2005); Patrick Vinton Kirch, *A Shark Going Inland Is My Chief: The Island Civilization of Ancient Hawai'i* (Berkeley: University of California Press, 2012). Köylülerin çevrelerini sömürmesi veya koruması üzerine, bkz. Jared Diamond, *Collapse: How Societies Chose to Fail or Succeed* (New York: Viking, 2005) ve Patricia McAnany ve Norman Yoffee (der.), *Questioning Collapse: Human Resilience, Ecological Vulnerability, and the Aftermath of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). James C. Scott, *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia* (New Haven: Yale University Press, 2010) tarımın ve devletin yayılmasına direnen grupları inceler.

Moğollar üzerine, bkz. Thomas T. Allsen, *Culture and Conquest in Mongol Eurasia* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001); Peter Jackson, *The Mongols and the West, 1221-1410* (Londra: Routledge, 2005); George Lane, *Daily Life in the Mongol Empire* (Westport, CT: Greenwood, 2006). Cengiz Han'ın soyundan gelen erkeklerin incelemesi Tatiana Zerjal vd., "The Genetic Legacy of the Mongols", *American Journal of Human Genetics* 72 (2003): 717-21.

Yakın dönemdeki birkaç çalışmada, bu dönemin şehirlerinde mit ile gerçekliğin karşılıklı etkileşimi incelenmiştir: Elisabeth Crouzet-Pavan, *Venice Triumphant: The Horizons of a Myth*, İng. çev. Lydia G. Cochrane (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2002); Jonathan Harris, *Constantinople: Capital of Byzantium* (Londra: Bloomsbury Academic, 2009); José Luis de Rojas, *Tenochtitlán: Capital of the Aztec Empire* (Gainesville: University Press of Florida, 2012). Chiara Frugoni, *A Day in a Medieval City*, İng. çev. William McCuaig (Chicago: University of Chicago Press, 2006) bu dönemin İtalyan şehirleri arasında, nefis çizimlerle büyüleyici bir gezinti sunuyor.

Richard Foltz, *Religions of the Silk Road: Premodern Patterns of Globalization*, 2. basım (Londra: Palgrave Macmillan, 2010) pek çok farklı dinin aktarılması ve birbirine karışması üzerine kapsamlı bir giriş sunuyor. Budizm üzerine, bkz. Ronald M. Davidson, *Indian Esoteric Buddhism: A Social History of the Tantric Movement* (New York: Columbia University Press, 2002); Tansen Sen, *Buddhism, Diplomacy, and Trade: The Realignment of Sino-Indian Relations, 600-1400* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2003); Jason Neelis, *Early Buddhist Transmission and Trade Networks: Mobility and Exchange within and beyond the Northwestern Borderlands of South Asia* (Leiden ve Boston: Brill, 2011). Hristiyanlık üzerine, bkz. James Brundage, *Law, Sex, and Christian Society in Medieval Europe* (Chicago: University of Chicago Press, 1987); Richard Fletcher, *The Barbarian Conversion: From Paganism to Christianity* (Berkeley: University of California Press, 1998); Michael Angold, *Eastern Christianity* (Cambridge:

Cambridge University Press, 2006); Thomas F.X. Noble ve Julia M.H. Smith, *Early Medieval Christianities, c. 600-c. 1100* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

Ticaret ağlarının geniş analizleri arasında; Richard L. Smith, *Premodern Trade in World History* (Londra: Routledge, 2008); Jerry H. Bentley, *Old World Encounters: Cross Cultural Contacts and Exchanges in Pre-Modern Times* (Oxford: Oxford University Press, 1993); Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System AD 1250-1350* (New York: Oxford University Press, 1989); Kenneth G. Hirth ve Joanne Pillsbury (der.), *Mercants, Markets, and Exchange in the Pre-Columbian World* (Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2013); Kenneth Pomeranz ve Steven Topik, *The World that Trade Created: Society, Culture, and the World Economy*, 3. basım (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 2013) bulunur. Kültürel alışveriş ve ticaret üzerine daha özelleşmiş çalışmalar arasında şu eserler vardır: Rosamond E. Mack, *Bazaar to Piazza: Islamic Trade and Italian Art, 1300-1600* (Berkeley: University of California Press, 2001); Pamela O. Long, *Technology and Society in the Medieval Centuries: Byzantium, Islam, and the West, 500-1300* (Washington, DC: American Historical Association, 2003); Ralph Austen, *Trans-Saharan Africa in World History* (Oxford: Oxford University Press, 2010); Valerie Hansen, *The Silk Road: A New History* (Oxford: Oxford University Press, 2012).

Bu bölümdeki pek çok konu hakkında makaleler, Benjamin Z. Kedar ve Merry E. Wiesner-Hanks (der.), *Expanding Webs of Exchange and Conflict, 500 CE-1500 CE*, *Cambridge World History*'nin 5. cildinde bulunabilir. Richard Smith bu ciltte ticaret üzerine bir makalesinde "Orta Milenyum" tabirini ilk kullanan kişidir.

IV

Yeni İlişkiler Dünyası (MS 1500-1800)

1503'te Floransalı tüccar ve kâşif Amerigo Vespucci (1452-1512), eski işverenleri olan banker Medici ailesine, önceki yıllarda katıldığı, Portekizliler tarafından finanse edilen haritalama amaçlı keşif yolculuğunu canlı detaylarla aktaran bir mektup yazdı. Portekiz'den başlayan bu gemi yolculuğu, Atlantik Okyanusu'nun karşı yakasındaki bir kara kütesinin kıyıları boyunca devam etmişti. Vespucci, mektubun giriş paragrafında kıtayı “atalarımız bu ülkelerin hiçbirinden haberdar olmadığından, yeni bir dünya” diye adlandırmış ve “hayvanlarla dolu ve Avrupa, Asya ya da Afrika'dan daha kalabalık ve bildiğimiz başka her yerden daha ılıman ve iç açıcı” diye övüyordu. Bu ve bundan sonraki daha da uzun mektup, sonraki birkaç yıl boyunca çeşitli Avrupa dillerinde defalarca yayımlandı. Mektubu okuyanlardan biri de, 1507'de, Vespucci'nin haritalanmasına katkıda bulunduğu kara kütesini diğer kıtaların hiçbirisiyle birleştirmeyen bir yerküre ve dev bir dünya duvar haritası resimleyen Alman haritacı Martin Waldseemüller (1470?-1522?) idi. Waldseemüller bu kara kütesinin güney kısmına, Vespucci'nin ilk adının Latincedeki hali olan Amerika adını verdi. Kendisi bu

isimlendirmenin gerekçesini şöyle açıklıyordu: “Hem Asya hem Avrupa’ya kadın isimleri verilirken, bu Amerika kıtasının, onu keşfeden bilge ve dahi adam Amerigo’nun ismiyle anılmaması için hiçbir neden ve haklılık göremiyorum.” Bundan yalnızca birkaç yıl sonra, Waldseemüller’in de aralarında olduğu haritacılar ve başkaları, bu bilginin yanlış olduğunu ve Kristof Kolomb’un (1451-1506) kıtaya Vespucci’den önce ulaştığını öğrenmişlerdi; “Amerika” adını sonraki haritalardan çıkarmak istediler ancak isim çoktan yerleşmişti. Dünyayı düz bir zemin üzerinde göstermek için kullanılan en yaygın projeksiyonun kâşifi, Flaman haritacı, matematikçi ve bilim aletleri yapımcısı Gerardus Mercator (1512-1594), 1538 tarihli dünya haritasında Amerika ismini kullandı ve daha sonra “Kuzey” ve “Güney” adlandırmaları buna eklendi.

Waldseemüller’in Vespucci’nin burayı gören ilk Avrupalı olduğu iddiası ne kadar yanlışsa, Vespucci’nin, haritasını çıkardığı yeri “Yeni Dünya” diye tayin etmesi de halihazırda orada yaşayan insanlar açısından elbette o kadar yanlıştı. Herhangi bir Avrupalının zaten insanlarla dolu adaları ve kıtaları “keşfettiği” fikri de günümüzde budalaca görülmekte ve pek çok tarihçi, “keşif” ya da “Yeni Dünya” tabirlerini kullanmaktan kaçınmaktadır. Ancak, biyologlar, epidemiyologlar (salgınbilimciler), agronomlar (tarım uzmanları) ve çevrebilimciler, yerkürenin on binlerce yıldır birbirinden kopuk kalmış, dolayısıyla biyosferleri birbirinden bağımsız biçimde evrilmiş kesimlerini adlandıran uzamsal tabirler olarak “Yeni Dünya” ve onun karşısı olarak da “Eski Dünya” tabirlerini kullanırlar. Atlantik ve ardından Pasifik Okyanusu’nu aştıklarında, Avrupa gemileri bu iki dünyayı birbirine bağlamış, bu da bitkilerin, hayvanların, mikropların ve insanların uçsuz bucaksız mesafelerdeki yeni istikametlere geçişini sağlayarak, hem felaketlere hem de kazanımlara yol açmıştır. 1972’de çevre tarihçisi Alfred Crosby bu süreci “Kolomb Mübadelesi” olarak adlandırdı ve Kolomb’un ilk seyahati ile başladığını kaydetti. Kolomb beraberinde gündelik ve lüks malların yanı sıra, yetişkin erkekler ve erkek çocuklar da taşıyarak, bunlardan bir kısmını Karayipler’de bıraktı (kimilerinin ölmediğine dair efsaneler mevcut olsa da, bilindiği kadarıyla hep-



4.1 Aztek halkı çiçek hastalığından ölüyor. Aztek toplumunu, kültürünü ve tarihini belgeleyen, 16. yüzyılın ikinci yarısında, Fransisken keşişi Bernardino de Sahagún'un gözetiminde yerliler tarafından yazılmış ve resimlenmiş 2.400 sayfalık bir kitap olan

Historia general de las cosas de la Nueva España'dan (Yeni İspanya'daki Şeyler Hakkında Genel Tarih)... Kitaptaki bilgiler, köy ve şehir yaşlılarının Aztek resim yazısıyla kaydedilmiş anlatımından alınmış, daha sonra Nahuatl dilinde Latin harfleriyle yazılan eklemelerle genişletilmişti.

si ölmüştür). Kolomb aralarında en egzotik bulduklarını ülkesine getirdi: Papağanlar, tüyler, basma kumaşlar, tütün, kauçuk, muhtemelen ananas ve adalardan esir alınmış Tainolardan birkaç erkek çocuk. Avrupalı denizciler ve maceracılar yeni bir dünya keşfetmiş olabilirler, ancak yeni bir dünya yarattıkları aşikârdır.

Dolayısıyla, insanlığın araştırılmasında, “yeni dünya”yı anlayabilmenin en iyi yolu, onu uzamsal değil zamansal olarak tahayyül etmektir. Her ne kadar Moğol İmparatorluğu’nun ve Hint Okyanusu ticaret ağlarının genişlemesi ile bölgeler arası etkileşim artsa da, insanlar arası temas 1492’den sonra, öncekinden çok daha büyük boyutlara vardı. Pek çok tarihçi bunu dünya tarihinde yeni bir çağın, “erken modern” çağın başlangıcı olarak görür. Tıp-

kı “Yeni Dünya” gibi, “erken modern” terimi de, moderniteye tek bir yoldan, Avrupa’nın izlediği güzergâhtan ulaşılabileceğini ima ettiği için, tümüyle Avrupa merkezci olmakla eleştirilmektedir. Ayrıca, bu dönem boyunca dünya nüfusunun yüzde 80-90’ı köylü kalarak toprak sahipleri ve devlet tarafından sömürülmeye devam ettiği halde, bunun değişimi vurgulaması da eleştiri konusudur. Ancak dünya tarihi için “erken modern” kullanışlı bir tabirdir, zira bu dönemde pek çok yerde birbirine paralel ve birbiriyle iç içe geçmiş çarpıcı değişim süreçleri mevcuttu.

Bu bölümde, hastalıkların yayılması, Kolomb Mübadelesi’nin bir parçası olan bitkiler ve hayvanların taşınması, keşifler ve savaş yoluyla sömürge imparatorluklarının kurulmasından başlayarak, bu gelişmelerden bazıları ele alınıyor. Ticaret, insanları pek çoğu köle emeği ile çalışan plantasyonlarda üretilen yeni yiyecek, içecek türleri ve bağımlılık yapıcı maddelerle tanıştırdı. Bu ürünler çoğunlukla, erkeklerin –ve az sayıda kadının– malların yanı sıra fikirleri de paylaştıkları şehirlerdeki yeni sosyal ortamlarda ve kültürel kurumlarda tüketiliyordu. Dini reformlar ve yeniden canlanan dinler, ruhani harareti yükselterek, yeni çatışma alanları yaratmalarının yanı sıra, arazi ve kaynaklar için rekabetin yol açtığı çatışmaları da şiddetlendirdi. Erken modern dünya, içinde malların, fikirlerin ve –köylü ve kölelerin de dahil olduğu– insanların devinerek birbiriyle karıştığı, toplumsal ve ekonomik kalıpları değiştirerek yepyeni kültürel biçimler yarattıkları, yeni bir küresel temaslar dünyasıydı.

Hastalıkların Yayılması

Kolomb Mübadelesi’nin getirdiği en önemli felaket, Kolomb’un 1493’teki ikinci yolculuğuyla başlayan salgın hastalıklardı. Aralarında maceracılar, askerler, zanaatkarlar ve yanlarında Avrupa mahsullerinin tohumları ve çiftlik hayvanları da götüren çiftçilerin olduğu yaklaşık 1.500 kişiyle, devasa bir sefer söz konusuydu. Bu yolculuk, başka pek çok yerde örnek alınan bir model oluşturdu. Gemiler, ekili arazilerde çiftçilikle uğraşan 400.000 ila 600.000 nüfusa sahip büyük bir ada olan Hispaniola’da demirledi. İspanyol-

lar en çok altınla ilgilendiler ve değerli maden arayışları sırasında, adanın yerlileri olan Tainoları esir alıp, işkence ederek öldürdüler. Pek çoğu aradığını bulamayarak birkaç hafta sonra İspanya'ya döndü ve birçoğu da açlıktan, adanın suyunu içmekten kaynaklanan bağırsak hastalıklarından ya da Avrupa'dan kendileriyle birlikte getirdikleri, büyük ihtimalle sıtma, tifüs, grip ve belki çiçek hastalığının da aralarında olduğu hastalıklardan öldüler. Bunlar ve hiçbir bağışıklıklarının olmadığı cüzzam, kabakulak, difteri, hıyar-cıklı ve pnömanik veba ve kızıl gibi diğer Eski Dünya hastalıkları, Tainolar için daha da ölümcül oldu. 1518'de Karayipler'e yayılan bilhassa öldürücü bir çiçek salgınından sonra, Hispaniola'da Tainoların sayısı çok azaldı ve diğer adalardaki yerlilerin sayısı da çarpıcı bir düşüş gösterdi.

Avrupalılar 1500'lerin başlarında Orta ve Güney Amerika kıtalarına ulaştıktan sonra, bir iki yerlinin İspanyol güçleriyle temas kurmalarının ardından kendi köylerine dönmeleriyle, hastalıklar sık sık askeri birliklerin çok ötesine yayıldı. İnsanlar hastalanıp çabucak öldüler, öyle ki Avrupalı birlikler, o bölgeye daha sonraki gelişlerinde artık Vespucci'nin 1503'te söz ettiği "bizim Avrupa, Asya ve Afrika'dan daha kalabalık" yerler bulamadılar. Hernando Cortés (1485-1547) komutasındaki İspanyol birlikleri, 1519'da kısa süreliğine şehre girmelerine izin verildiğinde, Aztek İmparatorluğu'nun başkenti Tenochtitlan'a çiçek hastalığını bulaştırdılar ve bu görünmez işbirlikçi –Tlaxacanlar ve Azteklerle düşman diğer yerli halklar gibi bariz müttefiklerle birlikte– İspanyolların zayıf düşen Aztekleri alt etmelerini sağladı. Çiçek hastalığı, 1520'lerin ortalarında güçlü İnka lideri Huayna Capac'ın da ölümüne yol açarak, oğulları arasında iç savaş başlattı ve bu da İspanyol güçlerinin İnka İmparatorluğu'nu fethetmelerini sağladı.

Amerika kıtalarına giden kâşifler, fatihler ve yerleşimciler İspanyol bayrağı ve sonraları başka Avrupa uluslarının bayrakları altında yolculuk ediyordu, ancak aralarında, özgür ve köle Afrikalılar ile 16. yüzyıl sonu itibarıyla, Amerikan gümüşünü İspanyol kolonisi Filipinler'e taşıyıp oradan ipek ve başka Asya mamulleri ile dönen İspanyol kalyonlarının taşıdığı Asyalılar da dahil, çok

çeşitli yerlerden insanlar vardı. Böylelikle, Eski Dünya hastalıklarının karışımı, ölümcül bir bulamaca dönüştü. Her ne kadar Amerika kıtalarının 1492'deki toplam nüfusunu belirlemek imkânsız olsa da, en iyi tahminlere göre 40 ile 70 milyon arasındadır; Avrupalı temasından sonraki ilk yüzyıl içinde nüfustaki toplam azalma oranı ise yaklaşık yüzde 90'dır. İkisinin nüfusunun toplamı Amerika kıtalarının kalanından çok daha fazla olan Meksika ve Peru, en büyük düşüşü yaşayan yerler oldu. Savaş, kıtlık, emek sömürüsü, zorla göç ve köleleştirme bu azalmadan kısmen sorumlu olsa da, esas katil Eski Dünya hastalıklarıydı. 1650'de Yeni Dünya halkının çoğunluğu hâlâ yerlilerden oluşuyordu, ancak hastalık ve diğer ölümcül etkenler, artan göçle birleşerek bu durumu değiştirdi.

Jeokimyacılar ve yerküre sistemleri bilimcileri son dönemlerde Amerika kıtasındaki ölümlerin, dünyanın iklimini de değiştirmiş olabileceği fikrini öne sürmektedir. O güne dek tarım amacıyla ağaçsızlaştırılan ya da avlanmayı kolaylaştırmak için yakma işlemiyle yok edilen orman alanları, bu işlerle uğraşan kimse kalmadığında yeniden ormanlaştılar. O zaman, ağaçlar –Antarktika'daki buzul kütlelerinden izi sürülebildiği gibi– havadan daha fazla karbondioksit soğurarak, bugün olup bitenlerin tam tersi bir etkiyle atmosferin ısıyı tutma kapasitesini düşürdü ve böylece iklimi serinletti. Güneş lekelerinin azalması, volkanik faaliyetin artması ve El Niño olarak bilinen Pasifik iklim fenomenindeki değişimlerin dahil olduğu diğer etkenler de, iklimin serinlemesine katkıda bulundu ve bunların birlikteliği, yaklaşık 1500 yılından (belki de ta 1300 yılından başlayarak) yaklaşık 1850'ye kadar süren, arada aşırı soğuk dönemlerin yaşandığı, iklimbilimcilerin “Küçük Buzul Çağı” tabir ettiği çağı yarattı. Hava ve iklimdeki iniş çıkışlara dair kanıtlar, gerek ağaç halkaları, kutuplardaki buzullarda bulunan volkanik tortular ve bataklıklardaki polen tabakaları gibi doğal dünyadan, gerekse tarih kayıtları, mektuplar, devlet ve şirket belgeleri, yazıtlar ve kayıtlı hava verileri gibi insan kayıtlarından elde ediliyor. Havalardan şikâyet etmenin evrensel bir insani özellik olduğu anlaşılrsa da, bu gerek doğal gerek beşeri kaynaklar, özellikle 17. yüzyılda, kuzey yarımkürede görece aşırı soğuklar ve Afrika ile

Güney ve Güneydoğu Asya'da görece aşırı kuraklıkların yaşandığı, istikrarsız bir iklim döneminin olduğunu gösteriyor.

İklimdeki aşırılıklar mahsul kıtlığına zemin hazırlamış, bu da açlıktan ve kötü beslenen insanlar için daha ölümcül olan çeşitli hastalıklardan ölümlerin artmasına yol açmıştır. Tahıllar ve diğer temel gıda maddeleri hacimli ve ağır olduklarından, bunları insanların karşılayabileceği bir fiyata kıtlık bölgelerine taşımak genellikle imkânsızdı. İnsanların –hatta güçsüz düşmüş insanların– taşınması, gıdanın taşınmasından daha kolaydı, bu yüzden açlık, ailelerin ve bireylerin göç etmesine yol açtı. Kıtlığın boyutları ne olursa olsun, devletler genelde bunu gidermekte çaresiz kalıyor, çoğunlukla da gıda ihracatını yasaklayarak ya da köylülerin her yıl hasatlarının belli bir kısmıyla ödedikleri vergileri azaltmayı reddederek, durumu daha da kötüleştiriyorlardı. Erken modern dönem boyunca, Avrasya'nın pek çok yerinde köylü aileler, açlık yıllarında dahi, hasatlarının neredeyse yarısını toprak sahipleri ve devlete veriyordu. Dolayısıyla açlık, doğal olduğu kadar toplumsal bir fenomendi.

Kötü beslenen kadınların gebe kalma, gebeliği sürdürebilme ya da emzirebilme olasılığı azaldığından kıtlık, aynı zamanda doğurganlığın da azalmasına neden oldu. Bebek emziren annelerin günlük kalori ihtiyacı diğer insanlardan çok daha fazladır ve hem kendileri hem de emzirdikleri bebeklerin kıtlık zamanlarındaki ölüm oranları aşırı boyutlardadır. Ölüm nedenleri, beslenme düzeyleri, kronik hastalıklar, yeme içme âdetleri ile hayatın ve ölümün başka pek çok yönüne dair bilgi verebilen ölüm ve cenaze kayıtları ve insan kalıntıları, bu iç karartıcı gerçekleri göstermektedir. Erken modern (ve modern) dönem tarihçileri, tıpkı insanlık tarihinin en erken dönemlerini araştıran arkeologların yaptığı gibi, günümüz toplumunda suçları çözmek ya da çağdaş tıbbi teşhisler koymak için icat edilmiş olan iz ya da DNA analizi gibi yüksek teknoloji yöntemlerine gitgide daha çok başvurmaktadır. Bu onları yalnızca yazılı kaynaklara dayanmak zorunda kalmaktan kurtarmakta ve geniş bir ölçekte kıyaslamalar ve hesaplamalar yapabilmelerini sağlamaktadır.

Atlantik üzerinden batıya taşınan hastalıkların etkisi apaçıktır ve bunların az bir kısmı diğer istikamette yolculuk etmiş olabilir;

tarihsel salgınbilimciler, ilkin 1493'te İtalya'da bilhassa ölümcül bir türünün yayıldığı frenginin bunlardan biri olduğunu düşündüler, ancak günümüzde hastalığın nereden geldiği konusunda daha kuşkulular. Frengi Avrupa'ya her nasıl ulaşmış olursa olsun, hanedan hırsları ve dinin elbirliğiyle neredeyse daimi bir savaş halini kışkırttığı böyle bir çağ, hastalığın yayılmasını kaçınılmaz kılmıştır. İtalya, pek çok hükümdarın emellerinin çatıştığı bir savaş alanıydı ve onyıllarca süren savaşların ardından 1494'te Fransızlar yarımada'yı işgal ettiler. İtalya'da savaşan askerler, Fransızların "İtalyan hastalığı," diğer Avrupalıların ise genelde "Fransız çiçek hastalığı" diye adlandırdığı frengiyi dönüşte ülkelerine taşıdılar. Ordular, göçmenler ve mültecilerle birlikte, veba, çiçek ve gribin de aralarında olduğu başka pek çok hastalığı Avrupa'nın dört bir yanına yaydılar.

Hastalığa bağışıklıktaki farklılıklar, her ne kadar Amerika kıtalarındaki kadar aşırı düzeyde olmasa da, Çin'de de toplumu derinden etkiledi. 17. yüzyılda, Çin'in kuzeyinde yaşayan bozkır halklarından Curçenlerin liderleri, isimlerini Mançu olarak değiştirdiler ve fetih seferlerine giriştiler. 1644'te tahttaki Ming hanedanının bir isyanla devrilmesinden sonra, Mançular Pekin'i ele geçirdiler ve Qing adlı yeni bir hanedan kurdular. Ardından onyıllar boyunca Çin'in her yerinde, Ming taraftarları ve isyancılar üzerinde otorite kurmak için savaştılar. O sırada, Çin'de salgın olan ancak Mançuların dirençli olmadıkları çiçek hastalığı, onları galibiyetten alıkoydu. Mançular, nerede bir salgın patlak verse, önemli kişileri oradan uzaklaştırarak izole etmeye çabaladı, ancak bizzat ikinci Qing imparatoru 1661'de çiçekten öldü ve halefi biraz da bu hastalıktan sağ çıkabildiği için bu göreve getirildi. İmparator Kangxi, altmış bir yıl boyunca ülkeyi yönetecekti. Kangxi başka pek çok yenilikle birlikte, imparatorluk ailesini çiçek hastalığına karşı aşılama için variolasyon yöntemini de (çiçek hastalığının Latincesi *variola* sözcüğünden gelmektedir) benimsedi. Variolasyonda, çiçek hastasının yaralarından alınan dokular, ömür boyu hastalığa bağışıklık sağlayacak hafif bir enfeksiyon yaratma amacıyla sağlıklı kişiye solutuluyor ya da derisine sürülüyordu. Bu işlem 16. yüzyılda (ve belki daha da öncesinde) Çin'de, ayrıca Batı Afrika ve Osmanlı İm-

paratorluğu'nda kullanılıyordu. Kocası Osmanlı İmparatorluğu'nda büyükelçi olan ve kendisi de çiçek yarası taşıyan Lady Mary Wortly Montague variolasyonu 1721'de İngiltere'ye getirdi, ancak yöntem kuşkuyla karşılandı ve hiç yaygınlaşmadı.

Öte yandan, koruyucu önlemler mümkün olsa da, çiçek salgınları başka yerlerde olduğu gibi Çin ve çevresindeki bölgelerde de devam etti. Örneğin 18. yüzyıl ortalarında İmparator Qianlong (salt. 1735-1796) Orta Asya ve Çin'i birleştirmek için başarılı seferler düzenledi. Bunlardan biri olan Zungar Hanlığı'na yaptığı sefer, hepsinden kolay oldu, zira kısa süre önce Zungar nüfusunun muhtemelen yüzde 40'ını oluşturan yüz binlerce insan çiçek salgınıyla yok olmuştu. Halkın kalan kısmı da ya kaçtı ya da başka hükümdarların yönetimindeki bölgelere götürüldü, veya Zungarların devleti kadar halkını da yok etmek isteyen İmparator Qianlong'un talimatı üzerine ara ara yapılan kasıtlı katliamlarla Qing orduları tarafından öldürüldüler. Zungar kadınları, hizmetçi ya da cariyeler olarak Mançu askerlerine ve müttefiklerine verildi.

Gerek büyük gerekse küçük çaplı salgınlarda, hastalık yetişkin erkeklerden çok kadınları ve çocukları öldürmüştü, bu da nüfus artışını onyıllar boyu baskılamıştı. Hastalık ve kıtlık ayrıca insanları da depresif, ya da psikoloji terminolojisinin icadından önceki bu çağda verilen adlarla, deli, üzgün, efkârlı, mutsuz ve yaslı yaptı. Kimisi duygularını yazıya dökerken, kimileri bu duygularının etkisiyle intihar etmeyi, çocuklarını manastırlara ya da yetimhanelere terk etmeyi ve –nüfusu daha da azaltacak bir temayülle– geç evlenmeyi ya da hiç evlenmemeyi seçti. Tüm bunlar, çağın yorumcuları tarafından da kayıtlara geçirilmişti. İskoçya'da 1630'lardaki bir kıtlık döneminde, rahipler cemaatten bazı kişilerin “çaresizce denize atlayıp kendilerini boğduklarını” yazarken, Çin'in Shandong eyaletinde bir resmi yetkili, 1670'te “bölge öyle perişan ve çorak haldeydi ki, her gün birinin kendini bir direğe astığını duyuyordunuz” diye yazmıştı. Tarihçiler, bu kadar çok sayıda çocuğun çok küçük yaşlarda ölüp gitmesinden dolayı insanların kendi çocuklarına karşı duyarsız ya da kayıtsız hale geldiklerini düşünüyordu; bunun doğru olduğu durumlar vardı, ancak ana-babaların, çocuk-

larının hastalığı ya da ölümü yüzünden zaman zaman delirmele-riyle sonuçlanan derin bir kedere kapıldıklarına dair kanıtlar da mevcuttur. Ekonomik sebeplerle çocuklarını terk etmek zorunda kalanlar bile, bu kararlarından dolayı yıkılabiliyorlardı; 1709'da Londra'da bir kimsesizler evine bırakılan çocuğun üzerine tutuş-turulan notta şöyle yazıyordu: "Bu talihsiz yavru ellerine düşecek olan beyefendiler, her kimseniz size yalvarırım, büyüyüp yetişkin biri olana kadar ona bakın... Lütfen inanın, başka hiçbir çarem olmadığından bunu yapmam zorundayım."

Sömürgecilik, İmparatorluklar ve Ticaret

Askerler, tüccarlar, işçiler ve yerleşimciler, hastalıklarla aynı rotalarda giderek, yeni bir dünyayı şekillendirdiler. 16. yüzyılda, İspanya batı yarımküredeki en büyük sömürge imparatorluğunu kurarken, Portekiz de Brezilya'da bir sömürge kurdu. İspanyollar ve Portekizliler, Avrupalıların, Afrikalıların ve yerli halkların oluşturduğu karma nüfuslu imparatorluklarda tarım plantasyon-ları kurdular, Hristiyan kiliseleri inşa ettiler ve değerli madenler çıkardılar. Amerika kıtalarında, özellikle de on binlerce yerlinin derin tünellerde çalışmaya zorlandığı And Dağları'ndaki Potosi şehrinin "gümüş dağı"ndaki madenlerden çıkarılan altın ve gümüş, küresel ticaretin büyümesini tetikledi. Bu, Avrupalı tüccarlara muazzam miktarlarda kâr getirdi ve iktisat tarihçilerinin "fiyat devrimi" olarak adlandırdıkları uzun bir fiyat yükselişi döneminin başlamasında etkili oldu. İspanya ayrıca Filipinler'de bir sömürge yönetimi, Portekiz de, Afrika'nın batı ve doğu kıyılarında, Goa, Sri Lanka, Malakka, Makao ve Asya'daki başka birkaç yerde daha, küçük sömürgeler kurdu. Denizaşırı fetihler Batı Avrupa'ya yeni topraklar ve zenginlik kaynaklarının yanı sıra teknik ve manevi üstünlüklerine dair yeni bir güven kazandırdı.

Doğu Avrupa'da ve Asya'nın dört bir yanında 16. yüzyılda yapılan fetihler, geniş kara imparatorlukları yarattı ve bunların pek çoğu ticareti de besledi. 1453'te Osmanlılar (ismini İstanbul olarak değiştirdikleri) Konstantinopolis'i aldılar ve tüm istikametlerde

kara ve denizden fetihlere devam ettiler; 17. yüzyıl başlarına gelindiğinde, Avrupa'nın yaklaşık üçte biri ve Akdeniz kıyılarının yarısı onların egemenliğindeydi. Osmanlılar kutsal Mekke ve Medine şehirlerinin resmi koruyucuları oldular ve Hint Okyanusu'ndaki ticaret yollarında Portekiz hâkimiyetine kafa tutarak, ticaret gemilerini Hint Okyanusu'ndan güneye Afrika kıyısına ve doğuya Sumatra'ya yolladılar. Şii Safevi hanedanı 1501'de İran'da yönetime geldi ve Şah I. Abbas yönetiminde (salt. yak. 1587-1629) İsfahan'da, zanaatkarların kumaş, halı ve madeni eşyalar ürettikleri ve yabancı tüccarların bunları alıp satmak için toplandıkları görkemli yeni bir başkent inşa etti. Güney Asya'da, Cengiz Han'ın soyundan geldiklerini iddia eden Orta Asyalı Babürlüler, savaşlar yaparak ve bölge hanedanlarıyla evlilik anlaşmaları da içeren ittifaklar kurarak, dev bir imparatorluk yarattılar. Hindistan dünyanın en büyük tekstil üreticisi olmaya devam ediyor ve Hint ticaret ağları Çin'den Afrika'ya kadar uzanıyordu. Batı ve Orta Asya'da Moğol gücünün gerilemesi Moskovalı hükümdarların topraklarını genişletmelerini sağladı ve bunlar komşularının topraklarını fethederek, eski Roma imparatorlarıyla bağ kurmak için (Caesar'ın Rusçası olan) Çar unvanını benimseyen otokratik hükümdarların idaresinde, devasa bir Rus devleti kurdular. Çarlar, üst düzey soylular olan *boyar*'larla ittifak kurdular ve Doğu Avrupa'nın çoğu yerinde de olduğu gibi, serflik sistemini gitgide tüm köylülere dayatarak onları toprağa bağladılar. 16. yüzyıl boyunca Afrika'da kurulan, aralarında Songhay, Benin, Buganda ve Kongo'nun da olduğu devletler, bu Asya imparatorluklarından daha küçük olsalar da, onların da köklü ticaret merkezleri vardı. Kıyılarda olanlar, müstahkem ticaret merkezlerini çoğunlukla yanı başlarına kuran Portekizli tüccarları kendine çekti.

17. ve 18. yüzyıllarda, imparatorluklar daha da büyüdüler ve yepyeni fetih, sömürgeleştirme ve ticaret modelleri ortaya çıktı. Mançu Qing hanedanı yönetimindeki Çin; Tibet ve Orta Asya içlerine kadar genişledi, Kore, Vietnam ve Burma'da hâkimiyet kurdu. Japonya'da uzun bir iç savaş döneminin ardından şogunlar diye bilinen Tokugava ailesinden askeri liderler, düzeni sağladılar ve Batılı tüccarlara sınırlamalar getirdiler; yine de Japon gümüşü Doğu ve Güneydoğu Asya'nın dört bir yanına akmaya devam etti ve karşı-

lığında, büyüyen şehirlere ipek ve diğer lüks mallar geldi. Ruslar, çok büyük doğal kaynaklar kazandıran bir emperyalist büyümeyle Kuzey Asya'nın öbür ucundaki Sibiryaya içlerine kadar sınırlarını genişlettiler ve Baltık Denizi'nin doğu yakasını İsveç'ten alarak burada St. Petersburg adlı yeni bir başkent kurdular. Batı Afrika'da Afrikalılar ve Avrupalıların yürüttüğü köle ticareti, yerel toplumsal ve siyasi yapıları derinden etkileyen çarpıcı bir artış gösterdi.

Karayıpler'de ve ona komşu topraklarda, pek çok Avrupalı güç İspanyol hâkimiyetiyle rekabete girdi. 1550'lerden başlayarak, İngiliz krallığı özel gemilere İspanyol ticaret filolarını yağmalama ve İspanyol sömürgelerine saldırma izni verdi. Bu devlet onaylı ve ayarlı korsanlık, Francis Drake gibi başarılı kaptanlara şöhret kazandırdı ve buna yatırım yapan tüccarlar ve toprak sahiplerine devasa kârlar getirerek, onların denizaşırı büyümenin ve donanma gücünün destekçileri haline gelmelerini sağladı. İngilizler, Fransızlar, İsveçliler ve Hollandalılar, 1620'ler ve 1630'larda Karayıpler'de ve Kuzey Amerika kıyılarında kendi sömürgelerini kurdular ve daha sonra içerilere doğru ilerlediler. İngiltere, Hollanda ve Avrupa'nın başka yerlerinde, bu girişimleri desteklemek için kalıcı özel şirketler kuruldu ve bunlar, Asya'da ticaret ve yağmalama iznine sahip Doğu Hindistan Şirketleri'nin yaptığı gibi, sömürgecilere mali destek, gemi, mürettebat ve askeri kuvvet desteği sağladı. Karayıpler gibi sömürgelerin birbirine yakın –çoğunlukla aynı ada üzerinde– olduğu bir yerde yasadışı ticaretin yöreye özgü bir özellik olmasına ve bunu engellemesi beklenen devlet ve şirket yetkililerinin dahi zaman zaman buna katılmalarına rağmen, bu özel şirketler ticareti kendi tekellerine almaya çalıştılar. Korsanlık da yaygın olup, hem devlet onaylı korsanlar hem de “tütsücüler”*

* *Buccaneer*: Bu terim ilk çıkışında Tortuga ve Hispaniola adalarının gayrimeskûn bölgelerinde ayı ve sığır avlayıp, sonra etlerini tütsüleyen topraksız avcılar için kullanılıyordu. Karayip Arawak dilinde eti pişirmek veya tütsülemek için kullanılan ahşap çerçeveye *buccan* deniyordu. Fransızcadaki *boucane* ve *boucanier* terimi buradan Fransızcaya geçmiş, İngilizcede de *buccaneer* olmuştur. 1630'a doğru Fransız “tütsücüler” (kaçak avcılar) önce Hispaniola'dan sürülüp Tortuga'ya kaçtılar, sonra İspanyollar onları oradan da kovmak isteyince kendilerine katılan başka Fransız, Hollandalı ve İngiliz maceracılarla birlikte işi korsanlığa döktüler – ed.n.

denen ve eski askerler, firari köleler, mülteciler, sabıkalılar ve başka gruplardan oluşan çok etnisiteli bağımsız korsan grupları ücra yerlerdeki üslerinden gümüş yüklü gemilere saldırılar düzenliyorlardı.

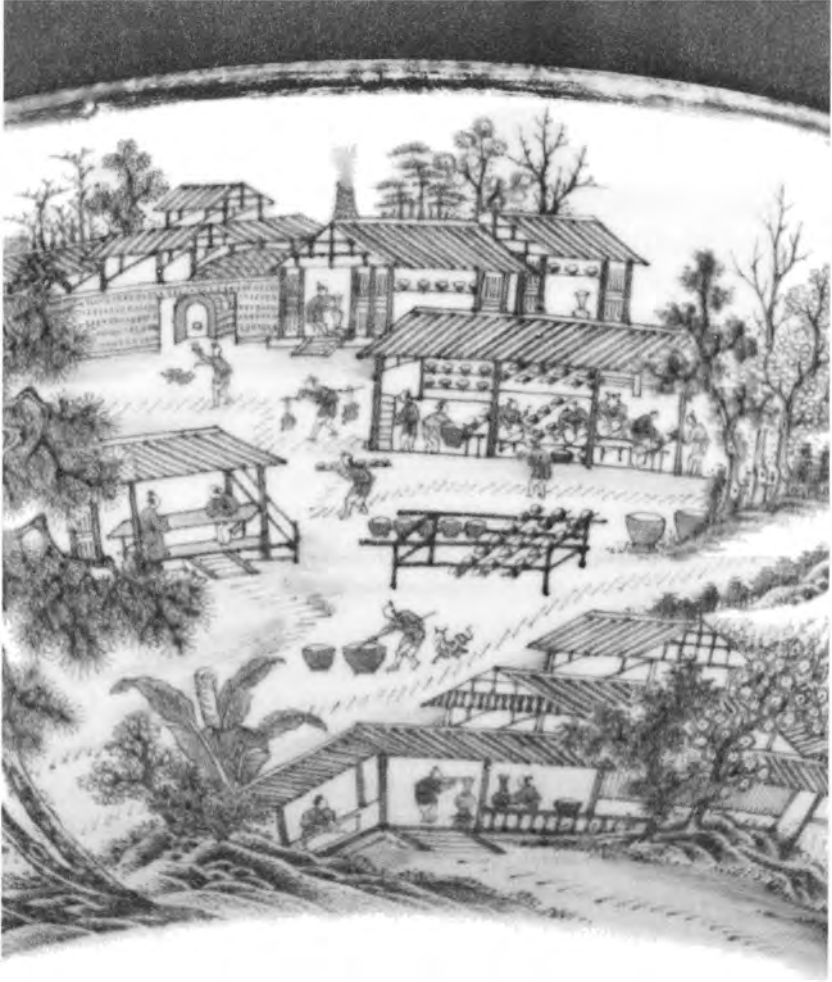
Hollandalılar savaşarak İspanyollardan bağımsızlıklarını kazandılar ve Güney Afrika ve Güney Asya'da başka sömürgeler, ticaret merkezleri ve plantasyonlar kurdukları gibi, Portekizlilerden Malakka'yı ve yerel hükümdarlardan Cava'nın büyük kısmını alarak, Hint Okyanusu havzasında da üstünlük sağladılar; 1650'lerde, Kuzey Amerika'daki İsveç sömürgelerini de topraklarına kattılar. 1660'larda, özellikle İngiltere tarafından, Kuzey Amerika'da ikinci dalga sömürgeler kuruldu. İngiliz kuvvetleri New Amsterdam'ı ve diğer Hollanda sömürgelerini zapt ederek buraya New York adını verdiler ve Orta Atlantik eyaletlerindeki İngiliz sömürgeleri ile New England ve Florida'daki İspanyol sömürgeleri arasında bir tampon oluşturmak için Güney Carolina ve Georgia'yı kurdular. Fransızlar Büyük Göller bölgesine ve merkezi nehir vadisi bölgelerine girdiler ve 1699'da, hem İspanyolların hem de İngilizlerin içeriyle olan ticareti kontrol etmelerini engellemek için, Mississippi Nehri ağzında Louisiana'yı kurdular. Ancak Fransız sömürgeleri hiçbir zaman İngiliz sömürgeleri kadar büyük sayıda göçmen çekemedi. 1750 yılında, New France topraklarının tamamının nüfusu muhtemelen yalnızca 100.000 Avrupalı ve Afrikalıdan oluşurken, İngiltere'nin Kuzey Amerika sömürgelerinde yaşayanların sayısı herhalde 2 milyonu bulmuştu. 18. yüzyılın ikinci yarısındaki savaşlarla, Fransa'nın denizaşırı sömürgelerinin pek çoğu İngiltere'nin eline geçti ve İngiltere, Hollandalıları geride bırakarak Hint Okyanusu'ndaki en önemli güç haline geldi. Her ne kadar Amerikan Bağımsızlık Savaşı ile birlikte İngiltere Kuzey Amerika'nın büyük kısmını kaybetse de, 1787'de (artık Amerika'ya nakledemediği mahkûmları yolladığı) Avustralya'da bir ceza kolonisi kurdu ve dünyanın en büyük denizaşırı imparatorluğunu kurma yoluna girdi. Britanya İmparatorluğu, artık korsanlık ve kaçakçılığı sona erdirmeyi vaat eden ve bunu uygulamak için her gemiye çıkma hakkını savunan bir daimi donanmaya sahipti (Bkz. Harita 4.2).

Kara ve deniz imparatorluklarının sınırları genişledikçe, küresel ticaret de büyüyerek, görece zengin hanelerin ithal lüks malları, daha yoksul olanların ise ucuz ithal malları ya da onların yerli taklitlerini satın almalarıyla, özellikle Avrupa’da ve sömürgelerdeki Avrupalı hanelerde bir “tüketim devrimini” ateşledi. Çin’in iç taraflarındaki Jingdezhen şehrinde üretilen milyonlarca parça Çin porseleni Guanco’ya nakledilerek, buradan gemilerle Amsterdam ve Londra’ya taşınıyor, ardından Jamaika, Boston, Berlin ve Moskova’ya ihraç ediliyordu. Hindistan’ın kuzeydoğusundaki Gucerat bölgesinde köylerde yaşayanların ürettiği basma kumaşlar Avrupa’nın yanı sıra Batı Afrika’daki Senegambia’ya gidiyor, burada, köle veya akasya sakızı karşılığında, Afrikalı tüccarlarla değiş tokuş ediliyordu. Akasya sakızı İngiltere ve Fransa’da kâğıt yapımında ve Avrupalıların sonunda Hindistan’ın kilerle rekabet edeceğini umdukları basma kumaş üretiminde kullanılıyordu. Öte yandan, bu yeni tüketim mallarını giyen ve kullananlar sırf Avrupalılar değildi. Batı Afrika’daki varlıklı kadın tüccarlar Avrupalı kıyafetlerinin parçalarını kendi kıyafetleriyle birleştirerek yeni tarzlar yaratıyordu ve basma kumaş, İngiliz ve sonraları Amerikalı yetkililerin Amerikan yerlileri ile yaptıkları barış anlaşmalarında “sürekli” vaat edilen pek çok maldan biriydi. Tokugava Japonya’sında da, Çin’den ithal edilen lüks malların yanında, yerli ustaların zenginler için ürettiği brokar, lake süs eşyaları ve porselenle, paradan çok stil sahibi olanlara yönelik daha ucuz taklitlerin bulunabildiği büyük şehirlerde, benzer bir tüketim devrimi yaşandı. Prestij malları, Neolitik çağdan beri seçkin tabakayı diğerlerinden ayırmaktaydı, ancak artık şehirlerde yaşayan insanların gitgide daha büyük kısmı, en azından bunlardan bir kaçına sahip olabiliyor, kıyafet ve ev eşyalarında değişen modalara uymaya çalışıyorlardı. Atlantik ticareti sık sık, Avrupa, Afrika ve Amerika kıtalarını birbirine bağlayan bir “ticaret üçgeni” ve Pasifik ticareti de, Meksika’dan Çin’e uzanan, oradan Filipinler’i boydan boya geçen bir çizgi olarak tanımlanır, ancak gerçekte hiçbir geometrik şekil, bu çok yönlü etkileşimi tümüyle yansıtamaz.

Plantasyonlar ve küresel ticaret ağları, yaygınlaşan kapitalist ekonomik sistemin ayrılmaz parçalarıydı. İktisat tarihçileri, uzun

bir zaman dilimindeki birbirinden epey farklı gelişmeleri tanımlamak için başvurulmuş “kapitalizmin yükselişi” tabiriyle genelde dalga geçerler. Nereye bakarsanız bakın, kapitalizm, güya insan faillerden bağımsız biçimde, daha çok ekmek hamuru misali sürekli kabarıyormuş gibi görünür. Bu yayılmacılık biraz da, mal ve hizmetlerin üretilmesi ya da tedariki için kullanılan (iktisatçıların “üretim araçları” diye adlandırdıkları) mülklere ve malzemelere yapılan yatırım, ücretli emek, para kazanma amaçlı para kullanımı, bankalar gibi finans kurumları ve karmaşık ekonomik örgütlenme biçimlerinin hepsini kapsayan kapitalizm kavramının esnekliğinden kaynaklanır. Daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, bunların tümü, belli düzeylerde, pek çok tarım toplumunda da mevcuttu, ancak 15. yüzyıldan başlayıp 18. yüzyıl sonuna kadar uzanan dönemde, Avrupa, Çin, Japonya, Hindistan ve Müslüman dünyanın bazı bölgelerindeki ticaret merkezlerinde önemleri gitgide arttı; kapitalist ticari girişimlerden sağlanan gelir başlıca servet biçimi olarak toprak mülkiyetinin yanında yer almaya başladı ve dikey sosyal hareketlilik için yeni bir yol açtı. Kapitalizm öncelikle –genelde ticari kapitalizm (merkantilizm) denilen– uzak mesafeli ticarete, ondan sonra üretimde gelişme gösterdi.

Ticaret çok büyük ölçüde güvene; mal satan, nakleden ve satın alanların veya borç para veya kredi alanların dürüst ve adil davranacağına güvenilmesine dayanır. Bu yüzden elbette pek çok firma, aile şirketi olarak ya da yakın kültürel bağlantıları paylaşan gruplar arasından doğmuştur. İngilizcedeki “company” (şirket, kumpanya) sözcüğünün İtalyancadaki “ortak ekmek,” yani ekmeği paylaşma anlamındaki *compagnie* sözcüğünden gelmesi aslında bunu açıkça gösterir. Avrupa’da Floransalı Medici ailesi ve Augsburg’lu Fugger aileleri, pek çok şehirde şehir sakinleri kadar yöneticilere de borç veren şubeleriyle bankerlik ve tüccarlık yaparak olağanüstü bir servete kavuşmuşlardı. Bunların en önde gelenlerinden “Muhteşem” Lorenzo de Medici (1449-1492) ve “Zengin” Jacob Fugger (1459-1525), aynı zamanda resim sipariş eden, heykel koleksiyonu yapan, müzisyen ve yazarları destekleyen sanat hamileriydiler. Toplumsal basamakları tırmanan zengin tüccarlar ve bankerlerin,



4.2 Bu Çin porselen kâsesindeki detay, porselenin kendisinin üretim sürecinin, şekillendirme, boyama, sırlama ve pişirme gibi aşamalarının az çok romantik bir tasvirini yapıyor. İthal veya yerel kobaltla yapılan mavi-beyaz porselenler, Çin’de, çoğu ihracata yönelik olmak üzere toplu üretiliyordu.

papalar ve prensler gibi, kendileri ve ailelerini yüceltmek için, güzel binalar ve eşyalar yaptırmak amacıyla sanatçılar, mimarlar, heykeltıraşlar, mobilyacılar ve demirciler tutmaları sonucunda oluşan ekonomik büyüme İtalyan Rönesansı’nın maddi temelini hazırladı.

Ailevi bağlantılar başka yerlerde de iş yaşamına hâkimdi. Japonya'da Konoike Shinroku ailesi üyeleri, sake yapımcısı olarak işe başlayıp, daha sonra, Japonya'nın her yerinde soylulara kredi veren ve bataklıkları çeltik tarlalarına dönüştüren bankerler ve pirinç nakliyecileri haline geldiler. Osmanlı İmparatorluğu'nda (bugünkü Azerbaycan'da bulunan) Culfa şehrindeki Ermeni Hristiyanlar, Asya'nın her köşesinde ticaret yapan aile şirketleri kurdular. 1603'te şehir Safevi hükümdar I. Abbas'ın eline geçtiğinde, burayı elinde tutamayacağını anladı ve şehri yakıp yok etti; sonra da Ermenileri, yeni başkent İsfahan'ın yanı başında onlar için kurduğu Yeni Culfa şehrine sürdü. Ermeniler, Yeni Culfa'da, Guanco'dan Londra'ya ve Amerika kıtalarına uzanan daha da geniş ticaret ağları kurdular. Buralarda zaman zaman evler ve kiliseler kurarak kalıcı biçimde yerleştiler, ancak evlenmek için Yeni Culfa'ya döndüler ve akrabalık ağları daha da yoğun ve girift bir hal aldı. Çoğu Ermeni tüccar birden fazla dile hâkimdi, ancak mektuplarını ve kayıtlarını çok az yabancıların okuyabildiği bir Ermeni lehçesinde yazarak ticaret sırlarını korudular. Pek çoğu kuzeybatıdaki Gucerat bölgesinden olan Hindistan'daki ciddi sermayeli ticaret şirketleri de aile ve kast aidiyetlerine göre örgütlenmişti. Çin şehirlerinde ve Yahudiler arasındaki şirketler ise akrabalık bağlarına dayalıydı.

Seyahat eden tüccarların hemen hepsi erkekti ve bunlar aynı zamanda büyük aile şirketlerinin patronlarıydılar, ancak ailenin kadın üyeleri de, miras kalan ya da ticari girişimlerle edindikleri paralarla zaman zaman yatırım yapıyorlardı. Kimi zaman koşullar, yetişkin oğlu olmayan dul kadınların daha aktif rol oynamalarına izin veriyordu. Portekizli Mendes ailesi (sonraları Nasi ailesi olarak tanınmışlardır) Portekiz hükümdarları tarafından zorla Musevilikten döndürülmüş, Hollanda'ya kaçmış ve Anvers'te geniş çaplı bankacılık işletmeleri kurmuştu. Şirketin kurucusunun dul karısı Gracia Nasi (1510-1568) aile şirketinin işlerini, Anvers, Venedik, Ferrara ve nihayet, ticari ve mali ayrıcalıklar için Osmanlı padişahı Kanuni Sultan Süleyman ile anlaşmaya vararak, İstanbul'dan yürüttü. Nasi, yeniden Museviliğe dönerek, Yahudileri Hristiyan hükümdarlar tarafından zulüm gördükleri yerlerden uzaklaştırmak

için bir “yeraltı şebekesi” kurdu ve Yunanistan’da bu mültecilerin yeniden yerleşebilecekleri kiralık bir mülk tahsis etmesi için Sultan Süleyman’ı ikna etti. Gracia Nasi de, tıpkı Lorenzo de Medici ve Jacob Fugger gibi, ilim ve sanat faaliyetlerini, en başta da İbranice kitapların basımını destekledi ve yeğeni, Jozef (Yasef) Nasi padişahın müşavir-i hası oldu, Naxos (Nakşa) adasına duka olarak da atandı.

Ticaretten kazanılan para pek çok yerde, kâr getirmesi beklentisiyle araziye yatırılıyordu. Toprak sahipleri, toprağını işleyen köylüleri temel gıda mahsullerinin yerine ya da onların yanı sıra endüstriyel ürünler yetiştirmeye teşvik ediyor ya da zorluyor veya daha fazla gelir getirecekse, koyun ya da diğer hayvan yetiştiriciliğine geçiyordu. Avrupalı yerleşimcilerin batıya doğru giderek Amerikan yerlilerinin topraklarını işgal ettikleri Kuzey Amerika’da ve Çinli yerleşimcilerin batıya doğru yönelerek göçebe çobanların otlak olarak kullandığı arazileri ekip biçmeye başladığı Orta Asya’da olduğu gibi, ortak mülk ya da geleneksel kullanım arazileri, özel mülk haline geldi. Aynı durum, Avrupa’da ve diğer eski yerleşimlerde de gerçekleşti ve orman, çayır ve bataklıklar kapatıldı; yani etrafları çitle çevrilerek, o güne dek bir iki hayvan yetiştirmek ya da odun toplamak için bunları kullanan yoksulların artık erişemedikleri özel mülkiyet arazilerine ve otlaklara dönüştürüldü. Kapitalist ticaret ve üretim, görünürdeki zenginliği artırdı ve çok daha geniş yelpazedeki malların pek çok insana ulaşmasını sağladı, ancak bu kazanımlardan herkes pay alamadı.

Kapitalizm pek çok yerde gelişti ve pek çok farklı grubu bünyesine kattı, ancak Avrupalılarda, sömürgecilikle sarmaş dolaş bir yapıya büründü. Kapitalist tüccarlar çoğunlukla sömürgeciliğin hem itici gücü oldular hem de ona gereken donanımı sağladılar; pek çok sömürge de hem hammadde kaynağı hem de ticari malların pazarı yapılmak üzere kuruldu. Sömürgeler edinmek ve onları elde tutmak aile şirketleri için aşırı pahalı olduğundan, aralarında herhangi bir akrabalık bağı bulunmayan kişilerden oluşan büyük anonim şirketler kuruldu. Bu şirket biçimi sonraları ticaretin yanı sıra üretime de uyarlandı. Sömürgeler Avrupa’ya gelir sağladı ve kısmen bu etkenin bir sonucu olarak, 19. yüzyıl ve sonraki yüz-

yıllara damgasını vuracak olan, Avrupa (ve onun yerleşimcilerinin yaşadığı sömürgeler) ile dünyanın geri kalanı arasında bir güç ve servet uçurumu doğdu.

Savaşlar

Sömürge imparatorlukları askeri güçle kurulmuştu ve başka yerlerde de savaş daimi bir durumdu. Zaman zaman yüz binleri bulan ordularla yapılan yıkıcı savaşlar Eski Dünya'nın büyük kısmında yaygındı ve bunların çoğu, onları eski savaşlardan çok daha ölümcül ve masraflı kılan barutlu silahlarla yapılıyordu. Devlet bütçelerinde aslan payı genelde askeri harcamalara ayrıldı ve büyük ölçüde savaşı finanse etmek amacıyla, vergiler, bunları toplamak için kurulan sistemler ve diğer devlet aygıtları geliştirildi. Subayların bir kısmı geleneksel seçkin tabakadan olsa da, diğerleri, toplumun yoksul kesimlerinden, ücret ve ikramiye vaatleriyle asker ve gemici toplayan ya da bunları tehditle hatta adam kaçırarak zorla ordu hizmetine alan profesyonel askeri taşeronlardı. Dolayısıyla, bilhassa erkekler ama aynı zamanda kadınlar açısından da, savaşın gereksinimleri toplumu her bakımdan şekillendirdi.

Yeni askeri teknolojiler –toplar, elde taşınabilir ateşli silahlar, gemi topları– daha uzun süreli eğitim gerektirdiğinden, cephede savaşan askeri kuvvetler, bir muharebeden diğerine en azından bir daimi ordu çekirdeğini koruma gereksinimi duydular. Askerler genelde sivil ailelerin yanında barındırılıyor, ailenin belli sayıda askere yatacak ve ısınacak bir yer sağlaması bekleniyordu. Teoride askerlerin yemek parasını ödemeleri gerekiyordu, ancak onların maaşı da teoride kaldığından, ihtiyaçları olan şeyleri kaba kuvvetle alma yoluna gidiyorlardı. 18. yüzyıl sonlarında kumanya sistemleri gelişinceye dek, seferler boyunca askeri birliklere, yiyecek ve diğer kumanyaların yanı sıra at yemi de tedarik etmek için köylerde yağmacılık yapan –zaman zaman askerlerin sevgilileri, eşleri ve diğer aile üyelerinden oluşan– gruplar eşlik ederdi.

Savaşları ve bunların sürelerini, şiddetlerini hesaplayan uzmanlar, bu yüzyıllarda pek çok bölgede, on yılda belki sadece bir yılın

savaşız geçtiği sonucuna varmışlardır. Avrupa’da, mezhep savaşları, deniz savaşları, hanedan ve toprak savaşları neredeyse sayılamayacak kadar çoktu. Kıta Avrupa’sının büyük kısmı, dini ve siyasi amaçların birbirine karıştığı ve savaş alanının sınırlarının belli olmadığı Otuz Yıl Savaşları’nda (1618-1648) yer aldı. Paralı ordular, ekinleri ve köyleri rasgele yakıp yıkıyor, hayvanları ve insanları katlediyordu. Açlık ve dizanteri, tifüs, veba, frengi gibi hastalıklar, askeri birliklere ve oradan oraya kaçıp duran mültecilere eşlik ediyordu.

Kutsal Roma İmparatorluğu nüfusunun en az dörtte birinin ve belki üçte birine varan kısmının savaşlarda ölmesi, 20. yüzyıl savaşlarına dek benzeri görülmecek düzeyde sivil kayba yol açtı. Sömürge imparatorlukları ve uluslararası ticaretin gelişmesi, 17. ve 18. yüzyıl sonlarındaki Avrupa savaşlarının çoğunlukla Avrupa sınırları ötesine yayılmasını getirdi. Yedi Yıl Savaşları (1755-1763) öyle küresel boyuttaydı ki, Avrupa’nın yanı sıra Kuzey Amerika, Karayipler, Pasifik ve Hindistan’ın da çatışma kapsamına girmesiyle, neredeyse ilk “dünya savaşı” olarak nitelendirilebilirdi.

Osmanlı İmparatorluğu ne Otuz Yıl Savaşları ne de Yedi Yıl Savaşları’na dahil olsa da, kendi yayılmacı savaşlarını yürüttü. Osmanlılar Avrupa’nın içlerine ve Akdeniz çevresine yayıldılar ve Sünni Osmanlılar, doğu sınırlarında Şii Safevilerle sürekli bir savaş sürdürdü. Safeviler de kendi doğu sınırlarında çeşitli Orta Asyalı gruplar ve Babürlülerle savaştı. Bu üç imparatorluk –Osmanlılar, Safeviler ve Babürlüler– 1970’lerde, ABD’li tarihçi Marshall Hodgson tarafından “barut imparatorlukları” olarak adlandırıldı; Hodgson, onların büyük imparatorluklar kurma ve elde tutabilme başarılarını esas olarak taştan kaleleri alabilmek için top kullanabilmelerine bağlamıştı. Günümüzde ise tarihçiler “barut çağı imparatorlukları”nın daha iyi bir isimlendirme olabileceğini, zira askeri başarılarını, silahları kadar lojistik –ordularını tok ve donanımlı tutabilmeleri– ve strateji yeteneklerine de borçlu olduklarını düşünmektedir. Bu üç İslam imparatorluğu ayrıca, vergi toplamak ve büyük toprakları idare etmek için daha etkin kurumlar ve bürokrasiler kurdular, pek çoğu –Babür İmparatorluğu örneğinde ço-

ğunluğu- gayrimüslim olan tebaalarının gözünde egemenliklerini meşrulaştıran ideolojiler yarattılar.

İslam imparatorlukları birbirleriyle ya da diğer komşularıyla sürekli savaş halinde değildiler, ancak iktidarda kalmak, isyanların bastırılmasını ve istilaların önlenmesini gerektirdiğinden, onlar da tıpkı Çin'in Ming ve Qing hükümdarları ve Avrupa devletleri gibi, büyük daimi ordular beslediler. Örneğin, henüz birleşmemiş olan Almanya'nın büyük devletlerinden Prusya, 18. yüzyılda muhtemelen 3,5 milyonluk bir nüfusla, 80.000 mevcutlu bir daimi orduyu ayakta tutmaya çalıştı. Savaş sırasında bu ordunun mevcudu neredeyse 150.000 askere ya da yetişkin erkek nüfusunun yaklaşık dörtte birine ulaştı. Prusya hükümdarları, tebaalarından itaat talep ederek ve daha iyi askerler yetişmesini sağlamak için zorunlu ilköğretimi ve yaygın teknik eğitimi destekleyerek, askeri değerlerin, yalnızca orduyu değil Prusya'daki her şeyi şekillendireceğini umdular. Doğal olarak, gözlemciler Prusya'yı orduya bağlı bir devlet diye tanımlıyordu.

Yaklaşık 1600'lerden sonra nadiren fiili savaş yaşansa da, Japon toplumu da askeri değerlerle şekillendi. 16. yüzyılda *daimyo* adıyla bilinen feodal beyler, kalelerin etrafında yerel iktidar üsleri kurdular ve samuraylardan oluşan ordularını kullanarak birbirleriyle savaşıp yeni topraklar ele geçirdiler. Giderek, usta daimyolar daha merkezi bir iktidar kurdular ve 1603'te, bunlardan biri olan Tokugava Ieyasu (1543-1616) rakiplerinin çoğunu yenilgiye uğratarak "şogun" unvanını aldı. Merkezi Edo (bugünkü Tokyo) olan Tokugava Şogunluğu 1867'ye kadar devam etti. Tokugava şogunları katı bir sınıf yapılanması inşa ettiler ve daimyolar ile samuraylara, savaşçı rollerine ilişkin özel ayrıcalıklar tanıdılar. Örneğin, yalnızca onlar kılıç taşıyabiliyor ve avam tabakadan itaat talep edebiliyorlardı. Öte yandan, onları herhangi bir hakiki işlevden de mahrum bıraktılar. Daimyoların her iki yıldan birinde Edo'da kalmaları beklenirken, eşleri ve çocukları sürekli burada yaşamak zorundaydı. Böylelikle şogun, daimyoları gözetim altında tutabiliyor ve onlar da zamanlarının ve paralarının çoğunu başkente ve dışına taşıyıp durmakla harcıyorlardı. (Fransa Kralı XIV. Louis ve Rus Çarı I. Petro da benzer politikalar izlemiş,



4.3 Albrecht Dürer'in İncil'deki Yuhanna'nın Vahiyi'ne dayanarak yaptığı Mahşerin Dört Atlısı gravürü (1498), Ölüm, Açlık, Savaş ve Fetih'i ülkede at koştururken gösteriyor. Açlık'ın elindeki tartı, kıtlık sırasındaki yüksek gıda fiyatlarına bir gönderme. Bu gravür ve ona eşlik eden metin, bir serinin parçası olarak, pek çok insanın Kıyamet Günü'nün yaklaştığını öngördüğü 1500 yılında basıldı ve Dürer'e para ve şöhret getirdi.

soyluların çarlığın himayesini istiyorlarsa sarayda kalmalarını talep ederek, onları yerel iktidar üslerinden uzaklaştırmışlardır.) Samurayların toprak sahibi olmaları ve başka işlerde çalışmaları yasaklanmış olup, daimyolarının verdiği aylıklarla geçinmeleri gerekiyordu; ölüm ya da iflas bu geliri sonlandırdığında, muhafızlık işi kapmaya çalışan, kol işçiliği hizmeti veren ya da basitçe hırsızlık yapan işsiz *ronin*'lere dönüşüyorlardı. Sonunda öyle büyük bir toplumsal sorun haline geldiler ki, şogunlar bunların istihdamıyla ilgili kısıtlamaları gevşettiler. Yine de *buşido* ("savaşçı tarzı") olarak bilinen samuraylık adabının kendilerini savaş kadar yüce olmayan işlerle uğraştırmaktan alıkoyduğunu iddia eden ronin çeteleri, Japon nüfusunun büyük çoğunluğunu oluşturan köylülere eziyet etmeyi sürdürdüler.

Savaşlar, geçtiği her yere beraberinde orduların taşıdığı hastalıklar ve sıklıkla da açlık getirdi. Bu ilişki, İncil'deki Yuhanna'nın Vahiyi Kitabı'nda tasvir edilen ve Avrupa'daki sanatçılar arasında yaygın bir konu haline gelen, "Mahşerin Dört Atlısı" imgeleriyle görselleştirildi. Açlık, hastalık ve enfeksiyondan ölen askerler, cephede yaralanıp ölenlerden fazlaydı ve açlık ile hastalık savaşın tarumar ettiği bölgelerdeki sivilleri de öldürüyordu. Savaş ayrıca, dayak, işkence, sakatlama ve tecavüz gibi eziyetleri de içeriyordu ve bunlar, anlatmak için özel tabirler bulunacak kadar yaygınlaşmışlardı. Örneğin Otuz Yıl Savaşları sırasında, askeri birliklere eşlik eden ve köylüler arasında dehşet salan yağmacı grup *Soldetaska* diye nam salmıştı ve Ming/Qing geçiş döneminde "musibet askerler" *binghuo*'lardan söz ediliyordu. Elbette cinsel şiddet zaten uzun zamandır fetihlerin bir parçası olup, kadınlar ve kızlar savaş ganimetleri arasında görülüyordu, ancak bu çağda silahlı çatışmaların sıklığı bu durumu daha da yaygınlaştırmıştı. Bazı askeri tarihçiler öncelikle muharebe ve stratejilerle ilgilenseler de, günümüzde artık daha fazla tarihçi, savaşa yol açan, onun nasıl yürütüldüğünü belirleyen ve sonucunda ortaya çıkan daha kapsamlı toplumsal ve kültürel unsurları araştırmaktadır. Ayrıca savaşın sırf "sebepleri ve sonuçları" bakımından ele alınmasının, asla öngörülemeyen ve daima dehşet verici olan savaş sürecinin kendisini yok sayarak, gerçeği gözden kaçırdığını vurgulamaktadırlar.

Gıda Ürünlerinin Nakliyesi

Hastalık, kıtlık ve savaş bu çağda muazzam sayıda insanın ölümüne yol açtı, ama dünyanın toplam nüfusu gerilemedi. Küresel nüfus hesaplamaları, 1500'deki dünya nüfusunu yaklaşık 400-500 milyon olarak belirlemektedir. Bu nüfus, 14. yüzyıl salgın hastalıklar döneminden biraz daha yüksek olup, yarıdan fazlası Güney ve Doğu Asya'da bulunuyordu. Amerika kıtalarının nüfusundaki şiddetli düşüşün Avrupa ve Asya'daki nüfus artışıyla dengelenmesi sonucu, 1600'de bu rakam hafif bir artışla yaklaşık 550 milyonu buldu. 1700 yılına gelindiğinde, dünya nüfusu yine hafif bir artışla yaklaşık 650 milyona varmış ve 1800 yılında daha hızlı bir yükselişle yaklaşık 950 milyona ulaşmıştı.

Bu artışın birincil nedeni, Kolomb Mübadelesi sonucu dört bir yana taşınan gıda ürünlerinin yayılmasıydı. Avrupalılar, temel gıdaları olan buğdayı Amerika kıtalarına taşımış, tropikal Karayip-ler'de gelişemeyen buğday, Meksika ve Güney Amerika'nın düzlüklerinde ve sonraları Kuzey Amerika'da gayet güzel yetişmişti. Buğday İspanyollar için vazgeçilmez öneme sahipti; ekmek, dini ayinlerin en önemli unsurlarından olduğu kadar, temel gıda maddelerinden de biriydi ve İspanyollar, yerel yiyecekleri yedikleri takdirde "Kızılderililere" dönüşeceklerine inanıyorlardı. Buğdayın Amerika'ya getirilişine dair anlatılar dilden dile aktarılarak yazıya geçirilmiştir ve İspanyol sömürge toplumunun temel niteliklerini ortaya koymaktadır. Meksika'da ilk buğday eken kişi, muhtemelen, Cortés'in fetih kuvvetlerinde yer almış eski bir köle olan Afrikalı Juan Garrido'dur. Peru'da ise ilk tohumlar İspanyol toprak sahiplerinin eşleri olan iki dul kadına ulaştırıldı ve bunlar yeniden evliliğe kalkışmadan önce tohumları ektirdiler. Köleler ve dullar her yerde İspanyol sömürge ekonomisinin can alıcı unsurlarıydı. Diğer ürünler kültürel olarak böyle bir önem taşıymıyordu, dolayısıyla bunların yalnızca buraya ulaştıklarını biliyoruz. Avrupa'dan soğan, arpa, yulaf, bezelye ile meyve ağaçları ve Afrika'dan muz, yerelması, pirinç, bamya, sorgum ve hindistancevizi sayılabilir. (Bir meyve ağacı türünün ABD'de yayılmasına ilişkin de ilginç bir hikâ-

ye sık sık tekrarlanır; Jonathan Chapman'ın –Johnny Appleseed– elma şarabı yapmak için elma ağaçları diktiği anlatılır.)

Domates, acı kırmızıbiber, tatlı patates, kabak, fasulye, patates, fıstık, mısır, manyok, ananas, avokado ve başka mahsuller de Amerika kıtalarından dünyanın başka kesimlerine gitmiştir ve günümüzde dünyada tüketilen gıdaların yüzde 30'u batı yarımküre kökenlidir. Portekizli tüccarlar, Amerika kıtasının tropik kesimlerinde temel yiyeceklerden biri olan kök bitkisi manyoku (cassava) Batı Afrika'ya götürdüler ve ürün burada hem temel bir gıda hem de *eba* ve *fufu* gibi bugün ulusal mutfakların örnekleri olarak görülen yemeklerin temel maddesi haline geldi. Tüccarların Avrupa ve Afrika'ya götördükleri mısır, önceleri hayvan yemi olarak yetiştirilirken, zamanla, mısır unundan yapılan yemeklerin geleneksel mutfakla entegre edilmesiyle, insanların yemeklerine de girdi. İspanyolların ilk olarak Tenochtitlan pazarlarında karşılaştıkları fıstık, tıpkı biber gibi, Çin'in güneyi, tropikal Afrika, Güney ve Güneydoğu Asya'ya yayılarak, yerel yemek kültürlerinin ayrılmaz parçası haline geldi. 17. yüzyıl boyunca Avrupalılar, bir başka Yeni Dünya bitkisi olan domatesin, güzel avrat otu ile akrabalığına rağmen zararlı olmadığını anladılar ve bunu yalnızca bahçelerde süs bitkisi olarak değil bir gıda ürünü olarak da yetiştirmeye başladılar. Bu bitki mübadeleleri dünyanın her yerinde beslenmeyi iyileştirdi ve salgın hastalıklardan, savaşlardan kaynaklanan aşırı can kaybına rağmen, toplam dünya nüfusunda yavaş da olsa bir artış yaşanmasını sağladı.

İki temel yiyeceğin, hem iyi hem kötü yönde çok ciddi etkileri oldu: Patates ve (onunla akraba olmayan) tatlı patates. Patatesin anavatanı And Dağları'ydı ve İspanyol gemiciler, Avrupa'ya dönüşte bunu yanlarında taşıyıp yolculukta yemişlerdi. Avrupa'da bu yüzden büyük bir horgörüyle karşılandılar. Patatesin adı Kitab-ı Mukaddes'te geçmiyordu ve yeraltında yetişiyordu, dolayısıyla biraz uğursuz görülüyordu ve insanlar tadından nefret ediyorlardı. Patates hayvanlar (ve Yeni Dünya'daki köleler) için uygun olabirdi ancak Avrupa halkı için değildi. Bu ilgisizlik, patatesin son derece kalitesiz topraklarda dahi yetiştirilebildiğinin, hasat ve saklanması kolay olduğu fark edilince, yavaş yavaş değişti. Patates

ekili bir arazi, tahıl ekilmiş aynı büyüklükte araziye göre iki üç kat daha fazla insanı doyurabiliyordu ve üstelik daha besleyiciydi. Patates ayrıca dolu, kuraklık ve beklenmedik erken don olaylarına daha dayanıklı olduğundan yıl boyu yetiştirilebilirdi, bu da yiyecek stokunu zamana yayarak açlık ihtimalini azaltıyordu.

17. yüzyıl sonuna gelindiğinde, hem hayvanlar hem de insanların yediği patates, Hollanda, İsviçre ve İrlanda'da önemli bir gıda ürünüydü. Prusya hükümdarları patatesin Prusya'nın serin yazları ve kumlu toprağında iyi yetişeceğini fark ederek çiftçilere patates ekmelerini emrettiler. İsveç ve Norveç kralları da aynı talimatı verdi. Çin'in Qing hükümdarları, Han Çinlilerini, batıya doğru, çeşitli etnik grupların yaşadığı Orta Asya'nın yüksek, kurak kesimlerinin içlerine göç etmeye teşvik ederek, patates ve diğer Yeni Dünya mahsullerini eken çiftçilere ucuz arazi ve vergi indirimi sundu. Tarım tarihçilerinin hesaplamalarına göre, Çin'deki ekili alanlar, 1700-1850 yılları arasında üç katına çıkmıştır. Prusya ve Avusturya arasında 1778-1779'da yaşanan Bavyera Veraset Savaşı'na "Patates Savaşı" ismi takılmıştı, zira temel taktik, fiili muharebeden ziyade rakip tarafın yiyecek stoklarını ele geçirmektir ve Prusyalı birlikler vakitlerini patates hasadıyla geçiriyorlardı. Fransız ordusu doktorlarından biri ve tarım uzmanı olan ve -Fransa ve Prusya'nın taraf olduğu- Yedi Yıl Savaşları boyunca Prusyalılar tarafından hapis tutulan Antoine-Auguste Parmentier (1737-1813), rivayete göre, Fransa kraliçesi Marie-Antoinette'i saçına patates çiçekleri takmaya ve yerel soylulara sadece patates yemeklerinden oluşan davetler vermeye ikna ederek, Fransa'da patates ekimini teşvik etmişti (adı ona ithafen verilmiş, hepsi de patates içerikli birçok çorba ve garnitür mevcuttur).

Fransız soylular için tümüyle patatesten oluşan akşam yemekleri bir yenilikken, bazı yerlerde çok yoksul insanların yiyebildiği tek esaslı gıda patates olduğundan, Avrupalı pek çok yoksul için bu bir mecburiyet haline gelmişti. Örneğin tarım tarihçileri 1800'de İrlanda diyetinin kişi başına günlük ortalama on patatesten oluştuğunu ya da insanların günlük kalorilerinin yüzde 80'ini patatesten karşıladığını hesaplamaktadır. Kalan kısmı da, esas olarak patatesle beslenen ineklerin sütünden ve peynirden karşılanıyordu.



4.4 Japon ressam Ike no Taiga'ya (1723-1776) ait lavi, iriyarı bir adamı kızarmış tatlı patates yerken gösteriyor. Taiga, Kyoto'ya göç eden yoksul bir çiftçinin oğluydu ve bu resim de açgözlülük üzerine bir yorum olabilir.

İrlanda'ya göre dünyanın diğer ucunda, verimsiz toprakta ne yetiştirileceği sorusunun bir başka çözümü tatlı patatesti. İspanyol gemileri tatlı patatesi anavatanı olan Orta Amerika'dan Filipinler'e götürmüş ve Çinli tüccarlar 16. yüzyıl sonlarında bunu, Çin'in güneydoğu kıyısındaki Fujian eyaletine taşımışlardı. Prusya hükümdarlarının patates için yaptığı gibi, bu eyaletin valileri de burada tatlı patatesi çiftçilere dağıtarak yetiştirilmesini desteklemişler ve ürün iyi gelişmişti. Bu ürün ayrıca, pek çoğu küçük kulübelerde yaşadıklarından başkaları tarafından küçümseyici bir dille "baraka insanları" anlamında *pengmin* diye adlandırılan –Çin'in belirlenmiş pek çok etnik azınlığından biri olan– Hakka halkının dik yamaçlarda hareketli tarım yaptığı dağlarda ve kurak yaylalarda da kolay yetişiyordu. Tıpkı İrlandalıların diyetinin patates merkezli oluşu gibi, pengminlerin ve kırsaldaki diğer yoksul halkların diyeti de tatlı patates merkezli olmaya başladı. Ancak dik yamaç-

larda ürün yetiştirmek ağaçların ve diğer doğal bitki örtüsünün kesilip yok edilmesine yol açarak, erozyon ve sellere neden oluyor, tarlaları tahrip ederek, daha alçak rakımdaki pirinç ekinlerinin sular altında kalmasıyla sonuçlanıyordu. Yetkililer dağlardaki tarımı durdurmaya çalıştılsa da başarılı olamadılar ve kısmen bu sellerin yol açtığı kıtlık ve kargaşa, 20. yüzyılda Qing hanedanının yıkılma nedenlerinden biri oldu. (Çin'in komünist yöneticileri Yeni Dünya mahsullerinin ekimini desteklemeye devam etmiştir ve günümüzde Çin, dünyadaki tatlı patatesin dörtte üçünü, dünyadaki patatesin dörtte birinden fazlasını ve dünyadaki mısırın yaklaşık beşte birini yetiştirmektedir.)

Tatlı patates, ilk defa Portekizli tüccarlar tarafından getirildikleri Maluku Adaları'ndan (Endonezya) Papua Yeni Gine'ye taşınarak temel gıdalardan biri haline geldi ve geleneksel tarımda bir değişime ve nüfus artışına yol açtı. Ayrıca Polinezya ve Yeni Zelanda'nın da her köşesinde tatlı patates bulunur, ancak burada anlaşılabilir bir durum söz konusudur. Tatlı patatesin Çin'e ulaşırken geçtiği rotanın yazılı kaynaklara bakılarak izi sürülebilir ve bununla ilk tanışma, İspanyolların Filipinler'e gelişinden sonra gerçekleşmiştir. Oysa Pasifik'teki tatlı patates tarımı bundan çok daha önce başlamıştı. En eski radyokarbon tarihleme, bu tarımı MS 1000'de, Tahiti'den gelen Polinezyalıların yerleşim kurduğu Cook Adaları'na kadar götürür. 13. yüzyılda Yeni Zelanda'ya yerleşen Polinezya Maorileri, yanlarında diğer mahsullerle beraber (kumara denilen) tatlı patatesi de taşımışlardı. Ancak tatlı patatesin Orta Amerika'dan Polinezya'nın doğusuna nasıl ulaştığı belirsizdir. Tohumların açık okyanusta ya da kuşların karnında yolculuğa dayanması kolay değildi ve zaten tatlı patates genellikle tohum değil, fide olarak ekilir (Çin'e bu şekilde götürülmüştür). Bu yüzden jeoarkeologların pek çoğu, Polinezyalıların bir ara Güney ya da Orta Amerika'ya ulaştıklarını ve dönüşte yanlarında tatlı patates getirdiklerini tahmin etmektedir. Böylelikle Kolomb Mübadelesi'nden asırlar önce gerçekleşmiş, "Polinezyalı Mübadelesi" diye adlandırılabilir bir değişimin parçası olmuşlardı. Yeni

Zelanda'da Maoriler, tatlı patatesi rüzgâra karşı korunaklı güneşli yerlere ekerek ve toprağa uydurarak, kendi bahçecilik tekniklerini daha serin bir iklimde tropikal tatlı patates tarımına uyarladılar. İngiliz Kaptan James Cook (1728-1779) 1769'da Pasifik'teki ilk seyahatinde Yeni Zelanda'ya ulaştığında, tatlı patates, (tatlı patatesten farklı bir Eski Dünya mahsulü olan) yerelması (yam) ve taro ekili geniş araziler gördüğünü anlatmıştır.

Cook'un seyahati, 18. yüzyılda Pasifik bölgesinin büyük kısmının Hollanda, Fransa ve İngiltere gemileri tarafından keşfedilip haritalarının çizilmesini sağlayan çok sayıda seyahatten biriydi. Başlangıçta, Avrupalılar tarafından güney yarımkürede bulunduğu ve kuzey yarımküredeki tüm kıtaları dengelediğine inanılan devasa bir kıta arıyorlardı. Bu (basitçe "güney diyarı" anlamına gelen) "Terra Australis", Avrupalıların kısa süre sonra Avustralya olarak adlandırılacak yerle 1606'daki ilk karşılaşmalarından önce, haritalarda boy gösterdi. Avustralya devasa bir yerdi, ancak yine de meşhur "güney diyarı" denilebilecek büyüklükte olmadığından, 18. yüzyıl keşif gemileri aramaları sürdürdü. Fransız ve İngiliz gemileri Samoa, Tahiti ve diğer takımadalara erişerek, dönüşte yanlarında, bitkiler, hayvanlar ve çoğunlukla bir iki yerli ve yanı sıra, Kolomb'un yaptığı gibi, gördüklerine dair haberler ve çizimler getirdi. Doğabilimciler, nadir obje koleksiyonları ya da başka amaçlarla numuneler topladılar. Bu Pasifik seyahatlerinin en önemlileri, Cook'un yönetiminde yapılanlardı. Defalarca Avustralya'ya ayak basmıştı ve gördüğü en ilginç hayvan için Aborijinlerin kullandığı sözcük olan kanguruyu benimseyecek kadar yerli halkla iyi iletişim kurmuştu. 1780'lerde Fransız ve İngiliz gemileri, kölelere yedirmek için yetiştirmek üzere Pasifik'ten Karayipler'e greyfurt taşıyordu. Bu gemilerden biri olan, Cook'un eski subaylarından William Bligh'in kaptanlık ettiği *Bounty*'de, ona misyonunun çok ötesinde ün kazandıran bir isyan yaşandı. Böylelikle, Kolomb Mübadelesi ve Polinezyalı Mübadelesi'nin yanı sıra, "Kaptan Cook Mübadelesi" diye adlandırabileceğimiz bir süreç, tarım mahsulleri ve başka ürünlerin dünyanın farklı yerlerine taşınmasını sağladı.

Canlı ve Cansız Hayvan Ticareti

Gıda ürünleri ve askerler her yönde yolculuk ederken, hayvanlar, tıpkı hastalıklar gibi, daha çok Eski Dünya'dan Yeni Dünya'ya taşındı. Avrupa'da yaygın bir yiyecek haline gelen tek Yeni Dünya hayvanı, hindiydi. Bu hayvanın, İngilizcedeki adını (*turkey*), yeni küresel alışveriş ağları dolayısıyla edindiği anlaşıyor; zira bu kuşlar İngiltere'ye, Doğu Akdeniz'den başka mallar da taşıyan gemilerle ulaşıyordu ve bu yüzden İngilizler bunlara "Türkiye tavuğu" (*turkey hens*) diyorlardı. Diğer yöndeki hayvan nakliyesi, çok ciddi demografik ve toplumsal sonuçlar doğurdu. Avrupalılar, Kolomb'un daha önce Hispaniola'ya taşıdığı çiftlik hayvanları olan at, sığır, domuz, koyun, keçi ve kanatlıların aynılarını başka yerlere götürdüler. Bunlar sıklıkla yabani doğaya kaçıp buralarda çoğaldılar. Bilhassa domuzlar her şeyi yiyebildiklerinden çabucak çoğaldılar ve yerel tarım arazilerini tahrip ederek, çitsiz arazilerde yapılan geleneksel tarımı imkânsız hale getirdiler. Cortés, Meksika'daki devasa malikânelerinde bir sığır çiftliği kurarak, atlar ve sığırları bilen Afrikalı köleleri kullandı; köleleştirdiği kıta yerlilerini ise tarım işlerinde ve yine kurulma emrini verdiği gümüş madenlerinde çalıştırdı. İspanyolların, bugünkü Arjantin'de bulunan Rio de la Plata bölgesinin –pampa adı verilen– otlaklarına terk ettikleri 100 sığırdan oluşan sürüde, sığır sayısı onyıllar içinde 100.000'i aştı. İspanyol madenlerinden ve plantasyonlarından kaçan Afrikalı, Amerikan yerlisi ve melez ırktan insanlar, at sırtında bu sığırları götmeye başlayarak, Afrika'nın bazı kesimlerinde (ve dünyanın başka pek çok yerinde) yaygın olsa da Amerika kıtası için yeni bir kırsal yaşam tarzı yarattılar. Sonraları bunlar, *gauço* adıyla Arjantin'in sembolleri olarak anılacaktı.

Kuzey Amerika'nın Batı ve Güneybatı düzlükleri ile çöllerinde, Amerikan yerlilerinin, yerleşik tarımı ve yerel arayıcılığı bırakarak, at sırtında büyük bufalo sürüleri ve başka hayvanları avladıkları daha göçebe bir yaşama geçmelerini sağlayan atlar, ekonomide dönüşüme yol açtı. Komançiler, Şayenler, Lakotalar ve diğer ova kabileleri, İspanyol sömürgecilerden –ve sonraları birbirlerinden–

ticaretle ve yağmayla at edinerek büyük sürüler kurdular. 18. yüzyıl ortalarında, Rio Grande Nehri'nden kuzeyde bugünkü Saskatchewan'a kadar olan alandaki yerli kabileleri, atlara bağımlı hale gelmişti. Atların sahibi genelde erkeklerdi ve at, bir yiyecek edinme aracı olduğu kadar, artık bir prestij ögesi olarak da görülüyordu. Diğer tüm prestij nesneleri gibi, atların da toplumsal hiyerarşiler ve cinsiyet hiyerarşilerinde değer taşıdığı anlaşıyor; zira daha çok atı olan erkekler daha fazla kadınla evlenebiliyor ve biraz da atlarının bakımı için, esir satın alıyor ya da yağmalıyorlardı. Daha fazla at edinme arzusu, hem ova kabilelerinin kendi aralarında hem de Amerikan yerlileri ile Avrupalılar arasındaki savaşı teşvik etti, ama aynı zamanda, ticaret için bir motivasyon sağladı. Yerlilerin, atların yanı sıra, silah ve mühimmat, yünlü ve pamuklu kumaş, battaniye, madeni araç-gereç, boncuk, alkol ve başka bir sürü mal edindikleri, Avrupa ve Japonya'dakine benzer bir Kuzey Amerika tüketim devrimi yaşandı. Bunlar, örneğin işlemeli giysilerde kuştüyünün yerini boncuğun alması gibi, yerel kültürel kalıplara sirayet etti. Avrupalı tüccarlar, Amerikan yerli kabilelerinin boncuk ve kumaşta yıldan yıla değişebilen özel tercihleri olduğunu anlamaya başladılar; tedarikçilerine yazdıkları mektuplarda, bunların satıp diğerlerinin satmayacağını bildiklerinden belli renk, desen ve kalitede mallar talep ettiler.

Avrupa malları, en çok kürkle değiş tokuş ediliyordu. Amerika kıtalarından Avrupa'ya taşınan canlı hayvan sayısı fazla olmasa da, hayvan postu ve kürk sayısı on milyonları buluyordu. Böylelikle küresel kürk ticareti, Kuzey Amerika'da atların yaygınlaşmadığı kuzey ve doğudaki ormanlık bölgelerde hayatı değiştirdi. Kürk, elbette sıcak tuttuğu için paleolitik çağlardan beri giyiliyordu ve ayrıca bazı hayvanların kürkleri ya da postlarının sembolik değeri vardı. Pek çok kültürde, savaşçılar, kendilerini bu güçlü hayvanlarla ilişkilendirip erkekliklerini vurgulamak için başlarını ve omuzlarını aslan, leopar, jaguar ya da kurt postuyla süslüyordu. Hükümdarlar yüksek statülerinin göstergesi olarak kakım ve samur gibi nadide hayvan kürklerinden pelerinler ve paltolar giyerken, soylular ve diğer varlıklı insanlar tilki ve vaşak kürkleriyle süslü ceket ve paltolar

giyiyordu. En kalın ve yumuşak kürkler, hayvanların soğuğa dayanamak için kalın kürkler geliştirdiği dağlık ve kuzey bölgelerden geliyordu; Avrasya'da, özellikle aşırı tuzakçılık ve aşırı avlanmanın diğer bölgelerde elde edilen kürk miktarını azaltmasıyla birlikte, Sibirya'nın geniş bozkırları en değerli kürklerin temin edildiği yer haline gelmişti. Novgorod şehrinden tüccarlar, daha 10. yüzyılda yerli Komiler ve diğer Sibiryalı kabilelerden kürk temin etmişti ve 15. yüzyıldan başlayarak, başkent Moskova olmak üzere genişleyen Rus devleti, Sibirya'nın büyük kısmını fethederek –Rusların kendilerinden aşağı vahşiler olarak gördükleri– yerli halkı samur kürkle haraç vermeye zorladılar ve çiçek hastalığını yaydılar. Ayrıca Rus kürk tuzakçıları da, özellikle kürk giyme modasının yayıldığı, Yeni Dünya altın ile gümüşünün ve diğer küresel ekonomik gelişmelerin sonucunda fiyatların genel bir yükseliş gösterdiği 16. yüzyılda, aracısız kürk edinmek için Sibirya'ya taşındılar. Sibirya kürkleri güneyde İran ve Çin'e, batıda Avrupa'ya da taşındı ve sincap kürkü, dayanıklı ve görece ucuz oluşundan dolayı Çin'de bilhassa ilgi gördü. Başlangıçta Rus avcılar ve tüccarlar bir iki yıl kaldıktan sonra Rusya'ya geri dönüyordu, ancak sonunda bazıları, çoğunlukla yerli kabilelerden kadınlarla evlenerek Sibirya'da kaldılar.

Sibirya kürkü tek başına talebi karşılayamıyordu ve Kuzey Amerika'nın kuzeyi yeni sömürge fırsatları sunuyordu. 17. yüzyıl başlarında Hollandalı, İngiliz ve Fransızlar, kıyı yerleşimlerinin yanı sıra iç kısımlarda da kürk ticaret limanları kurdular. Hemen hepsi erkek olan Avrupalı tüccarlar, silah, rom, kumaş, çaydanlık, un, iğne ve çay gibi hem erkek hem kadınları ilgilendiren mallar getiriyordu. Ancak Avrupalılar yalnızca, erkekler tarafından tuzağa düşürülen ve avlanan hayvanlardan elde edilen kürkle ilgilenip, gıda ürünleri ve giysi gibi yerli kadınların ürettiği ürünleri umursamadılar. Böylelikle, Amerikan yerlileri arasında, erkeklerin avcılığı ve kadınların bahçıvanlığının eşit değer gördüğü eski dönemlerin tersine, ithal mallara erişim sağlayan erkek faaliyeti daha çok değer kazanmaya başladı.

Fransız kâşifler, kürk tüccarları ve misyonerler, Büyük Göller ve Mississippi Nehri kıyılarında kaleler, ticaret limanları ve bir

iki küçük misyon kurup, yürüyerek ve kanoyla Quebec'in içlerine girdiler. Bunlar, Rusların Sibirya'da yaptığı gibi yerli halklardan haraç kesecek askeri üstünlüğe sahip değildi, ancak tilki, vaşak, sansar ve bilhassa kalın ve küçük dikenli iç kürkü sayesinde Avrupa'da çok moda olan şapkalarla kolayca kaplanan, bu yüzden Avrupalı şapka yapımcılarının yüksek değer biçtiği kunduz kürkü karşılığında, kendilerince kârlı koşullarda ticaret yapıyorlardı (bu dönemde avlanma yüzünden Avrupa kunduzu neredeyse tükenme noktasındaydı). Sibirya'dakiler gibi –*voyageurs* ve *coureurs de bois* (orman yolcuları ve tarayıcıları) diye adlandırılan– Fransız kürk tüccarları da, gitgide daha batıya ilerlerken, genelde yerli kadınlarla evlenerek pek çok konuda eşlerinden ve onların ailelerinden destek aldılar.

Kürk ticaretinin yol açtığı anlaşmazlık, Büyük Göller yöresinin doğusundaki İrokua Konfederasyonu uluslarının batı ve güneye doğru denetim alanlarını genişlettikleri ve Fransızlar ile onların müttefiki Huronlar ve Algonkinler ile savaştıkları 17. yüzyıldaki İrokua Savaşları'nın –zaman zaman Kunduz Savaşları diye de anılır– nedenlerinden biriydi. İrokuaların, kürk ticareti ek bir savaş bahanesi sağlamadan önce de yayılmacı oldukları anlaşılmaktadır, ancak, artık daha büyük bir kumar söz konusuydu ve hem Hollandalılar hem de sonraları İngilizler onlara tüfek sağladıkları için, silahları çok daha ölümcüldü. İrokualar ayrıca, savaşlarda ya da başta çiçek ve kızamık olmak üzere Avrupalıların taşıdığı hastalıklardan ölen çok sayıda kabile üyesinin yerini doldurmak için, başka kabilelerden esir almak amacıyla da savaşabiliyordu. Amerikan yerlilerinin savaşlarında, esir almak yaygın bir hedefti ve zaman zaman bu esirler, evlat edinilerek ya da evlenerek kabileye katılıyordu. Esirler arasında bazen, ıssız çiftlikler ya da köylerden kaçırılan, bazılarına işkence edilen, ama çoğunluğu sadece yerlilerin yanlarında götürdüğü ve sonradan fidyeyle ya da kaçarak kurtulan Avrupalılar da bulunuyordu. Bunların bazıları esaret hikâyelerini yazıya döktüler ve yayımlanarak çok satan kitaplar haline gelen bu hikâyeler, sömürgeciler ve Avrupalıların Amerikan yerlilerine bakışını belirledi.

Kuzey Amerika sömürgeciliğinin 1660'lardaki ikinci dalgasında, İngilizler, Hollanda'ya ait toprakların tümünü yönetimleri altına aldılar. İngiliz kralı, tüm suları nehir ve derelerle Hudson Körfezi'ne akan, Kuzey Amerika'nın yaklaşık yüzde 15'ini oluşturan 4 milyon kilometrekare büyüklüğündeki bölgenin kürklerinin tekeli hakkını, The Company of Adventurers of England Trading to Hudson's Bay (Hudson Körfezi'yle Ticaret Yapan İngiltere Maceraperestleri Şirketi-Hudson Körfezi Şirketi) adlı yeni bir şirkete verdi. Fransızların bu topraklar ve Kuzey Amerika'nın diğer kısımlarındaki hak iddiaları 18. yüzyılda İngilizler karşısında bir dizi mağlubiyetle sonuçlandı ve Hudson's Bay Şirketi 19. yüzyıla kadar, kendi parası ve kanunlarını çıkararak, bu toprakların büyük kısmını bilfiil idare etti. 19. yüzyıl başlarında, İngiltere yönetimi bu şirkete, Kuzey Buz Denizi ve Pasifik Okyanusu'na kadar uzanan tekeli ticaret hakları tanıdı. Kunduz postu şapkaların uzun zaman önce modası geçse de, hayvan kürkleri hâlâ kârlı olduğundan, şirket, bölgeyi tarıma elverişsiz gösteren bir tanıtım kampanyasıyla yerleşimcileri Pasifik Kuzeybatısı'ndan uzak tutmakla uğraştı. Ayrıca, her ne kadar yerli kadınların İngiliz kürk tacirleriyle evlilikleri, Fransız tüccarlarla olduğu kadar yaygın olmasa da, şirket, 1820'lere kadar kürk ticareti bölgelerinin çoğunu Avrupalı kadınlara yasakladı. Rus kürk tacirlerinin Alaska kıyılarındaki Aleut ve Kodiak köylerinden kadın ve çocukları rehin alarak erkeklere denizaslana avlatması ve daha sonra bunları dünyanın dört bir yanına taşıyacak olan İngiliz ve Amerikalı tüccarlara satmasıyla, Sibirya ve Kuzey Amerika kürk ekonomileri Pasifik kıyılarında buluştu.

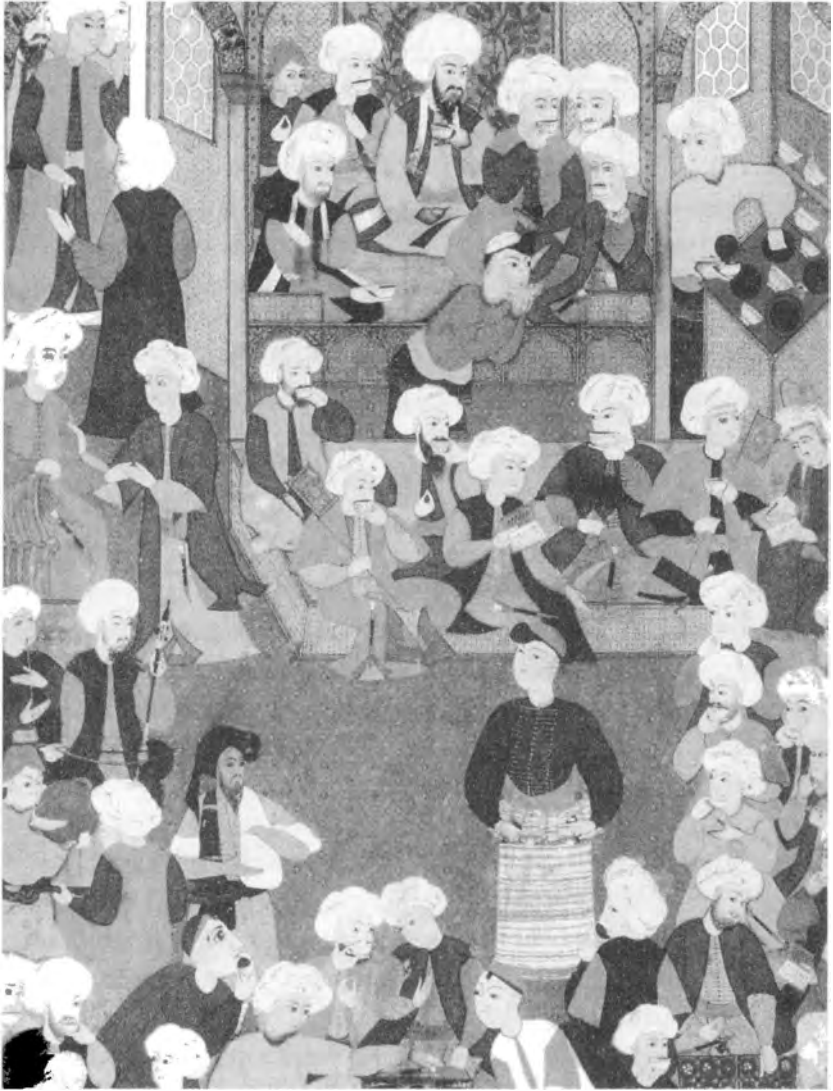
Atlantik'in öte yakasına taşınan cansız hayvanlar arasında, kürkün yanı sıra balık da bulunuyordu. Tatlı ve tuzlu su balıkları, ciddi bir protein kaynağı olarak, dünyada bulunabildikleri her yerde önemli gıdalardı. Avrupa'da balıkçılık 15. yüzyılda daha geniş ölçekli yapılmaya başlandı ve Kuzey Atlantik'teki Grand Banks'te bulunan inanılmaz zenginlikteki balık kaynaklarının keşfiyle, balıkçı filoları buraya yönediler. (Hatta Portekizli Bask balıkçıların bugünkü Kanada topraklarına Kolomb'dan önce ayak bastıkları, ancak balık kaynaklarının yerini belli etmemek için bunu sır olarak

sakladıkları yönünde spekülasyonlar vardır; bugüne dek bu teoriyi destekleyecek arkeolojik ya da yazılı herhangi bir kanıt bulunamamıştır, ancak bu tezi savunanlar için bu, olsa olsa, Portekizli balıkçıların sır tutma konusundaki olağanüstü başarılarının göstergesidir.) Gitgide büyüyen balıkçı filoları, kapitalist yatırımcıların desteğiyle, taze, konserve edilmiş, tuzlanmış ve füme olarak satılan ve Amerika kıtasındaki köleler ile Avrupa'daki işçilerin temel besini haline gelen morina balığı başta olmak üzere, yılda yüz binlerce ton balık avladılar. Avrupalı balina avcıları da, çöpe atılan etinden ziyade yağı ve kemikleri için, on binlerce balina avlayıp işlediler.

Kürk tuzakçılığı ve avcılığı, okyanusta balık avcılığı ve balina avcılığının hepsi, işgücünün büyük çoğunluğunu erkeklerin oluşturduğu mesleklerdi. Tıpkı savaş gibi, bu işler de erkekleri, uzun dönemler boyunca kendi kasaba ve köylerinden uzakta, yemek yapma ve giysileri onarma gibi normalde kadınların yaptığı işlerin erkekler tarafından yapıldığı, tümüyle erkeklerden oluşan toplumların içine soktu. Bu eşsosyal çevreler hiç kuşkusuz hemcinsler arasında yakın ilişkilerin gelişmesini teşvik etti; ancak bu işlerle uğraşan erkekler genelde okuryazar olmadıklarından, yazılı kaynaklarda buna dair pek bir iz bırakmamışlardır. Erkeklerin yokluğu ayrıca, onların terk ettiği yerlerde de, tarımsal üretim ve diğer erkek işlerini kadınlar ile çocukların üstlenmesiyle, cinsiyetçi işbölümünün değişmesine yol açmıştır.

Uyuşturucu Ürünler ve Eğlencenin Ticarileşmesi

Avcılık, balıkçılık ve tuzakçılıkla uğraşan erkek toplulukları ve arkalarında bıraktıkları kadın ve çocuklardan oluşan köyler, Kolomb Mübadelesi'nin küresel ilişkilerinin doğurduğu yeni toplumsal yapıların tek örneği değildi. Bir başka değişim, keyif verici ve bağımlılık yapan çeşitli ürünlerin, genelde ticarileşen eğlence yerlerinin sosyal ortamlarında tüketilerek yaygınlaşmasıydı. Kaakolu içecekler bu ürünlerdendi. (Azteklerin cennetten geldiğine inandıkları) Kakao çekirdekleri, ilkin İspanyollar, ardından Fransız ve İngilizlerin fincanlarca çikolata içmeyi âdet edindikleri Me-



4.5 16. yüzyıla ait bu Osmanlı kahvehanesi minyatüründe, bazıları yabancı ziyaretçiler gibi görünen müşteriler, kahvelerini yudumluyor, okuyor, sohbet ediyor ve tavla oynuyorlar. Sol üstte diğerleri içeri girmek için kuyrukta bekliyor.

zoamerika'dan Avrupa'ya ulaştı. Anayurdu Etiyopya olan ve ticari olarak ilkin 1400'lerde Yemen'de yetiştirilen kahve, başta erkeklerin sosyalleşme mekânları olarak hizmet veren kahvehanelerde olmak üzere, Müslüman topraklarında gitgide daha çok içilmeye başlandı. Kahvehanelerde erkekler, sohbet etmek, iş konuşmak ve zaman zaman müzik dinlemek için dostlarıyla buluşsa da, ahlakçılar bunların kumar ve başka şaibeli faaliyetlerinden endişe ediyor, dini liderler kahvenin bağımlılık yapıcı özelliğinin İslam kanunlarını çiğneyip çiğnemediğini sorguluyor, doktorlar ise kahvenin insan sağlığına zararlı olup olmadığını tartışıyordu.

Avrupalılar kahveyi daha çok Osmanlılardan öğrendiler, ancak Hollandalılar 17. yüzyılın ikinci yarısında Asya ve Güney Amerika'daki sömürgelerinde daha büyük ölçekli kahve yetiştiriciliğine başlayınca kadar, bu ürün insanların çoğunluğunun erişemeyeceği kadar pahalıydı. Hollandalılar, Cava'daki pirinç yetiştiren köylüleri, belirledikleri yıllık kota kadar kahve üretmeye zorladılar.

18. yüzyıl başına gelindiğinde Cava, dünyadaki kahve üretiminin büyük kısmını karşılıyordu ve İngilizce argoda bu bağımlılık yapıcı içeceği ifade eden bir sözcük haline gelmişti. Venedik, Londra, Paris ve diğer Avrupa şehirlerinde binlerce kafe açıldı ve bunlar, Fransızların, 18. yüzyılda Karayipler'deki sömürgelerinde kahve yetiştirmeye başlamalarında etkili oldu. Kahve üreticiliği oradan Orta Amerika'ya, Brezilya'ya ve 19. yüzyılın sonunda, anavatanından çok uzak olmayan Doğu Afrika'ya yayıldı. Tıpkı Müslüman dünyada olduğu gibi, bu kafeler ve kahvehaneler, iş, siyaset ve başka konularda sohbet etmek üzere (çoğunlukla) erkeklerin toplandıkları mekânlardı. Padişah IV. Murad'dan (yak. 1623-1640) İngiltere Kralı II. Charles'a (1660-1685) hükümdarlar, fesat yuvası olduğu endişesiyle ara ara bunları kapatmaya yeltendilerse de bu önlemler asla başarılı olamadı.

Avrupa'da ve Avrupa sömürgesi daha büyük şehirlerde, kafeler, karşılıklı fikir alışverişine sahne olan yeni tip sosyal ve kültürel kurumlardan yalnızca biriydi ve başka benzerleri de vardı. Saraylar, kiliseler ve üniversiteler gibi geleneksel entelektüel merkezlerin yanı sıra, 17. yüzyıl, ilim ile edebiyat cemiyetlerinin, dergiler ile

gazetelerin ve katılım için para ödenen Hür ve Bağımsız Masonlar gibi kulüpler ile gizli örgütlerin doğuşuna tanık oldu. Bunların çoğunda ezici çoğunluğu erkekler oluşturunuyordu, ancak ilkin Paris'te ve sonraları başka yerlerde, elit kadınlar, kendi seçtikleri ciddi ya da gayriciddi konuların tartışılması için kadınlı erkekli toplantılar düzenleyerek, bu toplantıları, evlerinin *salon*'larında ağırladılar; bu tarz toplantılar da "salon toplantıları" diye anılmaya başlandı. Akademik dernekler, bültенler, kulüpler, salonlar ve diğer yeni kurumlar, Alman düşünür ve tarihçi Jürgen Habermas'ın "kamusal alan" adını verdiği şeyi yarattı ve 18. yüzyıl ilerledikçe gitgide daha etkili bir güç haline gelen, günümüzde "kamuoyu" adını verdiğimiz şeyin doğmasına katkı sağladı.

Kamuoyu ve kültürel trendlerin şekillenmesinde, elitlerin zevkleri kadar, belli ürünleri satın alan, belli bültenler ve gazetelere abone olan, belli kafeler ve kahvehanelere müdavim olan sıradan halkın zevkleri de etkiliydi. Hangi sanatsal ve edebi üslupların övgüye değer sayılacağı ve hangi siyasi proje veya fikirlerin kabbullenilmesi ya da reddedilmesi gerektiği, gitgide daha geniş bir kitle tarafından belirlenmeye başlandı. Bilimsel fikirler, bu yeni kurumlar aracılığıyla, bilim insanları çevresini aşarak daha geniş bir izleyici kitlesine yayıldı; aklın gücünü vurgulayan ve kendine Aydınlanma adını veren özbilinçli entelektüel hareket de benzer bir yayılma gösterdi. Avrupa'da Paris, Edinburgh, Londra, Napoli, Roma ve Varşova gibi pek çok şehirde ve Atlantik'in öte yakasındaki İngiltere, Fransa ve İspanya sömürgelerinde, aralarında Hür ve Bağımsız Mason locaları, "ilerleme" ya da "faydalı meşguliyetler"e adanmış dernekler, barlarda ya da insanların evlerinde toplanan tartışma kulüpleri ve seminerlere katılmak için küçük bir ücret ödenen kulüplerin olduğu, aydınlanmacı fikirleri tartışan ve savunan gruplar kuruldu. Aydınlanmacı fikirler yalnızca doğudan batıya değil, batıdan doğuya da aktarıldı. Fransız Karayip Adaları'nda devam eden kölelik ve yurttaşlık hakları konulu tartışmalar, bu tartışmalara katılan insanların ve bunların haberlerini veren gazetelerin Karayipler kahvesiyle birlikte Avrupa'ya taşınmalarıyla, Avrupa'daki siyasi tartışmaları şekillendirdiler. Bu

yeni fikirler, aşağıda değinilecek Atlantik devrimlerinin arka planını oluşturan etkenlerden biriydi.

Çayın yaygınlaşması, hem çikolata hem de kahveninkinden farklı bir kronoloji ve rota izledi. İnsanların ne zaman içmeye başladığı bilinmemekle birlikte, çayın anavatanı Çin'in güneydoğusuydu. MS 6. yüzyıla gelindiğinde, Çin'in güneyindeki pek çok vadide çay yetiştirilmekteydi. Orta Asya bozkırlarındaki göçebe kabileler, çay tiryakisi haline gelerek, savaş atları karşılığında çay alarak Hindistan, Rusya ve Batı Asya fetihlerinde çayı buralara götürdüler. Budist rahipler, yazılı metinler ve ibadet objeleriyle beraber çayı Japonya ile Kore'ye taşıdılar ve buralarda çay, son derece törensel hazırlama ve tüketim usulleriyle, yarı dinsel seremonilerin parçası haline geldi. Avrupalılar çayla ilk defa, Hint Okyanusu havzasına ulaştıklarında tanıştılar, ancak acı buldukları ve ilaç gibi gördüklerinden hoşlarına gitmedi. Çay içmenin Avrupa'da yaygınlaşması için, Atlantik'teki plantasyonlarda üretilen şekerin kitlelere ulaşacak kadar ucuzladığı 18. yüzyılı beklemek gerekti. İngiltere'de çay ithalatı, kişi başı 3 gram kadarken -150 kat artarak- 450 grama yükseldi ve kafein ile şeker içeriğiyle şekerli çay, çalışma saatlerinin uzamasına imkân sağlarken, aynı zamanda yine genelde ithal ürün ya da onun ucuz yerli bir taklidi olan demlik etrafında, kadınlar için yeni sosyalleşme biçimleri yarattı.

Çay Japonya'da Budizm seremonileri dışında dünyevi sosyal etkinliklerin de parçasıydı. Tokugava Şogunluğu döneminde, canı sıkılan samuraylar ile daimyoların ve diğer şehir sakinlerinin eğlenbildikleri ve vakit geçirebildikleri, *ukiyo* ya da Seyyar Dünya adı verilen, büyük şehirlerin eğlenceye ayrılmış mahallelerinde, çayhaneler tiyatro ve barların yanlarında pıtrak gibi bittiler. Buralarda, şarkı söyleme, hikâye anlatma, dans etme ve müzik aletleri çalma konusunda yıllarca eğitim görmüş genç kadınlar olan geyşalarla vakit geçirme imkânı da sunuluyordu. Elit erkekler, geyşa çayhanelerinde sosyalleşiyor ve cinsel hizmetlerin de dahil olabildiği, ancak çoğunlukla sohbet ve eğlenceyle sınırlı olan hizmetlere bol miktarda para harcıyorlardı. Erkekler, diledikleri takdirde randevu ayarlayıp, yine Seyyar Dünya'da bulunabilen çok popüler kabuki tiyatro-

larında, oyunlardaki tüm rolleri üstlenen erkek aktörlerle de vakit geçirebiliyorlardı. Şogunlar, asayiş bozmamak için tüm bunlara hoşgörü gösteriyor ve erkekler, topraklarında yaşayan köylülerin sırtındaki vergileri ve kiralari artırarak ya da borç alarak masraflarını ödüyorlardı. Şogunların, “zaman aldığı ve masraf çıkardığı için” köylülere çay ya da sigara içmeyi yasaklama yönünde girişimleri oldu, ancak çoğu köylünün zaten buna ayıracak geliri yoktu.

Japonya’da olduğu gibi, erken modern dönemde dünyanın başka yerlerindeki şehirler de, ticarileşmiş eğlence için, gitgide artan çeşitlilikte mekânlar kurdular. Çin ve Batı Avrupa’nın büyücek şehirlerinde, insanlar sabit tiyatrolarda oyunlar, operalar ve konserler, geçici olarak kurulan sahnelerde hokkabazlar, akrobatlar ve meddahların gösterilerini izliyordu. Bir Guangzhou ya da Yangzhou sakini için Londra ya da Paris’e dair pek çok şey gayet tanıdık ve bunun tersi de geçerliydi. Benzerliklerden biri de –çoğunlukla tiyatroların olduğu mahallenin yakınında– ucuz ve sefilden gösterişli ve çok pahalıya değişen, kimileri ruhsatlı ve şehir veya eyalet yönetimince vergiye tabi tutulan genelevlerin bulunmasıydı.

Kolomb Mübadelesi ile gelen her hayvan yemi tahılı bir yerlerde alkole dönüştürüldüğünden, alkollü içkiler hem iş hem de eğlenceye eşlik ediyordu. Tahıl ürünlerinden, çeşitli türde biralara ya da fermante edilmiş pirinç, arpa ve buğday içerikli diğer içecekler üretilirken, üzüm ile meyvelerden şarap ile elma şarapları yapılıyor ve şölenler, barlar, şenlikler, tiyatro gösterileri ve başka pek çok yerde içiliyordu. Ayrıca, insanlar sıradan günlerde de, diğer yiyeceklerin sağladığı kalori miktarını artırmak, acıyı dindirmek ve alkolün başka etkilerinden yararlanmak için bira, elma şarabı ve ucuz şarap içiyorlardı. Potosi gümüş madenlerinde çalışan işçiler, bedenlerini güçlü tutmak için patatesle birlikte mısır birası (*çika*) satın alıyor, ayrıca açlıklarını bastırmak ve çok yorucu işleri için biraz enerji kazanmak amacıyla –İnkaların dini ritüellerde ve ilaç niyetine kullandıkları– koka yaprağı alıp çiğniyorlardı. Ancak koka yaprağı çiğnemek And Dağları ötesine yayılmadı; bu uyuşturucunun yıldızı sonradan, bir Alman bilim insanı bitkinin kokain adını verdiği aktif bileşeninin nasıl ayıklanacağını keşfedince parladı.

İnsanlar, sıvının bir kısmını dondurup çıkararak ya da çoklu fermantasyon yoluyla daha sert alkollü içkiler üretme arayışına girdi. Sert alkol üretmenin en kolay yolu, en az iki defa –hem Çin’de hem de İtalya’da 12. yüzyılda– keşfedildiği anlaşılan bir işlem olan damıtmadır. 16. yüzyıla gelindiğinde şarap üretimi yapılan her bölge, brendi ve tatlı likörler damıtmaya başlamıştı. Batı Hint Adaları’ndan bol miktarda rom geliyor ve elma, armut, erik ve vişne gibi meyvelerden yapılma brendi, yerel çapta üretilip satılıyordu. Tahıl damıtımındaki ilerlemeler, damıtılmış alkollü içkileri brendi ile rekabet edebilir fiyatlara çekti ve viski, cin, votka gibi içkiler, bilhassa yoksullar arasında yaygınlaştı. İngiltere’de devlet cin damıtımının kalitesiz tahılı değerlendirmenin bir yolu olduğuna karar verdi ve bu yüzden herkese cin üretilip satma izni verdi; 1740 yılı itibarıyla cin imalatı bira üretiminin altı katına çıkmıştı ve yalnızca Londra’da binlerce cin dükkânı açılmıştı. Öte yandan, cin tüketimi iflasın, fuhuşun, çocuk ihmalinin ve başka birçok toplumsal sorunun kaynağı olarak görülmeye başlandı ve 1751’de, her ne kadar yasadışı üretim ve satışlar devam etse de, devlet bu içkinin satışını ruhsatlı satıcılarla sınırladı.

Kahvehaneler, kulüpler, barlar ve diğer ticari eğlence mekânlarında keyfi çıkarılan bağımlılık yapıcı yeni bir madde daha vardı: Tütün. Amerikan yerlileri Kolomb’un gelişinden çok önce tütün yetiştiriyor ve içiyorlardı. Kolomb İspanya’ya dönüşünde yanında bir miktar tütün tohumu götürmüş, burada çiftçiler, rahatlatıcı bir ilaç olarak kullanılmak üzere tütün yetiştirmeye başlamıştı. Fransa’nın Lizbon’da görevli büyükelçisi –nikotin sözcüğü ve tütünün botanik bilimindeki adı olan *Nicotiana*’ya adını vermiş olan– Jean Nicot (1530-1600), Fransa’da, ilk başlarda enfiye formunda tütün kullanımını başlattı. 18. yüzyılda enfiye kullanmak Avrupalı erkekler arasında bir zarafet ve sınıfsal statü göstergesi haline geldi. Bunlar, toz tütünle doldurulmuş gümüş ya da fildişi enfiye kutularını yanlarında taşıyarak bunu burunlarına çekiyor, dantel mendillerine hapsirirlarken nikotin doğrudan damarlarına yollanıyordu. Daha alt tabakadan olanlar, yine parası yetenler için gitgide daha süslü çeşitleri sunulan pipolarla tütün içiyorlardı. İngiliz

tüccarlar tütünü Osmanlı İmparatorluğu'na getirdiler ve her yerde kahvehaneler tütün dumanıyla doldu. Tıpkı kahve meselesinde olduğu gibi, Müslüman ülkelerdeki yetkililer ve din adamları, yine tütünün İslami kurallara göre caiz ya da günah olup olmadığı ve sağlığa zararlı (veya yararlı) olup olmadığını tartıştılar. Padişah IV. Murad kahvehaneleri kapattığında tütün içmeyi de yasakladı ve bunu ağır cezalarla pekiştirdi, ancak Osmanlı memurlarından Kâtip Çelebi'nin kısa süre sonra anlattığı gibi, askerler, tütün içtikleri için idam edilen başka askerlerin idamları esnasında dahi ne yapıp edip tütündüler ve ardından padişah yasağı kaldırdı ve artık dünyanın yaşanabilir her yerinde tütün içmek âdetlendi. Tütün kimi zaman, tıpta antik çağlardan beri kullanılan afyonla harmanlanıyor ve afyon aynı zamanda tek başına da tütürülüyor ya da çiğneniyordu. 18. yüzyılda Britanya Doğu Hindistan Şirketi (BDHŞ), batıya yollanan Çin ürünlerinin karşılığını ödemek için, Hindistan sömürgesinde yetişen büyük miktarlardaki afyonu Çin'e aktarmaya başladı.

Avrupa'da tüketilen tütünün çoğu Amerika kıtasında yetiştiriliyordu ve 17. yüzyıl boyunca Virginia Chesapeake Körfezi çevresindeki taşkın bölgesi, en kaliteli tütünü üretmekle ünlenmişti. Tütün yetiştiricileri, plantasyonlarını genişletmeleri, yeni topraklar ve tüketim malları almaları ve işçi almaları ya da edinmeleri için kendilerine borç veren, Londralı –ve sonraları Glasgowlu ve İskoç– tüccarlarla anlaşıyorlardı. 17. yüzyılda tütün plantasyonlarındaki işçiler arasında Avrupa'dan gelen sözleşmeli köleler ve Afrika'dan getirilen köleler yer alıyordu, ancak 18. yüzyılda sözleşmeli kölelerin sayılarının azalması ve fiyatları gitgide düşürme yönündeki baskı, köle kullanımının artmasına yol açtı ve Chesapeake'teki köle sayısı çok hızlı bir artış gösterdi. Bu bölgedeki plantasyonların çoğu, Derin Güney'dekilere kıyasla küçüktü ama George Washington ve Thomas Jefferson'a ait olanlar nispeten büyük sayılabiliirdi. Tütün, Chesapeake bölgesinde ve köle satın almada kullanıldığı Batı Afrika kıyılarında, para yerine geçiyordu.

Çin'de tütün, ilk olarak 16. yüzyıl ortalarında piyasaya çıktı ve Ming ile Qing askerleri tarafından geniş bir bölgeye yayıldı.

Varlıklı kişiler pipo ya da tütün keseleri taşıyor ya da uşaklarına taşıtıyor, kadınlar, daha kadınsı kabul edilen çok uzun ve incecik çubuklar kullanıyorlardı (bu estetik anlayış, 20. yüzyılda ABD’de kadınlara özel tasarlanan sigaralara da taşındı). Âlimler ve aristokratların toplantıları tütün içme zamanlarıydı ve tütünü öven, “bilge buğusu” ve “sırmalı duman” diyerek ona methiyeler düzen şiirler yazılıyordu. Bu yüksek talepten dolayı tütün yetiştirmek, buğday ya da pirinç yetiştirmekten daha kârlı hale geldiğinden, 18. yüzyılda Çinli çiftçiler, topraktaki besinlerini kurutmasına ve yalnızca kısa bir dönem boyunca ekilebilmesine rağmen, yoğun tütün yetiştiriciliğine başladılar.

Şeker ve Köle Ticareti

Kafein ve nikotin güçlü uyuşturuculardı, ancak kahve, çikolata ve 18. yüzyılda çayın daha da popüler hale gelmesi, Kolomb Mübadelesi’nin başlıca ürünlerinden, bağımlılık yapıcı bir başka madde olan şeker sayesinde oldu. Şekerkamışının anavatanı Güney Pasifik’tir ve antik dönemde Hindistan’a götürülmüş, oradan Çin’in güneyine ve Akdeniz’e taşınmıştır. Afrika açıklarındaki Atlantik adaları şeker tarımına uygun ılık, yağışlı iklime sahipti ve 15. yüzyıl sonlarında burada sömürgeler kurmuş olan Portekizliler şekerkamışı yetiştirmeye ve işlemeye başlamışlardı. Şeker üretimi için, hem pahalı rafine etme makineleri satın almak hem de ağır şekerkamışını parçalayıp taşıyacak, anız yakacak ve tanklar dolu su şekerkamışı şurubunun pişirilmesiyle uğraşacak çok sayıda işçi bulmak gerekir. Bu da küçük ölçekli yetiştiriciler için ekonomik şeker üretimini zorlaştırarak, uzak ülkelerde kapitalist tüccarlar ya da yatırımcılara ait büyük plantasyonların ortaya çıkmasına neden olmuştur. İlk şeker plantasyonlarında, pek çok etnik gruptan, hem özgür hem köle işçiler çalışıyordu, ancak 1480’lere gelindiğinde işçilerin hemen hepsi Afrikalı siyah kölelerdi.

Kolomb, Madeira Adası’nda yaşarken şekerin potansiyelini bizzat sezmiş ve ikinci seyahatinde Karayipler’e şekerkamışı fi-deleri götürmüştü. Batı yarımküredeki ilk şeker işletmesi 1515’te

bugün Dominik Cumhuriyeti'nin bulunduğu topraklarda kuruldu. Brezilya da uygun iklime sahipti ve 16. yüzyıl ortalarında Avrupa'nın dört bir yanından yatırımcılar burada şeker kamışı plantasyonları kuruyorlardı. 1600 yılı itibarıyla Brezilya, Avrupa'nın en büyük şeker kaynağı haline geldi ve şeker, Avrupa'da ve Yeni Dünya'daki Avrupalılar arasında gündelik sofraya gıdalarından biri haline gelmeye başladı. İngiltere'de kişi başına yıllık tüketim birkaç kiloya varmıştı; bu, modern şeker tüketimine kıyasla çok düşük bir miktar olsa da (ABD yıllık yaklaşık 75 kilo ile kişi başına şeker tüketiminde dünyada birincidir), şekerin insanlar tarafından yiyecekten çok bir keyif maddesi gibi görüldüğü daha önceki dönemlere göre çok fazlaydı. Bazı bakımlardan şeker bir bağımlılık maddesidir: Fiziksel bağımlılık yapmasa bile, fiyatı yeterince düşük olduğu sürece insanlar adeta doymak bilmez bir şeker talebi yaratırlar.

Kölelik ve deniz sevkıyatı şeker fiyatının düşük kalmasını sağlıyordu. Karayipler ve Brezilya'daki şeker üreticileri ilk başlarda üretimin gerektirdiği ağır işçiliği yerli halklara yaptırmaya çalıştılar. Karayipler'de *encomienda* adı verilen sistemle İspanyol yerleşimcilere (*encomenderos*) yerlileri zorla çalıştırma hakları tanındı, ancak yerliler ya öldüler ya da kaçıp gittiler. Ücret ne olursa olsun yakıcı güneşin altında pala sallamaya ve şeker kamışı sürüklemeye gönüllü olan çok az Avrupalı vardı. Sonunda Atlantik adalarında işe yarayan çözüme başvuruldu: Afrika'dan köleler ithal ederek, çok sayıda işçiye şeker kamışı arzı sağlatılıp karmaşık rafine etme ekipmanlarının sürekli işler halde tutulduğu dev şeker kamışı plantasyonları kurmak. Batı ve Orta Afrika kıyı bölgelerinden köle tacirleri, daha da çok köle ele geçirmek, satın almak ya da satmak için gitgide iç bölgelere doğru girdiler. Bazı hükümdarlar kendi bölgelerinde köle ticaretini sınırlamaya çalıştılsa da, diğerleri bundan kazanç sağlıyordu ve yağmacılar zaten kanunları pek umursamıyorlardı. Bunlar esir edinmek için savaşları kışkırtıyor, ya da doğrudan evlerinden ve tarlalarından insanları kaçırıyorlardı. Köle ticareti günden güne büyüdü ve başlangıçta yılda binlerce, ardından on binlerce insan Afrika'dan şeker plantasyonlarında



4.6 Bu 17. yüzyıl Fransız kabartmasında köle işçiler şeker imalatının farklı aşamalarını yerine getiriyorlar. Şekerkamuşlarını değirmene taşıyorlar, orada bir öküzün çektiği dikey merdaneler, şekerkamuşını eziyor ve suyu sol tarafta kaynatma binasındaki varillere akıyor, bu arada bir ustabaşı başlarında duruyor.

çalışmaya götürüldü. Kolomb'un yolculuğundan sonraki 350 yıl boyunca, Atlantik'i aşan Afrikalıların sayısı Avrupalılardan fazlaydı; bugünkü hesaplamalara göre toplam sayıları 10-12 milyonu bulmaktadır ve milyonlarcası da yollarda ölmüştür. Böylelikle Kolomb Mübadelesi'nin tüm ürünleri içinde en zararlısı şeker oldu (ve belki de hâlâ öyledir).

Savaşı kışkırtan ve ailelerle sülaleleri yok eden köle ticareti, Batı ve Orta-Batı Afrika'da çok acı sonuçlar doğurdu. Bu bölgelerde yiyecek üretiminin çok büyük kısmının kadınların işi olması, kadın köleleri satılamayacak kadar değerli kılıyordu. Bu yüzden, Yeni Dünya'ya ihraç edilen kölelerin üçte ikisi yetişkin erkekler ve erkek çocuklar olurken, kadınlar bunun yerine çiftliklerde işçi (ve eş) olarak elde tutuluyordu. Atlantik ötesi köle ticareti, kadınların yiyecek üretimindeki payını daha da artırdığı gibi, Afrika'nın pek çok yerinde de köle ticaretinin artmasına yol açtı. Köleler Hint Okyanusu üzerinden de taşınıyor, hem Hindistan, Güneydoğu Asya ve Madagaskar'dan Hollanda Cape Kolonisi'ne hem de Doğu Afri-

ka'dan Hint Okyanusu'ndaki adalara ve hatta Brezilya'ya götürülüyorlardı. Farklı malların işlenişi ve üretimindeki farklılaşmalara göre değişen işgücü talebine uygun olarak Afrika'da ve bazen de kolonilerde, özgür erkekler ve kadınlar, eski köleler ve hatta yer yer hâlâ köle olan insanlar dahi köle tacirliği yapıyordu.

Kölelik yalnızca bir işgücünü örgütleme yöntemi değil, aynı zamanda, yeniden işgücü üretilebilmesini sağlayan bir yöntemdi. Afrika'da, İslam dünyasında ve Güneydoğu Asya'da köleleştirilen kadınlar çoğunlukla, ikinci eşler, cariyeler ya da hizmetçiler olarak hane halkının bir parçası durumundaydı. Böylelikle, yaptıkları işlerle ve çocuklarla sahiplerinin/kocalarının zenginliğini ve gücünü artırıyorlardı; gerçi İslami kanunlara göre, çocukların kanuni statüsü babalarınıninkıyla bir olduğundan, bu çocuklar kanunen özgür oluyordu. Ancak Amerika'daki köle toplumlarında durum farklı olup, çocuklar, kanunlarda tanımlandığı tabirle "esaret mevkii-ni" annelerinden miras alıyordu. Amerika'nın bazı kesimlerinde, köleleri öldüğünde gidip yenilerini satın alan köle sahipleri için çocuk yapmak o kadar önemli değildi. Örneğin Brezilya'da şeker plantasyonlarındaki koşullar bilhassa ağırdı ve kadın köle sayısı çok az olduğundan, doğan köleden çok daha fazla sayıda köle ölüyordu. Köle sahipleri çoğu kölenin yaklaşık yedi yıl yaşayacağını hesap ederek, şekerden kazanmayı umdukları gelirin yeni köle satın almanın masrafına değip değmeyeceğini hesaplıyordu. Kuzey Amerika'da ise, köle nüfusunun artırılmasında "doğal çoğalma" sürekli köle ithalinden daha ağırlıklı hale gelmeye başladı; Yeni Dünya'da kölelik etmeleri için Afrika'dan getirilen milyonlarca insanın yalnızca yüzde 5'i Kuzey Amerika'ya gidiyordu. Afrika, Karayipler ve Kuzey Amerika'ya dair bulgular, kadın kölelerin zaman zaman, doğurganlığı azaltan ya da düşük yapmaya yol açan bitkiler ya da başka ürünlerle çocuk doğurmaya sınırlandırarak doğurganlıklarını denetleyici girişimlerde bulunduklarını gösteriyor. Ancak, çocukların kaçının yetişkinliğe erişebileceği koşullara göre büyük değişkenlik gösterse de, çocuk doğurmak, zirai işlerin yanında, köle kadınların çoğunun yaşamlarındaki merkezi yerini korumaya devam etti.

Köle ticareti başlı başına muazzam kazançlar getirmese de, plantasyon sistemi, aynı zamanda çivit, pamuk, tütün ve başka ürünler yetiştirmek için de plantasyonlar kuran Avrupalı tüccarlar ve yatırımcılara sürekli artan bir zenginlik sağlayan kapitalist ticaret şebekesinin ayrılmaz parçasıydı. Kölelik –daha önce de olduğu gibi– bu çağda dünyanın her yerinde pek çok toplumun bir parçasıydı, ancak Yeni Dünya’nın plantasyon köleliği farklıydı, zira diğer kölelik sistemlerinde genelde olmayan bir ırksal boyuta sahipti. Plantasyon sistemi, beyazlığı özgürlük, siyahlığı kölelikle bağdaştırmak suretiyle, pek çok Avrupalı Hristiyan ve Arap Müslüman tarafından esir tutulup, aşağı, barbar ve ilkel görülen Afrikalılara dair yargıları pekiştirdi. Plantasyon sahipleri kölelerini insandan ziyade makine gibi görmeye başladı; tıpkı makineler gibi, köleler de yıpranıyor ve yerine yenilerinin alınması gerekiyordu. Hristiyan misyonerlerin bazıları, bilhassa Hristiyanlığı kabul eden kölelere yönelik bu muameleye karşı çıksalar da, bazı kilise liderleri, insanların bu dünyadaki hayatını daha beter kılsa bile onlara Hristiyan olarak cennete gitme fırsatı verdiğini, dolayısıyla uzun vadede yararlı olduğunu söyleyerek köleliği övdüler.

Dini Dönüşümler ve Sonuçları

Din, erken modern dönemde, köleliğin bir mazereti, aynı zamanda çatışma ve sömürgeciliğe bir gerekçe –ve bir motivasyon– olarak işlev gördü. Kolomb, “Tanrı beni Yuhanna’nın Vahiyi’nde söz ettiği yeni cennet ve yeni dünyaya mesih tayin etti” diye yazmıştı ve bunu, Latince “Mesih taşıyıcı” anlamına gelen ilk adı Cristoforo’nun simgelediği bir yazgı olarak görüyordu. Seyahatler ve fetihleri teşvik eden, Tanrı’dan ziyade altındı, ancak dini hedefler, yayılmanın ve imparatorluk inşasının şablonlarını belirledi. Bu durum zaten uzun süredir geçerliydi, ancak 16. yüzyılda halihazırdaki dinlerin reforma uğratılarak canlandırılmaları ve yeni inançların yaratılması, dinsel coşkunun çok daha yükselmesine yol açtı. Bu hareketler, güçlü bir adanmışlık duygusuna sahip, ilahi iradeye daha uygun olduğunu düşündükleri yeni dinsel uygulamalar

geliştiren kişiler tarafından başlatıldı ve yayıldı. Bunlar, çok sayıda insanın mesajlarını ikna edici bulması ya da din değiştirmeyi toplumsal, ekonomik ya da politik bakımdan avantajlı görmesi (veya her ikisi) nedeniyle, sonunda pek çok taraftar kazandılar. Din değiştirenler arasında, genelde yönetimleri altındaki halkın aynı dine bağlı olmasını talep eden ve dini, bir fetih gerekçesi olarak kullanan hükümdarlar da vardı.

Dini reformcular ve liderler, genelde erkek ve kadın arasında ayrımlar koyarak, inançlıların yapması gereken belli görevler tanımladılar. Bir yandan gündelik faaliyetler ve aile yaşamını insanın ruhani ve ahlaki değerlerini sergilemesi için birer vesile gibi görseler de, gereğince derin bir inanç veya iman olmadan yapılan dini ibadetleri de eleştirdiler. Reforme edilen ya da diriltilen bu yeni dinler kurulduktan sonra, ebeveynlerinin inancını benimseyen çocuklarla, kuşaktan kuşağa aktarılan geleneklerin parçası haline geldi.

Bu değişimler arasında en çarpıcısı ve en büyük vahşete yol açan, Batı Avrupa’da Hristiyanlığın parçalanması oldu. 16. yüzyıl başlarında halkın çoğu Hristiyan kilisesi öğretisini kabullenmişti ve dini faaliyetleri anlamlı buluyordu, ancak reform isteyen önemli bir azınlık vardı. Bunlar, Roma’daki papanın başkanlık ettiği kilisenin, inananların ruhani ihtiyaçlarından çok zenginlik ve tahakküm derdinde olmasından şikâyetçiydiler. 1520’lerde, Almanya’daki Wittenberg Üniversitesi’nde ilahiyat profesörü olan Martin Luther (1483-1546) bu gruba katıldı. Luther, kilise öğretisine karşı yazılar yazıp konuşmalar yaptı ve fikirleri, biraz da yeni matbaacılık teknolojisi aracılığıyla, Protestan Reformu diye anılmaya başlanan yaygın bir harekete dönüştü. Her ne kadar Luther de tıpkı Kolomb gibi pek çok konuda fazla modern görünmese de, geleneksel bakış açısına göre Protestan Reformu, Kolomb’un seyahatleri ile birlikte, geçmiş ile keskin bir kopuşa ve modernitenin –ya da en azından erken modernitenin– başlangıcına işaret eder.

Luther’in çoğunlukla “sadece iman, sadece inayet, sadece Kutsal Kitap” diye özetlenen temel Hristiyanlık doktrini anlayışı, kurtuluşun, yine Tanrı’nın bize bahşettiği bir armağan olan iman yoluyla geleceğini ve Tanrı kelamının kilise geleneklerinde

değil Kutsal Kitap'ta tecelli ettiğini savunur. Luther Kitab-ı Mukaddes'i Almancaya tercüme etti* ve diğer Protestan reformcularla birlikte, Kitab-ı Mukaddes'te bir dayanağını göremedikleri uygulamaları reddettiler. Bunlardan biri, Luther'in doğal bir insanı güdünün bastırılması yönünde boş bir çaba olduğunu ve hiçbir manevi kazanç getirmediğini düşündüğü, din adamlarının evlenememe kuralıydı. Protestanlar, erkeğin ağırbaşlı, sorumlu bir eş ve baba, kadının sevecen, uysal bir eş ve anne olduğu aile hayatını tüm kadın ve erkekler için ideal olarak görüp yüceltiyor ve her iki cinsiyetten bekârlara kuşkuyla bakıyorlardı. Protestan bölgelerin çoğunda, belli gerekçelerle boşanma ve tekrar evlenmeye izin verilmeye başlandı; buna rağmen evlilik kolay kolay koparılamayacak bir toplumsal ve ekonomik birlik yarattığından, boşanma oranları pratikte yine çok düşük seviyede kaldı.

Protestan reformcular siyasi otoritelerle birlikte çalıştılar ve Orta Avrupa ile İskandinavya'nın büyük kısmı, Katolik Kilisesi ile bağlarını koparıp bağımsız Protestan kiliseleri kurdu. Hükümdarlar Katolik Kilisesi'nden ayrılmanın kendilerine kilise toprağına ve diğer mülklerine el koyma olanağı vereceğinin ve hayatın diğer alanları yanında din üzerinde de otorite kazanmalarını sağlayacağını farkına vardılar. İngiltere'de Kral VIII. Henry'nin (salt. 1509-1547) tahtını bırakacak bir erkek çocuk istemesi, onu Katolik Kilisesi'nden ayrılıp ayrı bir İngiliz kilisesi kurmaya yöneltti. Bu hareket kimilerince memnuniyetle kabul edilirken, kimileri buna karşı çıktı. Protestan ya da Katolik siyasi otoritelerin hepsi kendi topraklarının tek bir resmi kilisesi olması gerektiğini düşünüyordu, ancak bazı kişiler ve gruplar bu fikri reddediyor ve dini mensubiyetin gönüllü olması gerektiğini savunuyorlardı. Bu gruplar ayrıca toplumsal anlamda radikal fikirler geliştirmişti; kimisi pasifizm, kimisi ortak mülkiyet hakkı istiyordu. Bu yüzden de yoğun eziyetlere uğradılar ve sık sık oradan oraya kaçmak zorunda kaldılar. Toplumsal adalet taleplerini meşrulaştırmak için Lutherci fikirleri kullanan köylülerin hareketi de, Luther'den destek gören bir girişimle, kaba

* Yeni Ahit 1522'de, Eski ve Yeni Ahit ile birlikte Apokrif metinlerin de yer aldığı Kitab-ı Mukaddes ise 1534'te yayımlandı – ed.n.

kuvvetle bastırıldı. Reformasyon, İsviçre ve Almanya'da başlayan, ardından 16. yüzyılda Fransa ve Hollanda'ya sıçrayan, yüz yıldan uzun süren korkunç bir din savaşını beraberinde getirdi.

1530'ların sonlarında Katolik Kilisesi, Protestanların meydan okumalarına daha aktif karşılık vermeye başlarken, kendi içinde de reformlara girişti. Bu hamlelerin her ikisi de, papa ve Cizvitler gibi yeni dini tarikatların öncülüğünde gerçekleşti. Cizvit tarikatı, Hristiyanlığın zorda olduğunu düşünse de çözümü papadan ve halihazırdaki ibadetlerden ayrılmak yerine, onlara daha sıkı riayet etmekte gören bir İspanyol şövalyenin, Ignatius Loyola'nın (1491?-1556) önderliğinde kuruldu. 16. yüzyıl sonlarına gelindiğinde, Roma Katolik Kilisesi, Katolik Reformasyon diye anılmaya başlanan bir hareketle, müsrif süslemeler ve ışıltılı fresklerin yeni dinamik din propagandası ruhunu yansıttığı göz alıcı kiliseler inşa edilerek, yeniden diriltilmişti. Aynı dönemde, Jean Calvin'in (1509-1564) fikirlerinden yola çıkan, nizam, sofuluk ve disiplinin ilahi inayetin işaretleri olarak görüldüğü ikinci bir Protestan reform dalgası yaşandı ve bu fikirler, beyaz duvarları, sade pencereleri olan ve resim barındırmayan Kalvinist kilise mimarisine de yansıdı. Öte yandan, ahlak ve toplumsal disipline yönelik vurgu Katolik kesimde de ortaya çıktı ve Avrupa'nın dört bir yanında otoriteler, tarihçilerin "günah çıkarmacılık" diye tabir ettikleri bir süreçle, halkı kendi özgün Hristiyanlık anlayışları konusunda daha fazla eğitmeye çabaladılar. İnsanların eğitilmesi ve davranışlarını iyileştirmeye teşvik edilmesi (ya da zorlanması), Protestan ya da Katolik reformcuların öngördüğünden çok daha uzun sürdüğünden, günah çıkarmacılık ve toplumsal disiplinin inşası süreci 17. yüzyıldan epey sonrasına dek devam etti.

Gerek Protestan gerek Katolik otoriteler, sapkın ya da şeytanla işbirliği içinde olduğuna kanaat getirdikleri insanları tutukladılar, yargıladılar ve idam ettiler. Cadılıkla yargılanan 100.000 ila 200.000 insan da bunlar arasındaydı. 16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da, en az dörtte üçünü kadınların oluşturduğu 40.000 ila 60.000 insan, cadılık gerekçesiyle idam edildi. Kadın düşmanı fikirler, kanuni değişiklikler, toplumsal gerilimler, dinsel gayretkeş-

lik ve düzenin yıkılacağı kaygılarının birleşmesi, hem eğitimli hem eğitimsiz kesimler arasında cadılık histerisine yol açtı. Bu histeri ancak, cadılara şevkle eziyet eden dini ve hukuki otoritelerin, işkenceyle gerçeğin öğrenilemeyeceğine ve şeytanın yoksul yaşlı kadınların yardımına başvurmasının beklenemeyeceğine kanaat getirmeleriyle dindi.

17. yüzyılda, Calvin'den mülhem Protestanlık, İngiltere'de toplumsal, siyasi ve ekonomik sıkıntılarla birleşerek iç savaşa neden oldu. Alt düzey soylu tabakanın –genelde “*gentry*” diye adlandırılır– bazı üyeleri ve kentli kesimden pek çok kişi, resmi İngiliz kilişesini, Katolikliğin kalıntıları olarak gördükleri unsurlardan “arındırmak” istediler. “Püritenler” (“arınmacılar”) olarak anılmaya başlanan bu grupta, vergileri yükseltme yetkisine sahip ve kraliyet gücünün yayılmasına karşı olan parlamento üyeleri de vardı. Parlamento, kanuni ve dini değişiklikler için çağrı yaptı; ardından parlamento ve Kral I. Charles ordularını topladılar ve 1642’de fiili savaş başladı. Parlamenteoya ve ordusuna, orduyu heybetli bir mücadele gücü ve siyasi kuruma dönüştüren karizmatik askeri lider Oliver Cromwell (1599-1658) önderlik ediyordu. Ordu, kralı esir alıp idam ederek, İngiliz halkının büyük kesimini ve dünyanın dört bir yanındaki kralları dehşete düşürdü. Kendisini Tanrı’nın askeri olarak gören Cromwell, tepeden inme askeri kanunlarla ülkeyi yönetti ve ortak mülkiyet gibi radikal toplumsal değişiklikleri kışkırtan (ya da en azından tartışan) bireyler ve gruplarla dolu bir ortamda, düzeni ve yönetimi sürdürmeye çalıştı. Cromwell’in ölümüyle birlikte, bundan sonra ne yapılacağı konusunda hizipler oluştu ve parlamento 1660’ta monarşinin restorasyonunu destekledi. Ancak Katolikliğin geri dönmesini istemediklerinden, restorasyonla tahta geçen hanedan Katolikliği benimseyince, parlamento 1668’de, tacı yönetimdeki Katolik kraldan alarak Protestan kız kardeşine ve onun Hollandalı prens kocasına, ortak hükümdarlar William ve Mary’ye devretti. İskoçya ve İrlanda’da olmasa da İngiltere’de kansız gerçekleşen ve sonradan “Şanlı Devrim” olarak adlandırılan bu darbe, İngiltere teknik olarak bir krallık da olsa, parlamentonun iktidarını teyit etti. Ayrıca, toplumsal olarak yük-

sek soyluların oluşturduğu minik grup ile halkın geri kalanı arasında yer alan, nüfusun yüzde 2'lik kısmı *gentry*'nin gücünü de pekiştirdi. Genelde *gentry* ailelerinden evlilik yapan tüccarlar ve meslek erbabı ile birlikte, bu tabaka, 20. yüzyıl ortalarına kadar İngiltere siyasetini ve kurumlarını kontrolünde tuttu.

Siyaset ve dinin iç içe geçmesi ya da bunun şiddete yol açması, yalnızca Hristiyanlığa özgü bir durum değildi. 1500'de, Safevi Sufi tarikatının babadan oğula geçen şeyhlik makamına gelen ergenlik çağındaki genç İsmail (1487-1524) bir ordu toplayıp, hükümdarlığını ilan ederek fetihler yapmaya girişti. Kendisini şah ilan ederek, tebaasının bundan böyle tümüyle, On İki İmamcılar (İsnâaşeriyye) diye bilinen Şii İslam inancına bağlı olacağını bildirdi. On İki İmamcılar, Hz. Ali'den sonraki 12. ve son güvenilir imamın ölmediğine ve katledilmekten kurtulmak için gıybete çekildiğine, bir gün geri dönerek, hakkı olan dini yetkilerine yeniden kavuşacağına inanırlar. Aralarında çok sayıda göçebe Türkün de olduğu Şah İsmail müritleri, bu mehdici inançları paylaşıyor ve Şah İsmail'i gizlenen imam olarak görüyorlardı, bu yüzden de onun kararlarını canla başla desteklediler. İsmail ve halefleri gerek zorla gerek tebliğ ile, Şii inançlarını yaydılar. Sünni Müslümanlara zulmederek, pek çoğunun Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmasına yol açarken, aynı zamanda başka Müslüman ülkelerden Şii âlimleri ülkelerine getirdiler; onlar da medreseler ve çeşitli kurumlar açtılar. Doğudan gelerek Safevi topraklarını istila eden Afgan güçleri 18. yüzyıl ortalarında Safevi hanedanını yıktı, ancak Şii din kurumları ve liderleri daha da güçlendi. Günümüzde İran, Şii İslam'ın resmi din kabul edildiği tek Müslüman devlettir.

Safeviler, imparatorluklarını genişleterek Şiiliği fetihlerle yayarken, bugünkü Hindistan-Pakistan sınırının Pencap bölgesinde yaşayan bir ruhani lider olan Guru Nanak (1469-1538), Hinduizm, İslam ve diğer geleneklere kendi yorumlarını ekledi ve sonradan, Sanskritçede "öğrenen" ya da "çömez" anlamına gelen sözcükten yola çıkarak Sihizm diye adlandırılan dini kurdu. Onun vahiyle Tanrı'nın mutlak birliği ve yüceliğine odaklanıyordu. Tanrı – Nanak'ın yazılarında sık sık tekrarlanan sözcüklerle– görünmez,

sınırsız, belli bir şekli olmayan, tarifsiz ve sonsuzdur. Protestan inancındaki gibi, kişi ancak koşulsuz inayet bahşeden Tanrı'ya tamamen teslim olmakla selamete erişebilirdi. Nanak, ibadet için gereken disiplini, ailesiyle yaşayan ve dünyanın sıradan işleriyle meşgul insanların sağlayabileceğini vurguluyordu. Hatta başkalarına hizmet ruhani hayatın önemli bir parçasıydı ve dünyada bir aileyle yaşamak, manevi olarak, aile bağlarından feragat etmekten çok daha üstündü. Bu, Nanak'ın devrindeki Hindu hocaların genelde savunduklarından çok farklı bir anlayıştı.

Nanak, Tanrı'ya yönelmenin insanların tek başına yapamayacağı kadar zor bir iş olduğunu ve bu yolda çoğunlukla bir yol göstericiye, yani guruya ihtiyaçları olduğunu savundu. Nanak'ın yazılarında guru sözcüğü genelde, Hristiyan teolojisindeki Kutsal Ruh'a benzer biçimde, bizzat Tanrı'nın sesi anlamına gelir, ancak zamanla, Nanak'ın ardından gelerek onun öğretilerini geliştiren ve takipçilerini bir cemaate dönüştüren bir dizi insan için kullanılmaya başlanmıştır. Takipçileri Sih öğretisini yaymışlar ve her ne kadar Hindular bu dine geçenler içinde epey ağırlıklı olsa da, hem Hindu hem de Müslümanlar arasından taraftar kazanmışlardı. Sih gurularının üçüncüsü Amar Das (guruluğu 1552-1574) inananlar ile yerel liderleri denetlemek için bir sistem kurdu ve doğum, evlilik ve ölüm gibi başlıca yaşam değişimleri için ritüeller ile törenler geliştirdi. Beşinci guru Arjan Dev (guruluğu 1581-1606) esas olarak inançlıları ibadetlerinde yönlendirmek için gurular tarafından yazılmış ilahiler ve dualardan oluşan *Adi Granth* ("ilk kitap") adlı derlemede Sih kutsal metinlerini bir araya getirdi. *Adi Granth*, Nanak'ın, antik Hindu metinlerinin dili olan Sanskritçeden ziyade, Kuzeybatı Hindistan'da konuşulan Pencabi dilinde yazılmış metinlerini içerir. Aynı dönemde Avrupa'da Kitab-ı Mukaddes'i vazedip tercüme eden Protestan reformcular gibi, Nanak da eğitilmiş seçkin tabakadan olmayan halkın dini metinlere erişebilmesini önemsiyordu.

Nanak'ın yaşadığı yıllar ve sonraki onyıllar boyunca, Sih cemaati, bunları Hinduların bir çeşitlemesi ya da Kuzey Hindistan'da yaygın olan, çeşitli gelenekleri harmanlayan çok sayıda hareketten biri olarak gören yerel Babürlü otoriteleri endişelendirmeyecek kadar

küçüktü. Ancak 17. yüzyıl başlarında bu durum değişti ve sık sık yoğun çatışmalar patlak verdi. Sonraki Sih guruların çoğu, hem dini hem de askeri liderlerdi, ancak onlar da içten bir iman olmadıkça, görünür ibadetlerin faydasızlığını vurgulamaya devam ettiler.

Soyluların ve büyük Budist manastırların, toprakların başlıca sahipleri olduğu Tibet'te de din ve siyaset birbiriyle sıkı ilişkili içindeydi. 14. yüzyılda Moğolların kovulmasından sonra Çin'i yöneten Ming hanedanı dönemi boyunca, Tibetli Budist liderler (*lamalar*), hem Çin İmparatorluğu yönetimi hem de Moğollarla diplomatik ilişkiler yürüttü. Tibet manastırları, Budist düşüncenin birbiriyle çatışan farklı kollarına bağlıydı ve rakiplerine ya da Tibet dışından gelen saldırılara karşı, zaman zaman Moğol askeri liderlerinden yardım istiyorlardı. 1570'lerde, 15. yüzyılda kurulan epey yeni Gelug-pa kolunun lideri Sonam Gyatso (1543-1588), dönemin en önemli Moğol Beyi Altan Han'ın, Kubilay Han'ın reenkarnasyonu olduğunu ilan etti. Bunun karşılığında Altan Han, Sonam Gyatso'ya "Kozmik Okyanus Laması" ya da Dalay Lama unvanını verdi ve Tibet Budizmini Moğolların resmi dini ilan etti. Dalay Lama'nın mevkiinin, art arda reenkarnasyonlarla aktarıldığına inanılıyordu. Sonam Gyatso öldüğünde, gelecek tahminleri ve kehanetler, sonraki Dalay Lama'nın Altan Han'ın torununun torunlarından biri olduğunu gösterdi ve bu da Tibetlilerle Moğollar arasındaki bağları güçlendirdi. Ancak Tibetli olmayan bir Dalay Lama bazı Tibetlileri memnun etmedi, iç savaş çıktı ve gizemli olaylar sonucu bu Dalay Lama öldü. Ancak beşinci Dalay Lama Ngawang Lobsang Gyatso (1617-1682), Moğol ordularının yardımıyla Tibet'i birleştirdi ve onun hem siyasi hem ruhani lideri oldu. Entrika, iç savaş ve isyanlarla birlikte, Mançu Qingler, Moğollar, çeşitli Orta Asya devletleri, Himalaya krallıkları ve en nihayet Avrupalı güçlerin yer aldığı karmaşık dış ilişkiler devam etti, ancak zamanla, Dalay Lama'nın ahlaki ve ruhani otoritesi, Tibetli Budistlerin çoğu tarafından kabul edildi. Bunların pek çoğu, -1949'da Çinlilerin yönetimi ele geçirmesiyle Tibet'e kaçan ve şimdi sürgünde yaşayan- şimdiki Dalay Lama Tenzin Gyatso'nun (1935-) siyasi otoriteye de sahip olması talebindedir.

Tibet'in bağımsız olduğu dönemlerde, dini ve seküler otorite bütünleşmişti; diğer erken modern devletlerin bazılarında da aynı durum geçerliydi. Avrupa'daki tüm Hristiyan devletler, Katolik sömürgelerin çoğu, İslam devletlerinin çoğu ve başlangıçta Kuzey Amerika'daki İngiltere sömürgelerinin çoğu gibi yine başka birçok devlette de resmi bir din mevcuttu. Buralardaki hükümdarlar ve yetkililer, topraklarında yaşayan herkesin aynı dini geleneğin mensubu olması ya da en azından görünürde ona uyum sağlaması ve açıkça hükümdarın reddettiği bir inancın saflarında görünmekten kaçınması gerektiğini düşünüyorlardı. Bu tip kanunlara meydan okuyanlar, sırf dini yetkililer değil seküler siyasi otoritelerin de uyguladığı, para cezası ya da mülkiyete el konmasından, korkunç ölüm cezalarına varan risklerle karşılaşılıyordu. Çoğunluğun dininden farklı bir dini inancı olanlar da, otoritelerin çoğunlukla kontrolü dışında kalan linç tehdidiyle karşı karşıyaydı.

Dinin yol açtığı zulüm ve şiddetin pek çok örneği mevcuttur. 1492'de Aragonlu Kral Ferdinand ve Kastilyalı Kraliçe Isabella'nın orduları, İber Yarımadası'nın son Müslüman eyaleti Granada'yı fethettiler ve dini birliği daha da ilerletmeye karar vererek, din değiştirmeyi reddeden tüm Yahudilere İspanya'yı terk etmelerini emrettiler. (Kolomb, bundan birkaç hafta sonra, seyahatten kazanaacağı servetin Kudüs'ün Müslümanlardan geri alınmasında kullanılabacağına söz vererek, Kraliçe Isabella'yı seyahatine destek vermezse razı etti.) Yaklaşık 200.000 Yahudi İspanya'dan kaçarak, pek çoğu, görece hoşgörülü Osmanlı İmparatorluğu'na gitti, ancak bu arada Kuzey Afrika çöllerindeki bazı şehirlerde yaşayan Yahudiler, Müslümanlar tarafından katlediliyor ve sinagogları yakılıyordu. Sünni Müslüman Osmanlılar, Yahudi ve Hristiyanlara karşı daha hoşgörülüydü, ancak onlar da Şii ibadetlerini uygulayan insanları, genelde savaş halinde oldukları Şii Safevilerin sempatizanları olmakla suçlayıp tutukluyor ve cezalandırıyorlardı; daha önce değiştirdiğimiz gibi, Safevi İmparatorluğu'nda da bunun tersine Sünni Müslümanlara zulmediliyordu. Japonya'da ağır vergileri protesto eden köylüler 1637-38'de Kyushu Adası güneyinde Şimabara Yarımadası'nda isyan çıkardılar. Köylülerin büyük kısmı Hristiyandı



4.7 Farklı inançlardan din adamları, siyahlar giymiş Cizvit rahipleri de dahil, Ekber'in sarayında toplanmışlar. Sih ressam Nan Singh'in 1605'te yaptığı çizim, Ekber dönemini anlatan resmi bir tarih kitabından... Duvarların dışında, ellerinde yemek kâseleriyle dilencilerle seyisler ve atları var.

ve Hristiyanlığı gitgide daha büyük bir tehdit olarak gören merkezi hükümetin yolladığı dev bir ordu tarafından, kadın çocuk demeden topluca katledildiler. Japonya, Konfüçyüsçülük, Taoizm ve Budizmi özümseyip kendi yerli ve dini gelenekleriyle harmanlamıştı, ancak özel biat isteyen ve Avrupalı misyonerler tarafından yayılmış Hristiyanlığın bu karışımın bir parçası haline gelmesi beklenemezdi. Misyonerler ülkeden kovuldu, Japon Hristiyanlar işkencelere ve katliamlara uğradı ve Hristiyanlık, Japonya’da uzak balıkçı ve çiftçi köylerinde mürit liderlerin gizlice eğitim ve vaftiz hizmeti verdiği ve insanların aynı grup içinden evlendikleri “gizli Hristiyanlar”ın (*Kakure Kirışitan*) yeraltı dinine dönüştü.

Bazı hükümdarlar ve siyasi otoriteler belli bir dini yaşayışı dayatmamayı tercih ettiler. Mançu Qing hanedanı Çin Konfüçyüsçülüğü kadar Tibet Budizmine de hamilik ettiği gibi, Hristiyan misyonerlerin Beijing ve başka şehirlerde misyonerlik faaliyetlerine izin verdi. Babür İmparatorluğu’nda, Ekber Şah (salt. 1556-1605), Müslümanlar, Hindular, Hristiyanlar, Zerdüştler, Sihler ve başka inançlardan âlimlerin kendi inançlarını ve yaşayışlarını tartışabildikleri özel bir bina inşa ettirdi. Kendisi de bir din mucidi olarak, sonraları “Din-i İlahi” adını verdiği, pek çok dinden fikirler ve ibadetleri birleştirdiği bir din geliştirdi.

Uzak mesafeli ticaret, sık sık farklı dinlerden insanları liman şehirleri ve ticaret merkezlerinde bir araya getiriyor, bunlar yan yana yaşayarak, hatta birbiriyle evlenerek, dini olduğu kadar etnik bakımdan da melez aileler kuruyorlardı. Ticari girişimleri destekleme ve ülkelerinin zenginliğini artırma çabasındaki siyasi yönetimler, iyi işleyen bir strateji olarak dinsel çeşitliliğe izin verdiler. Örneğin Hollanda Cumhuriyeti 17. yüzyılda biraz da bu dini hoşgörüsü sayesinde refaha erişti. İber Yarımadası’ndan kaçan Yahudiler, din savaşlarından kaçıp sığınacak yer arayan Fransız Protestanlar ve Avrupa’nın dört bir yanından dini radikaller, Amsterdam’a ya da diğer Hollanda şehirlerine yerleşerek buralarda açıkça ibadet edebildiler, dükkânlar ve işyerleri kurdular. Bu dinsel fikir çeşitliliği, yeni bilimsel, felsefi ve teknik fikirlerin de yayıldığı bir ortam yarattı.

Öte yandan, dinsel hoşgörünün olduğu yerlere gidenler sık sık bunun ne kadar alışılmadık bir şey olduğunu dile getiriyordu. Örneğin Siyam'ın Ayutthaya Krallığı hükümdarları, Theravada Budizminin sıkı destekçileriydi, ancak Avrupalı tüccarlar, Hristiyan ve Müslüman tüccarların daima hoş karşılandığını, din değiştirme yönünde bir baskıya uğramadıklarını şaşkınlıkla anlatıyorlardı. Ancak Siyamlılar, Fransız yetkililer ve misyonerlerin, Kral Narai'ye (yak. 1656-1688) Hristiyanlığı kabul ettirmek ve Fransız askerlerini ülkeye sokmak için kumpas kurduklarını öğrenince durum değişti; bunun üzerine Fransızların hepsini ülkeden kovdular ve Avrupalı tüccarlara karşı genelde daha soğuk durmaya başladılar.

Hristiyanlığın Yayılışı ve Kreolleştirilmesi (Melezleştirilmesi)

Siyam, Hristiyan misyonerler ve sömürge yetkililerinin yerel bir hükümdarı Hristiyanlaştırmaya çabaladıkları pek çok yerden yalnızca biriydi, zira Avrupa'da Reformasyon, Cizvitler gibi yeni dini tarikatların üyelerinin bilhassa aktif oldukları, Katolik Hristiyanlığı tüm dünyaya yayma faaliyetlerini beraberinde getirmişti. İspanya ile Portekiz'in ve sonraları Fransa'nın sömürge güçleri arasında, yerli halkları Hristiyanlaştırmak ve göçmenler için kiliseler ve dini kurumlar kurmak için çalışan Katolik misyonerler de bulunuyordu. Bunlar basit kiliseler ve gösterişli katedraller inşa edip, rahip ve rahibe manastırları açtılar ve doktrin meseleleri kadar evlilik ve ahlak meselelerine de bakan kilise mahkemeleri sistemini yaygınlaştırdılar. Misyonerler ayrıca Avrupa sömürgelerinin dışındaki yerlere de gittiler, ancak bunlardan yalnızca Japonya'da ve Kongo Krallığı'nda, kayda değer sayıda taraftar toplayabildiler. Protestan sömürgeciler arasında da yerli halklara vaaz veren din adamları bulunuyordu, ancak sayıları Katoliklerdekinden çok daha azdı; Protestanların yoğun misyonerlik faaliyetleri 19. yüzyılda, ikinci dalga Avrupalı emperyalizmiyle başlayacaktı. Misyonerler ilk başlarda yerlilere çok azının anlayabildiği Avrupa dillerinde vaaz veriyorlardı ve bazı misyonerler yerli dillerini öğrenmeye başlamıştı. Bunlar,

Hristiyanlığın Avrupa'da yayılmasını sağlamış bir yöntemi uygulayarak, genelde yöneticileri ve seçkin tabakadan diğer insanları Hristiyanlaştırmakla işe başlıyor, bunların daha alt tabakadaki halkı da ikna ederek bu dine döndüreceklerini umuyorlardı.

Amerika kıtalarında bazı misyonerler idealistti ve Yeni Dünya'yı, Avrupa kültürünün onlara göre ümit vaat etmeyen yozluktan uzakta, Hristiyanlığı yeni baştan filizlendirebilecekleri topraklar olarak görüyorlardı. Ancak yerli dininin de yok edilmesi gerekiyordu. Ayinler yasaklandı, dini heykeller ve objeler paramparça edildi, tapınaklar ve diğer kutsal yapılar yıkıldı ve onların yerine Katolik şapelleri ve kiliseleri dikildi. Askerler, sömürge memurları ve din adamları, okuyamadıkları ama yine de "Şeytanın resim defterleri" olarak gördükleri kitapları yaktılar. Misyonerler, Hristiyanlığın temel kavramlarını anlatmanın yanı sıra, Katoliklerin evlilik, cinsel ahlak ve gündelik davranış kurallarını da iknaya ya da zorla benimsetmeye çabaladılar. Kişinin Hristiyanlaştığını göstermesi bakımından, vaftiz olduktan sonra, evlilik ve kişisel davranışlarında Hristiyanlık kalıplarına uyması, Teslis ya da Hristiyanlık öğretisinin diğer unsurlarını kavramasından daha önemli görülmeğe başlandı. Manila'daki sömürge yönetiminin misyonerlere çok büyük yetkiler verdiği Filipinler'de de aynı yöntemler izlendi. Rahipler vergi toplayıp ürünlerin satışını düzenlediler ve kilise zenginleşti. Amerika kıtalarının bazı kesimlerinde ve Filipinler'de, din adamları, din değiştirmeleri, vergi ödemeleri ve kültürel asimilasyonları için yerli halkı (*reducciones* diye adlandırılan) yerleşimin yoğun olduğu köy ve kasabalara taşıdılar.

Pek çok insan Hristiyanlık öğretisini benimsemeye direndi ve kendi dini âdetlerini devam ettirdi. Güney Amerika'da Andlar ve Filipinler gibi bazı bölgelerde, animist dinlerden kadınlar önemli liderler durumundaydı ve bunlar din değiştirme konusunda erkeklerden daha amansız muhaliflerdi; erkek misyonerlerin din değiştirme çabalarında ilk başlarda erkekler ve erkek çocuklara odaklanması da, bu durumu pekiştirdi. Buna rağmen, çok daha fazlası Hristiyanlığı kabul etti ve bunlar arasında, yer yer sofu dindarlara dönüşen ya da miras ve çocukların evliliği meselelerinde kocaları-

na ve ailenin diğer erkeklerine karşı koymak için rahipler ve kilise mahkemelerini kullanan kadınlar da vardı.

Din değiştirme süreci, eskiden akademisyenler tarafından yerli inançları ve ibadetlerinin zorbalık ve iknaya büyük ölçüde yok edildiği bir “ruhani fetih” diye tanımlanırdı. Şimdi ise Katolik Hristiyanlığın yayılışı farklı bir biçimde görülmekte, bir fetih ve direniş süreci olduğu kadar, bir kültürel uzlaş ve sentez süreci olarak da değerlendirilmektedir. Bu süreçte Hristiyanlık fikirleri ve ibadetleri, tıpkı Hristiyanlığın Avrupa’da Yunanlara ve Cermen halklara yayılması sürecinde olduğu gibi, kâh süzgeçten geçirilerek benimsenip halihazırdaki pratiklerle harmanlanmış, kâh bilinçli, bilinçsiz ya da gizli gizli reddedilmiştir. Uzmanlar, ilk olarak Atlantik adalarında konuşulan Portekizce ve Afrika dilleri karması *Crioulo* * sözcüğünden yola çıkarak bu süreci genelde “kreolleştirme” diye adlandırırlar. Örneğin Kongo’da Kral I. Alfonso (yak. 1509-1543), var olan Kongo dininin unsurlarını Portekiz misyonerlerin öğrettikleriyle harmanlayan Hristiyan öğretileri ve ibadetlerinin gelişimini destekledi. 17. yüzyıl sonuna doğru, bir din kâhini ve reformcusu olan Dona Beatriz Kimpa Vita, daha da ileri giderek Bakire Meryem’in ve azizlerin birçoğunun Kongolu olduğunu ve kendisinin de Aziz Antonio’nun tecessümü olduğunu söylemişti.

Kreolleştirme, yeni toplumsal modeller ve evlilik modellerinin yaratılmasını da kapsıyordu. Yetkililer her ne kadar Avrupalı Katoliklik kalıplarını –tek eşli evlilik, aile reisinin erkek olması, boşanmanın sınırlı (ya da yasak) olması– dayatmaya çalışsalar da, bunlar, mevcut modellerle çatıştığı yerlerde çoğunlukla değişikliğe uğratılıyor, sonuçta yerel ve ithal pratiklerin bir karışımı doğuyordu. Misyonerlerin en çok Hristiyanlaştırmayı umdukları, toplumun kalburüstü erkeklerinin genelde birden fazla karısı ya da cariyesi vardı ve misyonerler, bunların Hristiyan olarak vaftiz edilmeden önce, biri haricindeki eşlerinden vazgeçmeleri gerekir mi, yoksa Hristiyan gelenekleri uygulamaya Vaftiz’den sonra mı başlamalılar sorularını tartışıyorlardı. Çin’de ataları anma ayinleri –bunlar geleneksel aile

* Brezilya’da doğmuş Portekizli – ç.n.

âdetleri mi yoksa pagan tanrılara tapınma mı sayılmalı- ve vaftiz sırasında rahiplerin kadınların çıplak tenine dokunmaları, özellikle de tuz, yağ ve su ile birlikte rahibin tükürüğünün de buna katıldığı ayinler, tartışmaların odağını oluşturuyordu.

Kültürel sentez her yerde yaşanıyor ve Hristiyanlığın pek çok unsurunu içeriyordu, ancak bilhassa sonradan çok önemli ve aynı zamanda çok tartışmalı hale gelmesi bakımından, Guadalupe Bakiresi buna güzel bir örnek oluşturur. 17. yüzyılda İspanyolca ve Nahuatl dilinde yayımlanmış metinler, 1531'de Bakire Meryem'in (bugünkü Mexico şehrinin sınırları içindeki) Tenochtitlan yakınındaki bir tepede, Hristiyanlığa geçmiş yerli bir çiftçi olan Juan Diego Cuauhtlatoatzin'a görüldüğünü anlatıyordu. Görüntü, Nahuatl dilinde konuşarak, Juan Diego'dan bu noktada bir kilise inşa edilmesini istemiş ve bir mucize eseri, görüntüsü Juan Diego'nun pelelerine yansımıştı. Çok geçmeden, adını, Hristiyanların Müslüman kuvvetlere yaşattığı bozgunlar da dahil Bakire Meryem'le ilişkilendirilen muhtelif mucizelerin bildirildiği İspanya'daki bir manastırdan alan, Guadalupe Bakiresi'ne adanmış bir kilise açıldı. Meksikalı Guadalupe Bakiresi, kısa sürede İspanyol muadilinden çok daha önemli hale geldi. Vaizler ve hocalar onun zuhur edişini Bakire Meryem'in yerli halkları ve melez soydan gelenleri (*mestizo*) özellikle koruduğunun bir işareti olarak yorumladılar ve Meksika'nın dört bir yanından hacılar onun şapelini ziyarete başladılar (bkz. Resim 4.8). Guadalupe Bakiresi 1746'da Yeni İspanya'nın* koruyucusu ilan edildi ve 1810'daki Meksika Bağımsızlık Savaşı ve 1910'daki Meksika Devrimi'nde askerler tarafından flamaları taşındı.

Ancak 20. yüzyılda Meksikalı din adamlarının da dahil olduğu bazı âlimler, Bakire olayının yaşandığından ya da bizzat Juan Diego diye birinin varlığından şüphe etmeye başlamıştı. Bunlar yazılı anlatımların bir yüzyıl sonrasına kadar yayımlanmadığına ve 1531'de Orta Meksika'da faaliyet gösteren misyonierlerin Juan Diego olayından hiç söz etmediklerine dikkat çektiler. Nahuatl kültürü uzmanları, olayın geçtiği bildirilen tepenin esasen, Aztek-

* İspanya'nın Yeni Dünya'daki sömürge toprakları – ç.n.

lerin en güçlü tanrısı Huitzilopochtli'nin annesi Coatlicue'ye adanmış bir mabedin yeri olduğunu ve Guadalupe Bakiresi'ni anma ritüellerinin Coatlicue ya da diğer Aztek anatanrıçalara tapınma ritüellerinde de rastlanan unsurlar içerdiğini belirtirler. Onlara göre sömürgeci Katolik Kilisesi, sırf Azteklerin kutsal mekânlarını esas anlamlarından uzaklaştırma çabalarının bir parçası olarak böyle bir hikâye uydurmuştu. Katolik Kilisesi bu kuşkulara hiç kulak asmadan, Guadalupe'yi 1999'da tüm Amerikan yarımküresinin koruyucusu ilan etti ve 2002'de Juan Diego'yu azizlik mertebesine yükseltti; böylece Diego azizler arasına giren ilk katıksız yerli oldu. Pek çok Meksikalı bu atamayı, tıpkı Guadalupe Bakiresi'ninki gibi, kendi soylarından gelen mirasın Katolik Kilisesi içindeki yerinin sembolü olarak yorumlarken, bir kısmı da Juan Diego ve Guadalupe'yi yerli kültürün imhasının sembolleri olarak gördü. Onu yalnızca güller giyinmiş halde resmeden Meksika asıllı Amerikalı Alma Lopez'inki gibi son dönemde yapılmış Guadalupe portrelerinden bazıları tepkiyle karşılanmıştır, ancak Lopez ve diğer sanatçılar, insanların Guadalupe'yi yüzyıllar boyunca kendilerince en kudretli haliyle yorumladıklarını belirterek, eserlerini savunmaktadır. Guadalupe Bakiresi, onlara göre, en başından çoklu anlamlar taşıyan bir sembol olarak ortaya çıkmıştır ve onların yaptığı yalnızca, Yeni Dünya'daki ilk din değiştirmelerle başlayan sentez geleneğini sürdürmekten ibarettir.

Sömürgeci Dünyada Aile ve Irk

Erken modern dünyaya damgasını vuran karışma ve kreolleşme (melezleşme) süreci insanların fikirleri ve pratikleri kadar kendilerini de kapsıyordu. Her ticari macera, gönüllü ya da zorunlu göç, fetih ya da başka türden her yolculuk, kendilerini farklı gruplara ait gören bireyleri bir araya getirdi. Grup içi evliliği emreden kurallara rağmen, diğerleriyle cinsel ilişkiler yaşanıyordu ve bunların pek çoğundan çocuklar doğmuştu. Diğer her şey gibi, bu harmanlanma da, insanların çok uzak mesafeler arasında hareketinin hızla arttığı erken modern dönemde büyük boyutlara ulaştı.

Önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, tarihin çok erken bir döneminden itibaren insanlar, insan gruplarına –bilhassa kendilerinin- kine- dair, akrabalık ve ortak kültüre dayalı hakiki ya da algısal kavramlar geliştirmişlerdi. Bu grupları tanımlamak için çeşitli sözcükler kullandılar: İngilizcedeki kabile, halk, etnik köken, evliyat, ırk ve ulus anlamlarına gelen sözcükler bunlardandır. Grup, içeriden yapılan evliliklerle yaratılıp sürdürülür ve grup üyeliği, kan yoluyla edinilip aktarılmış gibi anlaşıldı. Din de zaman zaman soy gibi kavramlaştırılmış, insanların Yahudi, Müslüman veya Hristiyan kanı, ya da Reform sonrasında, Protestan ve Katolik kanı taşıdığı düşünülmüştür. Avrupalı babalar, çocuklarına sütanne seçerken, onun kendileriyle aynı mezhepten olmasına çok dikkat ederlerdi, aksi halde, örneğin baba Katolik ise, sütannenin Protestan kanı Protestan sütüne dönüşerek (bu iki beden sıvısı birbirine dönüşebilir görülüyordu) bebeğe sapkın fikirler bulaştırabilirdi.

Farklılıkları kanla tanımlamak onları doğallaştırıyor, Tanrı tarafından doğada yaratılmış gibi görünmelerini sağlıyordu, ancak insanlar bu konuda genelde çelişkili fikirlere sahipti. Öyle ki, yanlış sütanne seçimine dair uyarıda bulunan din reformcuları, bizzat insanların din değiştirmesi için çalışıyor ve yeni bir dini benimsemenin kadının sütünü de değiştirip değiştirmeyeceği konusunu düşünmüyorlardı. Sömürge bölgelerindeki Katolik yetkililer, bazı rahibe manastırlarına giriş için “safkan” beyaz ya da yerli kadın sınırlaması koyarak melez soydan kadınları dışlıyorlardı, ancak açık renkli bir *mestizo*’nun bir beyazla evlenmesine, “safkan” bir yerlininkinden daha kolay müsaade ediyorlardı. Yine de bu tip çelişkiler genelde insanların farklılıklar ve hiyerarşilerin doğruluğuna olan inancını azaltmadı ve otoriteler bu durumun idaresi için yöntemler bulmak zorunda kaldı.

Çin’de 17. yüzyılda iktidara gelen Mançu Qing hükümdarları, başlangıçta iki kültürü kaynaştırmanın yolu olarak Mançu/Han evliliklerini teşvik ettiler, ancak 1655’te tam tersi bir yol seçip, bu evlilikleri yasakladılar ve Mançuların Çin şehirlerinde duvarlarla izole edilmiş mahallelerde yaşamalarını şart koşarak yasağı uyguladılar. Evlilikler çok azaldı, ancak Mançular, Han Çinlilerinden

kadın cariye ve hizmetkârlar satın aldıklarından, elbette birlikte çocukları oldu.

Amerika kıtalarında İspanyol ve Portekiz yönetimi ilk başta grupları –Avrupalılar, Afrikalılar ve yerliler– birbirinden ayrı tutarak bu tür ilişkileri önlemeyi umdu. Gerek Avrupalı gerek Afrikalı göçmenler arasındaki toplumsal cinsiyet dengesi bunu imkânsız kıldığından yetkililer çabucak bundan vazgeçti, ancak yine de insanların kategorilere ayrılmasının gerektiğini düşünüyorlardı. Her yeni nesille birlikte, olası karışımların çeşitliliği hızla arttı ve bu durum karşısında sömürge yetkilileri, melez soydan kişileri kategorize etmeye yönelik *casta* adı verilen daha da karmaşık bir sistem yaratmaya yöneldi. Katolik Kilisesi, İspanyol ve Portekizli yetkililer, teoride doğum yeri, varsayılan coğrafi köken ve annenin statüsüne dayalı, her birinin özel ismi olan 40 farklı kategori ve kombinasyon belirledi. Muhtelif *casta*’lar ve aralarındaki ilişkiler bilimsel eserlerde açıkça tarif edildi ve 18. yüzyılda, farklı *casta*’lardan ebeveynler ve bunlardan olan çocukları tasvir eden tablolar yapıldı: *India* (Amerikan yerlisi kadın) + İspanyol=*Mestizo*; *India*+*Negro*=*Lobo*; *Chamiza*+*Cambuja*=*Chino* vb. Bu *casta*’ların bazıları fantastik isimler ya da *coyote* (çakal) veya *lobo* (kurt) gibi hayvan adları almıştı. *Casta* sistemi, İber Yarımadası’nın daha eski “kan saflığı” fikirleri üzerine kurulmuştu; bu sistemde, Müslümanlık ve Yahudilikten Hristiyanlığa dönenlerin torunları, kanlarında eski dini aidiyetlerini taşımalarından dolayı lekeli olarak görülürlerdi. Latin Amerika sömürgelerinde, gerek yerli gerek Afrikalı atalara sahip insanlar, kanlarının saflığı bozulmuş görüldüğünden, Avrupalı soydan gelenlere göre daha aşağı statüdeydi. 1763’te Fransızların Karayipler sömürgelerinde kabul edilen yeni kanunlarla, kişiyi, güya atalarının kökenine göre çeşitli kategorilere sokan benzer bir sistem kuruldu.

Ancak, gerçekte insanların yerleştirileceği uygun *casta*’yı belirlemek, bunları teoride ya da resimlerde tarif etmek kadar kolay değildi. Pratikte, bir insanın “mestizo” mu, “mulatto” mu, “cabolco” mu, yoksa bambaşka bir kategoride mi olduğu büyük ölçüde kişinin görünümüne göre belirleniyor, daha açık tenli melez-



4.8 Meksikalı ressam Luis de Mena, 1750 civarına ait resminde, natürmort, melez resimleri ve Guadalupe Bakiresi'nin dini bir resmini tek bir tuvalde bir araya getirmiş. Çizdiği ırk birleşimleri çok seyrek rastlanan ya da hiç olmayan kombinasyonlar, sol üstte görkemli bir Avrupa elbisesi içindeki açık tenli kadınla peştamala sarınmış yerli adam gibi.

ler, kardeş bile olsalar koyu tenlilerden daha yüksek bir kademeye dahil ediliyordu. Bu yüzden pek çok tarihçi, sömürgeci İspanyol ve Portekiz (Karayipler de dahil) Amerika'sında (ve sonraları Fransız Karayipleri'nde) ortaya çıkan toplumsal yapıyı, daha çok deri rengine, ama aynı zamanda yüz ve saç özelliklerine dayalı bir "pig-

mentokrazi” diye adlandırmışlardır. Zira kişinin hangi kategoride olduğu, onun evlenebilmesi veya mirasçı olabilmesinde, manastıra ya da din adamlığına girebilmesinde, üniversite okuyabilmesinde, belli yerlerde yaşayabilmesinde ya da başka avantajlara erişebilmesinde belirleyiciydi. Yalnızca kendini daha yüksek kademedeki grupların üyesi olarak yutturanlar değil, etnik görünümleri ve soyları ne olursa olsun, Avrupalı soyundan sayılmalarını sağlayacak izinleri satın alanlar da vardı. Ayrıca bireyler pekâlâ, kendilerini hayatlarının farklı evrelerinde farklı kategorilere mensup gibi tanımlayabiliyor ya da böyle tanımlanabiliyordu; uzmanlar buna beyazlığa doğru “ırksal sürüklenme” adını vermektedir.

Onursal beyazlık lisansı ve insanları *casta*’lara uydurmanın zorluğu tüm bu sistemin ne kadar öznel olduğunu apaçık gösterse de, Latin Amerika’da bu sistem aile yaşamı ve toplumsal cinsiyet normlarının temel belirleyicisiydi. Beyaz Avrupalı seçkinlerde şecere ve ten rengine ilişkin bu kaygı, yaşı geçmiş kadınların uzak kuzenleri eş seçtikleri bir sülale içi evlilik âdeti yarattı. Güney Avrupa modeline göre yapılan evliliklerde, çoğunlukla erkek daha yaşlı, kadın genç oluyor, bu durum kadınlar için potansiyel eş sayısını sınırlı hale getiriyor ve pek çok kadın hiç evlenemiyordu. Seçkin tabakadan erkeklerin çoğu evleniyor ve çoğunlukla, ev ahalisinden olan köleler ve hizmetkârlardan da çocukları oluyordu. Yerli halktan köylülerde de sülale, tıpkı seçkin tabakadan beyazlarda olduğu gibi, eş seçiminde söz sahibi olduğundan, bunlar çoğunlukla kendi gruplarından insanlarla evleniyordu. Köleler, melez soydan pek çok insan ve her türden yoksullar arasındaki evliliklerde ise, aile ve mülkiyet kaygıları hesaba katılmıyor ve çoğu durumda insanlar hiç evlenmemeyi tercih ediyor, yine de pek çoğu, komşuları ve dostlarınca kalıcı görülen uzun süreli birliktelikler kurmaktan geri kalmıyordu.

17. ve 18. yüzyıllarda Avrupalıların kurduğu sömürgelerde, Latin Amerika’dakinden ve birbirlerinininkinden farklı modeller mevcuttu. Fransız yetkililer ile Hollanda ve Britanya Doğu Hindistan Şirketleri’nin yetkilileri, ittifaklar kurmak, iktidarlarını pekiştirmek ve Hristiyanlığı yaymak için, başlangıçta Avrupalı erkeklerle yerli kadınlar arasında cinsel ilişkileri, hatta evlilikleri teşvik ettiler.

Hollanda Doğu Hint Adaları'nda askerler, tüccarlar ve alt rütbeli memurlar yerli kadınlarla evlenirken, Fransız Kuzey Amerika'sında da kürk tüccarları böyle evlilikler yaptı. Daha fazla Avrupalı kadının sömürgelere taşınması ve kültürel dönüşümün, yerli kadınların Fransız ya da Hollandalılılaşması yerine Avrupalı erkeklerin “yerleşmesi” şeklinde çoğunlukla ters yönde işlediğinin fark edilmesiyle, tavır da değişmeye başladı. Karşılıklı evlilikler konusunda diğer tarafın da tereddütleri vardı: Batı Afrika'nın büyük kısmında, toprak kullanımında hak iddia edecekleri endişesiyle Portekizli erkeklerin özgür yerli kadınlarla evlenmesine izin verilmezken, Hindistan'da yüksek kastlara mensup aileler kızlarını sömürgelerdeki Avrupalı erkeklerle evlendirmeye yanaşmıyordu. Her durumda, pek çok sömürge Avrupalı erkeklerin sayısı az olduğundan, Avrupalı sömürge yönetimi mevcut aile modellerinde çok büyük bir bozulma yaratmadı ve bunlar var olan toplumsal ve kültürel geleneklerle şekillenmeye devam etti. Güneydoğu Asya'da, kadınların, bağlantılar ve ilişki ağları kurmak için zorunluluktan kendi grupları dışından erkeklerle yaptıkları geçici evlilikler de bunlar arasındaydı. Uzak memleketlerden gelen tüccarlar, yüzyıllardır, bu tür evlilikler yoluyla yerli ailelerle bağlar kurmuşlardı; bunlar, erkeğin memleketine dönmesi durumunda sona erseler de, metres tutma ya da daha gayri resmi başka bir birliktelik değil, gerçek evliliklerdi.

Hollanda ve Britanya Doğu Hindistan şirketlerinin, karşılıklı evlilikleri hoş gördüğü hatta özendirdiği dönemde, Kuzey Amerika'daki Hollanda ve İngiltere sömürgeleri, başta Avrupalılar ile Afrikalılar arasındaki cinsel ilişkileri düzenleyen, sonra Amerikan yerlilerini de kapsamına alan kanunlarla bunu yasakladı. 1638'de Hollanda sömürgesi New Amsterdam'da, “Hıristiyanlar” ile “Zenciler” arasındaki zina (evlilik dışı cinsel ilişki) yasaklandı ve 1662'de Virginia Meclisi, bu iki gruptan kişiler arasındaki zina için verilen para cezasını normalin iki katına çıkardı. Yine aynı ceza maddesi içinde, Virginia kanunu “herhangi bir İngiliz erkeğin zenci bir kadından edindiği çocuklar ... yalnızca annenin konumuna göre köle ya da özgür kabul edilecektir” dendi. Bu kanun evli çiftler için herhangi bir ayırım gözetmeyerek, evlilik içinde doğan

çocukların kanuni statüsünü babaninkine göre belirleyen normal İngiliz uygulamasını tersine çeviriyordu ve özgür babaların çocuklarının da özgür sayıldığı İslami kanunlara zıttı. Dolayısıyla, Kuzey Amerika’da ırkların karışmasıyla ilgili kanunlar en başından itibaren köleliğe göre belirlenmişti. 1691’de Virginia kanunlarından biri, “İngiliz ya da diğer beyaz erkek ve kadınlar” ile “zenci, mulatto ya da Kızılderili erkek ve kadınlar” arasındaki evliliği açıkça yasaklayıp sürgünle cezalandırarak bu alandaki tüm yasal boşlukları gidermiş oldu. Bu tür kanunlar her ne kadar genelde cinsiyet ayrımı gözetmese de, Virginia kanununun gerekçesinde belirtildiği gibi, kanun yapımcıların en büyük kaygısı, “İngiliz ve diğer beyaz kadınlarla ırklar arası evlilik yapan zenciler, mulattolar ve Kızılderililer” ve bunun sonucu olan “menfur karışım ve istenmeyen zürriyet” idi. Böyle kanunlar “1700 ve 1750 yılları arasında Kuzey Amerika’daki tüm Güney kolonilerin yanı sıra Pennsylvania ve Massachusetts’ta da kabul edildi. (Bunlar 1967’de ABD Anayasa Mahkemesi tarafından hükümsüz kılındı ancak bazı eyaletlerde daha onyıllarca kitaplarda varlığını sürdürdü; bu tür “ırk karışması” kanunlarının sonuncusu, 2000 yılında eyalet çapında yapılan bir referandumla Alabamalı seçmenler tarafından feshedildi.)

Avrupalı yerleşimciler arasında kadın nüfusunun görece fazla oluşu ve yerleşimlerin bulunduğu kıyı bölgelerde yerli kadınların sayısının azalması, İngiltere’nin Kuzey Amerika sömürgelerinde beyaz erkeklerle yerli kadınlar arasındaki evliliklerin, hatta uzun süreli cinsel ilişkilerin seyrelmesine yol açtı. Amerikan yerlilerini gitgide anavatanlarından süren ve 19. yüzyılda onları rezervasyonlarda yaşamaya mahkûm eden hükümet politikası, yerli toplumun diğer tüm unsurlarının yanında aile hayatını da paramparça etti; buna rağmen büyük kabileler, yapabildikleri her yerde, söz haklarını korumaya çalıştı. Beyaz aileler, bilhassa kuzeydekiler, geç evlenmeleri ve hiç evlenmeyenlerin yüksek oranda oluşuyla, Kuzeybatı Avrupa modelini izleme eğilimindeydi.

Kuzey Amerika’da Afrika kökenlilerin çoğu 19. yüzyıl ortalarına kadar köleydi. Bir köle sahibinin kararıyla kolayca bitebileceği halde, Latin Amerika’da da olduğu gibi köleler arasında

uzun süreli ilişkiler yaşanıyordu, ancak köleler arasındaki evliliğe kanunen izin veren tek eyalet New England'dı. Güney sömürgelelerinde köle nüfusunun artmasıyla birlikte, beyaz erkekler ile siyah kadınlar arasındaki ilişkilerin sayısı da arttı. Köleleriyle yaptıkları çocuklar için beyaz erkeklere kanunen babalık hakları tanınmıyordu ve kibar çevrelerde bunun açıkça konuşulduğu pek görülmezdi. Oysa bu durum, nesiller boyu öyle yaygındı ki, 19. yüzyılda Kuzey Amerikan köle nüfusunun büyük kısmı artık melezdirdi. Öte yandan, İspanyol, Portekizli ve Fransız sömürgelerinde bulunan hiyerarşik kategorilerin tersine, İngiltere'nin Kuzey Amerika sömürgeleri ve sonraları ABD ikili bir sistem geliştirmişti. Burada, pratikte, daha açık tenli melez bireyler dikkat çekmeksizin beyazların dünyasına kaynayabilse de, teoride tek damla "siyah kanı" kişiyi siyah yapmaya yetiyordu.

Cinsel ilişkilere dair kanunlar ve normlar ile bunların sonucu ortaya çıkan aile modelleri, insan grupları arasındaki farklılıklara dair değişen fikirlere göre şekillendiriliyordu. İspanyolların sistemi, ana hatlarıyla Avrupa'ya dayanan, sonradan Avrupalı âlimler tarafından da kabul edilen bir şemaydı. Canlı organizmaları isimlendirmek ve sınıflandırmada hâlâ kullandığımız kuralların yaratıcısı olan İsveçli doğabilimci ve kâşif Carl Linnaeus (1707-1778) da bunlardan biridir. Linnaeus insanları, Americanus, Europaeus, Asiaticus ve Africanus olarak o zamanlar bilinen kıtalara, ayrıca deri renklerine ve baskın gördüğü mizaç ve davranışlarına göre sınıflandırdı. Sömürge yönetimleri de deri rengini gitgide daha çok kullandı. Örneğin, yukarıda sözü edilen New Amsterdam ve Virginia'nın cinsel ilişkileri yasaklayan ilk kanunlarında "Hıristiyan" ve "zenci" ayrımı yapılıyordu, ancak 1691'e gelindiğinde Virginia, "beyaz" erkekler ve kadınlarla, "zenci, mulatto ya da Kızılderili" olanlar ayrımını koymuştu. Virginia "beyaz" sözcüğünü kullanışıyla, ilk defa Britanya Batı Hint Adaları'nda 1661 sayımında kullanılan sözcüğü aldı ve daha sonra bu sözcük İngiltere sömürgelerinin hepsine yayıldı. Sonraları bunu diğer renk tespitleri izledi ve 18. yüzyılda, insanlar arasındaki farklılıkları açıklayacak tek bir sistem geliştirme arayışındaki Avrupalı doğabilimciler, bunları

tanımlamak için, Aydınlanmacı Alman filozof Immanuel Kant'ın *Über die verschiedenen Racen der Menschen* ("Farklı İnsan Irkları Hakkında") adlı eserinde (1775) ana hatlarıyla tanımladığı "ırk" kavramında karar kıldı. Felsefe tarihçileri, "ırk" sözcüğünü modern anlamında ilk kimin kullandığı konusunda fikir ayrılığı içinde olsa da, Kant bu adaylardan biridir ve "ırk" 19. yüzyılda ve sonrasında insan çeşitliliğinin tartışılmasında kullanılan temel kavram haline gelmiştir. Günümüzde biyologlar ve bir bütün olarak insan türünü inceleyen diğer bilimciler, hiçbir bilimsel anlam taşımadığından "ırk" sözcüğünü kullanmaktan kaçınmaktadır, ancak tıpkı Vespucci'nin "Amerika"ya ismini vermesi gibi, bu da dile yapışıp kalan yanlış kavramlardan biridir.

Toplumsal Protestolar, Ayaklanmalar ve Devrimler

Kapitalist girişimler, küresel ticaret ağları ve sömürgecilik, bazı aileleri ve bireyleri müthiş bir zenginliğe kavuşturdu –bu çağda "zengin" lakabını alan tek kişi Jacob Fugger değildi– ancak bunlar aynı zamanda huzursuzluklara da yol açtı. Yabancı malları ülkelere ulaştıran uzak mesafeli ticaret, tüccarlara kazanç getirerek tüketiciler için fiyatları ucuzlatsa da, tıpkı kapitalist girişimcilerin örgütlediği daha ucuza mal üretilen büyük ölçekli üretim gibi, yerel zanaatkârlar için riskli bir durum yarattı. Bu yüzden kapitalizm, çeşitli toplumsal protestolar doğurdu. Örneğin Fugger, Tirol, Macaristan ve Slovakya'da binlerce işçi çalıştırdığı bir gümüş ve bakır madeni tekeli kurmuştu. Erkekler yeraltında çalışıyor, eşleri, kız kardeşleri ve çocukları ise cevheri parçalara ayırıp yıkıyorlardı. 1525'te, fiyatların zamlandığı bir dönemde ücretlerinin azalmasından hoşnutsuz olan madenciler ayaklandılar ve şirket yetkililerine saldırdılar. Fugger, kendi madenlerinden çıkarılan bakırdan dökülmüş toplar getirip, işçileri bunlarla püskürttü ve liderlerini tutuklatıp idam ettirdi. İngiltere'de ise çitleme* ve hatta kimi zaman yakında çitleme yapılacağı söylentisi, protestoları, tehditleri ve yer yer isyanları alevlendirdi.

* Toprak kapama, toprakların çevrilerek özel mülk haline getirilmesi – ç.n.

Açlık ve yiyecek kıtlığı da, erken modern dönem boyunca sayıları binlerle ifade edilen isyanlara ve başka türlü toplumsal protestolara yol açan önemli nedenlerdendi. Bunların birçoğu, halkın çoğunluğunun yaşadığı kırsal kesimde gerçekleşiyordu. Verimin düşük olduğu yıllarda, köylü kalabalıklar, kara ya da su yollarına barikat kurarak tahılların komşu şehirlere taşınmasını engellemeye çalışıyorlardı. 1630'larda Londra'yı besleyen bölgelerde, 1640'lar da ise Roma'nın yiyeceğini sağlayan köylerde böyle isyanlar yaşandı; ikinci olayda kalabalık çıgrından çıkarak yerel Papalık temsilcisini öldürüp evini yaktı. Şehirlerdeki toplumsal protestoların başlıca nedeni genelde gıda fiyatlarıydı. 1775'te, Fransa'nın pek çok bölgesinde kıtlıkla geçen yılın sonunda, yüzlerce kasabada, fiyat zamlarını protesto eden kalabalıklar toplandı. *Taxation populaire* (halk vergilendirmesi) adıyla anılan bu olayda, protestocular, kâh kendileri kullanmak kâh "adil" buldukları –yani daha düşük– fiyatlara indirilmelerini zorlamak için, buğday, un ve ekmeklere el koydular. Sonraları Un Savaşı olarak anılacak bu şiddet eylemleri, sonunda ancak Fransız sarayının orduyu devreye sokmasıyla bastırılabilirdi. Japonya'da kıtlık yılı olan 1787'de, Edo şehrinde yoksul halk dükkânları tahrip ederek, yüksek fiyata satılan pirinçleri yağmaladı ya da yerlere döktü; bu olaylar üzerine hükümet, şehirdeki ailesiz gündelik işçileri tutuklayıp çalışmalarını için altın madenlerine sürdü ve işçilerin çoğu bu madenlerde öldü.

Toprak sahipleri ya da devletin hamlelerine karşı direniş, bir ayaklanma ya da isyan kadar şiddetli olmayabiliyordu. Siyaset bilimci James C. Scott, iş yavaşlatma, yiyecek tırtıklama, kundakçılık, firar, bilgisiz taklidi yapma ve sabotaj gibi yöntemlerin hepsinin, yoksullar tarafından seçkinlere ya da devlete karşı kullanılan "zayıfların silahları" olduğunu belirtir. Asıl sistemde sert toplumsal protestolar kadar belirgin bir iz bırakmasalar bile, erken modern dönemle birlikte, bunlara dair bulgular da belirmeye başlar ve hızlı bir toplumsal ve ekonomik değişimin yaşandığı dönemde, sıradan insanların kendi koşullarını şekillendirmek için nasıl çabaladıklarını bunlar sayesinde görebiliriz.

Avrupa'da gıda ve ekmek isyanları çoğunlukla, aileleri için yiyecek bulma işini annelik rollerinin bir parçası olarak gören, ancak

genelde kadınsı görülme-yen slogan atma, davul çalma, silah taşıma ve taş atma gibi eylem türleri seçen kadınlar tarafından kışkırtılıyor ve yönetiliyordu. Bu tip ayaklanmalara liderlik eden kadınlar genelde yaşça büyük, güçlü olarak tanınan ve kendi mahallesindeki diğer kadınlarla temasları olanlardı. Yetkililer zaman zaman kadınlara karşı zor kullanma konusunda erkeklere olduğundan daha çekimser davranıyordu ve bu nedenle gıda ayaklanmalarından bir ikisinde, isyana katılan erkekler kadın kılığına girmişlerdi. Kadınlar ayrıca diğer toplu halk eylemleri ve isyanlara da katılıyor, ancak bunlar erkek yetkilileri tehdit ettiğinden tepkileri özellikle zalimce olabiliyordu. Örneğin İngiliz erkekler, 16. yüzyılda İrlanda'daki İngiliz yönetimine karşı ayaklanmalara İrlandalı kadınların verdikleri destek karşısında dehşete kapılmış, kadınların kocaları üzerindeki etkisini, Katolik inançları ve "barbarca ve hayvani" âdetleri ile birlikte İrlandalıların bayağılıklarının bir başka işareti olarak görmüşlerdi. İrlandalılara karşı İngiliz askeri saldırıları erkekler kadar kadınları da hedef alıyor, ekinleri ve köyleri yok eden arazi yakma taktikleri kullanılıyordu. Kadınlar başka yerlerde de misillemelerden paylarını alıyorlardı. Japonya'da, 1637-38'deki Şimabara Ayaklanması'na devletin tepkisi sonucu, erkeklerin yanında kadınlar (ve çocuklar) da idam edilmişti. Bunun sonucu Şimabara Yarımadası'nın nüfusu azalmış, dolayısıyla merkezi yönetim toprakları sadık yandaşlarına vermiş ve Japonya'nın başka yerlerinden buraya, toprağı ekip biçmeleri için göçmenler getirmişti.

Kiralaradaki yükseliş, yeni vergiler ya da vergi artırımları gibi hükümet tedbirleri ve askeri birliklerin köylerde konaklatılması da yine ayaklanmaları ve toplu isyanları kışkırttı. Örneğin Güney Çin'de 1560'larda görülen ve 1640'larda tekrarlayan gıda kıtlığı, toprak sahiplerine yönelik saldırılara, vergi ve kira ödememek için direnişe, sokaklarda ve kanallarda gezinip duran, devlet yetkililerinin tabiriyle "gezgin haydut"ların sayılarının artmasına ve bir dizi köylü isyanına yol açtı. Bu olaylar, Beijing'in Li Zicheng liderliğindeki isyancı güçler koalisyonu tarafından ele geçirilmesi ve 1644'te Ming hanedanının yıkılması ile doruğa ulaştı. Ancak isyancılar da aylar sonra Mançu kuvvetleri tarafından yenilgiye

uğrattıldı ve yeni Qing hanedanı kuruldu. Askeri birliklerin köylerde konaklatılması ve doyurulmasını öngören resmi talimatlar 1640'ta, Katalonya, İber Yarımadası'nın kuzeyi ve Kuzey İrlanda'daki Ulster'da ayaklanmalara yol açtı. Sömürge Meksika'da 18. yüzyılda yüzlerce köylü isyanı yaşandı ve 18. yüzyıl sonlarında İspanyol vergi politikalarındaki değişiklikler Güney Amerika'nın kuzeyinde ayaklanmalara neden oldu.

18. yüzyılın ikinci yarısında, Atlantik bölgesindeki bir dizi ayaklanma, yönetimleri görevden uzaklaştıran ya da yıkan toplu isyanlara dönüştü. Kamusal alanın yeni kurumlarıyla her yere yayılan özgürlük, bağımsızlık ve haklarla ilgili Aydınlanmacı fikirlerin yanı sıra, toplumsal koşullar ve mevcut hükümetlerin ekonomik krizleri yönetme konusundaki acizlikleri de, bu isyanları tetikleyen etkenlerdi. Siyasi bakımdan bariz bir kopuşu temsil etseler de –kimileri Atlantik devrimlerini modern siyasi dünyayı yaratan devrimler olarak görecekti– yine de pek çok yönden, var olan toplumsal protesto kalıpları içinde yer alırlar.

Kuzey Amerika'da, vergilerin artmasına ve çay ile tütün ticaretindeki değişikliklere öfkelenen İngiliz yerleşimciler ayaklandılar, özgürlük ve eşitlik ideallerini beyan eden konuşmalar ve bildirilerle 1776'da bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bunlar, özgürlük savaşçısı sömürgeciler sade gömlekleri ve güderi ceketleriyle ağaçların ardından ateş ederlerken, mum gibi dizilmiş aval aval bakan İngiliz “kırmızı urbalılar” ve Alman paralı askerleri tasvirli hikâyeleri durmaksızın yayarak, yeni vatansever yiğitlik idealleri yarattılar. (İngilizlerin bakış açısından ise, yerleşimciler nankör vandallar ve vergi kaçakçıları, İngiliz askerler ise kusursuz askeri disiplinin timsalleriydi.) Fransa ve sonraları İspanya ile Hollanda da, Amerikan Devrimi'ne yerleşimcilerin saflarında katıldı. Kuzey Amerika'nın yanı sıra Karayipler ve Hindistan'da da çatışmalar yaşandı; bu da İngilizlerin askeri zaferler sonrası toprak zapt etme ya da gereken teçhizatı sağlama kabiliyetini sınırladı. Devrimcilerin ve kralcıların aynı topluluktan –ve zaman zaman aynı aileden– olmaları ve ne etnik köken ne de dinin tarafları birbirinden ayırmaması, İngilizlerin, İrlanda'da yaptıkları ve sonraları başka yerlerde yapacakları

gibi isyanı sertlikle bastırma heveslerini dizginledi. Hastalık da kilit bir rol oynadı: General George Washington (1732-1799), çiçek salgınları dolayısıyla, orduya yeni alınan askerleri korumak için çeşitli variolasyon teknikleri ile aşılatmaya razı oldu. İngiliz birlikleri, Güney kolonilerine girdiklerinde kaptıkları, pek çoğunu savaşılmayacak kadar hasta düşüren sıtma başta olmak üzere, hâlâ hastalık tehdidi altındaydı. 1781’de General Cornwallis komutasındaki İngiliz birlikleri, Virginia eyaletindeki Yorktown’da, onların iki katı büyüklüğünde ve dinç Amerikan ile Fransız karma ordusuna teslim oldu. İki yıl sonra Britanya İmparatorluğu, isyana katılmış 13 Kuzey Amerikalı İngiliz kolonisinin bağımsızlığını tanıdı. Kolomb Mübadelesi’yle Eski Dünya’dan taşınmış hastalıklar, savaşanların çoğunluğu Eski Dünya doğumlular ya da onların torunları olduğu hallerde dahi, Yeni Dünya’daki çatışmalara yön verdi.

Fransa’da Amerikan Devrimi’nin yol açtığı muazzam harcamalar yüzünden devlet daha da büyük borca batınca, Kral XVI. Louis (yak. 1774-1792), iflası önlemek için vergi kanunlarında reformlar yapmak amacıyla, 1789’da ulusal temsilciler meclisi États-Généraux’yu (Genel Meclis) topladı. Öte yandan, burjuva vekillerin birçoğu, États-Généraux’nun oylama yönteminde soylular ve din adamlarının en büyük gücü ellerinde tutmalarını çağdışı buluyordu. Bunlar, kralın güç kullanarak dağıtmayı planladığı yeni bir Ulusal Meclis kurdular. Ancak 1788 rekoltesi düşük olmuş, bu yüzden ekmek fiyatları tırmanmış, pek çok insan işsiz kalmış ve pek çok şehirde ayaklanmalar patlak vermişti. Bu ayaklanmaların en coşkulu olanı, 14 Temmuz 1789’da Paris’te, kadınlı erkekli kalabalığın krala karşı direnmek için silah bulmak amacıyla şehir merkezinde bir kale ve hapishane olan Bastille’e hücum etmeleiydi. Aynı sıralarda taşradaki köylüler soylu toprak sahiplerinin evlerini yağmalayarak vergilerinin ve borçlarının kaydedildiği belgeleri yaktılar ve etrafı çevrilmiş umumi arazileri yeniden işgal ettiler. Ulusal Meclis, köylülerin soylulara olan borçlarını feshetti ve coşkulu bir İnsan ve Yurttaşlık Hakları Beyannamesi yayımladı, ancak bu da gıda ve finans krizinin dinmesine pek yardımcı olmadı. Ekim’de, mızraklar ve sopalarla silahlanmış binlerce kadın

Paris'ten Versailles'daki kraliyet sarayına yürüyüp, kralın ailesiyle Paris'e dönmesini talep ettiler. Kral tereddütte kaldı ve devrim git-gide büyüyüp radikalleşti. Devrim öncüleri kralı tahttan indirip, karısıyla birlikte idam ettiler, Avusturya ve Prusya'ya karşı ordular yolladılar ve ülkenin yirmi bir yaşından büyük tüm erkeklerin oy kullanabileceği bir cumhuriyet olduğunu ilan ettiler. Kadınlar devrimde aktif rol alarak, protestolara katılmalarının yanı sıra, resmi şikâyet listeleri oluşturdular ve kendi siyasi gruplarını kurdular, ancak kadınların politize olmaları hem muhafazakârları hem de devrimcileri şoka uğrattı. Devrim sırasında planlanan muhtelif anayasaların hiçbirinde kadınlara oy hakkı tanınmayıp, yalnızca boşanma ve mülk edinebilme gibi bazı yurttaşlık hakları tanındı (bu haklar da daha sonra Napolyon iktidarında feshedildi).

Paris'te zengin giysisi olan külot pantolon yerine uzun pantolon giydiklerinden *sans-culottes* (külot pantolon giymeyenler) olarak anılan yoksul emekçiler, yiyecek güvencesi sağlayacak radikal adımlar atılmasını talep ettiler. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda olduğu gibi, devrimcilere yönelik çelişkili fikirler mevcuttu: Bunlar, ya çocuklarının karnını doyurma derdindeki çalışkan insanlar ya da "Yaşasın giyotin!" diye haykıran kana susamış canavarlar olarak görülüyorlardı. Yönetim, Paris'te ekmek fiyatını halkın alabileceği bir düzeye sabitledi ve bir yurtseverlik misyonu ile devrimci erdem anlayışı oluşturarak, beşeri ve maddi kaynakları Fransa'nın düşmanlarıyla savaşmak üzere seferber etti. Terör Devri diye de adlandırılan bir süreçle, ayrıca devrim düşmanları hapse atıldı ve öldürüldü. Bu, 1794'te devrim karşıtı bir tepkinin doğmasına yol açtı; yeni burjuva liderler *sans-culottes*'ların radikalizmini reddettiler, yerel siyasi örgütlenmeleri kısıtladılar, protestoları dindirmek için orduyu alana sürdüler ve erkeklerin oy hakkına sınırlamalar getirdiler. Kral gitmişti ama açlık devam ediyordu.

Latin Amerika ve Karayipler'de yerli halkların ve kölelerin uğradığı baskıların yanı sıra toplumsal eşitsizlik ve yeni özgürlük fikirlerinin yayılması, isyanları teşvik etti. 18. yüzyıla gelindiğinde Karayipler nüfusunun çoğunluğunu Afrikalı köleler oluşturuyor ve sık sık köle isyanları yaşanıyordu. Azat edilmiş bir köle olan

Toussaint l'Ouverture'ün (1746-1803) liderlik ettiği 1791 Haiti Devrimi'yle, kölelik sona erdi ve bağımsız bir ülke kuruldu; ancak Toussaint, olaylar sırasında esir düştü ve bir Fransız hapis-hanesinde öldü. Haiti, Amerika kıtasındaki ikinci bağımsız devlet oldu, ancak bunların ilki olan Birleşik Devletler, kendi de köle sahibi olan başkanı Thomas Jefferson köle isyanının yayılmasından korktuğundan, diplomatik olarak bu devleti tanımadı.

İspanyol sömürge yönetimi bir dizi ayaklanmayla noktalandı. And Dağları bölgesinde 18. yüzyılda nüfusun yüzde 90'ı yerlilerden oluşuyor, bunlar Avrupalılara ait çiftliklerde ve madenlerde çalıştırılıyor ya da ağır vergiler ödüyorlardı. İspanyol yönetiminin büyük bir vergi zammının ardından, soyunun son İnka kralına dayandığını iddia eden varlıklı ve iyi eğitilmiş II. Tupac Amaru (1740-1781) ve karısı, bir koalisyonun isyanına birlikte liderlik ettiler ve Peru'nun birkaç eyaleti kısa süreliğine ele geçirildi. Sonunda her ikisi de İspanyol birlikleri tarafından feci şekilde öldürüldü ve isyancılar püskürtüldü. İsyancılarla özdeşleştirildiğinden, İnka kıyafetleri, dili ve diğer kültürel gelenekleri yasaklandı, ancak ayaklanmalar devam etti ve Meksika'dan Patagonya'ya uzanan, İspanya'dan bağımsızlık amaçlı yaygın bir harekete dönüştü. Hareketin öncüleri, aralarında Simon Bolivar (1783-1830) ve José de San Martín'in de (1778-1850) olduğu, *kreol* denilen, o topraklarda doğmuş Avrupa kökenli kişilerdi. 18. yüzyılda İspanyolları koymayı başardılarsa da, temsili hükümetler kurmayı ya da yerli halkları oluşturdukları kurumların bünyesine katmayı başaramadılar.

Erken Modern ve Asıl Modern

Dünyanın farklı bölgelerinden tarihçiler, bu bölümde anlatılan yüzyılları ele alırken, dönemi birbirinden biraz farklı noktalardan başlatırlar: 1453 Osmanlıların İstanbul'u fethi, 1501 Şii Safevi hanedanının İran'da iktidar olması, 1517 Luther'in ilk defa kamu huzurunda Katolik Kilisesi'ni eleştirmesi, 1520'ler Babürlülerin Hindistan topraklarına doğru yayılması, 1533 Rusya'da ("Korkunç" lakaplı) IV. İvan'ın saltanatının başlaması, 1603 Tokugava Şogun-

luğ'un kurulması. Ancak küresel anlamda hiçbirisi, 1492'den daha keskin bir ayrım çizgisi olamaz. Her ne kadar Kolomb'un seyahatlerinin etkilerinin tam olarak hissedilmesi yüzyıllar sürse de, hemen sonrasında hastalıklar, bitkiler ve hayvanlar Atlantik'i geçmeye başlamış ve her iki yakada, doğa ve beşeri dünya dönüşüme uğramıştır.

Yeni Dünya'nın orta ve güney kesimlerinin büyük kısmında, Afrikalılar, Avrupalılar ve yerlilerin oluşturduğu karma toplumlar değerli madenler çıkarıp ihracata yönelik ürünler yetiştirirken, Amerika kıtasının kuzey kısmında, daha homojen bir grup oluşturan az sayıdaki insan, çiftçilik, avcılık, tuzakçılık ve balıkçılık yaparak, en uzak perakende pazarlarına ürün sağlıyordu. Bu yüzyıllarda Atlantik'i aşmış olan milyonlarca insanın çoğu, köle ticaretinin devlet ve toplumların istikrarını bozduğu Afrika'dan geliyordu, ancak kendilerinin ve başkalarının ürettiği ürünlerle birlikte onları taşıyan gemiler, kimisi ticaretten muazzam kazançlar elde eden Avrupalılara aitti. Gemiler ayrıca Hristiyan misyonerler ve yetkilileri de taşıdı ve Hristiyanlık küresel bir din haline geldi; ancak aynı zamanda Avrupa'da Protestan Reformasyonu sonucu parçalandı ve dünyanın her yerinde, yerel gelenekler ve pratikleri bünyesine kattı. Aynı şekilde fikirler de Atlantik'i aşıp her yönde yayılarak, bilim cemiyetleri, matbu dergi ve gazeteler, kulüpler ve salonlar gibi yeni kentsel sosyal ortamlarda ve kültürel kurumlarda paylaşıldı.

Atlantik'ten uzaklarda da insanlar ve ürünler yer değiştiriyordu: Qing İmparatorluğu'nun yayılması ile Han Çinlileri Orta Asya'ya yerleşerek patates ve yerelması yetiştirdiler; Rus kürk tacirleri Sibiry'a'nın içlerine ilerleyerek samur ile vizon avcılığı ve tuzakçılığı yaptılar; Komançiler, Şayenler ve Lakotalar, Kuzey Amerika'nın batı ve güneybatı düzlüklerine dağılarak at sırtında bufalo avladılar; Osmanlılar Avrupa içlerine ve Akdeniz çevresine, Babürlüler Güney Asya'ya yayılarak İslam'ı yaydılar ve yeni idari kurumlar yarattılar; Hollandalı ve İngiliz tüccarlar Hint Okyanusu havzasından içerilere ilerleyerek, ticarete gitgide daha hâkim oldular. Çikolata, kahve, çay, tütün ve şeker, kıyıya uzak şehirler ve büyük yerleşimlerde hizmetkârların bile zaman zaman alabildiği fiyatlar-

la erişilir hale geldi. Bunlar tüm dünyada dolaşımda olan gümüş Meksika pezosuyla satın alınabiliyordu ve bu para, ön yüzlerinde resmedilen güçlü kuvvetli liderlerin Buddha'ya benzetilmesi dolayısıyla Çin'de bilhassa popülerdi.

İster gönüllü ister zorunlu olsun her göçle birlikte insanlar âdetlerini, dillerini, dini inançlarını, mutfak kültürlerini ve kültürlerinin diğer unsurlarını da beraberlerinde taşıdılar ve pek çok yerde bunlar harmanlanarak yeni hibrid yapılar yarattılar. Her ne kadar fetihçi ve sömürgeci otoriteler tarafından çoğunlukla engellenmeye çalışılsa da, ırklar arası evlilikler ve başka türde heteroseksüel ilişkilerle, insan grupları da birbiriyle harmanlandı. Bu otoriteler farklılığı tanımlayan ve kurallara bağlayan sistemler yarattılar; bunlar içinde "ırk" temeline dayalı hiyerarşik bir sistem gitgide daha baskın hale geldi.

Öte yandan, hayatın bazı unsurları bu yüzyıllarda da çok fazla değişmedi. İnsanlar ve mallar dünyanın dört bir yanında sürekli hareket halinde olsa da, ağır ve hacimli malların karayoluyla taşınmasındaki zorluklar giderilemedi; yerel ve yaygın kıtlıklar yaşanmaya devam ederek bebek ve çocuk ölümlerinin yüksek düzeylerde kalmasına yol açtı. Artık pek çok yerde ateşli silahlarla yürütülen, ancak hastalık, açlık ve vahşet taşımaya devam eden savaş da bir diğer değişmez unsurdur. Kültürel gelenekler ve dini görüşler hâlâ öncelikle sözlü olarak aktarılıyordu. Ticaretle yaratılan servet, bazı bireylerin ve ailelerin toplumsal itibarlarını yükseltmelerini sağladı, ancak toprak sahibi seçkin tabakadan bir ailede doğmanın güç ve zenginliğin en sağlam güvencesi olduğu hiyerarşi varlığını sürdürdü. Zenginlik ve irsi statü hiyerarşileri, toplumsal cinsiyet hiyerarşileri ile çakışmaya devam etti, zira kişinin erkek ya da kadın olarak doğması tüm yaşam tecrübesini ve hayatının her evresini belirlemeyi sürdürdü.

Dünya tarihinde erken modern dönemin bitişi –ve dolayısıyla "asıl modern" diye adlandırabileceğimiz dönemin başlangıcı– için, dönemin başlangıcı kadar net bir tarih belirlemek zordur. Klasik tarih bunu 1789 olarak kabul eder, ancak bu, Batı Avrupa'nın siyasi tarihini öncelikli gören bir tarihlendirmedir. Yaklaşık bin ki-

şiyi henüz bir kıta olarak adlandırılmamış (o adı yaklaşık yüz yıl sonra alacak) yeni bir koloniye taşıyan ilk mahkûmlar filosunun İngiltere'den Avustralya'ya yelken açtığı 1787 veya tarihteki büyük ölçekli köle isyanlarının tek başarılı örneği olan Haiti Devrimi'nin başlangıç yılı olan 1791 diğer seçenekler olabilir. Siyasi hakların nüfusun kadın yarısını da kapsayacak şekilde genişletilmesine ilk açık çağrısı yapan Mary Wollstonecraft'ın *The Vindication of the Rights of Woman*'ının yayımlandığı 1792 de düşünülebilir. Öte yandan 1789, aynı zamanda İngiliz mucit Edmund Cartwright'ın ikinci mekanik dokuma tezgâhını tescillettiği tarihti. Her ne kadar bu tezgâh ciddi mekanik aksaklıklar çıkarmış ve finansörler Cartwright'ın dokuma fabrikasını haczetmiş olsa da, başka mucitler onun tasarısını çabucak geliştirmiş ve çok geçmeden İngiltere'nin birçok bölgesinde mekanik tezgâhlarla dolu fabrikalar açılmıştı. Modern dünya bu fabrikalarla başlayan "sanayileşme" sonucu doğduğuna göre, 1789 yine de en uygun tarih olabilir.

Okuma Önerileri

Alfred W. Crosby, *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492*, 30. yıl özel baskısı (Westport, CT: Praeger, 2003) başlamak için iyi bir noktadır. Tıpkı Crosby'nin sonraki kitabı gibi; *Ecological Imperialism: The Biological Expansion of Europe, 900-1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 1986). Charles C. Mann, *1493: Uncovering the New World Columbus Created* (New York: Alfred A. Knopf, 2011) besin mahsullerinin ve diğer ürünlerin nakledilmesinin uzun vadeli sonuçları üzerine, usta bir bilim muhabiri tarafından genel okuyucuya yönelik yazılmış mükemmel bir incelemedir. Hastalık üzerine, bkz. Noble David Cook, *Born to Die: Disease and New World Conquest, 1492-1650* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998) ve John R. McNeill, *Mosquito Empires: Ecology and War in the Greater Caribbean, 1620-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010). Bu dönemde çevrenin daha geniş bir incelemesi; John F. Richards, *The Unending Frontier: An Environmental His-*

tory of the Early Modern World (Berkeley: University of California Press, 2003). *Cambridge World History*'nin 6. cildi, Jerry H. Bentley, Sanjay Subrahmanyam ve Merry E. Wiesner-Hanks (der.), *The Construction of a Global World, 1400-1800 CE*, bu bölümde değinilen pek çok konudan bahseder.

David R. Ringrose, *Expansion and Global Interaction, 1200-1700* (New York: Longman, 2001) ve Kenneth Pomeranz ve Steven Topik (der.), *The World that Trade Created: Society, Culture, and the World Economy, 1400 to the Present*, 3. basım (Armonk, NY: M. E. Sharpe, 2012) öğrenciler için hazırlanmış giriş seviyesinde mükemmel eserlerdir. John H. Elliott, *Empires of the Atlantic World: Britain and Spain in America 1492-1830* (New Haven: Yale University Press, 2006) ve John R. Chávez, *Beyond Nations: Evolving Homelands in the North Atlantic World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009) Atlantik sömürgeciliğinin karşılaştırmalı incelemesini sunar. Hukuki bakış için, bkz. Lauren Benton, *Law and Colonial Cultures: Legal Regimes in World History, 1400-1900* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

Hem toplumsal protestolar hem savaş hali hakkında, Geoffrey Parker, *Global Crisis: War, Climate Change and Catastrophe in the Seventeenth Century* (New Haven: Yale University Press, 2013) oldukça kapsamlıdır ve Jane Landers, *Atlantic Creoles in the Age of Revolutions* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2010) devrimlerin karşılaştırmalı bir incelemesini sunar. Marshall Hodgson'un "barut imparatorlukları" kavramı, ilk olarak *The Venture of Islam*, c. 3: *The Gunpowder Empires and Modern Times* (Chicago: University of Chicago Press, 1975) kitabında geçmiştir; bu imparatorlukların daha yakın tarihli bir irdelemesi için, bkz. Douglas E. Streusand, *Islamic Gunpowder Empires: Ottomans, Safavids, and Mughals* (New York: Westview Press, 2010). Çin'in yayılması üzerine, bkz. Peter C. Perdue, *China Marches West: The Qing Conquest of Central Eurasia* (Cambridge, MA: Belknap Press, 2005).

Reform üzerine pek çok kapsamlı çalışma vardır, bunlardan Peter Matheson (der.), *Reformation Christianity, A People's History of Christianity*, c. V (Minneapolis: Fortress Press, 2006), sıradan

insanların dinsel hayatı üzerine makaleler içerir. R. Po-chia Hsia, *The World of Catholic Renewal, 1540-1770* (Cambridge: Cambridge University Press, 2. basım, 2005) ve Merry E. Wiesner-Hanks, *Christianity and Sexuality in the Early Modern World: Regulating Desire, Reforming Practice* (Londra: Routledge, 2. basım, 2010) hem Avrupa hem koloni Katolikliğini kapsar. Karışma ve kreolleşme üzerine daha genel bir çalışma için, bkz. Serge Gruzinski, *The Mestizo Mind: The Intellectual Dynamics of Colonization and Globalization* (Londra: Routledge, 2002); James Sweet, *Recreating Africa: Culture, Kinship and Religion in the African-Portuguese World, 1441-1770* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2003) ve John Thornton, *A Cultural History of the Atlantic World, 1250-1820* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

Kuzey Amerika'daki kürk ticareti ve sosyal etkileri üzerine iki klasik çalışma: William Cronon, *Changes in the Land: Indians, Colonists, and the Ecology of New England* (New York: Hill and Wang, 1983) ve Richard White, *The Middle Ground: Indians, Empires, and Republics in the Great Lakes Region, 1650-1815* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991). Kolonilerin gelişiminin daha yakın tarihli incelemeleri: Susan Sleeper-Smith, *Indian Women and French Men: Rethinking Cultural Encounter in the Western Great Lakes* (Amherst: University of Massachusetts Press, 2001) ve Sophie White, *Wild Frenchmen and Frenchified Indians: Material Culture and Race in Colonial Louisiana* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2012). Mark Kulansky, *Cod: A Biography of the Fish that Changed the World* (Londra: Penguin, 1998) genel okuyucuya yönelik eğlenceli bir kitaptır.

Bağımlılık yaratan gıdalar için, bkz. Wolfgang Schivelbusch, *Tastes of Paradise: A Social History of Spices, Stimulants, and Intoxication* (New York: Vintage, 1993) ve William G. Clarence-Smith ve Steven Topik (der.), *The Global Coffee Economy in Africa, Asia, and Latin America* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003). Sidney W. Mintz, *Sweetness and Power: the Place of Sugar in Modern History* (New York: Penguin Books, 1986) klasik bir çalışmadır.

Köle ticaretinin iyi bir özeti; Herbert S. Klein, *The Atlantic Slave Trade* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999) iken, Jennifer Morgan, *Laboring Women: Reproduction and Gender in New World Slavery* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004) konunun cinsiyet boyutunu inceler. Afrikalıların daha geniş bir incelemesi için, bkz. John Thornton, *Africa and Africans in the Making of the Atlantic World, 1400-1800* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

İrk üzerine fikirlerin gelişimi için, Ivan Hannaford, *Race: The History of an Idea in the West* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1996) iyi bir başlangıç noktasıdır. Aileler ve ırk üzerine, bkz. Ann Laura Stoler, *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule* (Berkeley: University of California Press, 2002) ve Tony Ballantyne ve Antoinette Burton (der.), *Bodies in Contact: Rethinking Colonial Encounters in World History* (Durham, NC: Duke University Press, 2005).

Sanayileşme, Emperyalizm ve Eşitsizlik (MS 1800-2015)

Hindistan'ın bağımsızlık hareketi lideri Cevahirlal Nehru (1889-1964) 1930'ların başlarında siyasi faaliyetleri dolayısıyla tutulduğu Britanya Hindistanı'ndaki hapisanelerden, ergenlik yaşındaki kızı İndira'ya dünya tarihinin geniş bir panoramasını sunan yaklaşık iki yüz uzun mektup yollamıştı. 1934'te *Glimpses of the World History* adlı kitapta bir araya getirilen bu mektuplar, ilk şehirlerin ortaya çıkışından Nehru'nun yaşadığı döneme uzanan zaman dilimini kapsar. Kitabın yaklaşık üçte birlik kısmı "Büyük Makine'nin Doğuşu" başlıklı mektuptan oluşur ve Nehru bu mektupta, değindiği konular içinde en çok sanayileşmenin "hayatın çehresini değiştirdiğini" söyler.

"(Sanayileşme) Tüm sınıfları ve aslında herkesi etkilemiş bir devrimdir. Çok zenginlerin refahıyla yoksulların sefaleti arasındaki zıtlığı tarihte hiç olmadığı kadar büyütüştür." Nehru'ya göre bunun etkileri dünyanın her yerinde hissedilmişti, zira "kapitalist sanayi, kaçınılmaz biçimde yeni bir emperyalizme yol açtı, çünkü

her yerde işlenecek hammaddeye ve işlenmiş yeni mallara talep doğurdu... Dolayısıyla, görece güçlü ülkeler arasında yeni topraklar için vahşi bir mücadele... (ve ardından) herhangi bir bariz emaresi olmadan sömüren ve hükmeden, görünmez ve iktisadi yeni bir imparatorluk doğdu.”

Yaklaşık bir asır sonra, dünya tarihçileri, yalnızca Nehru’nun değil bizim çağımızdaki modern dünyayı yaratan şeyin de sanayileşme olduğu konusunda genelde onunla hemfikirdir. Fosil yakıtların –önce kömür, ardından petrol ve benzinin de– kullanımı, yüz milyonlarca yıldır depolanmış enerjinin yeraltından çıkarılması ve insan kullanımına sunulmasıyla, ciddi bir üretim artışına yol açtı. Sanayi, dünyayı siyasal, iktisadi, toplumsal ve fiziksel olarak dönüştürdü ve 19. yüzyılda başlayan, askeri fetihlerle kurulan yeni bir emperyalizm dalgasıyla, sanayileşmiş ülkelerin, sanayileşmemiş olanlar üzerinde hâkimiyet kurmasını sağladı. Nehru’nun sözünü ettiği, genelde neokolonyalizm (yeni sömürgecilik) ya da yumuşak (*soft*) emperyalizm diye adlandırılan görünmez iktisadi imparatorluk da dünyanın dört bir yanına yayıldı. Bu yeni imparatorluk türünde, ekonomiyi olduğu kadar toplum ve kültürü de şekillendiren çokuluslu şirketler ve uluslararası kuruluşlar, genelde devletlerden daha önemliydi. Endüstri ve (hem sert hem yumuşak) emperyalizm birlikteliği, ülke ya da bölgelerin hem kendi içlerinde hem de birbirleri arasında çok daha büyük eşitsizliklerin oluşmasına zemin hazırladı.

Bu bölümde, 1800 yılı sonrası dünyaya dair elimizdeki muazzam miktarda bilgi içinden, üç konuya, sanayileşme, emperyalizm ve eşitsizliğe odaklanılıyor. Öncelikle, İngiltere’de yaşanmış olan en erken sanayileşme ile başlayıp, endüstrinin dünyanın muhtelif bölgelerindeki dengesiz yayılımı ele alınıyor. Toplamların kendi içlerinde ve birbirleri arasında büyüyen eşitsizlik, toplumsal değişim talep eden hareketleri de beraberinde getirmişti. Bunlar içinde, köleliğin kaldırılması ve kadınlara eşit haklar verilmesi de dahil eşitlikçi hedefler güdenler kadar, ayrımcılık, ırksal dışlayıcılık ve hatta soy ıslahını savunanlar da vardı. Endüstri, kitlesel ölçekte uzun mesafeli göçlerin yanında emperyal fetihleri de kolaylaştırdı. Bunlar var olan toplumsal hiyerarşileri ve kültürel kalıpları hem

sarstı hem de pekiştirdi. Bu bölüm, 20. yüzyıla geçerek, topyekûn savaşın modern kültür ve toplum üzerindeki etkilerini ele alıyor ve dekolonizasyon süreçlerinin yanı sıra, savaş ertesini on yıllara damgasını vuran toplumsal ve siyasal özgürlük mücadelelerinin izini sürüyor. Eşitsizliğin bazı biçimlerini hafifleten bu gelişmelerin karşısına çıkarılan ekonomik önlemler ise, her zamankinden güçlü küresel kapitalizm ağları içinde endüstriyel ve post endüstriyel işleri dünyanın her yerinde düşük ücretlere mecbur bırakarak servet eşitsizliklerini iyice artırdı. İnsanlar ayrıca, köktendincilerin, kültürel muhafazakârların ve bazı siyasi liderlerin karşı çabalarına rağmen, şehirleri megakentlere dönüştürerek dinsel, dilsel, toplumsal ve etnik çeşitlilik ile melezleşmeyi de devam ettirdi. Bu bölüm, henüz az bir kısmını geride bıraktığımız, dünya nüfusunun 7 milyar sınırını aştığı ve hem yoksulluk hem de refahın yükselmekte olduğu üçüncü milenyumun kısa bir özetiyle son buluyor.

Pamuk, Köleler ve Kömür

Sanayileşme, 19. yüzyılda hem İngiltere'nin ekonomik ve siyasi gücünün hem de dünyanın büyük bir kısmında Batılı hâkimiyetinin artmasının temelini oluşturduğundan, ilk sanayileşmenin neden İngiltere'de yaşandığı sorusu dünya tarihinde kritik önemdedir. Sanayileşme pamuk üretimiyle başladı, dolayısıyla bu sorunun cevabı kısmen pamukla ilişkilidir. Bu hikâyede kısmen teknoloji, kısmen de kumaş üretiminin toplumsal örgütlenişi ve IV. Bölüm'de özetlenen küresel ticaretten doğan yeni tüketim modelleri rol oynamıştır.

17. yüzyıla gelindiğinde, dünyanın bazı bölgelerinde kumaş üretimi gitgide ticarileşmekte, ancak birbirinden biraz farklı biçimlerde örgütlenmekteydi. Çin ve Japonya'da köylü aileler ipek ve pamuk yetiştiriyor, kadınlar bunlardan iplik eğiriyor ve ailenin diğer üyeleri de bunları dokuyarak kumaşa dönüştürüyordu. Bu ürünler aile tarafından giysilerde ya da vergi ödemede kullanılıyor veya ticaret ağları aracılığıyla satılıyordu. Çin'in kırsal bölgelerindeki evlerin yarısından fazlasında dokuma tezgâhı bulunuyordu. Hindistan'da dokumacılıkta uzmanlaşmış köylerde, belli kastlar tarafından pamuk

ve pamuk-ipek karışımları üretiliyordu; genellikle kadınlar iplik eğiriyor, erkekler dokuyor ve birlikte kumaşa son şeklini vererek, hanedeki ihtiyaç fazlasını bir tüccara satıyorlardı. Batı Avrupa köylerinde, tüccarların organizasyonuyla, yün, keten ve bazı yerlerde pamuk ve ipek evlere dağıtılıp oradaki kadınlar tarafından eğirilerek ipliğe dönüştürülür, ardından dokunması ve son şeklinin verilmesi için diğer evlere götürülür, sonra da nakliyesi ve satışı için tüccarlara geri dönerdi. İktisat tarihçileri bu sisteme, “köy evi sanayii”, “kırsal dağıtım sistemi”, “ev sanayii” ve “ön-sanayi” (*proto-industry*) gibi birçok farklı isim vermişti. Tüm bu bölgeler –Çin, Japonya, Hindistan ve Batı Avrupa– ve belki yeterince araştırma konusu olmamış başka yerlerde de, 17. yüzyılda kırsal bölgelerdeki haneler, iktisat tarihçisi Jan de Vries’in “çalışkan devrim” adını verdiği süreçle, emeklerini daha fazla kumaş üretimine yoğunlaştırdı.

İpek en lüks kumaş statüsünü koruyordu, ancak ticareti en yaygın olan Hint pamuklusu olup, Batı Afrika kıyılarında köleler, Güney Amerika’da altın ve gümüş, Güneydoğu Asya’da baharat ve diğer yerlerde başka mallarla değiş tokuş ediliyordu. Hollanda ve Britanya Doğu Hindistan şirketleri 17. yüzyılın ikinci yarısında Hindistan’dan Avrupa’ya pamuklu kumaş ithal etmeye başlayınca, oradaki tüketiciler yavaş yavaş bu ürünün faydalarını öğrenmeye başladılar: Hafifti, cilde teması hoştu ve boyandığında, üzerine baskı ve resim yapıldığında canlı renklere bürünebiliyordu. Dönemin eleştirmenleri Hint dokumalarına olan talebin bir “basma modası” halini aldığına dikkat çekiyor ve her sınıftan kadının bunları giyinip evlerini bunlarla süslemesinden, böylece sosyal sınıflar arasındaki farklılıkların eskisi kadar belli olmamasından şikâyet ediyordu. Kahvehanelerde ve kamuoyunu şekillendiren gazete gibi yeni yayın alanlarında, Hint pamuklu kumaşlarının yoksulları –özellikle de kadınları– ithal ıvır zıvıra para harcamaya teşvik edip etmediği konusunda tartışmalar şiddetlenmişti. Londra’daki dokumacılar, BDHŞ’ye (Britanya Doğu Hindistan Şirketi) saldırarak ve sokaklarda kadınların üzerlerindeki pamuklu elbiseleri yırtarak veya onlara asit atarak protestoda bulundular. 1680’ler ve 1720’ler arasındaki dönemde, İngiliz, Fransız, İspanyol ve Prusyalı yönetimler Asya’dan

pamuklu kumaş ithaline ve bunların giyilmesine sınırlamalar ya da yasaklar getirdi. Ancak bu kanunlar pek uygulanmadı ve Hint pamuklularının sömürge ve Afrika pazarlarına ihracını da yasaklamadıklarından, bu ticarete hiçbir çöküş yaratmadı.

Bu küresel modeli değiştiren şey daha iyi bir kanun uygulaması değil, önce pamuklu kumaşa baskıda ve ardından kumaş ipliğinin eğirilmesi ve dokunmasında taklit, aktarım, deneyleme ve mekanizasyon yoluyla ithalatı (ve yeniden-ihracı) ikame eden bir süreç oldu. Kumaş basmayı Hindistan'da öğrenen Ermeni zanaatkârlar bunu Avrupa'ya getirdiler ve hem onlar hem de yerli zanaatkârlar, yüzlerce erkek ve kadın işçinin el aletleri ve elle çalışan makineler kullanarak kumaşa baskı yaptıkları büyük çaplı “manifaktürler” açtılar. Kumaş imalatını artırma peşindeki girişimciler ve mucitler, zaman zaman bilimsel eserlerden okuyarak öğrendikleri mekanik ilkelerini uygulayarak, kadınların bir defada birden fazla iplik eğirmesini sağlayan makineler yapmayı denediler. 1760'lara gelindiğinde bu tipte birçok makineyle, makul nitelikte pamuklu kumaşlar dokunabilecek sağlamlık ve incelikte iplik üretilebiliyordu. Bu makinelerin bazıları elle çalıştırılabilir, ancak diğerleri için bir dış enerji kaynağı gerekiyordu, bu da akarsularla sağlandı. İlk İngiltere kırsalında, ardından Avrupa'nın diğer yerlerinde ve Kuzey Amerika'da iplik fabrikaları akarsu ve nehir kıyılarını sardı.

Sanayi Devrimi tarihine yön verenler çoğunlukla makineler ve mucitleri olmuştur, ancak mevcut evlilik modelleri ve toplumsal cinsiyet normları da önemli faktörlerdi. Kuzeybatı Avrupa'da, hem erkek hem kadının evlenmek için genellikle yirmilerinin ortalarına ya da sonlarına kadar beklediği ve evlendikten hemen sonra, kalabalık aileyle yaşamak yerine bağımsız bir aile kurduğu özgün bir evlilik modeli vardı. Kadınların bu geç evlilik yaşı özellikle sıradışıydı, zira genelde kadınların evlenmesi için uygun görülen cinsel olgunluk yaşının çok üzerindeydi. Kadınlar, çoğunlukla babaları ya da ailenin başka bir erkek üyesinin himayesi dışında çalışarak, kendi biriktirdikleri ücretler ya da kendi ürettikleri mallarla evin kurulmasına bizzat katkıda bulunurdu ki, bu da dünyanın başka pek çok yerinde kültürel olarak tasvip edilmeyen bir durumdu.

Pek çok insan hiç evlenmezdi: Bunlar nüfusun yüzde 10 ila 15'ini oluşturur ve kimi yerlerde bu oran yüzde 25'i bulurdu. 17. yüzyılda İngiltere'deki evlenmemiş kadınlara, aynı zamanda aralarında en yaygın olan mesleği de yansıtan bir isim takıldı: İplik eğirici (*spinster*). Dolayısıyla, iplik fabrikaları açıldığında genelde ilk işe alınanlar genç kadınlar oluyordu, çünkü zaten iplik eğirme işiyle uğraşıyorlardı ve aynı zamanda, daha uysal, daha düşük ücretlere çalışmaya razı ve otomatik iplik makineleri başındaki mükerrer işleri yürütmeye daha yatkın görülüyorlardı.

İplik eğirmenin makineleşmesiyle nihayet bir genç kadın ya da genç kız, elle yapabileceğinin yüz kat fazlası kadar iplik eğirebilme-ye başladı ve o zaman mucitler ilgilerini 19. yüzyılın ilk onyıllarında kullanışlı hale gelen mekanik dokuma tezgâhlarına yönelttiler. Ludditler diye bilinen, çoğunluğunu usta el dokumacısı erkeklerin oluşturduğu sanayileşme karşıtı eylemciler, kitlesel protestolarda makineleri parçaladılar, ancak diğer toplumsal protestoların pek çoğunda yapıldığı gibi, ordu tarafından bastırıldılar ve makineleri kırmak idamlik suç haline getirildi. Uygun nehir sistemlerinin olduğu alanlarda kurulu şehirler kumaş imalatının merkezleri haline geldi ve verimlilik hızla arttı: İngiltere 1750'de yaklaşık 50.000 top, 1830'da ise 8 milyon toptan fazla basma kumaş üretti (bir top kumaş yaklaşık 25 metreydi). Kentsel nüfus da hızla büyüdü: Örneğin, İngiltere pamuklu dokuma imalatının belli başlı merkezlerinden olan Kuzeybatı İngiltere'deki Manchester'ın nüfusu 1760'ta 17.000'den 1830'da 180.000'e yükseldi. İplik fabrikalarındaki koşullar nahoş ve sağlıksızdı: Kumaş lifleri havayı dolduruyor, bir iş günü on üç-on dört saate kadar uzuyor, haftada altı gün çalışılıyordu. İşçiler arasında kırsaldan göç eden köylüler ve çok daha uzaklardan gelmiş göçmenler de vardı. Bunların pek çoğu, nüfus artışı ve kötüleşen ekonomik koşulların pek çok genci başka yerlerde iş aramaya yönelttiği İrlanda'dan gelmişti. 1840'larda halkın tüm gıda kaynağı olan patates mahsulünün bir afetle yok olması ve bir milyondan fazla insanın açlık ve hastalıktan ölmesi sonucunda, daha da çok sayıda İrlandalı, İngiliz sanayi şehirlerine ya da yine sanayileşmekte olan ABD'nin kuzey kesimindeki şehirlere göç etti.

Kısacası İngiliz sanayileşmesi göçmenlerin emeğine dayalıydı ve bunlar yalnızca İngiltere'dekilerle sınırlı değildi. Üretimdeki patlama hammadde arzında muazzam bir artış gerektiriyordu ki keten ve yün için bu mümkün olamazdı, zira bunun için İngiltere topraklarının tümünden fazla bir alanın keten tohumu ve koyun yetiştiriciliğine ayrılması gerekirdi. (Çinli köylü ailelerin kendi pamuğunu yetiştirmesi, büyük makinelerin burada tercih edilmemesinin başlıca nedenlerindendir.) Ancak pamuk ithal ediliyordu ve 17. ile 18. yüzyılların sonlarında İngiltere, pamuk tarımı yapılabilen yerler olan Karayipler ve Kuzey Amerika'da koloniler edinmişti. Bunun için gerekli örgütlenme zaten hazırды: IV. Bölüm'de ele alınan, Afrikalı köle emeğiyle işletilen plantasyonlar. Karayipler'in dört bir yanında kurulan yeni plantasyonlar, sermayeyi ve hem köle hem de özgür insanları buraya çekti. Ancak pamuk, toprak için son derece yıpratıcıdır ve bu topraklar da, ticari mahsuller ve doğal kaynakların sömürülmesinde yaygın olan ani yükseliş ve düşüş döngüsü ile çabucak kurutuldu. Pamuk üretimi yer değiştirerek, özellikle de 1794'te elle çalıştırılabilen çırçır makinesinin icadıyla çok daha az emekle temizlenebildiği ABD'nin güneyine kaydı.

Kölelik pamukla birlikte coğrafi ve sayısal olarak yaygınlaştı. 1790'larda, çoğu Maryland ve Virginia'da olmak üzere Amerikan Güneyi'nde tahmini 700.000 köle vardı ve bazı yorumcular, ekonomik olarak sürdürülebilir olmadığından köleliğin ölüp gideceğini tahmin ediyordu. Oysa 1850'de, çoğunluğu "Kral Pamuk" egemenliğindeki yeni eyaletler Alabama, Mississippi, Tennessee ve Louisiana'da olmak üzere, sayıları 4 milyona ulaşmıştı. Bu eyaletler dünya pamuğunun neredeyse üçte ikisini üretiyor, bu da Birleşik Devletler'in toplam ihracatının yarısına denk geliyordu. Köleler pamuk plantasyonlarında eskisinden daha acımasız koşullarda çalışıyorlardı.

Çalışma saatleri çok daha uzundu ve çeşitli ürünlerle uğraşmak yerine, farklı görevlere göre gruplandıkları ekip işi sistemiyle, uçsuz bucaksız monokültür (tek tür ürün yetiştirilen) pamuk tarlaları boyunca ilerliyorlardı. (Mesailer dokuma fabrikalarındakinden birazcık daha kısa, ancak köylü çiftçilerin normal çalışma saatle-

rinden daha uzundu.) Tıpkı fabrika işçileri gibi, kölelerin iş yükü de yıl boyunca sürekli yoğundu, zira pamuk yılda üç defa toplanıyor ve kış boyunca temizlenip işleniyordu; köleler aynı zamanda tarlaları gübreleme ve yeni plantasyonlara alan açmak için ağaç kesme işleriyle de uğraşıyorlardı. ABD 19. yüzyıl başlarında köle ithalatını yasadışı ilan ettiğinden, eski köle eyaletleri, şirketler ve bağımsız tüccarların oluşturduğu bir şebeke üzerinden köle temin ediyordu. Yüz binlerce insan, aile ilişkileri genellikle hiç umursanmadan, zorla yerlerinden sürülüyordu. Amerika'nın Güney'inde, pamuk eyaletlerinden birine satılmak, kölelerin davranışlarını denetim altında tutmak için etkili bir tehdit aracıydı.

Köle emeği veriminin gitgide artması ve bunun yanı sıra buharlı gemiler ile ambalajlama yöntemlerinin ilerlemesi sayesinde nakliye masraflarının düşmesi, işlenmemiş Amerikan pamuğu fiyatının düşük seviyede tutulabilmesini sağlıyordu. Amerikan İç Savaşı sırasında, İngilizlere ait yüzlerce fabrikanın ham pamuk tedarik edemediği için kapandığı kısa bir dönem dışında, Amerikan pamuğu piyasanın hâkimiydi. Amerikalı köleler (ya da İç Savaş sonrası artık maraba ya da kiracı çiftçilere dönüşen eski köleler) tarafından toplanıp temizlenen, New York, New Orleans, Londra ve başka şehirlerin ticaret borsalarında alınıp satılan ve yatırım yapılan, Avrupa (özellikle de İngiltere) fabrikalarında eğitilip dokunarak son halini alan pamuk, tüm dünyayı giydiriyordu. İngiltere ve ABD arasındaki 1812 Savaşı boyunca, ABD'deki yurtseverlik kampanyaları ev dokuması üretimini ve kullanımını teşvik etti, ancak İngiltere mamulü kumaşlar hem daha ucuz, hem daha kaliteliydi ve şehirlerdeki esnafın ve cephedeki seyyar satıcıların, hem göçmenlere hem de Amerikan yerlilerine sattıkları standart mal olma özelliğini koruyordu. 1850'ye gelindiğinde, dünyadaki pamuklu kumaşların yarısını İngiltere üretiyor ve bunun yarıdan fazlasını Hindistan da dahil dış ülkelere satıyordu. Hindistan'da milyonlarca insan bu yüzden geçim kaynağından oldu ve 1750'den 1850'ye dek, Kalküta gibi imalatçı şehirler küçülürken, şehir halkı kentsizleşme süreciyle birlikte köylere göç etti. Sanayileşen pamuk, böylece tıpkı İngiltere'deki fabrika işçi-

lerinin, ABD'deki kölelerinki gibi, Hindistan'daki dokumacıların da aile yaşamını şekillendirdi.

Sanayileşme başlangıçta hidrolik enerji ile yürütülüyordu, ancak hidrolik (suyla çalışan) makineler kuraklık ya da dondurucu hava ile kesintiye uğrayabildiğinden ve coğrafi olarak sınırlı kaldığından, farklı enerji kaynakları için bir arayış başladı. Bu aynı zamanda, Londra gibi büyük şehirlerde ısınma ve yemek pişirme için kullanılan odundaki kıtlığa da çözüm olabilirdi. Çare, Avrupa'nın bazı yerlerinde, en çok da İngiltere ve Galler'de bulunan kömürdü. İngiliz mucitler ve mühendisler, gitgide daha derinlere inilen kömür madenlerinde suyu pompayla çıkarmak için buharlı makineleri icat ettiler ve geliştirdiler. Kömür dolu vagonlar ilkin insan ve hayvan gücüyle, ardından kömürle çalışan buharlı makinelerle, raylarda çekilip itiliyordu. Buhar teknolojisi, kömür yataklarından buharlı gemilere, demir raylarda işleyen buharlı lokomotiflere ve başka kullanım alanlarına uyarlanarak yaygınlaştı. Buhar gücüyle taşımacılık, insanların, malların ve fikirlerin daha hızlı ve ucuza taşınmasını sağlayarak, ilişki ağlarını güçlendirdi.

Kömür, demirle el ele ilerledi. Ateşli silahların yaygınlaşması demir talebinde astronomik bir artışa yol açtı ve 19. yüzyıl başında, İngiliz demirciler, kömürle çalışan buhar üfleyicileri ve yeni demir-çelik yapım işlemlerine imkân veren diğer donanımları geliştirdiler. Eskiden ahşaptan yapılan pek çok makine ve makine parçasının yapımında, daha dayanıklı olan demir ve çelik giderek yaygınlaştı ve demir, inşaat malzemesi olarak taşın yerini almaya başladı. Aşağı yukarı bu dönemde oluşturulan ve insanlık tarihini çağlara ayıran sistemde, Demir Çağı MÖ 2. binyılda başlıyordu, ancak demirin gündelik hayata etkisi bakımından Demir Çağı aslında 19. yüzyılda başlamıştı.

İlk buharlı makineler öyle enerji israfına neden oluyordu ki, ekonomik olarak ancak yakıtın ucuz olduğu ve çok uzağa taşınmasının gerekmediği yerlerde kullanılmaları mantıklıydı. Bu yüzden kömür madenciliği yapılan yerlerde demir sanayii gelişti ve Newcastle ve Liverpool gibi şehirler inanılmaz bir hızla büyüdü. Bu aşırı pis şehirler yeterli barınma imkânından, temiz su ya da



Harita 5.1 İngiltere ve Galler'de sanayinin gelişimi.

şehir sakinleri için altyapı hizmetlerinden yoksundu, dolayısıyla tifo ve tüberküloz gibi hastalıklar kolayca yayılıyordu. Makinelerin verimli kullanımına duyulan ihtiyaç çalışmayı da biçimlendirdi ve dolayısıyla kömürle çalışan fabrikalarda, su gücüyle çalışanlara, hele de ev tipi üretim yapan yerlere göre işler çok daha

rutin ve mesai saatleri daha uzun ve düzenli hale geldi. Ücretler düşük de olsa genelde kırsaldakinden yüksekti ve ebeveynlerden, aile baskısından kaçmak için çok daha geniş imkânlar vardı, dolayısıyla, bu yeni sanayi şehirleri, genelde tüm şehirlerde olduğu gibi, genç nüfusu kendine çekiyordu. İngiltere devleti, yatırımcıları kollayan vergi politikaları, başka ülkelerden gelen manifaktür mallarına yüksek gümrük vergileri ya da tümüyle yasaklama getirmek ve donanma gücü aracılığıyla kolonileri yalnızca İngiltere'yle ticarete zorlayan kanunlar uygulamak gibi önlemlerle sanayiye destekledi. 1760'ta İngiltere, dünya üretiminde yüzde 2'den az pay sahibiyken, 1860'ta üretimdeki payı yüzde 20'yi aştı ve dünya kömürünün üçte ikisi ve demirin yarısından fazlası da buna dahildi.

Kısacası, sanayinin ilk olarak İngiltere'de gelişmesinde, kimi yerel kimi de küresel pek çok faktör etkili oldu: Hint pamuğunun hızlandırıcı etkisi, tüketim malları için geniş bir pazar sağlayan coğrafi olarak devingen bir nüfus, kumaş imalatına zaten alışık ucuz işgücü sağlayan evlilik modelleri ve toplumsal cinsiyet normları, savaşla giderek genişleyen sömürge toprakları sayesinde manifaktür ürünleri için temel hammaddelere ve pazarlara erişim, hammaddenin başka yerlerde üretilmesi sayesinde yoğun monokültürün yol açtığı çevresel ve toplumsal etkilerin yerel düzeyde yaşanmaması, seyrüsefere elverişli nehirler ve erişimi kolay yerlerdeki kömür ve demir madenleri gibi doğal kaynakların bolluğu, girişimci zanaatkârların zaman zaman icatlarından kazanç sağlayabildiği yenilikçi bir kültür, ticari çıkarları ve yenilikçiliği destekleyen görece geniş tabanlı bir siyasi sistem, Kıta Avrupa'sının Fransız Devrimi ve Napolyon fetihleri ile altüst olduğu bir zamanda İngiltere'de savaş olmaması. Tüm bu faktörlerin tesadüfi birlikteliği ve etkileşimi, sanayileşmede, İngiltere'yi, iktisat tarihçisi Joel Mokyr'ın "özgün rota" diye adlandırdığı yola soktu. Bu yolun nihai sonuçları tabii ki geleceği apaçık görebilen bir avuç insan tarafından öngörülmemiş, ancak sonradan fark edilmişti. Hiç kimse bir sanayi toplumu yaratmak üzere yola çıkmamıştı, zira 1750'de kimsenin böyle bir kavramdan haberi yoktu.

Sanayinin Yaygınlaşması ve Dönüşümü

Napolyon'un 1815'teki nihai yenilgisiyle Avrupa'da yeniden görece bir barış ortamı sağlandıktan sonra, diğer ülkeler de İngilizlerin yolunu izlemeye koyuldu. Her ne kadar İngiltere, kalifiye işçilerin makineleri bırakmasını ya da ihraç etmesini yasaklasa da, bunların pek çoğu gizlice kaçtıkları dış ülkelerde yeni yöntemleri tanıttılar. Kıta Avrupalı ve Amerikalı sanayi casusları, İngiltere'de gezerek, makinelerin ve tekniklerin tasarımlarını ezberleyip ülkelere dönüyor ve kendi devletleri tarafından ödüllendiriliyordu. Fransa ve Prusya hükümetleri demiryollarına ödenek ayırıyor ve geri kalmış sanayilerin gelişmesini sağlayacak şekilde İngiltere mallarına karşı korumacı gümrük duvarları kuruyorlardı. Onları bu önlemlere sevk eden bir etken de milliyetçilikti; bu yeni ideoloji, her halkın, dil yoluyla dışa vurulan ve içeriden evliliklerle pekiştirilen kendi kültürü ve kimliği olduğu şeklindeki (I. Bölüm'de ele alınan) çok eski bir düşünceye dayanıyordu. Avrupalı milliyetçiler –ve sonraları tüm dünyadakiler– her bir halkın yaşadığı toprakları bağımsız bir ulus-devletin sınırlarına uydurma arayışına girdiler. Bu bilinçli ortak kimliği ifade eden etnik şenlikler, bayraklar, yemekler, kıyafetler ve resmi geçitler gibi simgeler ve merasimler geliştirdiler. Bunların pek çoğu, geleneksel etnik biçimlerinden türetildiği iddia edilse de, aslında 19. yüzyılda icat edilmişti.

Milliyetçi siyasi liderler ayrıca, standartlaştırılan milli dilleri kitlesel eğitimle yaymaya başladılar. Yaygın eğitim ilk önce, siyasi otoritelere itaate, dini ortodoksluğa ve askerlerin yalnızca modern silahları kullanabilecek teknik uzmanlığa sahip olmakla kalmayıp, erken bir yaştan itibaren talimat ve emirlere sorgulamaksızın uymayı da öğrendikleri modern bir ordunun gelişimine açıkça bağlı olan Prusya ve İsveç'te ortaya çıktı. Erken sanayileşme resmi eğitimi gerektirmiyordu ve aslında çoğunlukla çocuk emeğine dayalıydı; ancak endüstriyel süreçlerin karmaşılaşmasıyla birlikte, nüfusunun geniş bir kesiminin okuma yazma bildiği ülkeler üstün bir konuma geçti. 19. yüzyılda açılan okullar kızlardan çok erkek çocuklara yönelikti, ancak eğitim reformcuları kızların eğitimini de

bir o kadar önemli görüyordu, zira bu kızlar sonunda anne olacak ve geleceğin askerlerinin, işçilerinin küçük yaşta yetismelerinden sorumlu olacaklardı. Kadınların eğitimi devletin iyiliği ile bağlantılandırılmaya başlanarak, insanların üstlerine düşen rolleri kavradıkları güçlü bir ulusun yaratılmasının parçası olarak görüldü.

19. yüzyılda, milliyetçilik zaman zaman, 18. yüzyıl devrimlerinden doğan ve bireysel özgürlük, siyasi eşitlik, temsili demokrasi ve bireysel hakları savunan liberalizm ile birleştirildi. Ya da çok daha büyük ekonomik ve toplumsal eşitlik ile kurumların ortak ya da kamusal mülkiyetini savunan bir ideoloji olan sosyalizmle el eleydi. Milliyetçilik ayrıca, milliyetçilerin kendi milletlerinin daha aşağıda olan diğerlerine üstünlüğünü vurgulayarak bu üstünlüğü Avrupa’da savaşlar, Afrika ve Asya’da imparatorluk inşası yoluyla dayatma gücü olan ve bunu yapan ordular kurmalarıyla, gitgide saldırganlaştı. Milliyetçilerin her türlü iktisadi gelişmeyi güçlü bir ulus için vazgeçilmez görüyor, dolayısıyla sanayinin gelişmesini destekliyorlardı.

Atlantik’in öte yakasında, yeni ABD, bir yandan diğer ülkelerden toprak satın alarak ve onlarla savaşarak, diğer yandan Amerikan yerlilerine karşı manipülasyon, hırsızlık, hilekârlık yoluyla ve onlara (ve onlardan bazılarının geçim kaynağı olan bufalolara) şiddet uygulayarak, durmadan büyüyordu. Birleşik Devletler’deki Amerikan yerlilerinin nüfusu 1900’e gelindiğinde 200.000’in biraz üzerine gerilemişti. Aynı durum, 1867’de özyönetim sahibi bir ulus haline gelen, Hudson’s Bay Şirketi’nin uçsuz bucaksız topraklarını satın alan ve bundan kısa süre sonra diğer eyaletleri de topraklarına katarak kıyılara yayılan Kanada’da da gerçekleşti. Milliyetçiliğin Birleşik Devletler çeşitlemesi, bir gazete editörü tarafından, Birleşik Devletler’in kıtanın her yanına yayılıp egemen olmasının Tanrı’nın takdiri olduğu görüşünü anlatmak için uydurduğu tabirle bir “apaçık yazgı” oluverdi. Hem teritoryal yayılma hem de sanayideki büyüme, yoğun mali yardımla ülkenin her kesimini birbirine bağlayan, çoğunluğu Avrupa, Meksika ve Çin’den gelen göçmenler tarafından inşa edilen bir demiryolu ağına yapımı da dahil olmak üzere, devletin girişimleriyle desteklendi. Batı’ya

doğru yayılma, ABD’de bu yeni topraklarda köleliğe izin verilip verilmeyeceği konusunda Kuzey ve Güney arasındaki gerginlikleri körükledi. Bunun sonucunda patlak veren Amerikan İç Savaşı (1861-1865), Kuzey’in zaferiyle ve her ne kadar Afrika kökenli insanlar için eşitlik sağlanmasında çok yetersiz kalsa da köleliğin ABD’nin her yerinde yasaklanmasıyla sonuçlandı.

1870’lerden itibaren, yeniden birliği sağlayan ABD ve yeni birleşmiş olan Almanya, “ikinci sanayi devrimi” adı verilen sürecin önderleri olarak İngiltere’nin saflarına katıldılar. Kimyasallar, elektrikli mallar, ilaç, gıda, askeri teknoloji ve otomobil, belli başlı sanayi ürünleri olarak dokuma ile demirin yanında yerini aldı ve seri imalat (montaj) hattının kullanımıyla birlikte fabrika üretimi büyük hız kazandı. Sanayi gitgide, en son teknolojileri kullanan bir fabrika açabilmek için gerekli devasa sermaye yatırımlarına gücü yetebilen ve iktisadi döngülerde ani iniş ve çıkışlara dayanıklı olabilen Almanya’daki Krupps ve ABD’deki Rockefeller gibi dev ticari şirketler ve holdinglerin egemenliğine girdi. Bu arada 1890’larda, siyasi çevresi geniş fabrika ve maden sahiplerinin ücretlerde kesinti yaptıkları, işçileri işten çıkardıkları ve hedeflerini uygulamak için sık sık özel paralı ordular kiralayarak sendikaların örgütlenmesine karşı savaştıkları ağır bir ekonomik bunalım yaşandı. ABD’de bu paramiliter organizasyonların en yaygın olanı, 20. yüzyıla gelindiğinde ABD ordusu askerinden daha çok çalışana sahip olan Pinkerton Ulusal Dedektif Ajansı idi.

Batı Avrupa ve ABD dışında, sanayileşmenin en hızlı ilerlediği yer, 1850’lerde başlayan uzun bir siyasi krizin, reform yanlısı yerel aristokratların (samuraylar) imparatoru devirerek gücü ele geçirmesiyle son bulduğu (Meiji Restorasyonu) Japonya idi. Bunlar, Batılı ülkeleri örnek alarak Japonya’yı “zengin ulus, güçlü ordu” haline getirmeye karar verdiler. Çeşitli sınıfsal ayrıcalıklar kaldırıldı, mülkiyet hakları ve vergi sistemi kökten değiştirildi ve halktan insanlar yeni bir ulusal orduda askere alındılar. Binlerce okul açılarak, öğrencilere okuma ve aritmetiğin yanı sıra disiplin ve vatanseverlik eğitimi verildi; 1910 yılına gelindiğinde, okul çağındaki kız ve erkek çocukların yüzde 98’i ilköğretim okullarına



5.1 Bir Japon ipek fabrikasında, 1921'de kadınlar büyük makineler kullanarak ipek ipliği makaralıyorlar. İpekböceği kozalarının ayıklanması ve çözülmesi, yine aynı fabrikada elle yapılıyordu, hatta bazen dokuma da elle yapılırdı. Japon tarzı sanayileşme, yoğun emek kullanımına dayanıyordu.

kayıtlıydı. Meiji reformcuları siyasi ve kültürel bir model olarak Çin'i açıkça reddettiler ve Japonları Batılılaşmaya ya da Batılı ile Japon değerlerini yeni ve daha güçlü bir sentez içinde birleştirmeye teşvik ettiler. Erkekler ve kimi kadınlar Batılı kıyafetleri giymeye ve restoranlarda gitgide daha kolay bulunan ve Batılıların başarısının sebebi olarak "yiyeceklerin kralı" diye övülen biftek yemeye başladılar. Hükümet, tarımdan kazanılan vergileri kullanarak demiryollarına, madenlere ve sonradan çoğu özelleştirilse de fabrikalara yatırım yaptı.

Japon hükümeti, 1880'lerden başlayarak, sermaye yoğun Batılı sanayileşme modellerini gitgide daha çok Japonların durumuna uyarladı ve işgücünün makineleri ikamesini daha geri planda tutan ve genelde makine ile elle üretimi birleştiren daha emek yoğun bir sanayileşme tipi geliştirdi. Tekstil ve sonraları oyuncak gibi hafif sanayi ürünleri hızla küresel rekabetçi konuma geldi. 1933'e gelindiğinde Japonya dünyanın en büyük pamuklu kumaş ihracatçısı olmuştu ve yeni bir zirai yayılım şebekesi –Japonya'nın 20. yüzyılın epey ortalarına kadar biricik ihraç malı olan– ipeğin yıldızının parlamasına katkı sağladı. Ancak çelik ve kimyasallar gibi daha fazla sermaye ile enerji gerektiren ve ucuz kırsal emeği daha az kullanabilen ağır sanayi rekabet gücü kazanamadı ve bu dalda yönetimle, özellikle de askeriyeyle yakın bağlar kurulması önemini korudu. Japon ekonomisinin bir ucunda, güçlü siyasi bağları olan büyük holdingler (*zaibatsu*) günümüze dek devam eden bir model içinde diğerlerine baskın geldi. Diğer uçta, küçük, genelde aile tabanlı firmalar, ucuz ama görece vasıflı işgücüne dayalıydı ve başka yerlerdeki büyük şirketler tarafından oluşturulmuş ölçek ekonomilerini kopyalamak için birbirleriyle iletişim ağları kurarak, benzer gelir ve sanayileşme seviyesindeki herhangi bir Batılı ülkedekinden çok daha yüksek bir serbest meslek kazanç düzeyini sürdürdüler. Yönetim ile emek arasındaki ayrım, daha büyük Batılı şirketlere kıyasla azdı çünkü firmada işlerinin idari tarafını da yürüten (erkek) üyeler daha fazlaydı.

Rusya, Mısır, İran, Osmanlı İmparatorluğu ve yeni Latin Amerika ülkelerinin de arasında olduğu diğer bazı devletlerde, siyasi liderler ve hırslı girişimciler 19. yüzyılda sanayileşmeyi teşvik etmeye çabaladıysa da aynı başarıyı sağlayamadılar. Görece ucuz Avrupa ya da ABD ithal mallarıyla rekabet edemediler ve devletleri de, Alman ve ABD sanayileri gelişmeye başladığında onları koruyan yüksek gümrük harçlarını uygulatabilecek kadar güçlü değildi. Avrupa ve ABD hükümetleri pazarları kendi sanayi ürünlerine açık tutmak ve daha güçsüz ülkelere sürekli hammadde ve zirai malların akışını sağlamak için yasalar çıkarmıştı.

Latin Amerika ve Karayipler'de yerli halklar ABD ve Kanada'da olduğu gibi topraklarından zorla çıkarılmamış, yerlerinde

tutulmuş ve toprakları, varlıklı toprak sahiplerinden oluşan çok küçük bir seçkin tabakaya ayrıcalık sağlayan kanunlarla ellerinden alınmıştı. Dev malikâneler bir avuç şahıs tarafından sahiplenilmeye başlandı. Bunlar toprağı işleyenlere ücretlerini para olarak değil, yalnızca şirketin dükkânlarında bozdurulabilen kuponlarla ödüyorlardı. Bu dükkânlar, işçileri sürekli borçlu tutmak için yüksek fiyatlar ve hileye başvuruyordu. Endüstriyel ürün plantasyonları, madenler ve kerestecilik gibi doğal maddeleri işleme endüstrilerinde dünyanın başka yerlerinde de yaygın olan bir borç köleliği sistemi söz konusuydu. 19. yüzyılın ikinci yarısında, Avrupa ve ABD’li yatırımcılar ile bankerler, Latin Amerika’da, teneke, bakır ve (gübre, patlayıcı ve ilaç üretimi için) nitrat ile sanayi işlemlerinde kullanılan diğer minerallerin çıkarıldığı madenlerin yanı sıra, plantasyonlar kurdular ya da bunları büyüttüler. Buralarda, kahve, kenevir, şeker, pamuk, muz, sığır eti ve kauçuk da dahil ihracata yönelik endüstriyel ürün yetiştiriliyordu. Avrupa ve ABD hükümetleri, bu yeni sömürgeci Batılı iktisadi üstünlük sistemini desteklemek ve dost yönetimleri korumak için yatırımlara, kredilere, teknolojiye ve askeri harekâtlara başvurudular. İhracata yönelik ticari tarım ve madencilik kadınlardan çok daha fazla erkeğı istihdam ediyordu; erkekler ücretli işler için büyük plantasyonlara, şehirlere, hatta başka ülkelere göç ederken, kadınlar çocuklar ile yaşlılara bakmak ve ücretsiz tarım işlerinde çalışmak için köylerde kaldılar veya garson, çamaşırcı ve seks işçisi olarak çalışmak üzere şehirlere ve madencilik bölgelerine gittiler. Kırsal yoksullaşma toplumsal protestolara ve yerel ayaklanmalara neden oldu: 1895’te İspanyol sömürge yönetimine karşı Küba’daki ayaklanma ve 1911-1920 yıllarındaki Meksika Devrimi buna örnektir. Ancak çoğı halk yoksulluktan kurtulamadı. Latin Amerika ekonomileri 20. yüzyılın başlarında sanayileşmenin bir sonucu olarak bir miktar gelişti, ancak toplumsal eşitsizlikler de yaygınlaştı ve bölgenin doğal kaynak sanayilerine ve monokültüre olan bağımlılığı, kereste elde etmek ya da plantasyon ve çiftliklere yer açmak için yerel ormanların kesilmesine yol açarak, burayı ekonomik olarak kırılgan kıldı ve çevresel tahribe uğrattı.

Dolayısıyla, sanayileşme dengesiz bir süreçti. Dünyanın pek çok yerinde, geçimlik tarım, 20. yüzyıla kadar ailelerin geçimlerini sağlamalarının başlıca yolu olmaya devam etti ve en sanayileşmiş ülkelerde dahi, sanayi dışı işler 19. yüzyıl boyunca önemini korudu. 1880’lerde İngiltere’de işgücünün yalnızca yüzde 44’ü, Almanya’da yüzde 36’sı ve ABD’de yüzde 20’si sanayideydi. Ancak sanayi üretimi, insanların, hayvanların, rüzgârın ya da suyun üretmediği enerjiden yararlanarak ve makineleri kullanarak, işçilerin başka türlü yapabileceklerinden çok daha fazla üretebilmelerini sağlayıp, bu ürünün sahibi olanlara çok büyük zenginlik fırsatları sundu ve nihayetinde sanayileşmemiş ülkelere kıyasla sanayileşmiş ülkelerdeki çoğu insanın yaşam standartlarını yükseltti. 1820-1913 yılları arasında, Asya’nın dünya GSMH’sindeki payı yüzde 60’tan yüzde 25’e düşerken, Batı Avrupa’nınki yüzde 20’den yüzde 31’e, Kuzey Amerika’nınki ise yüzde 2’den yüzde 20’ye yükseldi.

Sanayileşme aynı zamanda, buharlı gemi ve demiryolu gibi, ürünlerin uzun mesafelere epey ucuza nakledilebilmesini sağlayan ve küresel pazara egemen olan yeni teknolojileri de teşvik etti. Yeni araçlar arasında, bir avuç sanayileşmiş devletin pek çok başka devleti fethetmekte kullandığı mükerrer ateşli tüfek ve makineli tüfek de dahil, yeni silahlar vardı. Tıpkı Neolitik çağda tahılın evcilleştirilmesi sonucu üretimde artışın, genel olarak, tarım toplumlarının öyle olmayan komşularına egemen olmasına yol açtığı gibi –her ne kadar Moğollar buna çarpıcı bir ters örnek oluştursa da– fosil yakıtlardan yararlanılması sonucu üretimde yaşanan patlama da, sanayileşmiş ülkelerin dünyanın büyük kısmını küresel imparatorluklar aracılığıyla doğrudan yönetmesini ve kalanı üzerinde de ekonomi aracılığıyla hâkimiyet kurmasını sağladı.

Sosyolog Immanuel Wallerstein, 19. yüzyılda ortaya çıkan hiyerarşik küresel ilişkiler dizgesini, çok etkili bir kavramsallaştırmayla, “modern dünya sistemi” olarak adlandırır. Bu sistemde, Batı Avrupa ve ABD’deki (çekirdek bölge) ekonomik gelişme, kısmen sanayileşmiş bağımsız devletler (yarı-periferiler) üzerinde kurulan hâkimiyet ile bilhassa sömürgelerin ve diğer sanayileşmemiş bölgelerin (periferilerin) hammaddeleri ve insanların kullanılması –ve

sömürülmesi– yoluyla başarılmıştır. Dünya sistemleri teorisi, aşırı monolitik ve materyalist olmakla ve Batı’yı fazla öne çıkararak başka yerlerde, özellikle de Asya’daki halkların faaliyetlerini göz ardı etmekle eleştirilmiştir. Öte yandan, bunu eleştirenler dahi, sanayileşmeyi, tarihçi Kenneth Pomeranz’ın “büyük sapma” adını verdiği, modern dünyaya damgasını vurmuş (ve vurmakta olan) Batı ile dünyanın geri kalanı arasında gelir ve maddi refahta açılan uçurumun temeli olarak görmektedir.

Sanayi Toplumlarında Sınıf, Toplumsal Cinsiyet, İrk ve Emek

Var olan sosyal yapılar ve toplumsal cinsiyet kalıpları sanayileşmeyi kolaylaştırmışsa da, sonraları sanayileşme bunları önemli değişikliklere uğratmış ve aynı zamanda toplumun işleyişine dair yeni anlayışların doğmasına yol açmıştır. Veraset aristokrasileri (bunların def edildikleri siyasi devrimler haricinde) ortadan kalkmasa da, servetini toprak mülkiyeti yerine imalat, bankacılık ve ticaretle edinmiş ailelerin toplumsal elitler arasındaki oranı arttı. Bunlar kendilerini “orta sınıf” olarak konumlandırıp, altlarındakilerden eğitim, kültür ve âdetleriyle ayrılıyorlardı. Bunların altındakiler, yalnızca –sanayileşmekte olan ülkelerde bile 19. yüzyıl boyunca nüfusun ezici kısmını oluşturmaya devam eden– taşradaki köylüler değil, aynı zamanda sanayileşmenin yarattığı yeni bir sosyal sınıf olan, ücretli işçilerin oluşturduğu “işçi sınıfı” idi. Dolayısıyla dil, etnik köken, ulus, ırk ve dinin getirdiği bir grup aidiyeti (ve diğerlerinden farklılaşma) duygusunun yanı sıra, sanayileşme yeni bir tür grup kimliği ve bilinci yarattı: Sınıf.

Alman filozof Karl Marx (1818-1883), etrafında gördüklerinden yola çıkarak, tüm tarihin sınıf mücadelelerinden müteşekkil olduğu ve nasıl ki endüstriyel orta sınıf –burjuvazi– aristokrasiyi alaşağı ettiyse, gelecekte işçi sınıfının da –proletarya– şiddetli bir devrimle burjuvaziyi yeneceği ve sonrasında herkesin servetten pay alarak sömürünün sona ereceği teorisini öne sürdü. Marx din, kanunlar, aile ilişkileri, fikirler ve kültür de dahil, toplumdaki her

şeyin maddi koşullardan doğduğunu düşünüyordu. Yarattığı aşırı zenginlik ile aşırı yoksulluktan ve işçileri üretim araçlarının mülkiyetinden koparmasından dolayı kapitalizmi eleştiriyor ve tüm dünyadaki işçilerin ortak çıkarları olduğunu savunarak milliyetçiliğe karşı çıkıyordu.

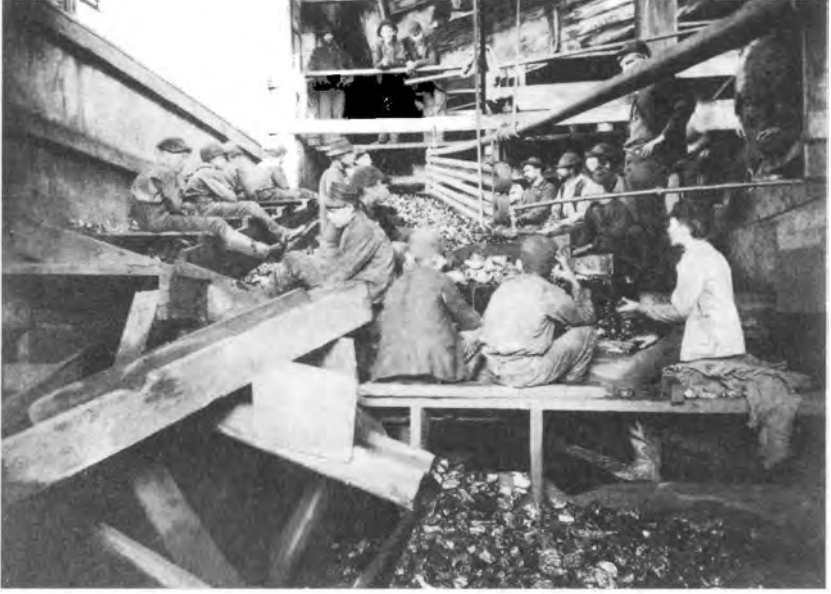
Marx'ın fikirleri (her ne kadar o, sosyalizmi fazla naif ve ütöpik gördüğünden, kendini sosyalist değil komünist olarak adlandırsa da) sosyalizmi şekillendirdi ve geniş bir takipçi kitlesi edindi. Sosyalizm, 1848'de Avrupa'da dalga dalga yayılan (sonunda başarısız olan) bir dizi halk devriminde etkili oldu. 19. yüzyılın ikinci yarısında sosyalistler siyasi partiler kurdular ve bunların üye sayıları milyonlara ulaşarak, devrimden ziyade sendikalar, seçimler ve kanunlar aracılığıyla çalışma koşullarının iyileştirilmesine yoğunlaştılar. Daha radikal komünist fikirler, Marx'ın öngördüğü gibi sanayileşmiş ülkelerde değil, Rusya ve Çin gibi ağırlıklı olarak tarım toplumlarında sosyal devrimlere yol açtı.

Sınıf ayrımlarının gücüne dair fikirler aynı zamanda Marx'ı ve sosyalizmi tehlikeli ve yanlış görenler tarafından da benimsendi. Sanayileşen ülkelerde, başarılı işadamları ve eşleri –ve onlar gibi olmayı umanlar– orta sınıf statülerini gösteren kıyafetler, ev eşyaları, yemekler, nezaket ve davranış standartları yarattılar. İronik ama beklendik biçimde, bunların pek çoğu daha önceki aristokratların davranış kurallarından türetilmişti, zira artık orta sınıf insanların hanımefendi ve beyefendi gibi davranmaları ve güçleri yetiyorsa en az bir hizmetçi tutmaları bekleniyordu. Orta sınıflar, varlıklı sanayicilerden küçük dükkân sahiplerine olağanüstü bir çeşitlilik arz ediyordu, ancak erkekler için çok çalışma ve disiplin, kadınlar için hanımefendilere yakışır bir kibarlık gerektiren ortak bir davranış kodunu paylaşıyordu. Saygınlık, günün saatlerine göre değişen birden çok çeşit içeren, çoğunlukla endüstriyel mamullerle hazırlanmış özenli öğünler demekti. Örneğin Japonya'da fabrika imalatı miso, buğday eriştesi ve beyaz pirinç, orta sınıf kadınların, süslü sunumlar dahil öğünün daha ayrıntılı yönlerine daha fazla zaman harcayabilmelerini sağlıyordu. Avrupa'da ve başka yerlerdeki Avrupa kökenliler arasında, kadınlar yemek kitapları ya da

kadın dergilerindeki tariflere bakarak, seri üretim beyaz un, şeker-kamışından şeker ve konserve konsantre süt kullanarak pasta ve pudingler yapıyorlardı. Konserve 19. yüzyıl başlarında, ordu ve donanmalara yiyecek tedariki için icat edilmişti ve askerlerin yalnızca bıçak ve kasatura ile konserveyi açmaları yetiyordu. Endüstriyel kutulama işlemlerinin gitgide daha güvenilir ve sıhhi hale gelmesi ile 1870’de konserve açacağıının icat edilmesi, şehirli ailelerin konserve yiyecekler tüketmeye başlamasını sağlayarak, erişilebilir besin maddeleri çeşitliliğinde çarpıcı bir artışa neden oldu.

19. yüzyılın ikinci yarısında, aralarında kadınların da olduğu bazı kanaat önderleri, orta sınıf ailelerde ev ve ailenin “özel” dünyası ile iş ve siyasetin “kamusal” dünyası arasında bir ayrımın gerekliliğini vurguladılar. Bu sonradan “ayrı alanlar” öğretisi olarak adlandırıldı. Evli kadınlar ev dışındaki işlerden sakınmaya ve evlerini, sanayicilik ve ticaretin “kalpsiz dünyasında bir sığınak” haline getirmeye teşvik ediliyordu. Avrupalılar ve Amerikalılar bir yandan sömürgeleştirdikleri toplumları, kadınların evlerine kapanmalarını talep ettikleri için sık sık eleştirmiş, ancak diğer yandan da kendi toplumlarında daha güçlü bir evcimenlik ideali yaratmışlardı. Japonya’daki Meiji reformistleri de aynı şekilde kadının evcimenliğinin önemini vurguladılar; “iyi eş, akıllı anne” (*ryosai kenbo*) şiarı, kadınların münasip rolünü tanımlayan standart devlet sloganına dönüştü.

Orta sınıf idealleri, hem anne çocuk bağıını vurguluyor, hem de, kimi tarihçilerin “çocukluğun icadı” diye adlandırdıkları bir süreçte, genel olarak çocukların önemine işaret ediyordu. Ancak bir yandan da, işçi sınıfından çocuklar çok küçük yaşlarda fabrika ile madenlerde işe alınıyor ve köylü çocukları çalışabilir hale geldikleri anda çalışmaya başlıyordu. Fabrika işinin çocukların sağlığı üzerindeki etkilerine dair kaygılar, ücretsiz devlet okullarının açılması ve zorunlu okullaşma kanunlarının yürürlüğe girmesi, bazı sanayileşmiş ülkelerin fabrikalarında çocuk işçiliğini azaltmaya başladı, ancak çocuklar evde imalat ve sanayiye hammadde üreten plantasyonlar ve çiftliklerde çalışmaya devam etti. Çocuklar, dünyanın her köşesinde, tıpkı binlerce yıldır yaptıkları gibi, kırsal ve kentsel



5.2 İşleri, kömürü eşit parçalar halinde kırmak ve pislikleri ayıklamak olan kırıcı çocuklar, 1891'de Pennsylvania, Shenandoah'da Kohinore kömür madeninde çalışıyorlar. Çoğu günde on saat, haftada altı gün çalışırdı. Teknolojik gelişmeler, zorunlu eğitim yasalarının uygulanmaya başlanması ve sendikaların girişimleri, Avrupa ve Amerika madenlerindeki çocuk işçi sayısını 1920'den itibaren hızla azalttı.

aile işletmelerinde çalışmaya devam etti, zira ailenin hayatta kalması onların işgücüne bağlıydı ve ebeveynler, akrabalar ve daha büyük kardeşlerle çalışmak, gerekli hünelerleri öğrenmelerinin yoluydu.

Kadınlar da, ayrı alanlar ideolojisine rağmen, pek çok endüstri kolunda işgücünün önemli bir kısmını oluşturmaya devam ettiler. Örneğin Japonya'da, kadınlar her ne kadar "iyi eşler, akıllı anneler" olarak evde olmaya özendirilse de, düşük ücretlere çalışmaları onları fabrikatörler için cazip kılıyordu; 1909'da, ipek üretimi başta olmak üzere fabrika işçilerinin yüzde 62'sini kadınlar oluşturuyordu. ABD'de 1900 yılında fabrikalarda bir milyondan fazla, başka yerlerde de benzeri yüksek sayılarda kadın işçi çalışıyordu. Bunların çoğu bekâr kadınlardı, zira işyerinin evden ayrılması, bebekli ya da küçük çocuklu kadınların fabrika işini, aileyi doyurma, giydirme ve onlarla ilgilenme sorumluluklarıyla birlikte yürütme-

lerini güçleştirmişti. Öte yandan, çoğu, çok düşük ücret karşılığı dikiş, şapka yapımı ya da diğer türlü parça işler almaya devam ediyor ya da evlerine kiracı alıyorlardı. Zira işçi sınıfından evli kadınlar için evleri birer sığınak değil, işyeriydi.

Dünyanın her yerinde, fabrikalardaki idari mevkiler, zaman zaman eskiden babalardan beklendiği gibi, işçilerinin ahlakını ve boş zaman faaliyetlerini denetlemeleri beklenen yaşça büyük erkeklerle tahsis edilmişti. Orta sınıf yetkililer, birlikte çalışıp akraba olmayan gençler arasındaki hafifmeşrep davranışlardan kaygı duyuyordu ve bu durum, madenlerin bilhassa kadınların sağlığı için tehlikeli olduğu algısıyla birlikte, kadınların madenlerde yeraltı işlerinde çalışmalarını yasaklayan kanunların ve sonraları da fabrikalarda kadınların çalışma saatlerine getirilen kısıtlamaların yolunu açtı. Çelik ve makine üretimi gibi bazı ağır sanayi kollarında, işçilerin neredeyse tümü erkekti; böylelikle iş hem fabrikaların içinde, hem de sanayi kolları arasında toplumsal cinsiyete göre bölüştürüldü. Bazı bölgelerde, bu toplumsal cinsiyet ve evlilik statüsüne göre bölüşüme, ırk ya da ulusal kökene göre bir ayrışma eklendi. Örneğin 1880'lerde, Kuzey Carolina tütün sanayiinde, siyah erkekler tütün balyalarını taşıyor, siyah kadınlar tütün yapraklarının saplarını ayırıyor, beyaz kadınlar sigara makinelerini işletiyor ve beyaz erkekler makineleri tamir edip tüm işleyişi idare ediyordu. 1880'lerden sonra derinlerdeki cevherin çıkarılması için ağır makineler ve muazzam bir işgücüne ihtiyaç doğan Güney Afrika'nın altın ve elmas madenlerinde, beyaz erkekler tüm kalifiye mevkileri elinde tutarak aileleriyle birlikte lojmanlarda yaşarken, Afrikalı erkekler esas madencilik işinin tümünü yapıyor ve polis gözetimindeki yatakhanelerde kalıyordu. İşgücü bölüşümü, erişilebilir işler yelpazesini küçültüyor ve ücretlerin düşük tutulmasını kolaylaştırıyordu. Şehirlerin büyümesi ve kadınların ücretlerinin düşük kalmasıyla seks işçiliği arttı ve cinsel yolla bulaşan hastalıklar, özellikle frengi ve belsoğukluğu iyice yaygınlaştı.

Sanayileşme vasıfsızlaşmayı getiriyordu, zira o güne dek geleksel olarak yüksek statülü vasıflı zanaatkarlar tarafından yapılan iş, makinelerin devreye girmesiyle alt kollara ayrılıp daha mo-

notonlaşmış, statü ve ücrette ciddi bir düşüş getirecek şekilde “vasıfsız” diye tanımlanır olmuştu. Bazı örneklerde gerçekten de daha az ustalık gerekiyordu, ancak “vasıf” sözcüğü genelde cinsiyetçi ve ırkçı bir biçimde tanımlanıyordu. Örneğin kadınlar cam kesme gibi kimi sanatlardan dışlanıyor, çünkü beceriksiz ve “vasıfsız” olarak görülüyorlardı. Oysa aynı kadınlar cam kesmeden çok daha fazla maharet ve konsantrasyon gerektiren bir iş olan dantel yapıyorlardı. Böylece bir kısırdöngü içinde, kadınların baskın olmaya başladığı işler daha vasıfsız ve düşük statülü görülüyor ve daha az para ediyor, bu da erkeklerin olabildiğince bu işlerden uzak durmasına yol açarak, statü ve ücretleri daha da düşürüyordu. Bu durum dokumacılık ve ayakkabı yapımının yanı sıra fabrika dışı işlerde de yaşanıyordu. Sekreterlik işi 19. yüzyılda daktilonun icadı ile erkek mesleği olmaktan çıkıp kadın mesleği haline geldi. Keza öğretmenlikte de, zorunlu eğitim uygulayan devletler kadın öğretmenlerin erkeklere kıyasla çok daha az ücrete çalışacağını fark edince aynı şey oldu. Okul öğretmenliği esas olarak genç kadınlara uygun bir iş gibi görülmeye başlandı; erkek öğretmenler evlenebildikleri halde, evlenen kadın öğretmenler işten kovuluyordu ki bu uygulama pek çok yerde 20. yüzyıl ortalarına kadar devam etti. Bunun savunucuları kadının öğretmenliğinin elbette evlilikten sonra da, artık onun en değerli öğrencileri olan kendi çocuklarıyla devam ettiğini öne sürüyordu. Bunlar, bazı tarihçilerin “anneliğin profesyonelleştirilmesi” olarak adlandırdıkları bir süreçle, annelere yönelik, dönemin eğitsel kuramlarına dayalı ders kitapları hazırladılar.

İkinci sanayi devrimi daktilo, telefon, telgraf, dikte makinesi, otomobil, uçak ve hesap makinesinin de aralarında olduğu iletişim, ulaştırma ve ölçüm teknolojilerini yarattı. Bu da 20. yüzyıl başlarında şehirler ve büyücek kasabalarda, genelde “post endüstriyel” (sanayi sonrası) diye anılan yeni bir sektörün doğmasına yol açtı. Post endüstriyel sektörde hizmet, satış ve bilgi aktarımı üretimden daha önemli bir role sahipken, fabrika yerine dükkân ya da ofis esas işyeri haline geldi. Çalışanların belli kıyafet ve davranış ölçütlerine uymaları bekleniyordu; işleri “beyaz yakalı” işlerdi, gerçi o yakaları (ve beraberinde gelen beyaz kollukları) temiz tutabilmenin

tek yolu bunları çıkarılabilir yapmak ve her giyişten sonra yıkmaktı. Beyaz yakalı bir işte çalışmak, her ne kadar pek çoğu fabrikalardaki mavi yakalı işlerden ya da kalifiye ticaret erbabından çok daha az kazanç getirse de, orta sınıf statüsünün bir göstergesi haline geldi. Post endüstriyel işyerlerinin de yine kendi toplumsal cinsiyet beklentileri mevcuttu: Erkek idareciler ve satıcılar hem rekabet hem de ekip çalışması için kutsanırken, kadınlar, liyakatleri kadar görünüşleri ve hoş tavırlarına göre de işe alınıyordu.

19. yüzyıl sonuna gelindiğinde, sendikalar ve sosyal reformcular pek çok yerde işgünü ve haftasını kısaltmayı başarmış ve sanayi şehirleri, çalışmanın yanında boş zaman eğlencelerinin de mekânı haline gelmişti. İlki Paris'teki Bon Marché olan şehir merkezlerindeki büyük mağazalar sabit, belirli fiyatlar ve perakende alışverişte tümüyle yeni uygulamalar olarak ücretsiz iade ve değiş tokuş imkânı ile, baş döndürücü çeşitlilikte tüketim malları sunuyordu. Büyük mağazalar müşterileri ayartmak için son moda şık ürünleri, elektrikli aydınlatma ve yürüyen merdiven gibi yeni buluşları, zarif aksesuar ve süslemeleri gösteren resimli gazete ilanlarına milyonlar harcıyordu. Bunlar, orta sınıf kadınları şehir merkezine çekmeyi amaçladıklarından ve erkek satıcılara kıyasla ücretleri düşük olduğundan kadın tezgâhtarlar çalıştırıyorlardı. Buenos Aires'ten Tokyo'ya kadar, alışveriş bir ihtiyaç olmanın yanında bir meşgale haline geldi. Orta sınıf şehirli kadın ve erkekler ayrıca konser, tiyatro ve opera izliyor, kafelere, çayhanelere, müzelere ve pek çok şehirde Alman göçmenlerin kurduğu endüstriyel bira işletmelerinde yapılmış hafif biraları (lager) içtikleri açık hava bira bahçelerine gidiyorlardı. İşçi sınıfından erkekler (ve kimi kadınlar) barlar ve meyhanelerde vakit geçiriyor, futbol ve at yarışı gibi seyirlik sporları izliyor, müzikhollere ve vodvillere gidiyorlardı. İşçi sınıfı ailelerinin mutfak alanları çoğunlukla yetersizdi, bu yüzden dükânlardan ve sokak satıcılarından hazır yiyecekler satın alıyorlardı. Avrupa'da ve Avrupalı göçmenler arasında bunlar en çok beyaz ekmeğin yanına (ekmek üzerinde servis edilen) baharatlı sosis, etli börek ve Britanya Adaları'nda, ezme bezelye konservesi ile sunulan balık ve patates kızartması (*fish and chips*) gibi sıcak paket

gıdalar dı. 1920'lere gelindiğinde, İngiltere'de 30.000 balık-patates kızartması dükkânı bulunuyor, Britanya sularında avlanan balıkların yarısı bunlar tarafından kullanılıyordu.

Orta sınıf ve işçi sınıfı insanların pek çoğu ayrıca kiliseye gidiyordu; gerçi Protestan ya da çoğunluğu Protestan ülkelerde bunlar gitgide toplumsal sınıflara ve ABD'de ayrıca ırklara göre ayrılmaya başladı. 19. yüzyıl genelde sekülerleşmenin arttığı, Hristiyan bölgelerde dinin insanların yaşamındaki öneminin azaldığı bir dönem olarak tanımlanır. Bu bazı bireyler için, özellikle eğitimli elitler arasında gerçekten böyleydi, ancak pek çok insan için din *daha da* önemli, sırf toplu ibadetle değil gündelik bireysel eylemlerle de dışa vurulan bir şey haline gelmişti. Örneğin, karizmatik İngiliz din reformcusu John Wesley (1703-1791) tefekkür, dua ve Kitab-ı Mukaddes okuma yoluyla şahsi yenilenme ve kutsanmayı savunuyordu. Onun Metodistler olarak bilinen takipçileri, İngilizce konuşulan ülkelerdeki en büyük Protestan mezhebi haline geldi ve dünyanın her yerinde faaliyet gösteren, kiliseler, okullar inşa eden ve yeni insanları kazanmaya çalışan misyonerlere güçlü bir destek sağladı. Bazı sendika liderleri, toplumsal değişim yerine kutsiyet ve kişisel ahlakı öne çıkararak işçileri pasifize ettiklerini ve onlara patronluk tasladıklarını düşündükleri Metodistlere ve diğer Evanjelik Protestanlara karşıydı, ancak pek çok Metodist de köleliğin kaldırılması, ılımlılık, hapishane reformu ve kamusal eğitim gibi insani toplumsal davalara destek olmaya başlamıştı.

Toplumsal Değişim Hareketleri

Sanayinin gelişmesinin yol açtığı sorunların, çok daha fazla siyasi ve toplumsal eşitliği savunan liberal ve sosyalist ideolojilerle kaynaşması, toplumsal değişim hareketlerini canlandırdı. Kalabalık sanayi şehirlerinde işçiler, fabrikalara olabildiğince yakın, birbirine bitişik inşa edilmiş daracık evlerde yaşıyor, bunların arasında, üstü açık kanalizasyon ve pis su borularının geçtiği sokaklar ve geçitler yer alıyordu. Pek çok Asya şehrinde insan ve hayvan dışkısı tarlalarda gübre olarak kullanılıyor ve bu sayede düzenli bir kolektör

sistemi ile çabucak şehirden dışarı çıkarılıyordu. Ancak Avrupa'da insan dışkısı asla bu şekilde kullanılmıyor, dolayısıyla umumi ev dışı helalarda üst üste birikip sonunda dolup taşarak sokaklardaki diğer çöpler ve hayvan dışkılarına karışıyordu. Tıp reformcuları bu pislikleri gitgide bir hastalık kaynağı olarak görmeye başlamış, kanalizasyon ve temiz su için yeraltı sistemleri yapılmasını savunmuşlar, böylece antik Hint şehri Mohenjo-Daro ve klasik Roma'da binlerce yıl önce uygulanmış fikirlere dönüş yapmışlardı. 19. yüzyıl sonlarında kamu sağlığı bakanlıkları kuruldu ve bunlar İngiltere, Fransa, Almanya ve ABD'de pek çok şehre sıhhi tesisatları getirdiler. Tifüs, tifo, kolera, dizanteri ve diğer salgın hastalıkların azalmasıyla, ölüm oranlarında hızlı bir düşüş kaydedildi. Paris'te yoksul mahallelerin döküntü toplu konutları yıkılarak yerlerine, parkları, meydanları, kanalizasyonları ve temiz su boruları olan yeni geniş caddeler inşa edildi. Paris, Mexico City'nin de aralarında olduğu başka şehirlere örnek oldu. Konutların yıkılması işçileri fabrikalardan daha uzakta yaşamak zorunda bırakıyordu, ancak yoğun toplu taşıma bunu kolaylaştırdı: İlk olarak çelik raylarda giden atlı tramvaylar, 1890'lardan sonra ise enerjisini kömürle çalışan termik santrallerden sağlayan elektrikli tramvaylar geldi. Ne var ki termik santraller havadaki kömür dumanı miktarını artırdı ve şehirler sık sık kirli hava sorunuyla karşılaştılar, ancak diğer bakımlardan yavaş yavaş yaşamak için daha sağlıklı yerlere dönüştüler.

Erken sanayileşme dönemindeki çalışma koşulları, on iki saatlik mesai süresi ve tehlikeli makinelerle kimyasallar dolayısıyla korkunçtu. Bu koşullar, işçileri 1820'lerden itibaren işçi örgütleri kurarak, daha kısa mesai, daha iyi ücret ve daha güvenli çalışma şartları için mücadele etmeye yöneltti. Başlangıçta devlet yönetimleri sendikaları ve grevleri yasakladı, ancak işçiler yine de örgütlendiler, eylemlere ve toplu pazarlıklara katıldılar. Sendikalar ve diğer işçi örgütleri, yaygın olan haftada altı gün, günde on iki saatlik çalışma modeli yerine haftada beş gün, günde sekiz saatlik mesaiyi zorladılar ve günde sekiz saat haftada beş gün çalışma modeli, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde sanayileşmiş ülkelerin çoğunda kanunlaştı. Sendikalar ayrıca, mülkiyet koşulları ile sınırlandırılmış oy verme

hakkının genişletilmesi için bastırdılar ve 1914'e gelindiğinde beyaz erkekler arasında genel oy hakkı, liderlerini oylama ile seçen ülkelerin çoğunda kural haline gelmişti (Kanada'da Yerli İlk Halkların 1960'larda, Avustralya'da Aborijinlerin ise ancak 1962'de oy verme hakları tanındı ve pek çok yerde belli gruplar, oy hakları resmen tanındıktan uzan yıllar sonra da ayrımcı uygulamalarla ya da şiddet yoluyla bundan alıkoyuldular.)

Sendikalar ağırlıklı olarak erkek örgütlenmeleri idi. Kadınlar, ücretleri genellikle sendika aidatlarını ödemeye yetmeyecek kadar düşük olduğundan, ailevi sorumlulukları sendika toplantılarına katılmalarını engellediğinden ve toplum tarafından kendi işlerini gelip geçici olarak görmeye ve erkek otoritesine kafa tutmamaya şartlandırıldıklarından, kadınların örgütlenmesi erkeklerinkinden daha güçtü. Kadınların sendika üyeleri içindeki oranı, işgücü içinde yer alan kadınların oranından çok daha düşüktü; yine de, tıpkı daha önceki gıda ayaklanmalarında olduğu gibi, üye olmasalar dahi, erkeklerle yan yana sık sık grevlere, gösterilere ve daha iyi koşullar için yapılan protestolara katılıyorlardı. Öte yandan bazı ülkelerde ayrı kadın sendikaları kuruldu. Örneğin 1900 yılı itibariyle, Meksika ve Porto Riko'da tütün, kahve ve tekstil sanayiindeki kadın sendikaları, tanınma ve ortak pazarlık hakkı için mücadele ediyordu.

İşçi erkekler gibi, kadınlar da oy hakkı istemeye başlamıştı. "Kadın sorunu," dünyanın farklı bölgelerinde farklı ağırlıkta olmakla birlikte, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında evrensel bir mesele haline gelmişti. Hindistan'daki reformcular, kız çocuklarının öldürülmesi, dulların tekrar evlenmesinin yasaklanması ve dulun kocasının cenaze ateşinde kendini kurban etmesi (*sati*) gibi âdetlere son verilmesi için mücadele ediyor; Avrupa'dakiler kadınların mülk edinme ve kendi kazançlarını yönetebilme hakları için çalışıyor; ABD'dekiler alkol yasağı ve kadınların eğitime daha fazla erişebilmesi için mücadele ediyor; Latin Amerika'dakiler çalışma koşullarının iyileştirilmesi ve kadınların mülk sahipliği ve ekonomik haklarını kısıtlayan yurttaşlık kanunlarının elden geçirilmesi için çabalıyorlardı. Dünyanın çoğu yerinde, reformcular, evlilik ve anneliğin kadınların çoğunun yaşamının merkezi olduğuna dair

fikirleri reddetmiyor, ancak kadının evden ve aileden sorumlu olduğu inancısını, genelde bunu uluslarını daha güçlü kılma yollarına dair düşünlerle kaynaştırarak, kadınların erkeklerle eşit söz hakkına sahip olma gerekçesi olarak kullanıyorlardı. Kadınların aileleri ve çocuklarının iyiliğini sağlamak için oy vermeleri gerektiğini ve tıpkı evlerini temizledikleri gibi yozlaşmış politikaları da silip süpüreceklerini savunuyorlardı. Kadınlara oy hakkını savunan 20. yüzyıl başlarına ait bir Japon şarkısında kadınlara şöyle seslenilir: “Halkımız için akıllı analar ve kız kardeşler olun ve kadın sevgisini yurdun her köşesine yayın. Erkekler tarafından erkekler için yürütülen asırlık siyasetin pisliğini bir güzel temizleyelim.”

Dünyanın pek çok ülkesinde, özellikle kadınların siyasi haklarına yoğunlaşan gruplar kurulmaya başlandı. Bunlar, dilekçe ve mektup kampanyaları, gösteriler, yürüyüşler, açlık grevleri düzenliyor, uluslararası feminist harekete dönüşen yapı içinde birbirleriyle iletişim kuruyorlardı. Oy hakkı savunucuları (süfrajeterler) başlangıçta alaylara ve fiziki saldırılara maruz kaldı ve pek çok ülkede süfrajeter grupların taktiklerine benzer taktikler kullanan anti-süfrajeter gruplar ortaya çıktı. Bu gruplarda erkekler kadar kadınlar da yer alıyordu, zira kadınlar tarihte kendi oy haklarının hem lehine hem aleyhine seferber olmuş tek kesimdir. Ancak süfrajeterlerin mücadelesi, I. Dünya Savaşı gibi uluslararası olaylarla da birleşerek, sonunda başarı sağladı ve süfrajeter hakları 20. yüzyıl boyunca gitgide kadınlar arasında yayıldı.

Erkekler ve kadınlar, daha iyi çalışma koşulları ve hapisane reformu, içki yasağı, ücretsiz kamusal eğitimin yaygınlaştırılması ve hayvanların korunması da dahil daha geniş siyasi haklar için mücadele eden diğer liberal toplumsal değişim hareketlerinde birlikte yer almaya başladı. Köleliğin yasaklanması hareketi, Olau-dah Equino (1745-1797) gibi eski kölelerin yayımlanan yazıları ve konuşmalarından ilham alarak, Hristiyan kiliselerindeki aktivistlerin ve insan hakları savunucularının önderliğinde köleliğin ve köle ticaretinin son bulmasını talep etti. Fransa ve Haiti’nin devrimci hükümetleri köleliği kanundışı ilan ettiyse de, ABD hükümeti buna yanaşmadı. İngiltere ve ABD 1807’de kıtalararası köle tica-

retini yasakladı, ancak İngiltere, sömürgelerindeki köleliği ancak 1833'te ve ABD ancak 1865'te, İç Savaş sonucu bitirdi. 19. yüzyıl başlarında Latin Amerika'da kurulan yeni bağımsız ülkelerde, 1848'de Fransa'nın sömürgelerinde ve nihayet 1880'lerde Küba ve Brezilya'da kölelik yasaklandı.

Buna rağmen, köleliğin sona ermesi Amerika kıtasında yaşayan Afrika kökenli çoğu insan için ciddi bir değişim getirmede. Latin Amerika ve Karayipler'de sömürge döneminde ortaya çıkmış çok katmanlı ırksal hiyerarşiler, görece açık tenli melez ırktan insanlar için bir miktar sosyal ve ekonomik hareketlilik şansı sağladı. Koyu tenliler ise en alttaki konumlarını korudular. Eski köleler ve aynı şekilde yerli halklar, genellikle maraba ya da kiracı çiftçilere veya maden ve fabrika işçilerine dönüştüler. ABD'de, İç Savaş ertesinde eski kölelerin oy kullandığı, hatta resmi mevkilere getirildiği kısa bir dönemin ardından, beyaz Güneyliler, okuma yazma testleri, kelle vergileri ve mülkiyet kısıtlamalarıyla siyahları oy vermekten alıkoyan ve okullarda, iskânda, istihdamda ve hayatın başka her alanında katı ırk ayrımcılığını dayatan, "Jim Crow Yasaları" denilen kanunları geçirerek, otoritelerini tekrar dayattılar.* Eski kölelerin çoğu beyazlara ait topraklarda maraba (ortakçı) olup, toprak sahiplerine, tohum, birkaç katır, bir kulübe ve aletler karşılığında yıllık mahsulün yaklaşık yarısını veriyorlardı. Pek çok beyazın evinde siyah hizmetçiler bulunuyordu, ancak bunun dışında, genelevler, meyhaneler ve tuvaletlerde dahi ırk ayrımı uygulanması isteniyordu. ABD'de ortaya çıkmış olan ikili ırk ayrımcılığı sisteminde, azıcık "siyah kanı" dahi kişiyi siyah yapıyordu: Sekizde bir siyah kanı taşıyan New Orleans'lı bir adamın trenin "siyahlara ayrılan" kısmında yolculuk etmesini öngören bir alt mahkeme kararını onaylayan ABD temyiz mahkemesindeki Plessy ve Ferguson Davası'nda bu durum aşırılıkla teyit edildi. Bu "ayrı ama eşit" doktrini ırk ayrımcılığını meşrulaştırdı ve tüm Güney eyaletlerinde

* Jim Crow, İngiliz komedyen Thomas Rice'in 1828'de yarattığı, siyahları karikatürize eden bir karakterdi. Rice'in yüzünü kömürle siyaha boyayarak canlandığı bu karakter zaman içinde siyahları aşağılamak için "zenci" anlamında kullanılan bir lakaba dönüştü ve 19. yüzyılın sonunda ABD'nin Güney eyaletlerinde ırk ayrımcılığını resmi-
leştirmek üzere çıkarılan yasalar da "Jim Crow Yasaları" diye anıldı – ed.n.



5.3 Bir kadın, ufak tefek (ve sarhoş) kocasını tartaklıyor. 20. yüzyıl başlarında İngiltere'den süfrajete karşı bir kartpostal. Süfrajette ve karşıtları, savaşlarında her türlü yayın olanağını kullandılar.

uygulamaya konuldu; gerçekte ise, ırklara göre ayrılan okullar ve diğer tesisler asla eşit değildi.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıldaki ırkçılık ve ırk ayrımcılığı, insan grupları arasındaki farklılıkların nedenlerini bilimsel temellere dayanarak açıklayan yeni fikirlerden de destek buluyordu. İngiliz bilimci Charles Darwin, *On the Origins of Species by the Means of Natural Selection*'da (1859; *Türlerin Kökeni*) tüm yaşamın, bir türün bireylerindeki küçük farklılıkların onlara daha çok yiyeceğe ya da daha iyi yaşam koşullarına erişmelerine izin veren avantajlar kazandırdığı doğal seçim yoluyla, ortak bir kökenden türediğini öne sürdü. Bu, onları üremede daha başarılı kılmış ve genetik özelliklerini sonraki nesillere aktarabilmelerini sağlamıştı. Darwin bu teorisine insanı da dahil ettiğinden, bu fikir çok hidetli ihtilaflara yol açtı; yine de günümüzde doğal seçimle evrim, biyolojinin temel ilkelerinden biri sayılmaktadır. İngiliz filozof Herbert Spencer (1820-1903) ve başkaları, evrim düşüncesini insan toplumuna uyarlayarak, tarihin, güçlülerin kaçınılmaz olarak galip geleceği ve zenginleşeceği, zayıfların ise yenileceği ve yoksul kalacağı, bir "en güçlünün hayatta kalması"ndan ibaret olduğunu savundular. Bu –sonraları onun karşıtları tarafından ortaya atılan bir tanımla– "Sosyal Darwinizm", tam da o sıralarda milliyetçiliğin yükselişiyle birlikte yükselmekte olan soyla aktarılan nitelikler ve etnik üstünlüğe dair halihazırdaki fikirler üzerinde temellendi. "En güçlünün hayatta kalması" her türlü farklılığa –ulus, etnisiye, ırk, toplumsal cinsiyet, sınıf– uyarlandı. Avrupalı ve Amerikalı bilimciler ve doktorlar, antropoloji ve psikoloji gibi yeni bilim dallarının uzmanlarıyla birlikte, kafatası, beyin, yüz açılığı, alın yüksekliği (*highbrow* –yüksek alın: entelektüel, kültürlü kimse–, *middlebrow* –orta yükseklikte alın: az kültürlü kimse– ve *lowbrow* –basık alın: kültürsüz kimse– tabirlerinin kökeni) ve yüz çizgilerini ölçüp değerlendirerek ve bulgularını, akademik ile mesleki dergilerde ve daha geniş bir kitleye ulaşmak için kitaplar ile gazete makalelerinde yayımlayarak, bu farklılıklara dair kanıtlar sunmaya çalıştılar. Beklenileceği üzere bu bulgular, siyah Amerikan tarihçi ve aktivist W.E.B. Dubois'nın (1868-1963) 1910'da

“yeni beyazlık dini” dediği, beyazların diğer ırklardan daha zeki olduğu fikrini destekliyordu. Öte yandan beyazlığın da farklı ideallik dereceleri vardı, zira bilim insanları, düşünürler ve siyasi liderler, Güney Avrupalılardan üstün, Kuzey Avrupalı bir “Nordik ırkı” ya da “Aryan ırkı”nın varlığını kanıtlamaya çalışarak, Yahudileri ayrı bir “Sami ırk” olarak tanımladılar, suçluların ve yoksulların anatomik olarak farklı olduklarını öne sürdüler.

Bu fikirler toplumsal ve siyasi değişim taleplerine yol açarken, bu çağdaki değişim savunucusu grupların pek çoğu daha fazla değil, daha az eşitlik istiyorlardı. Batı ABD’de, Çinli işçilere yönelik düşmanlık, ayaklanmalarla başka türden zorbalıklara ve göçe kökenlere göre kısıtlamalar getirilmesine yol açtı. Bunlar, Çinli işçilerin ülkeye girmelerini yasaklayan ve halihazırda ABD’de olanların vatandaşlığa geçmelerini engelleyen 1882 tarihli “Çinlileri Dışlama Yasası” ile başladı. Dünya, bir ABD’li senatörün deyişiyle, biftek yiyen insanlarla pirinç yiyenler arasında bölünmüştü ve biftek yiyenler kendilerini, İngilizce konuşulan dünyada sıklıkla kullanılan tabirle bu “sarı tehlike”den koruması gerekiyordu. Doğu ABD’de kaygılar, Senato lideri ve Başkan Teodor Roosevelt’in arkadaşı olan senatör Henry Cabot Lodge’un “ırkları ve kanları bize uzak” (“biz” derken, yine bu dönemde ırk olarak görülen Anglosaksonları kastediyordu) diye tanımladığı, genelde Katolik ya da Yahudi olan Güney ve Doğu Avrupa’dan gelme göçmenler üzerinde yoğunlaşmıştı. 1894’te Harvard Üniversitesi’nden üç yeni mezun, göçmenlik için okuryazarlık testleri talep eden Göçü Sınırlama Derneği’ni kurdular; bunlar 1917’deki kapsamlı Göçmenlik Yasası’na dahil edildi. Yasa ayrıca “eşcinseller, geri zekâlılar, düşük zekâlılar, sabıkalılar, profesyonel dilenciler” ile “zihinsel ve fiziksel kusurlu” olduğu yargısına varılanların göçünü, Türkiye’den Yeni Gine’ye kadar uzanan “Asyatik Yasaklı Bölge”den gelen her türlü göçle birlikte yasaklıyordu. Ondan sonraki 1924 tarihli Göçmenlik Yasası bu yasakları sürdürdü ve 1890’daki, yani çoğu Doğu ve Güney Avrupalının göçünden önceki nüfus sayımına göre belirlenmiş ulus kotaları uygulamaya başlayarak, var olan etnik dağılımı sabitlemeye çalıştı. Ulus kotaları 1965 yılına kadar ABD göçmen

politikalarının temelini oluşturmaya devam etti. 1850'lerde bağımsız yönetime geçen Avustralya'da, 1901 Milletler Topluluğu Göçmenlik Yasası, Asyalılara göçmenlik yolunu tamamen kapadı ve okul kitaplarında 1970'lere kadar kalan bir "beyaz Avustralya politikası" inşa etti. Benzeri önlemler 1920'lerde Yeni Zelanda ve Kanada'da da yasalaştı. Sanayileşmiş ülkelerin hükümetleri böylelikle sermaye ve malların serbest dolaşımını sağlayan yasalar koyarken, insanların dolaşımını yasakladılar.

Brezilya ve Küba'da Avrupa'dan göçü teşvik eden yasalar çıkarıldı: Amaç plantasyonlar ve fabrikalar için işgücünü ülkeye getirmenin yanı sıra, ülkedeki insanlarla evlilikler aracılığıyla düpedüz nüfusu "beyazlaştırmak"tı. Dünyanın pek çok yerinde, beyaz alanları beyaz olmayanlardan ayırmak için memleketler, bölgeler ve mahallelerin etrafına renk sınırları çekildi. Irkı, doğum yerini, ebeveynleri ve diğer kişisel özellikleri saptayan belgeler çıkarıldı ve Fransız toplum kuramcısı Foucault'nun "biyoiktidar" adını verdiği, gitgide rutinleşen insan yaşamının denetlenmesi ve idaresinin bir parçası halinde, gerekli görüldüğünde bu belgelerin gösterilmesi istenmeye başlandı.

Kimilerine göre, "en güçlüünün hayatta kalması," yalnızca doğal seçim ya da göç sınırlamalarına bırakılmayıp, belli tipte insanların planlı seçici üremesi ve yetersiz olanlar arasındaki çiftleşmenin engellenmesi yöntemleriyle yönlendirilmeliydi. Bu fikir, 20. yüzyılın ilk otuz yılında dünya çapında geniş kabul görerek, hükümetlerden, üniversitelerden, Carnegie ve Rockefeller Vakfı gibi belli başlı sanayicilerin kurduğu vakıflardan ve sivil gruplardan mali destek gören öjeni (tür ıslahı) hareketi ile yürürlüğe kondu. Sabıkalıların, "düşük zekâlıların" ya da genetik bakımdan sakıncalı diğerlerinin kısırlaştırılmasını emreden yasalar ABD, Kanada, Japonya, Brezilya ve Avrupa'nın pek çok ülkesinde kabul edilerek on binlerce insan kısırlaştırıldı. Evlilik izni almak için başvuranlara tıbbi onay belgesi şartı getirildi ve kanunlar, belli gruplar arasındaki evlilik yasaklarına "ırksal uyum" ve "ırksal hijyen" gibi öjeni diline ait kavramlar ekledi. Uygun tipte çocukları olan çiftlere aylık bağlamak ya da vergi indirimleri getirmek ve belli fizik ya da davranış



5.4 Kallpolis Grotto Mason Locası sponsorluğunda yapılan Üstün Bebek Yarışması, Washington, DC, 1931. Döneme ait gazete haberinde, kırk doktor ve hemşireden oluşan bir ekibe 2 ay ile 5 yaş arasında değişen 983 çocuğu tek tek muayene etmek gibi ağır bir iş verildiği ve hepsini incelemenin en az 8 saat alacağı yazıyor.

özelliklerine sahip çocuklara ve ailelere ödül verilen “üstün bebek” ve “ideal aile” yarışmaları düzenlemek gibi çeşitli pozitif tedbirler de benimsendi. Başka yerlerde kullanılan bu hem pozitif hem de negatif tedbirler Nazi Almanyası tarafından benimsenip aşırı uçlara taşınıncaya, fiziki ya da zihinsel bakımdan kusurlu görülen yüz binlerce insan zorla kısırlaştırıldı ya da doğrudan öldürüldü, genetik teorileri test etmek için çocuklar üzerinde deneyler yapıldı, “Aryanlar” ve “Aryan olmayanlar” arasındaki evlilikler “ırksal kirlenme” (*Rassenschande*) ilan edilerek yasaklandı ve çok sayıda “Aryan” çocuk doğuran kadınlar ödüllendirildi. Öjeni, ırkçı Nazi ideolojisi ile olan bu ortaklığından dolayı saygınlığını kaybetti, buna rağmen zihinsel engelli bireylere yönelik zorunlu kısırlaştırma programları en az 1960'lara, kimi yerde daha da sonraki yıllara kadar uygulanmaya devam etti.

Nüfus Artışı ve Göç

Öjeni ve diğer ırkçı ideolojiler, hayatta kalanların sırf en iyi uyum sağlayanlar olmadığı bir dünyada ortaya çıktı. İnsan türü, gayet başarılı biçimde çoğalıp genlerini sonraki kuşaklara aktararak, büyüleyici bir evrimsel başarı sergiliyordu. Kıtlikların, savaşın ve salgın hastalıkların devam etmesine rağmen, yaklaşık 1700'lerden itibaren küresel nüfus artmaya başladı ve özellikle 1750'den sonra, istikrarlı biçimde tırmanan bir artış gösterdi. Dünyanın diğer yerlerinden kayda değer bir göç yaşanmamasına ve Amerika kıtalarına epey önemli ölçüde göç vermelerine rağmen, 1750-1850 yılları arasında Avrupa'nın nüfusu yaklaşık 140 milyondan 270 milyona ulaşarak neredeyse ikiye katlandı ve İngiltere nüfusu üç katına çıktı. Kamu sağlığı tedbirleri, özellikle bulaşıcı hastalıklar ve bağırsak hastalıklarının azalmasını sağlayan su ve kanalizasyon sistemleri, önemli etkenlerden biriydi. Bulaşıcı hastalıklar özellikle bebek ve çocukları derinden etkilediğinden, bu hastalıkların görülmesinde azıcık bir düşüş, bebek ve çocuk ölümlerini, yetişkin ölümlerinden çok daha çabuk geriletir ve bu çocuklar yetişkinliğe ulaşıp kendi çocuklarını yaptığından çarpan etkisi oluşur. Baklıkların kurutulması –kamu sağlığı tedbiri olarak değil, tarım arazilerini büyütmek için yapılmıştır– sinek ve sivrisinek popülasyonunu düşürdü, bu da sıtma ve diğer haşere kaynaklı salgınları azalttı. İklim koşulları, 17. yüzyıldaki serinleme eğiliminden sonra bir miktar iyileşti, bu da yiyecek üretiminin artmasını ve hasat felaketlerinin azalmasını sağladı. Kanallar ve demiryolları sistemleriyle yiyecekler taşınabildiğinden, bölgesel kıtlıklar azaldı. 18. ve 19. yüzyıl orduları çok daha büyük ve silahları çok daha öldürücüydü, ancak genelde topraktan geçinmek yerine gereksinimleri ordu tarafından karşılandığından, önceki ordulara göre daha az yiyecek ve kaynağa el koyuyorlardı. Tarihçiler ve nüfus bilimciler bu etkenlerden en önemlisinin hangisi olduğu konusunda tartışsa da, bu mevcut eğilimlerin doğruluğu konusunda bir tartışma yoktur.

Avrupa'da ölüm oranlarının düşmesi ve bunun sonucunda nüfusun artması, sanayileşmeye eşlik ederken, Japonya'da da benzer

durum yaşanarak, 1872’de Meiji Restorasyonu döneminde 33 milyon (o dönemdeki Birleşik Krallık nüfusuyla neredeyse aynı, ABD ya da Fransa’nın nüfusundan biraz daha az) olan nüfus, 1935’te 69 milyona çıktı. Bu tarihte artık Japon nüfusunun yaklaşık üçte biri, Tokyo’daki 6 milyon da dahil, şehirlerde yaşıyordu. Yeni türler ve tekniklerin kullanımıyla pirinç üretimi arttı ve kamu sağlığı tedbirleri sıhhi tesisatı ve su teçhizatını iyileştirdi. 19. yüzyılın sonlarında inşa edilen demiryolları pirinç ve diğer gıda maddelerini kırsal bölgelerden büyüyen şehirlere taşıyor ve gemiler okyanus ötesi ülkelerden yiyecek getiriyordu.

Dünyanın diğer yerlerinde, yüksek düzeyde sanayileşme olmaksızın ölüm oranlarında düşüş kaydedildi. Çin’de de 18. yüzyılda nüfus düzenli bir artış göstermeye başladı. Bunun nedeni kısmen, mısır ve tatlı patates gibi Yeni Dünya ürünleriyle gıda arzındaki artıştı, ama Qing hükümetinin ulaşım ağlarını geliştirme ve yiyeceği dağıtma ya da kıtlıklar sırasında (tahılla ödenen) vergileri duruma uyarlama tedbirleri de bunda etkiliydi. Çin’in nüfusuna dair hesaplamalar, 1700’de nüfusun yaklaşık 150-200 milyon, 1900’de ise 400 milyon olduğunu gösteriyor. Hindistan’da, sulama sistemlerinin yaygınlaşması ve kıtlık felaketine uğrayan bölgelere gıda taşıyan bir demiryolu şebekesinin katkısıyla, 1700’de yaklaşık 100 milyon olan nüfus, 1900’de 300 milyona ulaştı.

Ölüm oranlarının düşmesi, toplam nüfusu artırmaktan başka sonuçlar da doğurdu. Yaşam süreci gitgide normalleşti ve ölüm rasgele gerçekleşen bir şey olmaktan ziyade yaşlanmayla ilişkili hale geldi. Bebek ve çocuk ölümlerinin yavaş yavaş gerilemesi sonucu, ilk beş yaş en riskli yaşam dönemi –nüfusun en büyük kısmının öldüğü dönem– olmaktan çıktı. Daha büyük çocuklar ve ergenlerin ölüm oranlarındaki düşüş daha da çarpıcıydı. 1750’de Fransa’da on yaşındaki bir çocuğun annesinden önce ölme olasılığı dörtte bir iken, 1850’de bu olasılık önemli ölçüde azalmıştı (ve günümüzde bu olasılık yaklaşık altmışta birdir).

Kendi uluslarının nüfusunun 18. ve 19. yüzyıllardaki artışının farkında olan çoğu lider ve kanaat önderi, kalabalık nüfusu güçlü bir ülke için vazgeçilmez gördüklerinden, bunu sevinçle karşıladılar.

Ancak bir ikisi, nüfus artışının her türlü bolluğu yetersiz kılabileceği endişesini duydu. Qing hanedanı bilgin-bürokratlarından Hong Liangji (1746-1809) ile İngiliz ilahiyatçı ve iktisatçı Thomas Malthus (1766-1834), nüfusun geometrik, yiyecek miktarının ise aritmetik olarak arttığını, dolayısıyla nüfusun daima yiyecek miktarını aşacağını savundular. Düşüncelerini kanıtlamak için matematik modeller kadar tarihe de yaslanarak, kıtlık, hastalık ve savaşların nüfus artışını gemleyici işlev gördüğü pek çok örneğe işaret ettiler. Kendi toplumlarının, daha sonraki iktisatçıların “Maltusyen sınır” dedikleri noktaya ne zaman ulaşacağını anlamak istediler ve ülke dışına göç gibi, bunu geciktirebilecek önlemler önerdiler. Malthus ayrıca ahlaki kısıtlamanın da, doğum kontrolü anlamında kullandığı “kısaç”ın da, doğum oranını düşürebileceğini ileri sürmüştü.

İşçi sınıfı aileleri için çocuk ölümlerindeki düşüş, hem sevindirici hem külfetli oldu ve 19. yüzyıl sonlarında doğum kontrolüne olan talep arttı. Ancak, aileyi mahrem bir sığınak olarak tanımlayan aynı liderler, doğum kontrolünü son derece kamusal bir mesele gibi görüp, doğum kontrol araçlarının dağıtımını yasaklayan kanunlar çıkardılar ve bilhassa işçi sınıfı kadınlarına yönelik olarak doğum kontrolü konusunda bilgi yayanları tutuklattılar. Dini yetkililer de bu konuda fetvalar verdiler. Örneğin, Papa IX. Pius, 1869’da, ceninin ruha kavuşmasının o zamana dek Batı düşüncesindeki genelgeçer kabule göre anne karnında canlanmaya başladığında değil, döllenme sırasında gerçekleştiğini ilan etti. (Canlanma-*quicken*ing, annenin hareketi hissetmeye başladığı, genelde gebeliğin üç ila dördüncü ayları civarındır; “quick” sözcüğü “the quick and the dead” [diriler ve ölümler] tabirindeki gibi, eski dilde diri anlamına gelen bir sözcüktür.) Dolayısıyla gebelik sonrası her türlü doğum kontrol yöntemi, o zamana kadar, daha hafif bir günah olarak görülürken, bundan sonra kürtaj sayılacaktı. Doğum oranları, 20. yüzyılın ilk yarısında sanayileşmiş ülkelerde hafif bir düşüş göstermeye başladı, ancak doğum kontrolünün kültürel olarak kabul edilebilir ve daha güvenli hale gelerek geniş kesimlerce erişilebilir olduğu 1960’lara kadar, ailelerin boyutlarında önemli bir küçülme olmadı.

Malthus ve Hong Liangji'nin aşırı nüfus artışına çare olarak öne sürdüğü diğer seçenek –göç– nüfus baskısı ve yoksulluğun yanı sıra, göçmenleri memleketlerinden uzaklaşmaya iten dini eziyet, savaş, siyasi karışıklık, aile baskıları ve diğer sorunlara karşı çok daha bilinen bir çözümdü. Daha iyi bir hayat umudu, genelde araçlar, emek tacirleri ve toprak, yüksek ücretler ya da kolay zenginlik vaat eden ilanların etkisiyle, göçmenleri dünyanın belli bölgelerine çekiyordu. 20. yüzyıl başlarında göçmenlere yönelik histeriyi ateşleyen şey, ırkçılığın yanı sıra, buharlı gemilerin uzun mesafeli göçü çok daha kolaylaştırıp ucuzlatması ve milyonlarca insanın göç etmesiydi.

1914'te I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden önceki yüzyılda, 50-60 milyon Avrupalı başka ülkelere göç etmiş, 20. yüzyılın ilk on yılında bu göç zirveye ulaşmıştı. Bunların bir kısmı sonunda Avrupa'ya geri döndü –geri göçle ilgili herhangi bir istatistik tutulmadığından, kaçının döndüğünü bilmemiz imkânsız– ancak çoğu göç ettiği yerde kaldı. Göçmenlerin yarıdan çoğu ABD'ye gitti ve aralarındaki dört milyon İrlandalı, patates kıtlığı felaketiyle birlikte İrlanda nüfusunun yarıya inmesine neden oldu. Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nın İngiliz mahkûmların Kuzey Amerika'ya naklini elverişsiz kılmasından sonra, bin mahkûmun Botany Körfezi'nde (Sydney) kurulan bir ceza kolonisine yollandığı 1787'den başlayarak, iki milyon İngiliz ve İrlandalı, Avustralya ve Yeni Zelanda'ya taşındı. Avustralya'da o sırada 300.000-800.000 Aborijin yaşıyordu, ancak İngilizler bunu düpedüz görmezden gelerek toprakların boş olduğunu ilan ettiler. Avustralya'nın beyaz nüfusu –çoğu aslında mahkûm değil, gönüllü göçmenlerdi– 1851'de altın bulununcaya kadar az sayıda kaldıysa da, o tarihte hızla arttı; gelenlerin bir kısmı, iki yıl sonra benzer bir altına hücum deneyimi yaşayan California'dandı. Altına hücum Çinli işçileri de ülkeye getirdi ve bunların ABD'de olduğu gibi inşa ettikleri demiryolları, yerleşimcilerin iç bölgelere, Avustralya'nın yaygınlaşan otlaklar ve çiftliklerinden elde edilen yün ve buğdayın da dışarıya taşınmasını sağladı. Yine ABD'de olduğu gibi, Asyalılara yönelik ırkçı düşmanlık, ayaklanmalara ve Asyalı göçünü gitgide sınırlayan kanunlar çıkarılmasına yol açtı.

Pek çok Güney Avrupalı Güney Amerika'ya göçerek, Buenos Aires ve Rio de Janeiro gibi hızla büyüyen şehirlerin nüfus çoğunluğunu oluşturdular. Burada, et ambalajlama, gıda işleme, yün imalatı ve Güney Amerika hammaddelerini işleyen diğer sanayi kollarında çalışıyorlardı, ancak Avrupa'da olduğundan daha fazla sosyal yükselme (sınıf atlama) fırsatına sahiptiler ve gitgide belli sanayi kollarında hâkim olmaya başlayıp, orta sınıfa dahil oldular. Genelde aile grupları olarak Kuzey Amerika'ya göç eden Avrupalı göçmenlerin tersine, Latin Amerika'ya ve Karayipler'e göç eden Avrupalıların çoğunluğu genç bekâr erkeklerden oluşuyordu. Bunlar, kıtanın yerlisi, Afrika kökenli ya da melez ırktan kadınlarla evlenerek, etnik ve kültürel karışımı daha da çeşitlendirdiler. Günümüzde genetik bulgular sayesinde bu yapının izini sürebiliyoruz. Örneğin Brezilya'da 21. yüzyıl başındaki gen havuzunun yüzde 75-80'i Avrupa'dan, yaklaşık yüzde 15'i Afrika ve yaklaşık yüzde 10'u yerlilerden gelen genlerden oluşurken, çoğu insan, ulusal nüfus sayımındaki sınıflandırmaları ya da dış görünüşleri ne olursa olsun, tüm bu genlerin bir bileşimine sahiptir; Afrikalı ve yerli genetik malzemenin neredeyse tamamı anne tarafından aktarılmıştır. Bu karışım, Afrika ve Avrupa geleneklerini harmanlayan, Arjantin'deki tango ve Brezilya'daki sambanın da aralarında olduğu yeni müzikal formlar ortaya çıkardı. Bunlar, daha sonra yeni göçler, kulüp ve dans salonlarında çalışan gezgin müzik grupları ile şarkıcılar aracılığıyla dünyanın dört bir yanına taşındı. Kısmen Brezilya'da takipçi bulmaya başlayan "ırksal temizlik"e dair öjenist fikirlere karşı, Brezilyalı sosyolog Gilberto Freyre (1900-1987), böyle bir karışımın Brezilya'ya kültürel olduğu kadar ekonomik bakımdan da üstünlük kazandırdığı görüşünü öne sürdü. Bu fikir sonraları Lusotropikalizm adıyla tanınan bir ideoloji çerçevesinde Portekiz ve onun tüm sömürgelerini kapsayacak şekilde genişletildi; ancak Freyre, Brezilya'nın çok somut ırksal ve toplumsal hiyerarşilerini görmezden gelip, bir ırksal uyumluluk ve demokrasi miti yaratmakla eleştirildi.

Asyalılar da, 19. yüzyıl ve erken 20. yüzyılda daha önce görülmedik kalabalıklarla göçlere katıldılar. Çinliler uzun zamandır



5.5 Hindistan'dan sözleşmeli köle olarak gelen plantasyon işçilerinin, 1891'de Trinidad'da Port of Spain'e varışları. 1845'ten sözleşmeli kölelik sisteminin resmen bittiği 1917'ye kadar Hindistan'dan Trinidad'a 130.000'den fazla göçmen geldi ve birçoğu orada kaldı.

güney kıyı bölgelerinden Güneydoğu Asya'ya göç etmiş, buralarda, kâh uzun dönemli geçici evliliklerle yöredeki kadınlarla evlenerek, kâh ayrı etnik cepler oluşturarak ticari zümreler kurmuşlardı. Bu bölgelerin Avrupa sömürge imparatorluklarının parçası haline gelmesiyle birlikte, Çinli göçü, kalay madenleri kuran varlıklı tüccarlardan bu madenlerde ya da şeker, tütün, kakao, pirinç, çay ve kauçuk plantasyonlarında yöre halkıyla birlikte çalışan meteliksiz işçilere uzanan bir yelpazede artış gösterdi. Başka yerlerdeki madenler ve plantasyonlara işçi ayarlamak için Çin'e gelen taşeronlar da vardı; köle ticaretinin sona erişiyile işgücü sıkıntısının ortaya çıktığı Hawaii, Güney Afrika, Brezilya ve Karayipler gibi yerler için işçi topluyorlardı. Bunların çoğu beş ya da yedi yıllık sözleşmelerle işe alınan, hemen hemen hiç ücret verilmeyen, kötü beslenen

ve kaçmaya kalkıştıklarında zincire vurulan sözleşmeli kölelerdi. Japonlar da, plantasyonlarda çalışmak ve çiftlikler kurmak için Hawaii, California, Peru ve Brezilya'ya göç ettiler. ABD, 1924'te Japon göçünü yasakladı; Japonların ve diğer Asyalıların ırksal beyazlaştırma politikalarına uygun olmadığı gerekçesiyle, bu hamle Brezilya'daki politikacılardan da destek gördü. Sözleşmeli köleler Hindistan'dan da alındı ve yüz binlercesi Hint Okyanusu adaları Mauritius, Güney ve Doğu Afrika, Malay, Fiji, Güney Amerika'nın kuzeyindeki Britanya Guyanası (şimdiki Guyana) ve Hollanda Guyanası'na (şimdiki Surinam) ve başta Trinidad olmak üzere Karayipler'e göç ettiler; burada plantasyonlarda çalıştılar, demiryolları inşa ettiler ve dükkânlar açtılar. Hintlilerin bir kısmı ülkelerine döndü, ama pek çoğu gittikleri yerde kalarak, akrabalık ve kast bağlarına dayalı ticaret, girişim ve sosyal ilişkiler ağlarını dünyanın her yerine yayan bir küresel diaspora oluşturdular. İlk dalga Hintli göçmenler çoğunlukla genç, bekâr erkeklerdi, ancak bunlar yerli kadınlarla evlenmek yerine, evlilik için kendi memleketlerinden yollanan kadınları tercih ediyordu. Günümüzde, Hintli ya da Hintli melezi dedeleri olanlar Fiji, Mauritius, Trinidad, Guyana ve Surinam'da nüfusun en az yarısını oluşturmakta, Kenya, Güney Afrika, Burma, Malezya ve Singapur'da ise azınlıkların önemli bir kısmını teşkil etmektedirler.

Yeni Emperyalizm

19. yüzyıl ve erken 20. yüzyılın göç modelleri ve toplumsal sistemleri, nüfus artışı ve ırksal ideolojilerin yanı sıra, Nehru'nun öne sürdüğü gibi endüstriyel teknolojilerle mümkün hale gelen Avrupa imparatorluklarının kurulması ile şekillenmiştir. Bunlar genelde şirketler tarafından idare edilen gayri resmi ticari imparatorluklara dayanıyor ya da öyle başlıyor ve daha sonra sivil ya da askeri yetkililerin idaresindeki resmi siyasi imparatorluklara dönüşüyorlardı. Bu imparatorlukların sosyal yapıları, pek çok bakımdan, erken modern döneminkilerden farklıydı: Gitgide daha çok kadın, kocalarının ve babalarının yanında gidiyordu ve Avrupalı erkeklerle

yerli kadınlar arasındaki cinsel ilişkiler genelde, evlilik ya da diğer muteber ilişki tiplerinden ziyade, fuhuş olarak görülüyordu. Avrupalı aileler, ithal endüstri ürünü yiyecekler yiyerek, Avrupalı normların ve iklimin dayattığı kıyafetler giyerek, “memleketteki” hayatı olabildiğince yeniden kurmaya çalıştılar. Avrupalı aileler arasında, artık Katolikler kadar Protestanları da kapsayan, Hristiyan misyoner aileleri de vardı; bunlar, usturuplu bir aile yaşamıyla örnek oluşturma yanısıra, aralarında çalıştıkları insanları kendi dinlerine almak ve “uygarlaştırmak” çabasıyla çalışıyorlardı.

Emperyal iktidar, hem sömürgeciler hem de sömürgeleştirilenler için kültürel erkeklik ve kadınlık kurgularıyla kâh açık kâh örtük biçimde bağlantılıydı. Avrupalı (ve sonraları Amerikalı) yetkililer, tüccarlar ve misyonerler, tropikal bölgelerdeki kadınların görece rahat giyimlerini cinsel serbestliğin, erkeklerin sakalsız oluşu ve pantolon giymeyişini efemineliğin ve daimi monogami dışındaki her türlü evlilik modelini aşağı olmanın göstergesi diye görüyorlardı. Batı değerlerini öğreten okullar kurarak ve vergiler, lisanslar ve kayıt belgelerini Batılı aile değerlerini dayatmak üzere kullanarak, makbul gördükleri toplumsal cinsiyet ilişkilerini en uzak sömürgelerine kadar dayatmaya çalıştılar.

Güney Asya’da büyük ölçüde bağımsız bölgesel yönetimler ve dış düşmanlar 18. yüzyılda Babür İmparatorluğu’nu zayıflattı ve BDHŞ, yerel racalarla ittifak kurarak gitgide daha büyük bir alanı yönetmeye başladı. BDHŞ gemilerle Hint pamuğu ihraç ediyordu, ancak Çin’de bunlara çok az talep vardı; keza gümüş dışında BDHŞ’nin ülkeye getirdiği başka hiçbir şey talep görmüyordu. İngiliz tüccarların Hindistan’da yetişen afyonu gitgide artan miktarlarda, kaçak olarak Çin’e sokmaya başlamalarıyla durum değişti. 1839’da Çin hükümeti bağımlılığın yayılmasını engellemek için afyon ithalatını durdurmaya kalkınca, İngilizler savaş gemileriyle karşılık vererek kilit önemdeki kıyı şehirlerini ele geçirdiler ve Çinlileri, limanlarını (afyon da dahil) İngiliz ticaretine açmak üzere anlaşmaya zorladılar. Bu bile, Avrupalıların bu sanayileşme çağında gitgide artan çay bağımlılığına çözüm getirmedi, bu yüzden BDHŞ Çin’e bir botanikçi gönderip, çay bitkisini ve çay işleme tekniklerini

çaldırdı. Çay yetiştiriciliği, İngiltere yönetimindeki Seylan, Hollanda işgalindeki Cava ve ardından Hindistan'ın kuzeydoğusundaki nüfus yoğunluğu az, ormanlık bir bölge olan Assam'da başlatıldı. Çay yetiştirmeyi taahhüt eden Avrupalı plantasyonculara ekip biçimleri için toprak verildi ve yerli nüfus, askeri cebir, borçlandırarak köleleştirme, avcılığın ve arayıcılığın suç sayılması gibi ABD ve Meksika'da kullanılanlara benzer yöntemlerle ya topraklarından gitmeye ya da çay plantasyonlarında çalışmaya zorlandı.

Her ne kadar İngiltere yönetimi BDHŞ'yi sistemli olarak desteklediyse de, bir yandan da şirketin yolsuzluk yaptığı düşüncesi gitgide ağırlık kazandı ve İngiltere 1857'de mülki idare eliyle Hindistan'ı doğrudan yönetmeye karar verip, gayri resmi imparatorluğu resmi bir imparatorluğa dönüştürdü. Mülki idarenin üst mevkileri tümüyle beyazlardan oluşuyordu ve bunlar, çoğu orta sınıf evde yaygın olan tek hizmetçi yerine aşçıları, kuaförleri, bahçıvanları ve uşaklarıyla İngiltere'de olabileceğinden çok daha lüks bir yaşam tarzı yarattılar. Yüzlerce milyonluk nüfusun idaresiyle görevli yalnızca birkaç bin kişi olduğundan, Hintli yetkililer ve bürokratlara yaslanıyorlardı. Misyonerler ve sosyal reformcular, yüksek kastlardan Hindulara ve hali vakti yerinde Müslümanlara Batılı müfredatın öğretildiği binlerce İngilizce okul açtı; buradaki öğrencilerin pek çoğu, hukuk ve başka ileri konularda eğitim görmek için kolej ve üniversitelere devam ettiler. İngilizler tarımın, bilhassa kahve, şeker, pamuk, afyon ve çay gibi sanayi ürünleri yetiştirilen plantasyon tarımının yaygınlaşmasını kolaylaştırmak için demiryolları ve sulama sistemleri inşa ettiler.

19. yüzyılın ikinci yarısında, İngilizler, sömürgelerini genişleterek Burma, Malay ve Borneo'nun bazı kesimlerini topraklarına kattılar, Hindistan ve Çin'den kereste, kalay madeni çıkarmak, kauçuk toplamak ve pirinç yetiştirmek üzere sözleşmeli işçiler getirdiler. Aynı dönemde Fransa'nın Vietnam'ı, ardından da Laos ve Kamboçya'yı ele geçirerek 1887'de Fransız Çinhindi'ni oluşturması ve Hollanda yönetiminin, Cava ve diğer adaların doğrudan yönetimini Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nden almasıyla, Güneydoğu Asya'da tek bağımsız kalan devlet Siyam oldu. Sömürgeci



Harita 5.2 Başlıca kıtalararası imparatorluklar, 1914.

rejimler genelde vergileri ödeyecek gücü olmayan kırsaldaki halkın plantasyonlarda ya da madenlerde çalışmasını ya da belli malları devlet tekellerinden satın almasını şart koşuyordu. Örneğin Vietnam'da, Fransız yetkililer, tüm köylerin devlet otoritelerinden belirlenmiş bir miktar afyon ve alkol satın almasını zorunlu kılmış, bu da afyon bağımlılığı ve alkolizmi tırmandırmıştı.

Emperyalizm Afrika'da farklı bir rota izledi. Atlantik ötesi köle ticareti 1830'lardan başlayarak yavaş yavaş geriledi ve Sierra Leone ile Liberya'da, İngiltere sömürgelerinden ve ABD'den gemilerle nakledilmiş azatlı kölelerin oluşturduğu küçük yerleşimler ortaya çıktı. Avrupa sömürgeleri kıyı boyunca sıralanan minik alanlarla sınırlı kaldı, zira içerilere girmeye teşebbüs eden Avrupalılar sıtma ve başka hastalıklardan ölüyordu. Kölelerin yerini alacak yeni bir ihraç malı arayışındaki İngiliz, ABD'li ve yerli tüccarlar Batı Afrika'da palmye ağacı plantasyonları kurdular. Buralarda işçiler, makine yağı, kozmetik ve sabun imalatı için palmye yağı ürettikleri (Palmolive markası, her ne kadar sabunlar ve deterjanlar artık petrol ürünlerinden yapılırsa da, bu sistemin kalıntılarındanır). Öte yandan bu tip plantasyonlar köleliği sona erdirmekten ziyade, daha da teşvik edici oldu, zira savaşçı komutanlar köle talanlarına devam ederek, bu defa ele geçirdikleri erkekleri ekin yetiştirmeye, altın çıkarmaya ve Amerika kıtaları yerine yerel ölçekte mal nakliyesine yollarken, kadınları daima olduğu gibi işçi ve ikinci eş olarak tutmaya devam ettiler. Bu plantasyonların bazıları (bugün Nijerya'nın bir parçası olan) Sokoto gibi, karizmatik Müslüman dini liderlerin, animist ibadetler ve yerel âdetlerden arındırılmış, daha katıksız bir İslam çağrıları yaparak son zamanlarda geniş bir taraftar kitlesi edindiği eyaletlerdeydi. Düzenli ibadet ve kadınların tesettüre sokulması da dahil daha katı bir İslam, önemli bir kültürel etken haline geliyor, ancak aynı zamanda İslam'ın gayrimüslimlerin köleleştirilmesine izin vermesinden dolayı, köleliğin sürdürülmesine de katkı sağlıyordu. Kölelik Doğu Afrika'da da devam etti ve Araplar Zanzibar Adası merkezli bir ticaret şebekesi kurarak, Doğu Afrika içlerinden temin ettikleri köle, fildişi ve başka doğal ürünleri Hint Okyanusu'nun ötesine yolladılar.

Bu yapılanma, İngiltere, Fransa, Almanya, Belçika, İspanya ve İtalya'nın, Belçika Kralı II. Leopold'un deyişiyle, "O görkemli Afrika pastasından bir dilim" almak için kapıştıkları 1880-1914 arası dönemde aniden ve çarpıcı bir biçimde değişti. Avrupa orduları Afrika'nın içlerine girmek için ısrarla saldırdılar ve 1914'e gelinceye kadar, Etiyopya ve Liberya haricinde kıtanın neredeyse tamamını yönetimleri altına aldılar. Bu yeni emperyalizmin nedenleri de, tıpkı Sanayi Devrimi'ninkiler gibi giriftti ve pek çoğu sanayileşmeyle doğrudan ilişkiliydi. Avrupalı şirketler hammadde ve tarım ürünlerine doğrudan erişim arayışındaydı ve Afrikalı aracı istemiyorlardı. Ülkelerden biri toprak ele geçirmeye başlar başlamaz, diğerleri bunların gümrük duvarları örerek gelecekteki fırsatları azaltacaklarından endişe edip onlar da kendi talanlarını yapıyordu. Endüstri mamulü silahlar, özellikle de dakikada 1.000 mermi atabilen, tambura kolu elle çevrilen Gatling makineli tüfeği ve otomatik geri tepmeli Maxim makineli tüfeği, silah olarak mızrak, kılıç ve en fazla yivli tüfek kuşanmış insanların kolayca katledilmelerini ve yenilgiye uğratılmalarını sağladı. İngiliz-Fransız yazar, asker ve tarihçi Hilaire Belloc'un (1870-1953) şiiri "Modern Seyyah"ta Blood'ı konuşturarak söylediği gibi "Her ne olursa olsun, bizde / Maxim makineli tüfeği var, onlarda olmayan." Yeni keşfedilen kinin, sıtmanın kontrol altına alınmasında etkili oldu, buharlı gemiler ve sonraları demiryolu, ilaç, insan gücü, silah ve erzakın çabucak yerine ulaştırılmasını sağladı. Avrupalı devletlerin yolladığı araçlar, savaşarak insan gücü kaybetmek zorunda kalmaktansa, antlaşmalar ve rüşvet gibi barışçıl yollarla toprak kazanmayı tercih ediyordu, ancak Afrikalı liderler direnişin cebirle karşılanacağını biliyorlardı. Buna rağmen, yer yer Müslüman ya da animist liderlerin önderliğinde, Sokoto'da, Ashanti Krallığı'nda (bugünkü Gana) ve Sudan'ın batısındaki Mandinka halkı ve Güney Afrika'daki Şaunalar ve Nbedeleler arasındaki siyasi ve askeri direniş, fetih sürecini yavaşlattı.

Teknoloji kadar fikirler de emperyalizmde önemli rol oynadı. Milliyetçi bir rekabet ve "en güçlünün hayatta kalması" düsturunun hâkim olduğu bir ortamda, hiçbir ulus zayıf ya da korkak

görünmek istemiyordu. Gazeteciler ve siyasi liderler, sömürgelerin Avrupalı plantasyon ve maden sahipleri kadar yerel halk için de faydalı olduğunu savunarak, halkın geniş kesimini fetihleri desteklemeye teşvik ettiler. Hristiyan misyonerler köle ticaretinin dehşetini anlatan hikâyeler yayımlarken, Avrupalılar ve Amerikalılar, İskoç sağlık misyoneri ve kâşif David Livingstone'un tabiriyle "En Kara Afrika"ya, "Ticaret, Hristiyanlık ve Medeniyet" götürme gibi kutsal bir misyonları olduğuna inanmaya başladılar. İngiliz şair ve vali Rudyard Kipling bundan "beyaz adamın yükü" diye söz etmiş, bu tabir sonraları Pears Sabunu'nun satışı için kullanılarak, ürün reklamlarda "uygarlık ilerledikçe dünyanın karanlık köşelerini ışılatmakta etkili bir unsur" diye övülmüştür. Avrupa ve ABD'de emperyalizmi eleştirenler de vardı ancak sayıları çok azdı.

Bu yeni emperyalizm Afrika'da çarpıcı bir değişim yarattı. Devlet yetkilileri ve özel şirketler, toprakları ele geçirmek, yönetimde kalmak ve Afrikalıları uzun saatler boyunca zahmetli ve tehlikeli işlerde çalışmaya zorlamak için şiddete başvurdular. Avrupalı güçler, mülkiyeti korumak ve ayaklanmaları bastırmak üzere Afrikalılardan oluşan ordular, polis kuvvetleri ve vergileri toplamak üzere bürokrasiler oluşturarak, "iyi yönetim" adı altında sıkı bir otoriter rejim kurdular. 20. yüzyıl başında hammaddeleri iç bölgelerden limanlara taşımak için demiryolları ve sonraları kamyonlar için karayolları yaptılar. Kölelik yavaş yavaş sona ererken, pek çok yerde, Afrikalıların ücret karşılığı çalıştığı ya da emeklerini doğrudan doğruya vergi ve mal alımıyla değiştokuş ettikleri bir angarya sistemi bunun yerini aldı. İhracata yönelik ticari tarım ve madenciliğin her ikisinde de kadınlardan çok daha fazla sayıda erkek istihdam edildi ve erkekler kakao tarımı, elmas ya da altın madenciliği veya demiryolu inşası gibi işlerde çalışmak üzere yıllarca köylerinden ayrı kalırken, geride kalan kadınların geçimlik tarımı sürdürdüğü Latin Amerika'dakine benzer bir cinsiyetçi çalışma modeli sürdürüldü. Britanya Doğu Afrika'sı (bugünkü Kenya) ve Güney Afrika gibi iklimin görece serin olduğu yerlerde, Avrupa ve Hindistan'dan gelen yerleşimciler büyük çaplı bir göç yaratıp kentli serbest meslek sahibi ve tüccar sınıfının ezici çoğunluğunu oluşturdular. Altın

Kıyı (bugünkü Gana) gibi diğer yerlere göç daha az oldu ve misyoner okullarında, yer yer Avrupa üniversitelerinde eğitim görmüş avukatlar, ticaret erbabı, devlet memurları ve beyaz yakalıların oluşturduğu Batılılaşmış Afrikalı elitler ekonomik kaynaklar üzerinde belli bir hâkimiyet kurdular. Tıpkı Güney Asya'da olduğu gibi, emperyal tahakküm, hâkimiyet altına alınan nüfus arasından bazı bireyler ve gruplara özel ayrıcalıklar tanınması ve bunların, hegemonya tabir edilen bu yeni sistemin avantajlı ya da daha iyi olduğuna ikna edilmesi yoluyla korunuyordu.

19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarındaki bu yeni emperyalizm esas olarak Avrupalı bir müessese olsa da, ABD ve Japonya da denizaşırı topraklar ele geçirdiler, bu iki ülkeden kanaat önderleri de, güçlü, cesur bir ulus için yayılmacılığın olmazsa olmaz bir şart olduğunu savundular. Şeker yetiştiricileri ve ABD'li birliklerin öncülüğünde Amerikalı yerleşimciler 1893'te Hawaii'de yönetimde olan kraliçeyi tahttan indirdiler ve ABD adayı ilhak ederek kolonileştirdi. İspanyol-Amerikan Savaşı'nda (1898-1902), Küba ve Filipinler'de İspanyol hâkimiyetine karşı çıkan devrimleri amacından saptıran ABD, bunların yanı sıra Guam ve Porto Riko'yu resmi ya da fiili sömürgeler haline getirdi. Japonlar, Çin'in Kore ve Tayvan'daki nüfuzunu kırıp kendi ellerine geçirmek için açtıkları savaşta başarılı oldular ve 1910'da her iki ülkeyi de tam sömürge haline getirdiler. Kore'de Japon hâkimiyetine ve kültürel asimilasyon girişimlerine karşı muhalefet, siyasi gösteriler, Hristiyanlığa geçme ve Kore "ırkının" ya da soyunun (Korecede *minjok*) saflığına vurgu yapan güçlü bir milliyetçiliğin doğması gibi çok çeşitli şekillere büründü.

Dünya Savaşı ve Modern Kültür

Milliyetçilik bir yandan Avrupalı devletleri, yerkürede olabildiğince çok yere bayraklarını dikmek için çılgınca bir telaşa sürüklerken, diğer yandan da benzeri görülmemiş çapta bir savaşa yol açtı ve bu savaş anti-emperyal milliyetçiliğin dünyanın her yerinde güçlenmesini sağlasa da, aynı zamanda, tümüyle yepyeni toplumlar yaratma peşindeki otoriter rejimlerin oluşumunu da körükledi. I.

Dünya Savaşı'nın (1914-1918) ilk kıvılcımını, çok etnisiteli Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorlukları topraklarında kendi ülkelerini yaratmak isteyen Balkan milliyetçileri ateşlediler ve peş peşe gelen Balkan Savaşları (1912-1913) bunun başlangıcı oldu. Sonunda, Rusya da dahil olmak üzere Avrupa ülkelerinin çoğu, muazzam yıkıcılıkta bir savaşta boy ölçüşmek zorunda kaldılar. Milliyetçi propaganda, savaşın patlak verişini “kınlarından çıkmış kılıçların parıltısının” erkekleri “sefahat arzusu ve sefil duygusallıktan” daha yüce bir yere çıkarabildiği çok destansı bir an olarak resmederek, genç erkekleri askere yazılmaya kışkırttı. Her iki taraf da, devasa orduları cepheye sürerek, siperler ya da meydanlarda milyonlarca insanın öldüğü, yaralandığı ya da esir düştüğü bir dövüş girişti. Silahları ve erzakları arasında, en son sanayi ürünlerinin tümü mevcuttu: Ağır toplar, dev gibi zırhlı gemiler, zehirli gazlar, konserve yiyecekler, seri imalat üniformalar, suni kauçuk. Savaşın bitimine bir hafta kala muharebede öldürülen İngiliz şair Wilfred Owen, gazın maskesini zamanında takamayan bir asker üzerindeki etkisini kelimelere dökmüştü: “Buğulu camların ve yoğun yeşil ışığın arasında, bulanık / Yeşil bir denizin altında, boğulduğunu gördüm onun / ... beyaz gözleri acıyla kıvrılırken yüzünde / ... köpükle çürümüş ciğerlerinden gurul gurul fışkırdı kan.” Devletler, yiyeceği ve diğer malları karneyle dağıtarak, üretimi örgütleyerek, işleri paylaştırarak, ücretleri belirleyerek ve kreş benzeri tesislerle ücretli işgücüne daha fazla kadının katılımını özendirerek, halklarını savaş çabası için seferber ettiler. Avrupa’da ve dünyanın dört bir yanındaki Avrupa sömürgelerinde bir milyondan fazla zorunlu ya da gönüllü sömürge askeri savaşa katılarak, genelde büyük başarıyla savaştı ve Avrupalıların bir şekilde üstün oldukları izlenimini yıktilar, harcanan on binlerce can da hınç yarattı.

Doğu cephesinde üç yıl süren bir kıyımın ardından, Rusya’da 1917’de askerler, köylüler ve şehir sakinlerinin birlikte gerçekleştirdiği devrim, çarlık hükümetini devirdi. Bunu takip eden karışıklıkta, Vladimir İ. Lenin (1870-1924) liderliğindeki Bolşevikler iktidara geldi. Ülkelerine Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği adını veren Lenin ve diğer Komünist Parti liderleri, emperyalizmin

sanayi kapitalizminin dolaysız bir sonucu olduğunu ve komünist devrimin kolonyal sömürüye son vereceğini savundular. Bu fikir tüm dünyada ilgi gördü, ancak aynı zamanda, işçi liderleri, göçmenler ve yurttaşlık hakları savunucuları üzerinde, anti-komünist “Kızıl Korku”lardan kaynaklanan devlet baskılarına yol açtı.

ABD, Rusya’nın savaştan çekilmesine az kala savaşa girdi ve güç dengesini İtilaf devletleri lehine değiştirdi. 1919’da Paris’te imzalanan Versailles Barış Antlaşması, Almanya ve Avusturya’yı savaşın sorumlusu ilan ederek tazminat talep ederken, Almanya’nın sömürgelerini Fransa, İngiltere ve (İngiltere’nin müttefiklerinden) Japonya’ya vererek, Almanya’ya imparatorluk bırakmadı. Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluğu çöküp parçalandı ve gelecekteki savaşları önlemek amacıyla, Milletler Cemiyeti kuruldu. Ancak ABD buraya katılmayı reddederek resmi siyasi izolasyonizm politikasına geri döndü. I. Dünya Savaşı ABD’nin ekonomik olarak Avrupa’nın ilerisine geçmesini sağladı; 1919’a gelindiğinde bu ülke dünya sanayi üretiminin yüzde 42’sini sağlamaktaydı ve bu oran Avrupa’nın tümünün üretiminden daha fazlaydı.

İngiltere ve Fransa, sömürgeleştirdikleri halkların savaşa desteğini kazanmak için, özyönetim, bağımsızlık, toprak ve iş imkânları konusunda muğlak vaatlerde bulunmuşlardı, ancak Paris Barış Konferansı, sonradan Ho Chi Minh adını alacak Vietnamlı lider (1890-1960) gibi kişilerden gelen kendi kaderini tayin önerilerine kulak tıkadı. Galip İtilaf devletleri, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı topraklarından bağımsız ülkeler oluşturdularsa da, “kendilerini yönetmekten aciz halklar” diye tanımladıkları Asyalı ya da Afrikalı uluslara bu hakkı vermeye yanaşmadılar. “Böyle halkların refahı ve gelişimi,” belirsiz bir geleceğe kadar, “gelişmiş uluslar” tarafından sağlanacaktı. Demokrasiden hayal kırıklığına uğrayan Ho Chi Minh, hem Fransız Komünist Partisi hem de Çinhindi Komünist Partisi’nin kurucuları arasında yer aldı.

Eski Osmanlı İmparatorluğu’nun topraklarında Fransa, bir manda sistemi altında Lübnan ve Suriye’ye, İngiltere ise Ürdün’e, Irak’a ve Yahudiler için anavatan kurmayı vaat ettiği Filistin’e egemen oldu. Pek çok Avrupalı Yahudi Filistin’e göç etti. Araplar

gitgide iç siyasi işlerde denetimi ele aldıysa da, Batılı güçler, yeni keşfedilen petrol yatakları da dahil, ekonominin büyük kısmında denetimi ellerinde tuttular. Avrupalılar ayrıca Türkiye'nin bazı bölgelerini de işgal ettiler, ancak Mustafa Kemal (1881-1938) önderliğindeki devrimle, ülkeden kovuldular; Osmanlı padişahı tahttan indirildi ve şeriat yerine, medeni hukuk da dahil Batılı modelleri örnek alan yasaların getirildiği seküler bir devlet kuruldu ve seküler okullar, eski Arap harfleri yerine Latin harflerinin kullanıldığı yeni Türkçe yazıyla okuryazarlığı yaygınlaştırdı. Meiji Restorasyonu'nda Japonya'da olduğu gibi, giyim kuşam Batılılaştırılarak, devlet memurlarına takım elbise giymeleri ve kadınlara kamusal alana yaşmaksız, örtünmeden çıkmaları bildirildi. Arabistan ise, kuvvetleri Arap yarımadasını fetheden güçlü aşiret reisi Abdülaziz İbn Suud'un (1902-1969) Vahhabilik diye bilinen bağnaz ve Batı-karşıtı İslam tipini kabullenmesiyle, tam ters yöne gitti. Suudi yetkililer İslam'ın bozulmamış hali olarak gördükleri şeyi katı biçimde uygulayarak, alkolü, tütünü ve kadınların çarşafsız ya da erkek refakatçi olmaksızın kamusal alana çıkmasını yasakladılar. Buna rağmen, 1935'te Suudi Arabistan'da dünyanın en verimli petrol yatakları keşfedildikten sonra, özellikle kraliyet ailesi ve müttefiklerine yağın her türlü gelen maddi yeniliğe kucak açtılar.

Güney ve Güneydoğu Asya'da eğitilmiş elitler gitgide daha yoğun biçimde, Avrupa'da milliyetçilerin istediği özyönetim hakkını ve yanı sıra işçi sınıfından insanların sendika eylemleri ile kazandıkları hakları talep ettiler. Bunlar arasında, İngiltere'de hukuk okumuş olan, Güney Afrika'da, Natal'deki Hintli göçmenlerin hakları için bir kampanyaya liderlik eden ve ardından 1920'de Hindistan'daki İngiliz hükümrانlığına karşı pasifist bir kampanya başlatarak, diğer çağrılarının yanında, halkı kendi kumaşlarını dokumaya ve ithal İngiliz mallarını satın almamaya çağıran Mohandas Gandhi de vardı. Milliyetçi bağımsızlık hareketi, tüm kastlardan ve Gandhi'nin bağrına bastığı paryalardan, "dokunulmazlar"dan da destek bularak bir kitle hareketine dönüştü. Gandhi ve Nehru'nun da aralarında olduğu diğer liderler, 1920'ler, 1930'lar ve II. Dünya Savaşı döneminin büyük bölümünde isyana teşvik ve kışkırtma suçlama-



5.6 Fransız bisiklet şirketi De Dion-Bouton'un poster, 1921. 1920'lerde bisiklet, araba ve benzeri malların reklamlarında, şık modern giysiler içinde genç insanlar görülür, hareketlilik ve özgürlük vurgusu göze çarpar.

larıyla ara ara tutuklanıp hapse atıldılar, ancak İngilizler sonunda pazarlıklara başladı. Fransız Çinhindi'nde sömürge yetkilileri 1930'larda tüm milliyetçi grupları bastırdı ve yalnızca komünistler ayakta kaldı. Komünistler Vietnam'da önce Fransa'yla, II. Dünya Savaşı sırasında Japon işgalcilerle ve en sonunda Amerikalılarla savaşa tutuşup, şiirler, şarkılar, nutuklar ve imgelerle, kendilerini yabancı işgalcilere karşı Vietnam direnişinin kadim geleneğine bağladılar. Hollanda Doğu Hint Adaları'nda milliyetçi liderler, Hollanda yönetiminden özgürleşme arayışına girerek, bu çok kültürlü devasa bölgenin büyük kısmında ticaret dili olarak kullanılan Malayca'yı, kendilerinin Endonezyaca diye adlandırdıkları, birleştirici bir ulusal dile dönüştürdüler. Kimileri daha muhafazakâr bir İslam'ı benimseyip, Endonezya'yı ister Batılı, ister Müslümanlık öncesi yerel gelenekler olsun, İslami olmayan her şeyden temizlemek isterken, kimisi Marksist fikirleri benimsedi ya da tüm bunları özgün bir Endonezya milliyetçiliği içinde harmanladı.

I. Dünya Savaşı sömürge ülkelerde siyasi ve kültürel milliyetçiliği alevlendirirken, Batı'da da çarpıcı bir kültürel değişime yol açtı. Gençler, endüstriyel savaşın daha önce benzeri görülmemiş kıyımına neden olan yaşlı kuşağın değerlerine düşman oldular. Canlı olarak ya da kurmalı gramofonlardan caz gibi yeni tür müzikleri dinliyor, daha serbest kıyafetler giyiyor ve şehirlerdeki sinema salonlarında Charlie Chaplin ve Rudolph Valentino gibi uluslararası şöhret sahibi yıldızların oynadığı filmleri izliyorlardı. Hatta ebeveynlerinin ideal beden tipi anlayışını dahi reddetmişlerdi; zenginlik ve sosyal şöhretin göstergesi artık savaş öncesinin “zengin adam”ının hantal vücudundan ziyade narin bir endamdı. Bisikletler, kadınlar da dahil gençlerin ebeveyn gözetimi olmaksızın seyahat edebilmelerini sağladı ve daha varlıklı kesimde otomobiller, işte ve serbest zamanlarda hareketliliği artırdı. Yazarlar ve sanatçılar, “modernizm” olarak adlandırılmaya başlayan bir hareketle, eski biçimler ve değerleri reddederek, şok etmeye, kafa tutmaya ve zaman zaman radikal toplumsal değişimleri kışkırtmaya, ama aynı zamanda şeyleri en basit öğelerine indirgemeye yönelik tasarımları benimsediler. Modern mimaride ve mobilyalarda, süslemeden tümüyle arınmış düz çizgiler kullanılıyordu; modern sanat, müzik ve edebiyat, saçma gelen kahramanlık, zafer, ahenk ve birlikten ziyade, endişeyi, çeşitliliği, ironiyi ve uyumsuzluğu anlatma çabasıydı. Özellikle resim sanatında, sanatçılar sömürge imparatorluklarında seyahat ettikçe ya da getirilen objeler Avrupa müzelerinde sergilendikçe, Avrupalıların Batılı olmayan sanata gitgide artan aşinalığı eserlere yansıyor. Örneğin Paris'te, İspanyol sanatçı Pablo Picasso (1881-1973), Afrika maskalarının yüz tasviri üslubundan yola çıkarak, zikzak çizgiler ve üst üste binen köşeli katmanlardan oluşan kübist formlar yarattı. Sanatçılar ve yazarlar ayrıca Avusturyalı bir sinirbilimci ve psikanalizin mucidi olan, insan davranışının kısmen mantıkla, ama aynı zamanda insanların toplumda barış içinde yaşamak için bastırdıkları şiddet ve haz arayışı gibi güçlü bilinçaltı arzularla yönetildiğini savunan Sigmund Freud'un (1856-1939) fikirlerinden de etkilendiler.

Freud'un fikirleri tarihçilerin –modern Batı cinselliğini kastederek– “modern” cinsellik diye adlandırdıkları şeyin önemli bir kısmını oluşturdu. Uyulması beklenen normlara aykırı cinsel arzular ve faaliyetler gitgide artan biçimde, günah olarak değil, bilimsel eğitim almış profesyoneller, özellikle de doktorlar tarafından düzeltilecek ya da engellenecek “yozlaşma” ya da “sapkınlık”lar olarak görülüyordu. Bu çağda, eleştirmenler cinsellikten söz ederlerken sık sık endüstriyel ya da mekanik benzetmeler kullanarak, cinsel dürtülerin bedenden taşmasını, tıpkı makineden buharın ya da borulardan suyun püskürmesine benzer bir “hidrolik” örneklemeyle tasvir ediyorlardı. Batılı liderler, ulusal gücü inşa etmenin bir yolu olarak sağlıklı bir toplumu teşvik etme çabasına girdiler ve buna gölge düşüren her şey, resmi ve genelde kamusal bir kaygı oldu. Afrika ve Hindistan'da görev almış İngiliz bir subay olan Robert Baden-Powell (1857-1941), açıkça İngiliz erkek çocuklarına erkekliğin gereği olarak gördüğü erdemleri öğretmek ve onları bilhassa Britanya İmparatorluğu'nun beyaz olmayan tebaası ve şehirlerde yaşayan İngiliz erkekler arasında yaygın olduğunu düşündüğü mastürbasyon, efeminelik, fiziki zayıflık ve eşcinsellikten korumak için 1908'de İzci Birlikleri'ni (*Boy Scouts*) kurdu. İlaçlar, cerrahi ya da psikolojik tedaviyle insanların eşcinselliği ya da başka türden “sapkın” cinselliği “iyileştirilmeye” çalışıldı. Ancak aynı zamanda, hemcinslere duyulan arzu, basit eylemlerden ziyade bireyleri eşcinsel altkültürler ve cemaatlerde buluşturan bir kimlik meselesi haline geldi. “Heteroseksüel”lik de bir kimlik halini aldı ve insanların sabit bir “cinsel yönelime” sahip olduğu fikri en sonunda modern Batılı benlik mefhumlarının başlıca unsurlarından biri oldu.

1920'lerin tecrübeleri arasında finansal spekülasyon da vardı. Bankerler, yatırımcılar, hatta sade vatandaşlar, ödünç parayla hisseler satın alarak bir spekülatif balon yarattılar ve New York borsasının 1929'daki çöküşü küresel bir mali krizi tetikleyerek, üretimin gerilemesi, ticaretin dibe çakılması, kitlesel işsizlik ve uzun süreli ağır bir ekonomik bunalıma yol açtı. Büyük Bunalım Avrupa'daki kırılgan siyasi istikrarı tuz buz ederek, pek çok yerde halkı otoriter liderlere bel bağlamaya hevesli hale getirdi. Alman-

ya, İtalya, Portekiz, Sovyetler Birliği, Doğu Avrupa'nın çoğu, Latin Amerika ve Japonya'da bu tip liderler ortaya çıkarak, pek çok yerde yurttaşlarının yaşamları üzerinde tam bir tasarruf hakkı iddia eden totaliter rejimler kurdular ve savaşa erişeceklerini umdukları iddialı hedefleri için geniş kitlelerden destek talep ettiler.

Sovyetler Birliği'nde Jozef Stalin (1879-1953) 1920'ler boyunca süren yoğun iktidar mücadelesinden zaferle çıktı ve onun yönetimindeki Komünist Parti, Sovyet ekonomisini, tarımcı köylülerin ekonomisi olmaktan çıkarıp, devlet güdümlü bir tarım ve sanayi ekonomisine dönüştürdü. Köylülere toprakları ve hayvanlarını bırakıp kolektif çiftliklere (*kolhoz*) üye olmaları emredildi; buna direndikleri takdirde, tutuklanıp çalışma kamplarına yollanabiliyorlardı. Aralarında sanatçıların, aydınların, gazetecilerin, sendika liderlerinin, subayların ve daha aşağı kademelerdeki parti yetkililerinin de olduğu Stalin muhalifleri ile birlikte, milyonlarca kişi bu kamplara yollandı. Kolhozların verimliliği artıracağı umuluyordu, ancak öyle olmadı ve Stalin'in Sovyet yönetimine karşı muhalefeti yok etmek için zorla kolektifleştirme uyguladığı Ukrayna başta olmak üzere, kitlesel bir açlık baş gösterdi. Köylüler ayrıca beş yıllık plan dahilinde açılan fabrikalara ya da iş için şehirlere göç ettiler; 1930'lar boyunca Sovyetler Birliği'nde 25 milyondan fazla insan sanayi işçisi haline gelerek, sanayi verimliliğini yaklaşık dört kat artırdı. Parti, okullar ve üniversiteler açarak, mühendisler, kalifiye işçiler ile idareciler yetiştirdi ve bir teknik seçkinler zümresi doğdu. Posterler, devlet güdümlü müzik ve sanat ile devlet denetimindeki basın yoluyla yapılan Stalinist propaganda, sürekli olarak komünizmin Batı kapitalizminden üstünlüğünü anlattı ve sosyalist başarıları ön plana çıkardı.

Yoğun nüfuslu Japonya'da, dünya ekonomisinin çöküşüyle birlikte, gıda ve yakıt gibi gereksinimlerde gitgide kıtlık baş göstermişti ve yönetim gittikçe daha da saldırganlaşmıştı. Onlarca yıl öncesinden başlayan emperyal yayılcılık modelini takiben, Japonya 1931'de, kömür, demir ve toprak elde etmek amacıyla Çin'in Mançurya eyaletini işgal etti ve ardından kitlesel katliamların da görüldüğü vahşi bir fetihle Çin'in doğusunu ele geçirdi. Japon ordusu, muhalefeti bastıran, üretimi düzenleyen, savaşçı onur

ve fedakârlığı yücelten, imparator ve Japon halkının kutsal kökenleri olduğu inancını yayan otoriter bir yönetim dayattı. Almanya’da Adolf Hitler (1889-1945) ve Nazi Partisi, I. Dünya Savaşı ve Versailles Barış Antlaşması’ndaki küçük düşürülmenin yarattığı hoşnutsuzluğu, ekonomik güvensizlik, daimi propaganda ve ırkçı hassasiyetlerle birlikte kullanarak geniş bir halk desteği sağladı ve devletin yönetimini ele geçirdi. Hitler, İtalyan Faşistlerinin 1935’te –Afrika’daki son bağımsız devlet– Etiyopya’ya gerçekleştirdikleri totaliter saldırıyı destekledi ve İspanya İç Savaşı’nda Faşist güçlere yardım birlikleri yolladı.

Hitler, başlangıçta yayılmacı planlarını, Cermen olmayan devletlerde yaşayan etnik Almanların hak iddiaları ardına gizledi, ancak 1939’da Polonya’ya saldırması esas niyetlerini açığa çıkarınca, İngiltere ve Fransa Almanya’ya savaş ilan ettiler. Nazi ordusu Belçika, Hollanda ve Fransa’yı işgal edip ardından doğuya yönelerek Sovyetler Birliği’ne saldırdı. Hitler, Avrupa’da Alman “Aryanlar”-dan oluşan bir “üstün ırk”ın, daha aşağı Latin halkları ve onlardan da aşağıdaki Slavları yönetecekleri ve Yahudilerle birlikte Yehova Şahitleri, Romanlar (Çingeneler), sosyalistler ve komünistler gibi Naziler tarafından istenmeyen ilan edilen diğerlerinin toptan katledileceği bir Yeni Düzen kurmayı amaçlıyordu. 1941’de Nazilerin, Hitler’in tabiriyle “Yahudi sorununa nihai çözüm” çabasına girişmesiyle başlayan sistemli imha, Yahudiler ve diğerlerinin toplu halde toplama kamplarına sürgün edilip, kurşuna dizilerek ya da zehirli gazlarla öldürülmeleriyle sonuçlandı. Bu soykırımda yaklaşık 6 milyon Yahudi, başka milyonlarca insanla birlikte, Alman ya da Alman olmayan pek çok yetkilinin ve halktan insanların elbirliğiyle yürüttüğü, Nazi imparatorluğu içinden ve dışından çok az tepki gören işlemlerle katledildiler.

Almanya ve İtalya ile ittifak kuran Japonya, Güneydoğu Asya anakarası ve adalarını işgal ederek, bir Büyük Doğu Asya Ortak Refah Sahası yarattığını iddia ederken, gerçekte hammaddeye el koyuyor, askerlik ve işçilik hizmetleri için yerli halkı görevlendiriyordu. Japon askerlere seks hizmeti vermeye zorlanan “teselli kadınları” da bunlar arasındaydı. 1941’de Japonya, Amerikan

donanma üssü Pearl Harbour'a saldırdı ve ABD savaşa girdi. ABD'nin endüstriyel kapasitesi ve kalabalık nüfusu Sovyetler Birliği, İngiltere ve diğer Müttefikler ile birleşince, sonunda Almanya ve Japonya mağlup oldu. Japonya'nın teslim olmasının bir nedeni de, ikinci sanayi devriminin ürünü olan atom bombasının kullanılmasıydı. Dolayısıyla askeri ihtiyaçlar Sanayi Devrimi için önemli bir itici güç işlevi görmüş ve sanayileşmenin yayılması, nihai olarak, 50 milyon asker ve sivilin öldüğü, dünya tarihinde şimdiye dek görülmuş en ölümcül savaşın sonucunu belirlemiştir.

II. Dünya Savaşı da tıpkı birincisi gibi topyekûn bir savaştı. Totaliter rejimlerde olduğu gibi demokrasilerde de, devletler ekonomiyi yöneterek, eğitim, kültür ve aile hayatına müdahale etti. Savaş olan desteği artırmak için, yeni kitle iletişim araçlarını, özellikle radyo ve sinemayı kullanarak, konuşmalar yayınladılar ve film yapımcılarını haber filmleri, belgeseller ve konulu filmlerde kullanmak üzere hakiki muharebe görüntüleri çekmeye yolladılar. Naziler, Yahudi etkisinde ve "yoz" olarak gördükleri modern sanata bilhassa düşmanlık beslediler ve bazı durumlarda onu yok ettiler. Onlar, düşmanları olan Sovyetler'de de yapıldığı gibi, eserlerde askerlerin, işçilerin ve annelerin gözlerini uzaklara dikerek parlak bir geleceğe baktığı hamasi gerçekçiliği kayırdılar. Almanya, İtalya ve Japonya'da doğum kontrolü yasaklandı ve makbul olduğuna hükmedilen gruplardaki kalabalık aileler ödüllendirildi; makbul olmadığına hükmedilenler kısırlaştırıldı ya da yok edildi. Müttefik devletlerde, kadınlar, mühimmat ve uçak fabrikalarına işçi olarak alınıyor, hemşire birliklerine ya da yardımcı silahlı kuvvetlere katılıyor, milli savunma tahvilleri için para topluyor ve ordu birliklerine yollanan gıdaların yerine ev yapımı gıdalar yollamak için "zafer bostanları" ekiyorlardı; savaşın sonunda, ABD'de tüketilen sebzelerin üçte biri evlerin bahçelerinde yetişiyordu. Kadınların fabrikada çalışması silah ve askeri teçhizat üretiminde baş döndürücü bir artışa yol açtı, ancak savaştan sonra, benzer bir pazarlama kampanyasıyla "normal" toplumsal cinsiyet rollerine dönülmesi salık verildi, ücretli kadın istihdamı geriledi ve savaş sonrası bir "doğum patlaması" ile doğum oranları hızla tırmanışa geçti.

Dekolonizasyon ve Soğuk Savaş

II. Dünya Savaşı, Avrupa ve Japonya ile hava bombardımanı ve meydan muharebelerinin yaşandığı diğer bölgeleri fiziken harap etmiş ve ayrıca Müttefikler arasında savaş sonrası dünyanın nasıl şekilleneceği konusunda derin bir anlaşmazlık çıkmıştı. ABD, Doğu Avrupa'da özgür seçimler yapılmasını talep etti ve Stalin ile pazarlığa oturmayı reddetti. Buna karşılık olarak, Sovyet işgal kuvvetleri, bölünmüş Almanya'nın doğu tarafı da dahil olmak üzere, Doğu Avrupa'ya Sovyet yanlısı komünist liderler tayin etti. II. Dünya Savaşı'ndan sonraki kırk yıl boyunca, Sovyetler Birliği ve ABD'yi karşı karşıya getiren, Soğuk Savaş adıyla bilinen jeopolitik ve askeri çatışma, dünyanın çok büyük kısmında siyasi, ekonomik ve hatta kültürel yaşamı belirledi. Her iki taraf da kendini iynin savunucusu olarak görüyor ve onu örnek almaları için diğer ülkelere baskı yapıyordu: Sovyetler Birliği, sömürgeciliği ya da Batı iktisadi egemenliğini sona erdirmeye ve kaynakların daha eşit paylaştırıldığı yeni toplumsal düzenler yaratmaya çabalayan Marksist yönelimli milliyetçileri desteklerken; ABD, komünistlerle savaşmayı, serbest ticareti ve özel mülkiyeti korumayı ve demokratik seçimler düzenlemeyi vaat eden liderleri destekledi. Yorumcular bu bölünmeden yola çıkarak tüm dünyanın kavramsal bir şemasını oluşturdular: Varlıklı sanayileşmiş demokrasilerden oluşan Birinci Dünya; komünist ülkelerin oluşturduğu İkinci Dünya; 1950'lerde Afrika'nın çoğu kısmı, Asya, Latin Amerika ve Karayipler'e karşılık gelen, ekonomilerini sömürgecilik ve yeni sömürgeciliğin şekillendirdiği, sanayileşememiş yoksul ülkelerin oluşturduğu Üçüncü Dünya; Haiti ve Mali gibi, sömürülebilir kaynakların çok az olduğu en sefil ülkelerin oluşturduğu Dördüncü Dünya. Üçüncü ve Dördüncü Dünya ülkelerinin her birinde kimi insanlar Birinci Dünya hayatları sürdüklerinden, bu şema ülkelerin kendi içlerindeki farklılıkları göz ardı etse de kestirme olması açısından yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır.

Süper güçlerin her ikisi de, konvansiyonel ve nükleer silahlardan muazzam cephanelikler kurdular ve askeri ittifaklar oluşturarak,

baskıcı ya da yolsuzluğa batmış olmalarını umursamadan, müttefiklerine askeri ve mali yardımlar yolladılar. Bu da bölgesel çekişmeleri büyütürken, iki süper güç arasında nükleer savaşa yol açma ihtimali olan doğrudan çatışmaları ikame eden “dolaylı savaş”lara dönüştürdü. Askeri harcamalar pek çok ülkenin bütçesinde aslan payını oluştururken, diğer harcamalara çok az pay kalıyordu. ABD Başkanı Dwight Eisenhower (1890-1969) –Nazileri bozguna uğratan Müttefik ordularının komutanı– 1953’te şöyle diyordu: “Üretilen her silah, başlatılan her savaş, atılan her roket, nihayetinde, açlık çekip yiyemeyenler, üşüdüğü halde giyinemeyenlerin hakkını çalmaktır. Silahlanan dünya yalnızca para harcamıyor, işçilerinin akıttığı teri, bilim insanlarının dehasını, çocuklarının umutlarını harcıyor... Bu gidişin hiçbir meşru yanı yok.” Eisenhower “askeri-endüstriyel kompleks” diye ifade ettiği yapının nasıl büyüdüğünü anlatarak, onun gücüne karşı uyarıda bulunmuştur.

Süper güçler arasındaki çatışmalar, dünyanın çeşitli yerlerinde halkların kendi siyasi kaderlerini tayin hakkı için uğraştığı bir küresel dekolonizasyon evresinde gerçekleşti; 1945-1965 yılları arasında, sömürge memleketlerin hemen hepsi resmi bağımsızlığını kazandı. Bu süreç, 1945’te uluslararası anlaşmazlıklarda arabuluculuk etmesi için kurulan uluslararası örgüt Birleşmiş Milletler (BM) tarafından desteklendi. Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, milliyetçi liderlerin sömürgeci güçleri ve yeni sömürgeci ekonomik tahakkümü mahkûm ettikleri bir mahkeme haline geldi. BM ayrıca ekonomik kalkınmayı desteklemek, sağlık ile beslenmeyi iyileştirmek ve hastalıkları yok etmek için kuruluşlar ve bürokrasiler oluşturup, dünyanın dört bir yanındaki çeşitli çatışma bölgelerine barışı sağlamaları için askeri güçler yolladı. Asya, Afrika ve Orta-doğu’nun her yerinde, imparatorluklar ve sömürgeler (protektöralar) bağımsız ülkelere dönüşürken, dini ve etnik çatışmalar, mücadeleyi karmaşıktırdı. Dolayısıyla kültürel ve toplumsal meseleler dekonizasyonu derinden etkiledi.

Güney Asya’da Gandhi birleşik bağımsız bir Hindistan istiyordu, ancak Müslüman liderler çoğunluktaki Hinduların hâkimiyeti ele geçireceği endişesiyle ayrı bir devlet kurulması için baskı yapı-

rak, Hindular ve Müslümanların, her biri ayrı bir ulus olmayı hak eden “iki farklı uygarlık” olduklarını savundular. İngilizler bölünmeyi önerdi ve 1947’de Hindistan ile Pakistan siyasi bağımsızlık kazanırken, Pakistan iki eyalete ayrıldı. Bu “iki uygarlık” aslında, başta Keşmir, Pencap ve Bengal olmak üzere pek çok bölgede iç içe yaşıyordu ve her iki tarafın daha homojen bir devlet yaratmaya çalışmasıyla, bağımsızlığı katliamlar ve kitlesel sürgünler izledi. Milyonlarca insan mülteci oldu ya da yer değiştirmeye zorlandı. Doğu ve Batı Pakistan arasındaki siyasi, ekonomik ve etnik çatışmalar daha fazla şiddet ve daha fazla mülteciye neden oldu ve Doğu Pakistan 1971’de Bangladeş olarak bağımsızlığını kazandı. Bangladeş, deniz seviyesi altındaki Ganj Deltası’nın merkezini oluşturduğu, sık sık sel ve tayfun gibi doğal afetlere maruz kalan, aşırı yoğun nüfuslu bir ülkedir (ve hâlâ öyledir). Aynı zamanda, her ne kadar ilköğretimin yaygınlaştırılması, halkın köylerde iş kurması için cüzi krediler verilmesi ve kırsal kooperatifler gibi yoksulluğun azaltılmasına yönelik projeler yavaş yavaş halkın bir kesiminde iyileşme sağladıysa da, ülke çok yoksuldu.

Nehru, Hindistan’ın ilk başbakanı oldu ve kızı İndira Gandhi (Mohandas Gandhi ile akrabalığı yoktur) ile torunu Rajiv Gandhi’nin de sonra başbakan oldukları bir siyasi hanedan kurdu. Nehru, Bağlantısız Uluslar Hareketi’nin liderlerinden biriydi. Asya ve Afrika’da bağımsızlığını yeni kazanmış bazı ülkeler, bu hareket aracılığıyla, Sovyetler ya da ABD dışında bir “üçüncü güç” oluşturmak istemiş ve kapitalizm ile sosyalizmi harmanlayan bir sistemle, endüstriyel kalkınma ve zirai yenilikleri desteklemişti. Her ne kadar kadınlara ve dokunulmazlara* yönelik geleneksel tutumlar çok yavaş değişim gösterse de, Hindistan devleti resmi olarak seküler ve demokratikti. Hindistan nüfusunun çoğu köylerde yaşıyordu ve sulama projeleriyle birlikte 1960’lardaki Yeşil Devrim olarak adlandırılan süreçte kullanılmaya başlanan yüksek verimli yeni buğday ve pirinç, tarımsal verimliliği önemli ölçüde artırdı. Buna paralel olarak, çocuk ölümlerini azaltan aşıların yay-

* Paryalara – ç.n.

gınlaşması, antibiyotik kullanımı, haşerelerle yayılan hastalıkları azaltmak için DDT ile ilaçlama ve diğer kamusal sağlık önlemleri sonucu, nüfus arttı.

Dinsel çatışmalar Ortadoğu'da daha da şiddetliydi. 1940'larda Fransa ve İngiltere, manda altına aldıkları ülkelerin çoğuna bağımsızlık verirken, İngiltere Filistin'de ne yapılacağı sorununu Birleşmiş Milletler'in kucağına attı. BM'nin iki devletli –Yahudi İsrail ve Müslüman Filistin– çözüm önerisini Yahudiler kabul ederken, Araplar reddetti. Bunun üzerine, Yahudiler, İsrail devletini kurduklarını ilan ederek, 1948, 1967 ve 1973 yıllarında Arap ülkelerinin koalisyonlarına karşı askeri zaferlerle bunu zorla dayattılar. Çok sayıda Filistinli İsrail'den kaçarak ya da sürülerek, çevredeki Arap ülkelerinde memleketlerine dönmeyi bekleyen mülteciler haline geldiler. Arapların yenilgisi, Arap ülkelerinin lideri olarak sahneye çıkan Mısır'da milliyetçi bir devrime yol açtı. Mısır, hem Sovyetler Birliği'nden hem de ABD'den önemli miktarda mali destek gördü, ancak hakları askıya alan, polisin yetkilerini genişleten ve ifade özgürlüğünü sınırlayan olağanüstü hal kanunlarıyla ülkeyi yöneten otoriter liderler silsilesi, bu yardımları orduya ya da yozlaşmış devlet yetkililerine aktarınca ekonomi durgunluğa girdi. Yozlaşma, tek parti diktatörlüğü, servet ve yoksulluk arasındaki büyük dengesizlik, diğer Ortadoğu ülkelerinin de çoğuna damgasını vurdu. Bunlardan biri olan İran'da şah 1950'lerde –bir seçimle düşürüldükten sonra CIA darbesiyle tekrar iktidara getirilmişti*– İran'ın İngiliz ve ABD şirketlerinin kontrolündeki devasa petrol gelirlerini kullanarak ülkeyi modernize etmeye girişti. Şah ve beraberindekiler, seküler okullar açıp, kadın haklarını resmen tanıdılar ve piyasa ekonomisini teşvik ettiler ancak aynı zamanda, muhalefete göz açtırmayıp, yabancı yardımlar ve petrol gelirinin çoğunu hortumlayarak, köylüler yoksul ve topraksız dururken, lüks içinde yaşadılar.

* 1951'de Meclis tarafından başbakanlığa seçilen Musaddık, petrolün millileştirilmesi kanununu uygulamaya koymuştu. Şah 1953'te onu azlettiğini açıklayınca, halkın desteğini arkasına alan Musaddık bu kararı tanımadı, şah da Roma'ya kaçtı. Ancak daha sonra CIA güdümlü bir askeri darbe ile devrildi ve tutuklandı, şah da yeniden İran'a döndü – ed.n.

Afrika’da, sömürgecilğe karşı direnişin milliyetçilikle birleşmesi, II. Dünya Savaşı sonrasında, epey barışçıl olanlardan aşırı şiddetlilere uzanan yelpazedeki süreçlerle, yeni uluslar yarattı. 20. yüzyılın ilk yarısında pek çok eğitilmiş Afrikalı ve başka yerlerde yaşayan Afrika kökenliler, dünyanın her yerinde siyahlar arasında kültürel dayanışmayı ve bununla birlikte, tüm Afrikalıların, kıtanın tümünü yönetecek bir tür birleşik devlet yönetimi oluşturacağı bir “Afrikalılar için Afrika” isteyen pan-Afrikacılar. Bazıları, Afrikalıların ırklar arası hiyerarşide en dipte olduğunu söyleyen dönemin yaygın Sosyal Darwinist fikrine karşı, bir ırksal kimlik bilinci veren, siyah yaratıcılık ve Afrikalı kültürel gelenekleriyle gurur duyan *negritude* mefhumunu ortaya attı. Birçoğu Avrupa ya da ABD’de eğitim görmüş savaş sonrası liderler, halihazırdaki siyasi sınırları, olabildiğince çabuk bağımsızlık kazanmalarını sağlayacak pratik bir şey olarak görüyorlardı. Bağımsızlık ilk olarak, Kwame Nkrumah’nın (1909-1972) kitlesel bir siyasi parti kurarak, grevler ve siyasi eylemlerle sonunda İngilizleri seçime gitmeye razı ettiği Altın Kıyı’da gerçekleşti. Nkrumah’nın partisi ezici çoğunlukla seçimi kazandı ve kendisi hem geçici hükümetin hem de yeni Gana ulusunun başına geçti. Ardından, Afrika’daki diğer İngiliz ve Fransız sömürgelerinin çoğunda bağımsızlık ve demokratik anayasalar hızla kabul edilirken, yalnızca Kenya, Cezayir, Rodezya ve Kongo gibi beyaz yerleşimcilerin çok sayıda olduğu yerlerde büyük katliamlar yaşandı. Öte yandan, Avrupalı emperyal güçlerin çizdiği siyasi sınırlar, önceki Afrika krallıklarının ya da etnik ayrımların sınırlarını gözetmemişti ve siyasi partiler ya da rakip fraksiyonlar sık sık bölgesel ya da etnik çizgileri aşıyor, bu da şiddete yol açıyordu. Pek çok lider, otoriter yönetim ve tek parti devletinin düzeni sağlamanın tek yolu olduğuna karar verdi ve bazı ülkelerde ordu –emperyal yönetim altında en gelişmiş kurum olarak– yönetimi ele geçirdi.

Afrika’da en iyi araziler endüstriyel ürünlere ayrıldığından, yaşamak için, çoğunlukla, yardım olarak ya da parasıyla getirilen ithal gıdalara ihtiyaç duyuluyordu. Sağlık hizmetlerindeki birtakım iyileşmeler ölüm oranlarını azaltarak, ekonomik büyümeyi kat kat aşan bir nüfus artış oranına yol açsa da, çocuk ölümleri sanayileş-

miş ülkelerdekinden çok daha yüksek kaldı. Postkolonyal devletlerin çoğu, sömürge yönetimlerine kıyasla eğitime daha fazla erişim sağladı ve okuryazarlık oranları 1960'larda yavaş yavaş yükselmeye başlarken, kızlarda bu oran erkek çocukların gerisinde kaldı, zira onlar daha seyrek ve daha kısa süre okula devam ediyordu. Kadınlar ayrıca çoğunlukla kalkınma planlarından da dışlanıyordu, çünkü uluslararası kalkınma kurumları –Batılı pratiklere dayanarak– esas tarımsal üreticilerin erkekler olduğunu varsayıyordu. Dolayısıyla bunlar, çiftçilik ve ekin işlemedeki yeni yöntemleri, bu işlerin daima kadınlar tarafından yapıldığı kültürlerde erkeklere öğretmek için tarımı “modernize” etmeye çalıştılar.

Latin Amerika ve Karayipler'deki ülkelerin çoğu 19. yüzyılda bağımsızlıklarını kazansalar da, ekonomilerinin genelde bir ya da iki çeşit mahsulün ya da doğal ürünün ihracatına dayalı olması bakımından, Afrika ülkelerine benzer bir durumdaydılar; bu ürünlerde sık sık yaşanan fiyat çöküşleri işsizlik, toplumsal çalkantı ve zaman zaman açlığa neden oluyordu. Ekonomik milliyetçiler, ülkelerini ABD ve Avrupa hâkimiyetinden kurtarmaya ve İngiltere'de Sanayi Devrimi'nin kıvılcımını çakan ithal ikame stratejisini aynı şekilde uygulayan bir sanayileşme ile ekonomiyi büyütme çabaladılar. Bu politikanın ilk adımı 1930'larda, yoksul ve yerli bir aileden gelen Başkan Lazaro Cardenas'ın (1895-1970) petrol endüstrisini millileştirdiği ve sanayileşmeyi teşvik ettiği Meksika'da atıldı. Ardından Brezilya ve Arjantin'de, hızlı sanayileşme ve daha yüksek ücretler vaat eden Arjantin Başkanı Juan Peron gibi popülist liderlerle, benzer bir model uygulandı. 1959'daki komünist Küba Devrimi, Latin Amerika'nın büyük kısmında muhafazakâr siyasi liderler ve işadamları ile ordunun, komünizmin daha fazla yayılmasından ve bunun yol açabileceği yeni servet paylaşımından korku duymalarına yol açtı. Afrika'da olduğu gibi, darbeler ve askeri müdahaleler seçilmiş hükümetleri zayıflattı ya da düşürdü ve sağcı askeri diktatörler, genelde her şeyi Soğuk Savaş merceğinden gören ABD yönetiminin örtük ya da açık desteğiyle, iktidara el koymaya başladı.

Parti liderlerinin toplumsal yapılarda ve kültürel formlarda devrim yapmaya çalıştığı otoriter tek parti devleti deneyimi, Çin'de de



5.7 1968'de Kültür Devrimi sırasında, fotoğrafçıya verilen bir pozda, genç erkekler otobüs beklerken Başkan Mao Zedung'dan Seçme Sözler'i okuyorlar. Batı'da küçük boyutu ve kırmızı kapağı yüzünden Küçük Kırmızı Kitap olarak bilinen kitap, okullarda, işyerlerinde ve askeriyede zorunlu hale getirildi ve bir milyardan fazla basıldı.

yaşandı. Japon ve diğer yabancı emperyalizmine karşı olan milliyetçiler savaştan önce bir cumhuriyet rejimi kurmuşlardı, ancak Çinli komünistler, Mao Zedung (1893-1976) liderliğinde, 1949'da sona eren bir iç savaşla milliyetçileri yenilgiye uğrattılar. Milliyetçi liderler ve yaklaşık 2 milyon mülteci Tayvan'a kaçtı. Komünistler, toprak sahiplerinin ve zengin köylülerin topraklarına el koyarak, yüz milyonlarca yoksul köylüye dağıttılar ve Sovyetler Birliği'nden ilham alarak, tarımı kolektifleştirmeye ve beş yıllık kalkınma planı oluşturmaya giriştiler. Bu hamleler Çin'i Batı ile rekabet edebilir hale getirdi. Çin, dünyanın başlıca ikinci komünist gücü haline gelerek, Soğuk Savaş'ın dolaylı savaşlarından olup, ateşkes ve Kore'nin bölünmesiyle sonuçlanan Kore Savaşı'nda (1950-1953) ABD ve müttefiklerine karşı savaşmak üzere birlikler yolladı. 1958'de Mao, Sovyet modelinden koparak, endüstriyel büyümenin büyük fabrikalar yerine küçük ev atölyeleri ve kolektif yaşayan

köylülerin işlettiği imalathanelere odaklanacağı Büyük Sıçrama'yı ilan etti. Kalifiye işçi olmayan insanların tarım yerine sanayi üretimine kalkıştığı bu proje felaketle ve 30 milyon insanın ölümüne yol açan büyük bir kıtlıkla sonuçlandı. Mao'nun 1960'lardaki Büyük Proleter Kültür Devrimi, kaosu daha da büyüttü. Bu, gençlerin Kızıl Muhafızlar olarak adlandırılan devrimci hücreler halinde örgütlenerek Mao'nun fikirlerine yeterince bağlı kalmadıklarını düşündükleri kişileri ihbar ettikleri bir Komünist Parti temizliği. "Feodal" ya da "burjuva" kültürü temsil eden her şey şüpheli bulundu, sanat eserleri ve kitaplar imha edildi. Üniversiteler kapandı ve milyonlarca insan taşradaki çalışma kamplarına yollandı.

Çin'de komünizm galip gelirken, Japonya'da kapitalizmin zaferi yaşandı. 1945'ten 1952'ye kadar Japonya'yı işgal eden ABD kuvvetleri, silahlı kuvvetleri lağveden, ancak imparatoru devletin sembolü olarak bırakan yeni bir anayasayı kabul ettirdiler. Amerikalılar ayrıca Japonya'nın bürokrasisine ve büyük holdinglerine de dokunmadılar ve Japonya'da daha önceki endüstriyel kalkınmanın simgesi olan yakın işbirliği politikasını da sürdürdüler. Japonya, Kore Savaşı boyunca ABD'nin askeri üssü olarak hizmet verdi ve komünizme karşı savaşta gitgide daha önemli bir müttefik olarak görülmeye başlandı. Japon ekonomisi 1950'lerden 1980'lerin sonuna kadar nefes kesici bir hızla büyüyerek dünya tarihindeki en hızlı ekonomik büyümeyi kaydetti. "Maaşlılar" yaşam boyu işe alınıyor ve hayatları şirket yörüngesinde geçiyordu; uzun çalışma saatlerinin ardından, eşleri evde beklerken uzun saatler boyunca içiyorlardı.

Japonya'daki toparlanma, Batı Avrupa'da da yaşandı. ABD'den gelen ekonomik yardımlar, yerel nüfusun yanı sıra Akdeniz havzasından gelen ve işgücü açığını gideren göçmenlerin azimli çalışmasıyla, savaşın tahribatı hayranlık verici bir toparlanmayla giderildi. Evler yeniden inşa edildi, üretim ile ücretler arttı ve artık kömür yerine British Petroleum ya da Standard Oil gibi Avrupalı veya Amerikalı holdingler tarafından Ortadoğu'dan ithal edilen akaryakıtı kullanan yeni fabrikalar açıldı. Kimya, eczacılık ve elektronik gibi görece yeni endüstrilerdeki pek çok iş artık daha ziyade id-

riydi ve madencilikteki, ağır sanayideki mavi yakalı işlerden daha yüksek düzeyde eğitim gerektiriyordu. Devletin finanse ettiği yüksek eğitimin yaygınlaşması işçi sınıfından gelen bazı gençlerin bu mevkilere geçebilmesini sağladı, ancak daha yaşlı ve daha eğitimsiz işçiler kırılgan konumdaydı. Batı Avrupa hükümetleri, faşizme ve savaşa yol açan altüst oluşları engelleme çabasıyla ve genelde işçi çıkarlarını gözetken ılımlı sosyalist partilerin öncülüğüyle, işsizlik sigortası, aile yardımları, emekli maaşları, devlet destekli sağlık hizmetleri ve ucuz sosyal konutlarla, işçiler ve aileleri için bir sosyal güvenlik ağı oluşturarak, “refah devleti”ni inşa ettiler.

Birinci Dünya’nın hâkim gücü olan ABD, Japonya’da ve Batı Avrupa’da görülene benzer bir savaş sonrası atılım yaşayarak dünyanın en büyük ekonomisi haline geldi. Artan nüfusa rağmen, işçi başı verimlilik ve reel ücretler 1945’ten 1975’e kadar durmadan arttı ve insanlar (genelde şehrin etrafındaki banliyölerde) evler inşa ederek, onları işten eve ve ülkenin yeni eyaletler arası otoyollarında tatillere götürecek otomobiller satın alıp, evlerini tüketim mallarıyla doldurdular. Tüketici harcamaları, ABD ekonomisinin ve büyük ölçüde ABD kültürünün motoru haline geldi ve öyle kalarak, küresel etkiler yarattı. Dolgun ücretli sanayi işleri, genelde “Büyük İç Göç” diye anılan süreçte, Afro-Amerikalıları Güney’den kuzey şehirlerine taşıdı. Güney’de olduğu gibi burada da dışlanma ve ırk ayrımcılığı ile karşılaştılar ve 1950’lerden başlayarak siyah liderler bu duruma savaş açan bir sivil haklar hareketi başlattılar. Çoğunlukla Gandhi ve diğer sömürgecilik karşıtı liderlerden esinlenerek onların taktiklerini örnek aldılar ve okullarda, oy kullanmada, barınmada, istihdamda ve hayatın diğer tüm alanlarında daha fazla eşitlik için çalıştılar. 1960’ların ortalarında, ayrımcılığı yasaklayan kanunlar çıkarılarak, yoksulluğu azaltmaya ve bir sosyal güvenlik ağı sağlamaya yönelik programlar oluşturulduysa da, bunlar asla Batı Avrupa’daki kadar ileri gitmeyip, sağlık hizmetleri işverenlere ve bireylere ait bir mesele olarak kaldı; yüksek eğitim ise büyük oranda özel okulların elindeydi.

Sovyetler Birliği ve İkinci Dünya’nın kalanında, komünizm toplumsal eşitlikçilik düzenini uygularken, eğitim ve sağlık hizmetleri-

ne tüm sosyal grupların kolayca erişebilmesi sağlandı. Öte yandan, parti üyeleri ve memurları, planlamacıların tüketici ürünleri yerine ağır sanayiye yoğunlaşmaları dolayısıyla arzı kısıtlı olan konut ve tüketim mallarına daha kolay erişiyorlardı. Komünizm ayrıca toplumsal cinsiyet eşitliğini de uyguladı ve mühendislik ile tıp gibi eskiden erkeklerle öncelik tanınan mesleklere kadınlar girebildiler. Ancak ev işlerinin hemen hemen tamamını hâlâ kadınlar yapıyordu; yiyecek ve ev eşyalarının kıtlığı, onların her gün (ücretli mesaieleri sona erdikten sonra) kuyruklarda saatlerce beklemelerini gerektiriyordu. Bu “ikinci vardiya” yüzünden, kadınlar Komünist Parti toplantılarına katılacak ya da terfi edebilmek için işlerinde fazladan çalışabilecek vakti bulamıyordu. Örneğin 1970’lerin Sovyetler Birliği’nde, kadınlar ücretli işgücünün yüzde 50’sini oluşturdukları halde, bu sayının yalnızca yüzde 0,5’ini idareci ve yönetici kadınlar oluşturuyordu ki, bu oran dönemin Batı demokrasileriyle aynıydı.

II. Dünya Savaşı’ndan hemen sonra, Sovyetler Birliği hâkimiyetindeki Doğu Avrupa ülkeleri Stalinist sistemi benimseyerek, sanayilerini millileştirip, kolektif tarıma geçtiler ve dini ibadeti kısıtlayarak medya ve eğitimi denetim altına aldılar. Küba Devrimi sonucu 1950’lerde Küba’da kurulan komünist rejim de benzer biçimde özel mülkiyeti yasakladı ve devlete yönelik muhalefeti bastırdı. Komünist devletlerde kültürel ve entelektüel yaşam üzerindeki parti kontrolü kâh güçlenip kâh zayıfladı. Serbestleşme dönemlerini, reformcuların, öğrencilerin, işçilerin ya da muhalefet liderlerinin protestolarının ayyuka çıktığı ya da 1956’da Macaristan’da olduğu gibi, Doğu Avrupa ülkelerinin Sovyet alanından ayrılmaya kalkıştıkları baskı dönemleri izledi.

Soğuk Savaş çatışmaları ve sömürgecilik karşıtı mücadeleler, II. Dünya Savaşı sonrasındaki on yıllarda, Guatemala, Kongo ve özellikle de Vietnam’da olmak üzere dünyanın pek çok yerinde birleştiler. 1945’te, Ho Chi Minh, Japon işgalinin sona ermesinin ardından Vietnam’ın bağımsızlığını ilan etti. Fransızlar yine de sömürge hâkimiyetlerini sürdürmeye çalıştılar, ancak 1954’te yenildiler. Bir milli seçim düzenlenmesi kabul edildi, ancak Ho’nun kazanmasından endişe eden ABD onun Güney Vietnam’daki ko-

münizm karşıtı muhaliflerini desteklerken, Rusya ve Çin de Kuzey Vietnam'a arka çıktı. ABD yoğun askeri yardım yollayıp, ardından yüz binlerce asker göndererek Kuzey Vietnam'ı bombaladı ve bir kara savaşı başlattı. Başlangıçta ABD'de savaşa güçlü bir destek vardı, ancak 1960'larda başta üniversite kampüslerinde olmak üzere savaş karşıtı hareket gitgide büyüdü. Üniversitelerde ve şehirlerde kimisi şiddetle bastırılan protestolar, savaşı suç ilan ederek kınadı ve her iki tarafa da ağır kayıplar verdirmesine rağmen ABD askeri zaferleri sonuçsuz kaldı. ABD savaştan çekildi ve Vietnam 1975'te birleşik komünist bir ülke oldu.

Vietnam Savaşı'na karşı ABD'nin yanı sıra dünyanın başka pek çok yerinde gerçekleşen protestolar, savaş sonrası doğum patlaması döneminde doğmuş, fevkalade geniş ve müreffeh bir gençlik kesimi içinde cereyan eden küresel gençlik hareketinin parçasıydı. 1960'ların sonlarındaki gençlik, tıpkı 1920'lerdeki akranları gibi, ebeveynlerinin kuşağının onlara göre militarist ve konformist değerlerini reddederek, kendi karşı-kültürel değerlerini simgeleyen kıyafetler ve saç stillerini benimseyip yeni müzik türleri –bu defa caz yerine rock'n roll ve folk müzik– dinlemeye başladılar. Savaş karşıtı protestolar, ABD'de kadın hakları ve ırksal azınlıkların hakları için, Arjantin, Brezilya ve Meksika'da sağcı hükümetlere karşı, Fransa'da öğrenci ve işçi hakları için, Avustralya ve Batı Avrupa'da nükleer yaygınlaşmasına karşı yapılan diğer gösterilerle birleşti. Katolik Kilisesi'nin safları içinde dahi çarpıcı değişim çağrıları yükselerek, Latin Amerikalı ilahiyatçılar ve din adamları, dini ve siyasi liderlere yoksullara yönelik zulme eğilmeleri ve çok daha fazla sosyal adalete yönelmeleri çağrısında bulunan özgürlük teolojisini kurdular. Kitleli iletişim ve gençler için ucuz ulaşım, çoğu toplumsal eşitlik ve devrimci değişime yaptıkları vurgu nedeniyle Mao ve Ho Chi Minh gibi Marksist liderleri idealize eden siyaseten aktif öğrenciler arasındaki iletişimi kolaylaştırdı. Ancak köklü değişim talepleri komünist ülkelerde de ortaya çıktı: Özellikle 1968'de Çekoslovakya'da, Çekoslovakya Komünist Partisi içindeki reformistler “insani yüzlü sosyalizm” talebinde bulunarak sivil hakları genişlettiler ve basın üzerindeki baskıları hafiflettiler.

Özgürleşme ve Liberalleşme

1960'ların sonlarındaki protestolar devrimci toplumsal dönüşümün olası olduğunu düşündürse de, sonuç öyle olmadı. Sovyet tankları Prag sokaklarına girerek reform hareketini ezdi ve katı tek parti yönetimini yeniden başlattı. Meksika yönetimi ve çeşitli ABD üniversitelerinin kampuslerinde polis, protestocu öğrencileri vurdu. Aralarında rahip ve rahibelerin de bulunduğu özgürlük teolojisinin savunucuları, baskıcı rejimler tarafından öldürüldü ve hareketin kendisi, 1980'lerde Katolik Kilisesi'nin (sonradan Papa XVI. Benedictus olan Kardinal Joseph Ratzinger'in başkanlık ettiği) İnanç Doktrini Kutsal Senatosu tarafından, Marx'tan alınma fikirleri kullandığı için suçlu bulundu. Brezilya'daki askeri hükümet sıkıyönetim ilan ederken, Arjantin'deki askeri yönetim "kirli savaş" adı verilen süreci başlatarak, muhalifleri hapse attı, işkence-den geçirdi ve öldürdü. Yeni bağımsızlık kazanmış pek çok Afrika ülkesinde, iç savaş, yolsuzluk ve etnik gerilimler istikrarı engelledi.

Öte yandan, daha fazla toplumsal eşitlikçilik isteyen hareketler varlığını sürdürdü. 1960'ların öğrenci hakları ve sivil haklar hareketleri, 1970'lerde yepyeni bir kadın hakları hareketiyle sonuçlandı; dünyanın dört bir yanındaki kadınlar örgütlenip yürüyüşler yaptı ve "kadınların kurtuluşu" tabir edilen hedefe ve eksiksiz siyasi, hukuki ve ekonomik eşitliğe erişmek için seferber oldular. Kadınlar tecavüz kriz merkezleri ve şiddete uğrayan kadınlar için sığınma evleri açtılar, işe alımlarda ve ücretlerde cinsiyet ayrımcılığını sonlandırmak için baskı yaptılar ve cinsel tacize karşı kanunların geçirilmesi için mücadele ederek kız okullarının iyileştirilmesi ve üniversitelerde kadın konulu kürsüler açılmasını talep ettiler. Canlanan feminist hareket pek çok ülkede sıklıkla "gelenek" söylemi ardına gizlenen savlarla dile getirilen muhafazakâr tepkileri tetiklerken, küçültücü bir tabirle "kadın kurtuluşçuları" (*women's libbers*) diye anılan feministler, boşanma oranlarının, evlilik dışı çocuk sayısının, aile içi şiddetin ve çocuk suçluların artmasına neden olmakla suçlandı. Bu tip savlar bazı yasal değişimleri durdurmakta etkili olsa da, siyasi katılım, eğitim ve istihdamda çok daha

fazla eşitlik yönündeki gidişat dünyanın çoğu yerinde devam etti. Pek çok ülkede gey ve lezbiyen hakları aktivistleri de 1970'lerden itibaren örgütlenmeye başlayarak, evlenme hakkı da dahil cinsel yönelime dayalı ayrımcılığı sona erdirmek için çabaladılar.

Güney Afrika'da beyaz azınlık yönetimi yavaş yavaş çöktü. Portekiz dekolonizasyona karşı koymuştu, ancak silahlı gerilla hareketleri sömürge güçlerini yenilgiye uğrattı ve yeni ülkeler kuruldu. Bunların liderliğine genellikle Marksistler geldi ve merkezi planlama ya da sosyalizmi Afrika'nın kaynak paylaşımı gelenekleriyle harmanlama yöntemlerini denediler. Güney Afrika'da, Afrikanerlerin egemen olduğu devlet yönetimi siyahların toprak mülkiyetini, ülkedeki en verimsiz toprakların çok küçük bir kısmından oluşan ve hiçbir mineral zenginlik barındırmayan yerel rezervlerle sınırlamıştı ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra, resmi adıyla *apartheid* diye anılan, gitgide katılaştan bir beyaz üstünlüğü ve ırk ayrımcılığı rejimi kurmuşlardı. Bu sisteme karşı protestolar acımasız polis müdahalesiyle bastırıldı ve Nelson Mandela'nın (1918-2013) aralarında olduğu pek çok lider, başka binlerce insanla birlikte hapse atıldı. Küresel çapta yaptırımlar ve yerel eylemlerin birleşmesi, yönetimi müzakere masasına oturmaya mecbur etti; Mandela hapisten salıverildi ve 1994'te yapılan seçimlerde Güney Afrika'nın ilk siyah başkanı oldu.

Kadınlar emperyal yönetime karşı muhalefette aktif rol alsalar da, yeni Afrika ülkelerinde rolleri sık sık kısıtlanıyordu. Milliyetçi genç erkekler, daha yaşlı hemcinslerinin onlar üzerinde tahakküm kurmakta kullandığı acı verici ergenlik ritüelleri ve dezavantajlı miras uygulamaları gibi gelenekleri değiştirmekte genelde başarılıydılar, ancak erkeklerin kadınlar üzerinde tahakküm için kullandığı ya da kadınların eylemlerini kısıtlayan geleneklere olumlu bakıyorlardı. 1970'lerde Gine-Bissau'da Portekizlilerle savaşan bir bağımsızlık lideri olan Carmen Pereira bu eğilimi fark etmiş ve kadınların –biri milliyetçi mücadele, diğeri toplumsal cinsiyet ayrımcılığı olan– “iki sömürgecilikle savaştıklarını” belirtmişti. 1990'larda kadınlar, Afrika'nın çoğu yerinde reform ve daha kapsamlı demokrasi yönündeki gidişin bir parçası olarak, resmi siyasi

hareketlerde daha görünür olmaya başladılar. Kendi ülkelerindeki yeni üniversitelerde eğitim görmüş kentli orta sınıf erkek ve kadın meslek sahipleri genellikle elitlerin ayrıcalıklarına ve yolsuzluklarına karşı yürütülen bu tip hareketlere öncülük ediyordu. Aynı şekilde Latin Amerika’da kadınlar, askeri diktatörlüklerin faaliyetlerine karşı halk protestolarının öncüleriydi. Bunların en ünlüsü olan Arjantin’deki “Mayıs Meydanı Anneleri” (Plaza de Mayo Anneleri), başlarında “kayıpların” isimlerinin işlendiği beyaz başörtülerle her hafta toplanıp, duvarlara onların silüetlerini resmediyorlardı. Kamusal baskıların yanı sıra askeri liderlerin ahmakça kararları, 1980’lerde Latin Amerika’nın çoğu yerinde demokratik seçimlerin ve sivil yönetimlerin geri gelmesini hızlandırdı.

Ancak, daha fazla siyasi ve toplumsal özgürleşme ve daha fazla eşitlikçilik yönündeki bu değişimler, genelde servet ve güç çelişkilerini dindirmekten ziyade artıran bir ekonomik liberalleşme iklimi içinde gerçekleşti. Çoğunlukla “neoliberalizm” olarak adlandırılan ekonomik liberalleşme, mal ve sermayenin özgür dolaşımını, deregülasyonu, devlet işletmelerinin özelleştirilmesini ve genelde sosyal hizmetlerden kesilmek suretiyle devlet harcamalarının kısılmasını destekler. Savunucuları arasında siyasi liberaller kadar siyasi muhafazakârlar da yer almaktadır. Bu tip önlemleri kışkırtan şey kısmen 1970’lerdeki petrol kriziydi. Kendi kaynaklarının denetimini Batılı holdinglerden geri alma arayışında olan petrol ihracatçısı pek çok ülke sanayilerini millileştirerek bir kartel oluşturdular –Petrol İhracatçısı Ülkeler Örgütü (OPEC)– ve bu kartel 1973’te Arap-İsrail Savaşı boyunca petrol ihracatına ambargo koyarak, petrol fiyatlarının dört katına çıkmasına yol açtı. Sanayi kuruluşlarının yüksek enerji fiyatlarıyla baş etmek için tasarrufa gitmesi üzerine üretim dünya çapında gerilerken, işsizlik ve enflasyon yükseldi. Batı Avrupa’da refah devleti sistemi kitlesel mağduriyeti önledi, ancak vergilerde artan devlet harcamalarını karşılayacak bir artış olmadı ve liderler iktisadi durgunlukla (resesyonla) baş etmek için kemer sıkma önlemlerini gitgide artırdılar. OPEC ülkeleri paralarını, genelde ABD’de üslenmiş uluslararası bankalara yatırmış, ABD de “petrodolarlar” olarak adlandırılan bu parayı, altyapı inşası, hammadde



5.8 Plaza de Mayo anneleri 1986'da "Son Nokta" (Punto Final) yasasını protesto ediyorlar. Bu yasa, Arjantin'de askeri diktatörlük döneminde, insan hakları ihlalleri ve siyasi şiddetle suçlanan kişilere yönelik soruşturma ve kovuşturmaları durdurmuştu. Yasa 2003'te geri çekildi ve hükümet insanlığa karşı işlenen suçlarla ilgili bazı davaları yeniden açtı.

ve (hâlâ pek çok ülkenin birincil ihraç malı olan) tarım ürünlerindeki fiyat dalgalanmalarının idaresi, askeri ekipmanların satın alınması, yolsuz ve otoriter liderlerin ceplerinin doldurulması ve başka amaçlarla kullanmaları için hükümetlere borç olarak dağıtmıştı. Sanayileşmeye çalışan ülkeler böylece hem daha yüksek enerji giderleri, hem de dağ gibi yükselen kamu borçlarıyla karşı karşıya kaldı. Ödenmesi gereken borçlar pek çok yoksul ülke için ezici bir yük haline geldi, ancak daha fazla borç alabilmenin ya da hali hazırdaki borçlarının bir kısmını sildirebilmenin koşulu olarak, Uluslararası Para Fonu (IMF), Dünya Bankası ve diğer mali kuruluşlar, dünyanın farklı yerlerinde, ülkelerin kendi ekonomilerini özel ya da yabancı yatırıma açmasını, dış borç yükünü hafifletmesini ve sosyal hizmetlere ayrılan devlet harcamalarını azaltmasını kapsayan bir yapısal uyum süreci öngören neoliberal politikaları dayattı.

Tüm Batılı ülkelerde, işverenlerin ekonomik durgunluğa tepkisi ücret artışlarını yavaşlatmak oldu ve o andan itibaren hem be-

yaz yakalı hem de mavi yakalı işçilerin reel ücretleri büyük ölçüde düşük kaldı. Üretkenlik artmaya devam etti, ancak bundan elde edilen kârlar hissedarlara ve holding patronlarına giderek, gelir eşitsizliği 19. yüzyıl sonlarındaki seviyelere çıktı. Aileler bu durum karşısında, kredi almak kolaylaştığından borç almaya ya da daha uzun saatler çalışmaya yöneldi. Ayrıca, orta sınıf yaşamını sürdürmek ya da sırf krediyle alınan evi elde tutabilmek için iki kişinin birden ücretli çalışması gitgide ihtiyaç hale geldiğinden, daha fazla sayıda aile üyesi işgücüne katıldı. Evli ve çocuklu kadınlar pek çok ülkede ücretli işgücü içinde en hızlı büyüyen grup oldu; örneğin ABD’de bunların işgücüne katılım oranı 1950-1995 yılları arasından üç kattan fazla artarak, yüzde 20’nin altından yüzde 60’ın üzerine çıktı. Kadınların ücretli istihdamındaki artış, büyük ölçüde (pembe yakalı getto diye adlandırılan) ofis işleri, tezgâhtarlık, çocuk bakımı, kuaförlük ve temizlik gibi düşük ücretli hizmet işlerinde yoğunlaştığından, kadınların tam zamanlı ortalama kazançları erkeklerinkinden düşüktü. Dolayısıyla, kadınların işgücüne katılması, hem kadın özgürleşmesinin hem de ekonomik liberalleşme politikalarının bir sonucuydu.

Ekonomik liberalleşme, özellikle de serbest pazarın gelişmesi, kapitalist ülkeler kadar komünist ülkelere de yayıldı. Kültür Devrimi felaketinin ardından, 1970’ler ve 1980’lerde Çin’in liderleri, köylülerin yeniden küçük aile birimleri halinde toprağı ekip biçmelerine izin verdiler ve bu önlem gıda üretimini önemli miktarda artırdı. Her ne kadar geniş ölçekli endüstrinin büyük kısmı devletin kontrolünde kalsa da, Çin’in güneyinde yabancı kapitalist yatırımcılara ait fabrikalara izin veriliyordu. Genç işçiler, 19. yüzyıl başlarında İngiltere’de ve 20. yüzyıl başlarında Japonya’da olduğu gibi, ama ondan çok daha büyük ölçekte, kırsal bölgelerden akın akın göç ediyordu. Bu fabrikaların birçoğı kömür kullandığından çevre kirlenmesi İngiltere’deki sanayi şehirlerinde olduğu kadar, belki daha da korkunçtu. Öte yandan, ekonomik özgürlük, yaşamın diğer alanlarında da özgürlüklerin artmasını sağlamadı. Çinli liderler nüfus artışının ekonomideki büyümeyi sollamasından endişe ettiler ve birden fazla çocuk sahibi olan ailelerin para cezası ve fırsatlar-

dan mahrumiyetle cezalandırıldığı “tek çocuk” politikasını zorunlu tuttular. Bu politika kentsel bölgelerde katı bir biçimde uygulandı ve her ne kadar devlet toplumsal cinsiyet farklarının etkisini olabildiğince asgariye indirmeye çalışsa da, oğul sahibi olmak çok daha değerli addedildiğinden, cinsiyet oranı –bir nüfus içinde her kadına karşılık gelen erkek sayısı– yavaş yavaş yükseldi; gerçi bunun cinsiyet tercihiyle kürtajın mı, yoksa kız çocukların daha az beyan edilmesinin bir sonucu mu olduğu tartışmalıdır. Çin liderleri, 1989’da, siyasi muhalefet ve öğrenciler öncülüğündeki protesto mitingleri dalgasını, rejimi eleştirenleri tutuklayıp hapse tıkararak ve zaman zaman infaz ederek, çok sert biçimde bastırdılar. Ancak ekonomiyi dışa açmaya devam ettiler, tüketimi ve özel teşebbüsü teşvik ettiler. Küresel pazarlara elektronik eşya, giysi, kimyasal ürünler, oyuncağ ve başka mallar üreten dev fabrikalar açıldı, yaşam standardı yükseldi ve 2011’de Çin, dünyanın ikinci büyük ekonomisi olarak Japonya’nın yerini aldı. Çin’de olduğu gibi, 1980’lerde Vietnam liderleri de planlı ekonomiden açık pazarlar ve özel mülkiyete doğru kaymaya başlayarak, Vietnam’ı komünist liderlerin siyasi iktidarı elinde tuttuğu bir kapitalist ekonomiye dönüştürdüler.

Güney Kore’de, ayrıca Tayvan ve Singapur’da da milliyetçi anti-komünist otoriter siyasi liderler, çokuluslu kapitalist şirketlerle, bankalarla ve holdinglerle çalışarak, ekonomilerini tarımsallıktan çıkarıp endüstriyelleştirirken, yüksek teknoloji ve elektronik ürünlerde uzmanlaştılar ve yakaladıkları büyüme hızından dolayı “Asya Kaplanları” adını aldılar. Singapur, serbest pazar pratikleri, ekonomik planlama, kamu düzeni ve toplum mühendisliğinin özgün bir karışımını yarattı. Örneğin devlet, üniversite mezunu erkeklerin öyle olmayan kadınlarla evlenerek üniversite mezunu kadınları bekâr ve çocuksuz bırakmalarından, bunun ulusal gen havuzuna olumsuz etkilerinden endişe etmeye başladı. 1984’te üniversite mezunları için özel bir çöpçatan ağı kurdu ve tüm kadınların doğum oranı dünyadaki en düşük seviyelerde seyrettiği halde, üniversite mezunu annelere vergi indirimleri ve başka teşvikler sundu.

1980’ler boyunca ekonomik kriz Doğu Avrupa’ya yayılarak, ekonomik olduğu kadar, çok ciddi siyasi ve toplumsal sonuçlar

da yarattı. Krizin ilk başladığı yer, Sovyetler'in kolektifleştirme girişimlerine en çok direnç gösteren ve Katolik Kilisesi'nin gücünü koruduğu Polonya oldu. Ekonomik çalkantılar işçileri Dayanışma adını verdikleri bağımsız ve demokratik bir sendika kurmaya yöneltti. Başlangıçta liderleri tutuklandı, ancak ekonomik gerilemenin devam etmesi, barışçıl protestolar ile işçiler, öğrenciler, aydınlar ve kilise liderlerinden gelen güçlü halk desteği, Polonya'daki Komünist Parti'yi Polonya Parlamentosu'na serbest seçim yetkisi vermeye sevk etti ve komünistler 1989'da seçimle iktidardan indirildi. Büyük kısmı barışçıl olan bir dizi devrim Doğu Avrupa'daki diğer komünist rejimleri de devirerek demokratik seçimleri getirdi. 1990'ların başlarında anti-komünist hareket, kısmen yüksek askeri harcamaların sürdürülmesinden kaynaklanan ağır ekonomik dertlerle boğuşan Sovyetler Birliği'ne de sıçradı. Çin'in tersine hükümet, değişimi durduramadı ve Sovyetler Birliği, her birinin kendi liderleri, hedefleri ve politikaları olan ayrı devletlere bölündü.

Sovyetler Birliği ve Doğu Avrupa'da komünizmin sona ermesi, çok daha fazla kişisel özgürlük, ama aynı zamanda ekonomik eşitsizlik ve toplumsal altüst oluşa yol açtı. Devlet tekelleri özel şirketlere dönüşürken, bunların sahibi olan bir avuç insan, özellikle petrol geliriyle, zaman zaman rakiplerini ekonomik baskılar kadar fiziki güçle de sindirerek, zenginlerin idaresi anlamında "plütokrası" diye adlandırılan sistemle göz kamaştırıcı bir servete kavuştu. Halkın çoğunluğu için komünizmin bitmesi demek, hızla tırmanan fiyatlar, yiyecek sıkıntısı, devlet destekli gündüz bakımevi gibi sağlık hizmetlerinin ve kamu hizmetlerinin gerilemesi, gelirin düşmesi, alkolizmin ve sokaktaki şiddetin artması ve kadınlar açısından, fuhuşun olağanüstü artması demektir. Rus erkeğinin ortalama ömrü 1991'de 68 iken, 2007'de 59'a indi ve bazı yorumcular bunu Rusya'nın bir Üçüncü Dünya ülkesi haline gelmesi olarak tanımladı.

Etnik ve dini çatışmalar, İkinci Dünya diye anılagelmiş alanın pek çok kesiminde alevlenirken, en yıkıcı etkisini, komünist yönetim altındaki bir federasyon olup 1990'da birbirine düşman devletlere ayrılan Yugoslavya'da gösterdi. Sonuçta patlayan savaş, katliam, tecavüz, gaddarca işkenceler ve toplama kamplarının yanı

sıra, faillerinin “etnik temizlik” diye adlandırdıkları, bir bölgeyi istenmeyen gruplardan arındırmaya yönelik sürgünlere ve –özellikle erkek çocukları ve yetişkin erkeklere uygulanan– soykırıma yol açtı. Batılı ülkelerin askeri müdahalesi bu iç savaşı sona erdirdi ve liderlerinin bazıları Hollanda’da bir savaş suçları mahkemesinde insanlığa karşı suç işlemekten yargılandı, ancak gerilimler dinmedi.

Köktendincilik ve Çeşitlilik

Eski Yugoslavya’daki çatışmalar, 20. yüzyılın sonlarında ekonomik liberalizmle birlikte güçlenen bir başka küresel unsura, köktendinciliğe işaret eder. “Köktencilik” (fundamentalizm) sözcüğü, karmaşık doktrinlerin yerine temel öğretiler diye tanımlanan ilkeleri öne çıkaran, modernitenin kültürel değişimlerine karşı çıkan ve muhafazakâr bir toplumsal gündemi savunan, 20. yüzyılın başlarında Protestan Hristiyanlık içinde doğan bir hareketten gelmektedir. Günümüzde tüm dinlerdeki benzer hareketler için kullanılır. Yahudilik, Hristiyanlık, İslam ve Hinduizmin de aralarında olduğu dinlerin çoğunda, 20. yüzyılın ikinci yarısında, esas kabul edilen metinlere, ataerkil toplumsal cinsiyet normlarına ve seküler değerlerin reddine geri dönülmesini savunan bir köktenci kanat ile daha fazla toplumsal cinsiyet eşitlikçiliğini, diğer inançlara hoşgörü, toplumsal ve ekonomik adaletin ön plana çıkarılmasını savunan daha liberal bir kanat arasında fikir ayrılıkları ve çatışmalara tanık olundu. Köktencilüğün, milliyetçilikle, etnik kimliklerle, anti-sömürgecilikle ve ekonomik sıkıntılarla birleşimi, zaman zaman şiddet ve aşırılıkçılığı da içeren eylemleri kışkırttı.

İran’da, 1979’daki bir ekonomik kriz grevlere ve protestolara yol açtı; şah ülkeden kaçtı ve İran’ın yönetimi, Ayetullah Ruhullah Humeyni (1902-1989) liderliğindeki köktenci Şii İslam imamların eline geçti. Bunlar şahın modernizasyonunu tersyüz edip, laik hukukun yerine şeriatı getirerek, alkolü yasakladılar, kadınlara örtünme zorunluluğu getirerek kamusal alanda erkeklerle birlikte olmalarını yasakladılar, medyayı sansürlediler ve muhalifleri ya hapse attılar ya da idam ettiler. İran Devrimi, Batılı güçleri ve çoğu Sünni Müs-

lûmanlar tarafından yönetilen İran'ın komşularını panikletti. Irak 1980'de İran'a savaş açtı ve sonradan yabancı ülkeler de bu savaşa çekildiyse de bir sonuç alamadı ve ardından Irak, biri 1991'deki çok kanlı bir savaş, diğeri 2003'te başlayan çok daha uzun bir savaş olmak üzere ABD'nin liderlik ettiği iki savaşın hedefi oldu. Suudi Arabistan'da modernizasyon ve köktendincilik çatışmaktan ziyade yan yana varlığını sürdürürken, Suudi kraliyet ailesi petrol gelirini kullanarak okullar, hastaneler ve AVM'ler inşa edip, bir yandan da Vahhabiliği desteklemeyi sürdürdü. Her ne kadar kraliyet ailesinin ABD liderleri ile yakın ilişkileri olsa da, Vahhabiler genelde Suudi topraklarındaki ABD askeri üslerine karşı çıkmaktadır ve bazı durumlarda bu muhalefet şiddete yol açmıştır. 11 Eylül 2001'de ABD'ye düzenlenen saldırıları yapan gençlerin çoğu, motivasyonlarını öncelikle dini gerekçelerle tanımlayan, iyi eğitilmiş, orta sınıf Suudilerdi. Saldırıdan önceki gece yazdıkları, eylemlerini açıklayan mektupta Allah sözcüğü 100 kereden fazla geçmektedir.

İslam içindeki –genelde İslamizm olarak adlandırılan– kökten-ci aktivizm hareketi, muhafazakâr toplumsal cinsiyet kalıplarını, Batılı kültür emperyalizmine ve ticari tutuma karşı İslami arılığın esas sembolü haline getirmiştir. Biraz da bu yüzden, Ortadoğu'nun Müslüman ülkelerinde kadınların ücretli işgücüne katılma hareketi en yavaş seyrini izlemiştir. 2000 yılında bu oran genelde yalnızca yüzde 2-10 arasında olup, bunların çoğu, cinsiyet ayrımcı ortamlarda diğer kadınlara yardımcı olmaları için yetiştirilmiş öğretmenler ve sağlık işçileri gibi yüksek eğitimli meslek sahipleriydi. Malezya gibi Ortadoğu dışındaki Müslüman ülkelerde genç kadınlar, iki farklı uçtaki beklentiler ve değerler arasında sıkışmıştı. Bunlar maaşlarının çoğunu evlerine yolladıklarından, fabrikalarda çalışmaları ailelerinin hayatta kalması için bir zorunluluktur; buna rağmen İslami normlara uymadıkları için eleştiriliyorlardı. Kadınların kıyafeti sık sık bamteli olmuştur: Dünyanın pek çok yerinde Müslüman kadınlar, dine bağlılıklarını kanıtlamak, toplumsal ve ahlaki değerlerini dışa vurmak ve erkek tacizine maruz kalmadan evlerinin dışında gezebilmenin bir yolu olarak örtünmelerini sağlayan çarşaf ya da başka kıyafetleri benimsemişlerdir. Onlar Müslü-

man kıyafetini kendilerini daha muktedir kılmanın bir aracı olarak görürken –gerek Müslüman gerek gayrimüslim– başkaları, bunu kadınların ezilmesinin bir örneği olarak kabul etmiş ve bazı durumlarda baş ve bedenini örtülmesini yasaklamışlardır. Tıpkı diğer dinsel sembollerde olduğu gibi, örtünmenin de bireyden bireye ve siyasi ortama göre değişen çoklu anlamları olduğu açıktır.

İslami köktencilik, siyasi ve toplumsal etkisi bakımından en yaygın olanıdır, ama diğer dinlerdeki köktencilik de güç kazanmış ve zaman zaman şiddete zemin hazırlamıştır. 1990'larda Hindistan'da muhafazakâr Hindu milliyetçi partiler güçlenmeye başladı. Bunlar, Hindistan'ın okulları, hukuk sistemi, kültürü ve hayatın diğer alanlarının daha açık biçimde Hindu olması ve hem Batılı hem de Müslüman etkisinin reddedilmesi gerektiğini savunuyordu. İsrail'de sağcı bir aşırılıkçı Yahudi, 1995'te Başbakan İzhak Rabin'i Müslüman Filistinlilerle barış antlaşması imzaladığı için suikastla öldürdü. Haredi olarak bilinen, İsrail nüfusunun belki onda birini temsil eden katı ortodoks Yahudiler, otobüs şirketlerine baskı yaparak otobüs ilanlarında kadınların görünmemesini sağlamayı başarmışlardı ve yakın zamana kadar, pek çok halk otobüsü, erkeklerin önde kadınların arkada oturduğu cinsel ayrımcı sistemi uyguladı. Arkaya geçmeyi reddeden kadın yolculara taciz vakaları, 2011'de otobüslerdeki zorunlu cinsiyet ayrımcılığını kanundışı sayan bir mahkeme hükmüne yol açtı. Yine de bu ayrım Yahudiliğin en kutsal mekânı olan Batı Duvarı'nda (Ağlama Duvarı) ve ABD'deki Haredi cemaatlerin kamusal alanlarında devam etmektedir. Aşırılıkçı Hristiyanlar ABD'de kürtaj uygulayanları vurarak kürtaj kliniklerini bombalamışlardır ve Hindistan'ın kuzeybatısındaki Nagaland'da şiddet yoluyla insanları din değiştirmeye zorlamışlardır. Uganda'da, ABD'li Hristiyan köktencilerin eşcinsellik karşıtı bir konferans düzenlemelerinden kısa süre sonra, eşcinselliğe karşı cezaları şiddetle artıran bir kanun taslağı meclise sunularak 2014'te kanunlaşmıştır – neyse ki kanunun son halinden idam cezası çıkarılmıştır. Budist keşişler Sri Lanka'da camilere yönelik saldırılara öncülük etmiş, Burma'da Müslümanların evlerini yakarak insanları öldürmüşlerdir; yerlerinden sürülen Rohin-



5.9 Küçük bir grup Ugandalı, Ağustos 2014'te Uganda, Entebbe'de 3.sü yapılan yıllık Lezbiyen, Gey, Biseksüel ve Transbireyler (LGBT) onur yürüyüşüne katılıyorlar. Bu kutlama, bir Uganda mahkemesinin, eşcinsel karşıtı acımasız bir yasayı geçersiz saymasından sonraki ilk kamuya açık etkinlikti.

gya Müslümanları komşu ülkelere ya da mülteci kamplarına kaçırmışlardır. Dinsel şiddet genelde yalnızca tümüyle farklı bir dinden olanlara değil, aynı zamanda, daha da büyük düşmanlıkla bakılan, kendi dininin farklı bir çeşitlemesine inananlara da yöneltilmektedir. Protestanlarla Katolikler arasındaki mezhep savaşı onlarca yıl Kuzey İrlanda'yı altüst etmiştir; Şii ve Sünni Müslümanlar arasında düşmanlıklar pek çok ülkede şiddete yol açmaktadır.

Göçün farklı dinsel gelenekten gelenleri bir araya getirmesi, misyonerlerin insanlara din değiştirtmesi ve bireylerin farklı gelenek unsurlarını yeni biçimlerde harmanlamaları dolayısıyla dinsel çeşitliliğin artışı, dinsel köktencilik ve farklı inançlardan olanlara yönelik düşmanlıkla el ele gitmekte (ve biraz da buna neden olmaktadır). Afrika'da, Batı Afrika kıyı bölgesinin çoğu kısmındaki Vodun ve Nijerya'daki Yoruba dinleri gibi yerli dinleri yaygınlığını sürdürmektedir. Her iki dinin de odak noktasında, hayatla ilgili yardım almak için yaklaşılabilen ölümlerin ruhları dahil doğayı ve insan toplumunu yöneten ruhlar yer alır. Afrika'da Hristiyanlık

ve İslam da yayılmıştır. Postkolonyal dönemin ilk zamanlarında Hristiyanlık genelde sömürge geçmişinin bir kalıntısı olarak reddedildi, ancak 20. yüzyılın sonlarında bu durum değişmeye başladı ve günümüzde Afrika, daha geleneksel Katolik ya da Protestan kiliselerinden ziyade pek çoğu mezheplerden bağımsız ve köktenci olan, dünyanın en hızlı büyüyen Hristiyan kiliselerine sahiptir. Hristiyanlık başka yerlerde de yaygınlaştı; 2000 yılında dünya Hristiyanlarının neredeyse üçte biri, evlilik ve kadın rahipler gibi meselelerde yerel kültürel değerleri bünyesine katan kiliselerle, Avrupa ve Kuzey Amerika'nın dışında yaşıyordu.

Latin Amerika'da da dinsel yaşam 20. yüzyıl sonlarında çeşitlilik kazandı. O zamana dek, halkın çoğunluğu Katolik olarak vaftiz edilmişti ve IV. Bölüm'de gördüğümüz gibi, yerel ve Afrika'lı geleneklerin Avrupalı olanlarla harmanlandığı dini bayramlar, azizlere hürmet ve aile sunakları odaklı kreolleşmiş bir Katoliklik inancını sürdürüyordu. Katoliklik gücünü korusa da, evanjelist Protestanlık, özellikle de farklı dillerde konuşma ve inançla iyileştirme ibadetleri içeren pentikostalizm, başlangıçta ABD'li misyonerler ve şimdilerde çoğunlukla yerli misyonerler tarafından yürütülen yaygın din değiştirtme çabaları sonucu hızla büyümüştür. Başta Karayipler'de kurulanlar olmak üzere yeni dinler de taraftar kazanmışlardır. Haiti'deki köleler tarafından yaratılan, Batı Afrika'nın Vodun dini ile Hristiyanlık unsurlarını harmanlayan Vudu da bunlardan biridir. Bir diğeri, 1930'larda Jamaika'da yoksul halk tarafından yaratılan, takipçilerinin, o sırada Afrika'daki tek fethedilmemiş, sömürgeleştirilmemiş devletin lideri olan Etiyopya İmparatoru Haile Selassie'yi (1892-1975) mesih olarak gördükleri Rastafari'dir. Rastalar servetin yeniden bölüşülmesi ve siyahların, bedenlen olmasa bile ruhen, Afrika'ya geri dönmeleri çağrısında bulunuyordu. Göç, hem Rastafari hem de Batı Afrika Vodun dinlerini dünyanın dört bir yanına taşıırken, aynı zamanda başka dinleri de yaydı. Hmong şamanları artık Minneapolis'teki hastanelerde iyileştirme ritüelleri yürütmekte, Montevideo, Montreal ve Mannheim'da (gurdvaralar olarak bilinen) Sih tapınakları bulunabilmekte ve Mormonizm, Scientology gibi görece yeni karizmatik li-

derlere ve onların fikirlerine yaslanan yeni dinler mürit toplayarak dünyanın dört bir yanında ibadethaneler kurmaktadır. Ana dil, ten rengi ya da etnik arka planın aksine, dinsel aidiyet bir dereceye kadar değiştirilebilir ve seçilmiş olup, din değiştirenler genelde yeni inançlarının en sesli savunucuları olurlar. Dolayısıyla çağdaş dinsel manzara, grupların kendi içinde ve gruplar arasında çeşitlilik ve çatışmaların olduğu çok çetrefilli bir görünüm arz etmektedir.

Sanayileşme Sonrası Dönem ve Yoksulluk

20. yüzyılın ikinci yarısında, eski endüstriyel merkezlerin pek çoğu gerileyip, köhneyen makineler ve yaşlanan işgücünün “Pas Kuşakları”na dönüşürken, Çin, Bangladeş, Vietnam, Porto Riko, Meksika ve ücretlerin düşük olduğu diğer yerlerde yeni dev fabrikalar inşa edildi. Tıpkı erken Sanayi Devrimi’nde olduğu gibi, bu fabrikalardaki işgücünün büyük bir kısmını kadınlar ve çocuklar oluşturunuyordu. Sanayi sonrası hizmet ekonomisi çoğunlukla merkezsizleşen bir yayılma gösterdi, zira bilgisayar ve iletişim teknolojileri pek çok çalışanın, büyük fabrikalar yerine kendi evlerinde ya da kötü çalışma koşullarına sahip küçük işyerlerinde çalışabilmelerine izin verir. Önceki yüzyılların ev içi üretimi gibi, bu işlerin de ücreti çoğunlukla saat başına değil parça başına belirlenir. Bu da çok daha fazla esneklik sağlamakla birlikte, işgünü sınırlaması olmadığından ve sağlık hizmetleri gibi avantajlardan yararlandırmadığından, aynı zamanda çok daha fazla sömürüye yol açar. Evden çalışanların az bir kısmı, hızla gelişen enformasyon endüstrisindeki iyi eğitilmiş ve çok iyi kazanan “uzaktan çalışanlar”dır, ancak ev ya da küçük işyeri işgücünün çoğunluğunu, rutin veri işleme ve diğer bilgisayarlı ofis işleri ya da kıyafet ve ayakkabı yapımı gibi daha geleneksel meslekler oluşturur. Bilgisayar ve cep telefonunun yanı sıra, dikiş makinesi de merkezsizleşmenin etkin bir aracı olmaya devam etmektedir ve pamuklu giysi hâlâ önemli bir mamuldür. İster dikiş makinesi ister bilgisayarla olsun, evdeki çalışma zaman zaman resmi istatistiklere dahil edilse de, genelde edilmez ve iktisatçıların enformel ekonomi ya da kayıt dışı eko-

nomi tabir ettikleri şeye dönüşür. Böyle kayıt dışı işler, ileri sanayi ülkeleri de dahil pek çok ülkede ekonominin önemli bir parçasını oluşturur; İtalya'yla ilgili ölçümler, kayıt dışı mal ve hizmet alışverişinin muhtemelen kayıtlı ekonomininkine eşit ve hayatta kalmak için bir gereklilik olduğunu söylüyor. Yatırımların küresel niteliğinin gitgide artması ve ani yükseliş-düşüş döngüleri, pek çok yerde erkeklerin işlerinin feminenleşmesine, yani daha düşük ücretli ve uzun dönemli sözleşmelere bağlanmamış olmasına ya da fazla iş güvenliği sağlamamasına yol açmıştır. Sendika üyeliği, 20. yüzyılın ortalarındaki doruklarından önemli ölçüde düşmüş ve işleri başka yerlere taşıma tehditleri, sendikaların kurulmasını önlemekte ya da bunların etkilerini sınırlamakta başarılı olmuştur.

Toplumsal cinsiyet ve ırka dayalı ayrışma ve belli iş tiplerinin değerine dair fikirler, öğretmenlik, hemşirelik, kurumsal çocuk bakıcılığı ve işgücünün çoğunluğunu kadınların oluşturduğu diğer işlerde, ayrıca beyaz olmayan erkeklerin baskın olduğu çim bakımı ve güvenlik işleri gibi mesleklerde ücretlerin düşük kalmasına yol açmaktadır. Cinsiyetler arası ücret farkı son birkaç onyılda düşüş göstermiştir, ancak 2010 yılı itibarıyla sanayileşmiş ülkelerde erkeklerin tam zamanlı ortalama kazançları, kadınlarınkinden yüzde 17,6 fazlaydı. Cinsiyetçi ücret farkının en yüksek olduğu yer –2010'da yüzde 30'dan fazla– Japonya ve Kore'ydi ve bu durum, iyi eğitilmiş çok sayıda genç Japon kadınının Japonya'yı terk etmesine yol açmıştı. Toplumsal cinsiyet ve ırk kesişimi, beyaz olmayan ve göçmen kadınların ağırlıkta olduğu, eviçi hizmet, evde çocuk bakımı, ofis ve otel temizliği, manikürcülük ve seks işçiliği gibi mesleklerde ücretlerin özellikle düşük kalmasına neden olmaktadır. İşlerin erkeksi olarak yeniden tanımlanması durumunda ise tam tersi olmuştur. Daktilo kullanmak dişil toplumsal cinsiyete yakıştırılmışken, bilgisayarlarla çalışmak eril cinsiyete atfedilmekte ve beraberinde ücret ve statü artışı getirmektedir. Klavyeyle yapılan işlerdeki bu cinsiyetçi yeniden tanımlama, bilgisayarların, genelde eril olarak görülen matematik, makineler ve savaşla ilişkilendirilmesi suretiyle başarılmaktadır. Bu yüzdendir ki, “daktilo etme” işi “veri işleme” diye adlandırılmış ve bu alan gelişirken

bilgisayar dergilerindeki reklamlarda genellikle klavye başındaki kadınlar yalnızca bir bilgisayar sisteminin kullanımının ne kadar kolay olduğunu vurgulamak için gösterilmiştir. Savaşın kendisinin de daha teknik bir hale gelmesiyle, bilgisayar ve internetteki savaş oyunları, bilgisayarların bu erilleştirilişinde önemli bir rol oynamış, ancak bu şekilde “eğlenceyi militerleştirme” (*militainment*),* aynı zamanda popüler kültürdeki artan militarizasyondan endişe duyanların eleştirilerine neden olmuştur. Doğu ve Güney Asyalılar yüksek teknoloji ile ilişkilendirildiğinden, Batılı toplumlarda, bilgisayar işinde bir beyaz/beyaz olmayan ikileminden daha karmaşık bir ırksallaştırma söz konusudur, ancak klavye başındaki işlerde benzer bir erilleştirme Asya’da da gerçekleşmiştir. Son zamanlarda yüksek teknoloji şirketleri, meritokrasiye dair süslü söylemlere rağmen, bilhassa üst düzey yönetim kadrolarında diğer şirketlere kıyasla çok daha düşük çeşitlilik barındırmaktadır.

20. yüzyılın sonuna gelindiğinde, dünya sanayisinin büyük kısmı ve sanayi sonrası dünya ekonomisinin daha da büyük bölümü, birbiriyle irtibatlı küresel kapitalizm şebekesinin bir parçası olmuştu. Zafer, neoliberal politikaların oldu. Açık pazarlar, serbest ticaret, özelleştirme ve devlet harcamalarının kısıtlanması, kimilerince siyasi birliğe doğru bir adım olabileceği umulan ekonomik ittifak ve parasal birlik Avrupa Birliği’ne (AB) katılmanın koşulları haline geldi. Sovyet blokunun eski üyelerinin pek çoğu da, Doğu Avrupa’da komünist sistemlerin bitişinden sonra bu birliğe katılmaya çabaladı. Deregülasyon ve özelleştirme kimi yerlerde ekonomik büyümeyi sağladı. Örneğin Hindistan’da birkaç şehir küresel iletişim şebekelerinin yüksek teknoloji merkezlerine dönüştü ve Kuzey Amerika ile Avrupa’da yaşayan eğitimli orta sınıf Hintlilerin bir kısmı Hindistan’a dönerek, Amerikan şehirleri etrafında inşa edilenlere benzer yeni banliyölere taşındılar. Öte yandan, Hindistan nüfusunun dörtte üçünün yaşadığı köylerde böyle bir canlanma olmadı. Tüm dünyada, devlet bütçesini küçültmek amacıyla sosyal yardımları azaltıcı önlemler, çocuklar, kadınlar ve yaşlılar

* Roger Stahl’un tabiri – ç.n.

üzerinde, genelde iktisatçıların “yoksulluğun feminenleştirilmesi” tabir ettikleri sonuca yol açan orantısız bir etkiye neden oldu.

Yoksulluğun artması aynı zamanda, 1950’lerden sonra, büyük ölçüde çocuk ölümleri oranında çarpıcı bir düşüşe yol açan aşılama gibi tıbbi gelişmeler sayesinde Asya, Afrika ve Latin Amerika’da yaşanan nüfus patlamasının bir sonucuydu. (Dünya nüfusu 1950’de 2,5 milyarken, 2012’de, artışın çoğu dünyanın görece yoksul ülkelerinde olmak üzere, 7 milyarın üzerine çıktı.) Bu artış ekonomik gelirleri geride bırakma tehlikesi taşıdığından, aileden millete tüm kurumlar üzerinde baskı yarattığı gibi, nüfus içinde gençlerin ağırlığının artmasına da yol açtı. Çocuklara hem işgüçleri nedeniyle hem de yaşlılık yıllarında ebeveynlerinin bakıcıları olarak ihtiyaç duyuluyordu ve doğum kontrol yöntemleri ya yok, ya fazla pahalı ya da toplumsal olarak kabul edilmez görülüyordu. Nüfus artışı, çok yoksul bazı ülkelerde, katı devlet politikaları ve devlet destekli doğum kontrolüyle geriletildi, ancak, uluslararası yardım programları, tedariklerine izin verilen doğum kontrol türlerinde zengin ülkelerdeki siyasi baskı gruplarının ahlaki ve dini kaygıları sonucu sıkı kısıtlamalar yapılması yüzünden, bu konuda engellemelerle de karşılaşılıyordu. Yardım kurumları ayrıca, doğum oranlarını düşürmenin en etkili yolunun, kızlar ve kadınların temel ve teknik eğitim düzeylerini yükseltirken, aynı zamanda bir miktar ekonomik bağımsızlığa kavuşmaları için kadınlara dikiş makineleri, çiftlik hayvanları, hatta cep telefonları almalarını sağlayacak küçük krediler vermek olduğunu keşfettiler. 1980’lerde kalkınma programları, küçük sulama sistemleri, büyükbaş hayvan yetiştirme tekniklerinde iyileştirmeler, kredi kurumları ve mikro kredi programları gibi kadınlara yönelik daha küçük ölçekli projelere bir miktar kayma gösterdi, ancak savaş hali, çevre krizleri, finansmanda gerilemeler ve kadınların asıl rolüne dair kültürel yaklaşımlar bu tür önlemleri sınırladı.

Çarpıcı nüfus artışı, bazıları sağlık sonuçları kadar önemli toplumsal ve kültürel sonuçlar doğuran yeni hastalıkların doğması ve yayılmasına rağmen gerçekleşti. 1980’lerde, cinsel yollarla yayılan yeni bir hastalığın –İnsan Bağışıklık Yetmezliği Virüsü’nden (HIV)

kaynaklanan Edinilmiş Bağışıklık Eksikliği Sendromu (AIDS)– ortaya çıkması tüm dünyada hem cinsel davranışları hem de buna ilişkin fikirleri şekillendirdi. AIDS beden sınırlarının alışverişi ile geçer ve son derece bulaşıcıdır. Hastalığın Batı'daki ilk kurbanları arasında, kimilerince bu sonu hak ettikleri düşünülen pek çok eşcinsel ve damardan uyuşturucu kullanıcıları da vardı. Kapsamlı tıbbi araştırmalar 1990'larda antiretroviral ilaçların bulunmasıyla sonuçlandı ve bu ilaçları satın alabilececek kadar zengin olanlar için HIV/AIDS ölüm mahkûmiyeti olmaktan çıkıp kronik bir hastalığa dönüştü. Dünyanın daha yoksul bölgelerinde, AIDS öncelikle fa-hişeler ile müşterileri arasında yayıldı ve hastalığın dünyanın her yerine hızla yayılması uluslararası seks turizmindeki hızlı yükselişle ilişkiliydi. İlaçlar aşırı pahalıydı ve pek çok erkek, hastalığın yayılmasını yavaşlatacak prezervatif kullanımına karşı çıkıyordu. Sonunda, aynı anda birden fazla seks partnerine sahip olmanın bilhassa erkekler arasında yaygın olduğu ve hem çatışmalar hem de kuraklık sonucu nüfusun göç etmesinin hastalığın yayılmasını hızlandırdığı Afrika'nın güneyi başta olmak üzere, virüsü kapalı insanların sayısı muazzam rakamlara ulaştı. AIDS, Güney Afrika ve komşusu ülkelerdeki ortalama ömrü 1990'larda 10 yıldan fazla azalttı ve Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre, halihazırda tüm dünyada 15-44 yaş arası kadınların başlıca ölüm nedenidir.

Dünya köylerinde artan genç nüfus için pek az olasılık mevcuttu ve bu gençler daima gittikleri yere –inanılmaz bir oranda büyüyen, zaman zaman on yıl içinde nüfusları ikiye ya da üçe katlanan– şehirlere gittiler. 2000 yılı itibariyle, nüfusun yüzde 75'inin şehirlerde yaşadığı Latin Amerika, dünyanın en şehirleşmiş bölgesiydi. Nijerya'nın eski başkenti Lagos, 1965'te bir milyonun altındaki nüfusundan, günümüzde yaklaşık 20 milyona ulaşarak Afrika'nın en kalabalık şehri oldu. Gerek burada gerek Nairobi, Dakar, Mexico City ve Rio de Janeiro gibi diğer megakentlerde, su ve kanalizasyon sistemleri, elektrik enerjisi, polis ve itfaiye hizmetleri, barınma ve hatta sokaklar dahi bu aşırı büyümeye uyum sağlayamadı (ve hâlâ sağlayamamaktadır). Bu gibi şehirlerde, güzel apartmanlarda ya da banliyölerdeki bahçeli evlerde oturan ve gökdelenlerdeki ofis-

lerde çalışan küçük bir grup varlıklı ve orta sınıftan insan bulunur, ancak halkın çoğunluğu kalabalık dairelerde yaşar ya da kendilerine ait olmayan arazilere, mukavva, kontrplak, sandık, kumaş ve başka süprüntü malzemeler kullanarak “gecekondu” barınaklar yaparlar. Çoğu insan, çok küçük ölçekte mal ve –seks de dahil– işçilik hizmetleri satarak, şehirde yaşayan yoksullar için her zaman geçerli olan bir tür geçici işler ekonomisiyle hayatta kalır. Şehirler farklı geçmişlerden ve geleneklerden insanları bir araya getirerek yeni kültürel karışımlar yaratırken, aynı zamanda düşmanlıkları da besler; hoparlör, cep telefonu ve internetin de dahil olduğu modern kitle iletişim teknolojileri her ikisini de çoğaltır.

Göç, gençleri geleneksel aileden uzağa taşıyarak kökleriyle olan bağlarını zayıflatır ve daha bağımsızlaşmalarını sağlar. Şehirdeki hanelerin çoğu köydekilerden çok daha küçük olup, evlilikler aile tarafından düzenlenmek yerine bireylerin kararıyla yapılmıştır. Göç aynı zamanda insanları daha savunmasız bir duruma sokar, zira ekonomik ve duygusal olarak onları destekleyecek bir sülaleden yoksun kalırlar. Şehirdeki mahallelerde kurulan gönüllü dernekleri, gençlik grupları, kiliseler ve kadın dernekleri, göçmenlerin uyumuna yardımcı olmaktadır, ancak istihdam olanakları sınırlı kalan göçmenlerin yoksulluktan kurtulma şansı çok azdır.

Üçüncü Binyılda Durum

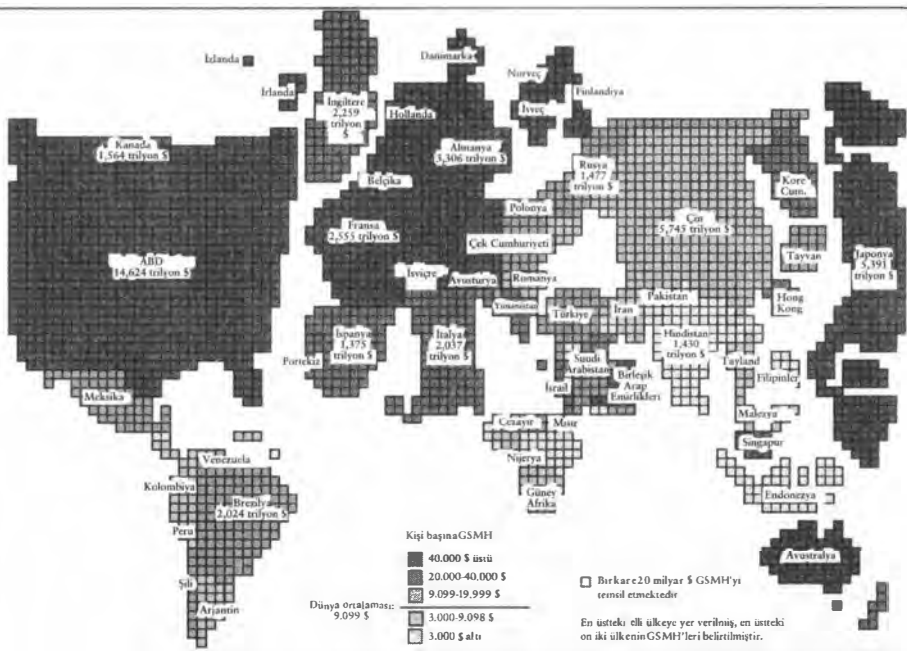
Üçüncü binyılın başlangıcında, dünyadaki bölgelerin tek bir sistem içinde bütünleştikleri dünyanın şimdiki halini anlatmak için dillere pelesenk olan sözcüklerden biri “küreselleşmiş”ti. Aralarında pek çok dünya tarihçisinin de bulunduğu bazı yorumcular, küreselleşmeyi, Kolomb Mübadelesi ile ya da Asya’yı kateden İpek Yolu seyahati, hatta *Homo sapiens*’in dünyanın farklı yerlerine ilk göç edişi ile başlayan çok uzun bir süreç olarak görür. Daha yaygın olan görüş, küreselleşmenin taşımacılık ve haberleşmede son onyıllarda gerçekleşen, uluslararası yatırım ve finans kurumlarının yanı sıra uluslararası ajanslar ve kamusal ya da sivil örgütlerin gitgide önem kazanmasını sağlayan ilerlemelerin bir ürünü olduğudur. Bü-

DHL Küresel Bağlantılılık Endeksi, en üst 20 ve en alt 20 ülke

Ülke	Toplam Bağlantılılık Endeksi	Ülke	Toplam Bağlantılılık Endeksi
1 Hollanda	89	121 Bosna Hersek	28
2 Singapur	83	122 Nijer	26
3 Lüksemburg	82	123 Özbekistan	25
4 İrlanda	81	124 Kırgızistan	25
5 İsviçre	80	125 Bolivya	24
6 İngiltere	78	126 İran	24
7 Belçika	76	127 Suriye	23
8 İsveç	75	128 Venezuela	23
9 Danimarka	74	129 El Salvador	23
10 Almanya	73	130 Benin	22
11 Norveç	71	131 Laos HDC	22
12 Hong Kong	71	132 Tacikistan	22
13 Malta	69	133 Nepal	21
14 Güney Kore	69	134 Botswana	21
15 Tayland	67	135 Paraguay	20
16 Malezya	66	136 Burkina Faso	18
17 Fransa	65	137 Myanmar	15
18 İsrail	65	138 Ruanda	14
19 Avusturya	65	139 Orta Afrika Cumhuriyeti	12
20 İzlanda	64	140 Burundi	10

Pankaj Ghemawat ve Steven A. Altman, "DHL Global Connectedness Index 2012", Deutsche Post DHL, Kasım 2012

yük çokuluslu şirketler artık, eskiden tahayyül edilemeyecek kadar çok insanın yaşamları hakkında daha çok şey bilip, daha çok şeyi belirlemektedir. Bu şirketlerin aktif olmadığı, Kuzey Kore gibi özel şirketlerin yasaklandığı ya da Burundi gibi 2014'te dünyanın en yoksul ve en çok açlık çeken ülkesi olan, dolayısıyla uluslararası yatırımın fazla ilgilenmediği ülkelerin nüfusu da buna dahildir. Dünyanın en büyük lojistik şirketi olan DHL'nin geliştirdiği Küresel Bağlantılılık Endeksi'ne göre, 2012'de Burundi dünyanın en



Harita 5.3 Servetin dünya çapında dağılımı, 2010.

az küreselleşmiş ülkesiydi. En küreselleşmiş ülke olan Hollanda, DHL'nin ölçümlemeyi seçtiği ticaret, sermaye, bilişim ve insan akışının derinliği ile yayılma alanı açısından Burundi'den düzinelerce kez daha bağlantılı idi. Hollanda ayrıca, Uluslararası Gıda Politikası Araştırma Enstitüsü tarafından hazırlanan Küresel Açlık Endeksi'nde ölçümlere dahil edilmeyecek kadar düşük açlık düzeyine sahip, dünyanın en müreffeh ülkelerinden biriydi.

Tüm siyasi görüşlerden analizciler, bu üç istatistiği –küresel bağlantılar, refah ve açlık– neden-sonuç çizgileri her yöne açılan bir nedensellik ilişkisi içinde görür. Burundi yoksul ve açtır, çünkü küresel bağlantılardan yoksundur ve küresel bağlantılardan yoksun oluşu kısmen yoksul oluşundan kaynaklanır. Yoksulluğun kendisi, tıpkı Hollanda'nın refahı gibi, kısmen, bu bölümde ele alınan iki sürecin, sanayileşme ve emperyalizmin sonuçlarından biridir. Dünyanın bir kısmının postendüstriyel bir ekonomiye geçmesi ve siyasi emperyalizmin zayıflaması bu eşitsizliği azaltmaktan ziyade artırmıştır. Genel olarak, yaşam standartları, sağlık hizmetlerine erişim, çocuk ölümleri, ortalama ömür, okuryazarlık oranı, siyasi istikrar, şiddetsizlik ve diğer yaşam kalitesi ölçekleri bakımından, 1950'lerde dünyanın en ileri bölgeleri günümüzde hâlâ en ileri seviyededir.

Ülkelerin kendi içindeki eşitsizlikler de devam etmektedir. Örneğin Latin Amerika’da Meksika her ne kadar *mestizo* mirasını yüceltse ve Küba, Brezilya ve diğer ülkeler, ırksal olarak eşitlikçi olduklarını iddia etseler de, açık tenliler en yüksek gelir diliminde, koyu tenliler en alt gelir diliminde baskındır. 2007 Brezilya ulusal nüfus sayımında beyaz olarak sınıflandırılan bireyler, siyah ya da melez olarak sınıflandırılanlardan iki kat fazla gelire sahipti.

Demografik eğilimler de eşitsizliğin hem nedeni hem de sonuçlarından biridir. 1960’larda piyasaya sürülen yeni doğum kontrol yöntemleri, özellikle “doğum kontrol hıptı” ama aynı zamanda yeni tip rahim içi araçlar, çok etkili oldu ve 2000’e gelindiğinde, dünya nüfusunun kabaca üçte ikisi doğum kontrol yöntemlerinden birini kullanıyor görünmekteydi. Ancak, doğurganlık oranları dünyanın en yoksul ülkelerinde yüksek düzeylerde seyretmeye devam etmektedir. 2009’da (BM verilerine göre) Burundi’de kadınların doğurganlık oranı, dünyadaki dördüncü en yüksek oranla kadın başına ortalama 6,8 çocuk iken, dünyada 155. sırada olan Hollanda’da bu oran 1,7 idi. 2005’ten itibaren doğum oranları pek çok yerde aslında yenilenme düzeylerinin altına düşmüştür. Çin’de tek çocuk politikası öyle etkili olmuştur ki, yetkililer artık –genelde nüfusun “kırçillaşması” tabir edilen– aşırı düşük bir doğum oranından endişe etmekte ve daha fazla muafiyet tanımaktadırlar. Buna rağmen, ikinci bir çocuğun masrafları ve barınma sıkıntısı, şehirli çiftlerin çok azının ikinci çocuğu tercih etmesine yol açmaktadır. Nüfusun büyük bölümünün doğurgan yaşlarında olmasından dolayı Çin nüfusu büyümeye devam etmektedir, ancak Japonya’da doğum oranları o kadar düşüktür ki nüfus azalmaktadır. Japonya kültürel olarak homojendir ve devlet politikaları –başka yerlerde nüfus azalmasına bir çözüm olan– göçü asla desteklememiştir, bu yüzden, son günlerde yaşlı bakımı gibi meselelere çözüm olarak robotlar ve elektronik gözetleme sistemleri gibi muhtelif yüksek teknoloji yöntemleri önerilmektedir. Hindistan’da orta sınıf şehirli doğum kontrol araçlarına erişebildiklerinden daha küçük ailelere sahip olurken, köylerde hâlâ kalabalık aileler yaygındır; nüfusbilimciler, 2050 yılından itibaren Hindistan’ın 1,5

milyar nüfusla dünyanın en kalabalık ülkesi olarak Çin'i geride bırakacağını tahmin etmektedir. Günümüzde dünyanın en düşük doğurganlık oranları Singapur, Hong Kong ve Makao'nun yanı sıra Japonya'nın da dahil olduğu Doğu Asya'nın müreffeh, aşırı şehirleşmiş ve kalabalık devletleri ile sosyologların "partner istikrarsızlığı" tabir ettikleri durumun ve diğer belirsizliklerin kadınları çocuk yapmama tercihinine ittiği Doğu Avrupa ve Eski Sovyet ülkelerindedir. Fransa, İtalya, Almanya, Polonya, Rusya, Tayvan, Singapur ve başka bazı ülkeler, çiftleri daha çok çocuk yapmaya teşvik eden politikaları benimsemiş ve bazı yerlerde yukarı doğru hafif bir seyir kaydedilmiştir, ancak bilhassa artık dünya nüfusunun çoğunluğunun yaşadığı şehirlerdeki artan yaşam giderleri, kadınların ücretli işgücüne daha fazla katılımı ve küçük ailelerin toplumsal kabul görmeye başlaması ile sanayileşmiş ülkelerdeki doğum oranlarının düşük kalmaya devam edeceği şüphesizdir. Tüm bu eğilimler önümüzdeki yüzyıl boyunca küresel nüfus düzeylerinin ne olacağını tahmin etmemizi zorlaştırmaktadır ve tahminler, şimdiki seviyelerin neredeyse sabitleneceğinden nüfus artışının daha da hızlanacağına uzanan bir çeşitlilik göstermektedir.

Göç ve seyahat, AIDS'in –ve yanı sıra o kadar yıkıma yol açmayan başka yeni hastalıkların– küresel çapta yayılmasının sorumlusu olduğu gibi, aynı zamanda aile yapısındaki değişimleri yaratan faktörlerdendi. Pek çok bölgede etnik ve dinsel gerilimlerin ve şiddetin devam etmesine rağmen, dünyanın bazı kesimlerinde farklı ırklar, etnisiteler ve dinlerden insanların evlenmeleri ya da birlikte yaşamaları gitgide yaygınlaşmış, bu durum kimin aile ve kimin akraba olduğuna dair yüzlerce yıllık sınırları ve tanımları sarsmıştır. Bu gruplar arası ilişkilerin çoğunun sorumlusu uzak yerlere göçler ve şehirleşmedir, ama pek çoğu da, binlerce sitenin iş gördüğü internet tabanlı seks, flört ve evlilik hizmetleridir. Ancak bazı durumlarda internet aynı zamanda endogamiyi artırmaya hizmet eder; yüksek kasta mensup Hindular ve ortodoks Yahudiler günümüzde, munasip eş arayışında geleneksel evlilik simsarları ve çöpçatanlar kadar internet ilanlarından da faydalanmaktadır ve muhtelif yeni kapalı gruplara üye insanlar da –*Yıldız Savaşları* fa-

natikleri, kuş gözlemcileri, gey polis memurları gibi– benzer kafa yapısındaki insanları internet üzerinden bulabilmektedir.

Günümüzün hanelerinin yalnızca evli bir çift ve çocuklardan oluşma ihtimali elli yıl öncesine göre azalmıştır. Etkili doğum kontrol yöntemleri, dünyanın pek çok kesiminde cinsel faaliyeti üreme hedefinden bağımsızlaştırmış ve kadınlar için dahi birden fazla partnerle evlilik öncesinde ilişki, daha yaygın kabul görmeye başlamıştır. Birlikte yaşama ve evlenmeden çocuk yapmanın toplumda gitgide daha çok kabullenilmesinin pek çok insanı epey ileri yaşlarda evlenmeye ya da hiç evlenmemeye sevk etmesi sonucunda, 1970’ten itibaren evlilik oranları dünyanın çoğu yerinde gitgide gerilemiştir. Buna koşut biçimde boşanma oranları da yükselmiştir: ABD’de 2000’lerde her iki evlilikten biri, Arap ülkelerinde her dört evlilikten biri boşanmayla sonuçlanmıştır. Pek çok aile birkaç farklı ilişkiden doğan çocukları kapsamakta, böylece eşin ölümü ve yeniden evliliğin böyle “harmanlanmış” aileler yarattığı daha eski bir modele geri dönülmektedir. Bu modele, çocukların büyükanne/büyükbabaları, gey, lezbiyen ve transseksüel bireyler ve çiftler, koruyucu ebeveynler, bekâr ebeveynler (çoğunluğu bekâr anneler) ve evlenme niyeti olmayan evlenmemiş çiftler tarafından yetiştirildiği modeller de eklenmektedir. ABD’den istatistikler, tüm bu eğilimlerin bulgularını gösterir: 2013’te yeni evliliklerin yüzde 15’i farklı ırklar arasında gerçekleşmiş, evli bir çift ve çocuklarından oluşan hanelerin oranı yüzde 19 iken, yetişkinlerin yüzde 51’i evlenmişti (1960’taki yüzde 72 oranından düşüş göstererek) ve doğan çocukların yüzde 41’i bekâr annelerindi.

Küresel bankacılık ve flörtleşmeye olanak sağlayan taşımacılık ve haberleşme sistemleri, müzik, filmler, televizyon programları, web siteleri, radyo istasyonları, internet tabanlı sosyal ağlar, derslikler ve başka her şeyin artık küresel bir izleyiciye ulaşabilmesi sayesinde, aynı zamanda kültürel biçimlerin daha önce benzeri görülmemiş düzeyde yayılım ve harmanlanışına yol açmaktadır. Yeni enformasyon teknolojilerinin kâhinleri ayrıca –üniversite, sanat galerisi, kitap, müzik kayıtları gibi– eski kültürel formların yakın gelecekte ortadan kalkarak yerlerini bilgisayar ve cep telefonu ta-

banlı eğitim, sergileme ve dağıtım biçimlerine bırakacağını tahmin etmektedir. Söz konusu gelişmelerin savunucuları bu olasılıkları överek, bunun kültürü yaratıcı fikirleri olan ve dijital teknolojiye erişebilen herkese açık hale getirerek demokratikleştireceğini ileri sürmektedir. “Dijital bölünme”yi ön plana alan eleştirmenler ise, dünya nüfusunun çoğunluğunun hâlâ bilgisayarlara erişiminin olmadığını ve her ne kadar her yıl gitgide artan sayıda insan cep telefonu sahibi olsa da, bunun tek tek yerel kültürleri geliştirmekten ziyade, ticari küreselleşmeye ve kültürel homojenleşmeye yol açtığını belirtmektedirler.

Nehru’nun koleksiyonundaki son mektup Ağustos 1933’te, Japon ordusunun Çin’de ilerlediği ve Nazilerin Almanya’da henüz iktidara geldikleri dünya çapındaki bir ekonomik bunalımın ortasında yazılmıştı. Nehru’nun “çağımız... hayal kırıklığı, şüphe, belirsizlik ve sorgulama çağıdır” demiş olması şaşırtıcı değildir. Bu sözleri pekâlâ üçüncü milenyumun başı için de söylemiş olabilir; günümüzde televizyon, bilgisayar ya da cep telefonuna erişim, tüm dünyadaki insanların başkalarının zenginliğini ve sefaletini, daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi yalnızca bir kraliyet geçit töreni sırasında ya da bir başkenti ziyaretlerinde değil, sürekli olarak görmelerini sağlamaktadır. Eşitsizlik Neolitik çağdan (belki daha da eskiden) beridir insan toplumunun ayrılmaz bir unsuru olagelmıştır, ancak son birkaç yüzyıldır eşitlikçi ideolojiler bunun yanlış olduğunu dile getirmektedir ve insanlar bunu azaltmaya çalışarak, bazı durumlarda başarılı olmuşlardır. Bunun gelecekte gerçekleşip gerçekleşmeyeceğini –Burundi ve Hollanda’nın bağlantılılık, refah ve açlıkta birbirine yaklaşıcağını mı, yoksa aranın iyice açılacağını mı– bekleyip göreceğiz.

Okuma Önerileri

Modern çağa genel giriş niteliğinde bolca eser vardır. En iyileri arasında, sosyal ve kültürel tarihe de siyasi ve iktisadi tarih kadar eğilen, Christopher Bayly, *The Birth of the Modern World, 1780-1914* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2004) ve Eric Hobsbawm,

The Age of Extremes: A History of the World, 1914-1991 (New York: Pantheon, 1994) bulunur. *Cambridge World History, c. 7: Production, Destruction, and Connection, 1750-Present* (der. J.R. McNeill ve Kenneth Pomeranz) kitabında konuyla ilgili pek çok bölüm vardır. Modern dönemde, temel sosyal yapıların dönüşümünü inceleyen kitaplar arasında şunlar sayılabilir: Joan Smith ve Immanuel Wallerstein, *Creating and Transforming Households in the World Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992); Susan Bayly, *Caste, Society, and Politics in India from the Eighteenth Century to the Modern Age* (Cambridge: Cambridge University Press, 1999); “Forum: Transnational Sexualities”, *American Historical Review* 114/15 (2009): 1250-1353.

Toplum ve kültüre özel önem veren bölgesel tarihler arasında: Sugata Bose ve Ayesha Jalal, *Modern South Asia: History, Culture, Political Economy* (Londra: Routledge, 3. basım, 2011); Norman Owen (der.), *The Emergence of Southeast Asia: A New History* (Honolulu: University of Hawai’i Press, 2004); James L. Gelvin, *The Modern Middle East: A History* (New York: Oxford University Press, 3. basım, 2011); Teresa A. Meade, *A History of Modern Latin America: 1800 to the Present* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2009); Richard Reid, *A History of Modern Africa: 1800 to the Present* (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2. basım, 2012) bulunur.

Sanayi devriminin parlamasında ve sürmesinde pamuğun önemi üzerine, bkz. Giorgio Riello, *Cotton: The Fabric that Made the Modern World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013) nefis renkli çizimler içerir ve Prasannan Parthasarathi, *Why Europe Grew Rich and Asia Did Not: Global Economic Divergence 1600-1850* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011). Sanayileşmenin daha genel bir incelemesi için, bkz. Jan de Vries, *The Industrious Revolution: Consumer Behavior and the Household Economy, 1650 to the Present* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Robert C. Allen, *The British Industrial Revolution in Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009); Joel Mokyr, *The Enlightened Economy: An Economic History of Britain* (New Haven: Yale University Press, 2010) ve Jack A.

Goldstone, “Efflorescences and Economic Growth in World History: Rethinking the ‘Rise of the West’ and the Industrial Revolution”, *Journal of World History* 13:2 (2002): 323-90, çok geniş bir kaynakça içerir. Jordan Goodman ve Katrina Honeyman, *Gainful Pursuits: The Making of Industrial Europe, 1600-1914* (Londra: Edward Arnold, 1988) ve Joyce Burnette, *Gender, Work and Wages in Industrial Revolution Britain* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008) sanayileşmeye eşlik eden toplumsal değişimleri inceler. Avrupa dışındaki sanayileşme için, bkz. Tessa Morris-Suzuki, *The Technological Transformation of Japan: From the Seventeenth to the Twenty-first Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); Atul Kohli, *State-Directed Development: Political Power and Industrialization in the Global Periphery* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004) ve Marcel van der Linden (der.), *Workers of the World, Essays toward a Global Labor History* (Boston, MA: Brill Academic Publishers, 2008). Büyük şirketlerin rolü üzerine, bkz. Geoffrey Jones, *Multinationals and Global Capitalism: From the Nineteenth to the Twenty-first Century* (Oxford: Oxford University Press, 2005). Immanuel Wallerstein’in klasik eseri *The Modern World System* (New York: Academic Press, 1974, 1980, 1989) ve Wallerstein’in daha yakın tarihli bir araştırması, “Globalization or the Age of Transition? A Long Term View of the Trajectory of the World System”, *International Sociology* 15:2 (2000): 251-67. Kenneth Pomeranz’ın geniş araştırması *The Great Divergence: China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton: Princeton University Press, 2000).

Benedict Anderson’ın *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (Londra: Verso, 1983) kitabı, modern milliyetçiliğe yol açan 18. yüzyıl gelişmelerini açığa çıkarmak konusunda son derece etkili olmuştur, ama Azar Gat, *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013) siyasi ulusların çok daha eski olduğunu iddia etmektedir. Millet konusundaki fikirlerin neleri kapsayıp neleri dışladığı üzerine, bkz. Ida Blom, Karen Hagemann ve Catherine Hall (der.), *Gendered*

Nations: Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century (Oxford: Oxford International Publishers, 2000); Andreas Wimmer, *Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Martin Manalansan ve Arnaldo Cruz-Malave (der.), *Queer Globalizations: Citizenship and the Afterlife of Colonialism* (New York: New York University Press, 2002); Rogers M. Smith, *Stories of Peoplehood: The Politics and Morals of Political Membership* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003); Don H. Doyle ve Marco Antonio Pampalona (der.), *Nationalism in the New World* (Athens, GA: University of Georgia Press, 2006). Bugünkü milliyetçilik üzerine, bkz. Craig Calhoun, *Nations Matter: Culture, History, and the Cosmopolitan Dream* (Londra: Routledge, 2007).

Toplumsal değişim isteyen her harekete dair geniş kaynakça vardır. *Oxford University Press Very Short Introduction* dizisi iyi bir başlangıç noktasıdır. Örneğin Michael Newman, *Socialism* (2005); Leslie Holmes, *Communism* (2009) ve Manfred B. Steger, *Neoliberalism* (2010). Kadın hareketleri üzerine, bkz. Estelle Friedman, *No Turning Back: The History of Feminism and the Future of Women* (New York: Ballantyne Books, 2003). Göç kısıtlamaları üzerine, bkz. Marilyn Lake ve Henry Reynolds, *Drawing the Global Colour Line: White Men's Countries and the International Challenge of Racial Equality* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008). Öjenik üzerine, bkz. Alison Bashford ve Philippa Levine (der.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

Dirk Hoerder, *Cultures in Contact: World Migrations in the Second Millennium* (Durham, NC: Duke University Press, 2003) göç üzerine mükemmel bir genel değerlendirmedir. Daha ayrıntılı çalışmalar arasında şunlar bulunmaktadır: Pamela Sharpe (der.), *Women, Gender, and Labour Migration: Historical and Global Perspectives* (New York: Routledge, 2001); Philip A. Kuhn, *Chinese among Others: Emigration in Modern Times* (Londra: Rowman & Littlefield, 2008); Tony Ballantyne ve Antoinette Burton (der.), *Moving Subjects: Gender, Mobility, and Intimacy in an Age*

of *Global Empire* (Urbana: University of Illinois Press, 2009); Marjory Harper ve Stephen Constantine, *Migration and Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

Avrupa emperyalizmi üzerine, en iyi başlangıç noktası Eric R. Wolf'un klasik eseri *Europe and the People without History* (Berkeley: University of California Press, 1982, yeniden yayın 2010). H.L. Wesseling, *The European Colonial Empires, 1815-1919* (Londra: Routledge, 2004) 19. yüzyıl Avrupa sömürgeciliğine iyi bir giriştir. Philip D. Curtin, *The World and the West: The European Challenge and the Overseas Response in the Age of Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000) Avrupa sömürgeciliğine tepkilerin karşılaştırmalı bir analizini sunar ve Tony Ballantyne ile Antoinette Burton, *Empires and the Reach of the Global, 1870-1945* (Cambridge, MA: The Belknap Press, 2014) İngiliz, Japon ve Osmanlı imparatorluk sistemlerinin ve ırksal, cinsiyetsel ve ekonomik yapılarının bir karşılaştırmasını yapar. İmparatorluklar üzerine çok sayıda kitaptan birkaçı bu bölümde değinilen konulara odaklanır: Daniel Headrick, *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century* (Oxford: Oxford University Press, 1981); Ann Laura Stoler, *Carnal Knowledge and Imperial Power: Race and the Intimate in Colonial Rule* (Berkeley: University of California Press, 2002); Catherine Hall ve Sonya Rose (der.), *At Home with the Empire: Metropolitan Culture and the Imperial World* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006); Mrinalini Sinha, *Specters of Mother India: The Global Restructuring of an Empire* (Durham, NC: Duke University Press, 2006); Rachel Laudan, *Cuisine and Empire: Cooking in World History* (Berkeley: University of California Press, 2013).

20. yüzyılın topyekûn savaşları, akla gelen her açıdan incelenmiştir. Kültürel etkileri üzerine çalışmalar arasında Paul Fussell'in klasik eseri, *The Great War and Modern Memory* (Oxford: Oxford University Press, 1970, yeniden yayın 2013) ve Modris Ecks-teins, *Rites of Spring: The Great War and the Birth of the Modern Age* (Boston, MA: Houghton Mifflin, 1989) bulunur.

Raymond F. Betts, *Decolonization* (Londra: Routledge, 2. basım, 2004) sömürgeci çıkış sürecinin kısa bir değerlendirmesini sunar. Prasenjit Duara (der.), *Decolonization: Perspectives from Now and Then* (Londra: Routledge, 2013) önde gelen tarihçilerin sömürgeci çıkış üzerine makaleleriyle, Nehru, Ho Chi Minh ve Kwame Nkrumah gibi bazı dekolonizasyon mimarlarının yazılarından oluşur. Soğuk Savaş üzerine, bkz. Odd Arne Westad, *The Global Cold War: Third World Interventions and the Making of Modern Times* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005).

Gabriel A. Almond, R. Scott Appleby ve Emmanuel Sivan, *Strong Religion: The Rise of Fundamentalisms around the World* (Chicago: University of Chicago Press, 2003) yedi ayrı dindeki köktencilik izlerini sürer ve Mark Juergensmeyer, *Terror in the Mind of God: The Global Rise of Religious Violence* (Berkeley: University of California Press, 3. basım, 2003) dinsel aşırılığı analiz eder.

Neoliberalizm ve ekonomik gelişim üzerine, bkz. Vito Tanzi ve Ludger Schuknecht, *Public Spending in the Twentieth Century: A Global Perspective* (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Alfred D. Chandler ve Bruce Mazlish (der.), *Leviathans: Multinational Corporations and the New Global History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2005); Maxine Molyneux ve Shahra Razavi (der.), *Liberalism and its Discontents: Gender Justice, Development, and Rights* (New York: Oxford University Press, 2002); Kevin Bales, *Disposable People: New Slavery in the Global South* (Berkeley: University of California Press, 2. basım, 2012). Şehirler üzerine, bkz. David Clark, *Urban World/Global City* (Londra: Routledge, 2003).

Küreselleşmenin kültürel ve toplumsal etkilerinin incelendiği eserler: Ulf Hannerz, *Transnational Connections: Culture, People, Places* (New York: Routledge, 1996); Saskia Sassen (der.), *Globalization and its Discontents* (New York: The New Press, 1998); Pierre Hamel vd. (der.), *Globalization and Social Movements* (Londra: Palgrave Macmillan, 2000); Frank J. Kechner ve John Boli, *World Culture: Origins and Consequences* (Malden, MA: Blackwell, 2005); Jennifer Cole ve Deborah Lynn Durham (der.), *Generations*

and Globalization: Youth, Age, and Family in the New World Economy (Bloomington: Indiana University Press, 2007); Will Kymlicka, *Multicultural Odysseys: Navigating the New International Politics of Diversity* (Oxford: Oxford University Press, 2007). Bu konular (ve bu kitaptaki diğer her şey) hakkında en son yorumlar, araştırmalar ve fikirler, bu küreselleşmeyi mümkün kılan modern medyanın çeşitli formlarında, muhtemelen elinizin altındaki bir cihazla kolayca erişebileceğiniz bir yerde duruyor. Elbette bu kitabı da bu cihazlardan biri üzerinden okuyor olabilirsiniz.

1812 Savaşı 324

Abbas (I.) 244, 251

Abbasi Halifeliği 160, 163, 224

Abbasi Sarayı 160, 168

Abbasiler 159-60, 163, 198

ABD *ayr. bkz.* Birleşik Devletler 54, 56, 62,
125, 254, 258, 277-78, 303, 322-25,
329-30, 332-34, 338, 342-46, 349-50,
353, 355, 358, 360, 362, 364-65, 367,
374-86, 388, 390, 394-95, 397, 408

ABD Anayasa Mahkemesi 302

ABD Tarım Bakanlığı 61

Adi Granth 287

Adriyatik Denizi 199

Afganistan 134, 165

Afganlar 286

Africanus *bkz.* Afrika

Afrika 15, 18-20, 24, 28-29, 31, 34, 40,
52, 58-60, 71, 81, 97, 114-17, 161-63,
166, 186, 210, 221-23, 225-26, 233,
237-38, 240, 242, 244-46, 248, 258-
59, 264, 271, 276-81, 289, 294, 298,
301-303, 309, 311, 316, 320-21, 323,
329-30, 339, 346, 356-58, 362-65,
367-68, 370-71, 373, 375-77, 379-80,
386-87, 396-97, 401-402
Batı Afrika 52, 161-63, 166, 221, 223,
225-26, 240, 245, 248, 259, 276, 278-
79, 301, 320, 362, 396-97
Doğu Afrika 19-20, 24, 29, 116, 161-
62, 186, 210, 222-23, 271, 279, 358,
362, 364

Güney Afrika 31, 40, 115, 246, 339,
357-58, 363-64, 368, 387, 402

Kuzey Afrika 60, 163, 223, 289

Orta Afrika 24, 97, 278

Orta-Batı Afrika 279

Sahra-altı Afrika 161, 186

Afrikalılar 71, 116, 161, 223, 237, 242,
245-46, 248, 258, 264, 277, 279, 281,
298, 301, 309, 311, 316, 323, 339,
356, 363-65, 367, 379, 397

Afroavasya 25, 29, 33, 147, 165, 227

Afro-Amerikalılar 383

Ağlama Duvarı (Batı Duvarı) 395

Ahpö-Hel 106

Ahpö-Katun 106

Ak Hunlar (Heftalitler) 144, 191

Akbar 290

Akdeniz 27, 80, 95, 100, 108, 111, 113,
123, 127, 131-32, 141, 146, 188, 203-
204, 211, 220, 223, 244, 254, 264,
277, 311, 382

Doğu Akdeniz 264

Akka Limanı 219

Akkad 82, 99

Aksum İmparatorluğu 141

Alabama 323

Alaska 56, 268

Alfonso (I.) 294

Alfonso (VI.) 216

Algonkinler 267

Ali (Halife) 158, 286

Almanca 130, 283

Almanlar 167, 189, 201, 233, 272, 274,
304, 307, 332, 335, 341, 373

Almanya 25-26, 216, 255, 282, 284, 330,
334, 343, 351, 363, 367, 373-75, 407,
409

Nazi Almanya 351

Alpler 49

Altan Han 288

Althing 216

Altın (Sarı) Nehir *bkz.* Huang He Nehri

Altın Kıyı (Gana) 379

Amar Das 287

Amazon 4, 52, 59, 185

American Journal of Human Genetics 195

Americanus *bkz.* Amerika

Amerigo *bkz.* Vespucci, Amerigo

Amerika 34-35, 37, 48, 54, 56, 58-60,
63, 81, 93-94, 98-100, 115, 117, 146,
178, 182-83, 184-85, 191, 198, 226-
27, 233-34, 237-38, 240, 245-46, 248,
251-52, 254, 258-59, 261-62, 264-66,

- 268-69, 271, 276, 280, 289, 293, 298-303, 307, 309-11, 315, 320-21, 323-24, 332-34, 338, 344, 346, 352, 355-56, 358, 362, 364, 372, 375, 380, 388, 397, 400-402, 406
- Güney Amerika 34, 54, 60-61, 63, 81, 99-100, 237, 258, 262, 271, 293, 307, 320, 356, 358
- Kuzey Amerika 34-35, 54, 58-60, 81, 96, 98, 115, 117, 178, 184, 191, 198, 226, 245-46, 252, 254, 258, 264-66, 268, 280, 289, 301-303, 307-308, 311, 315, 321, 323, 334, 355-56, 397, 400
- Latin Amerika 298, 300, 302, 309, 332-33, 344, 346, 356, 364, 372, 375, 380, 385, 388, 397, 401-402, 406
- Orta Amerika 94, 100, 237, 261-62, 271
- Amerikan (Amerikalı) 96, 182, 237, 248, 252, 264-68, 275, 296, 298, 301-303, 308, 323-24, 328-29, 337, 348, 359, 364-65, 369, 373, 382-83, 385, 400
- Amerikan Bağımsızlık Savaşı 246, 309, 355
- Amerikan Devrimi 307-308
- Amerikan İç Savaşı 324, 330, 346
- Amitabha (Buddha) 136, 214
- Amsterdam 248, 291
- Anasazi 182
- And Dağları (Andlar) 54, 98-99, 117, 166, 179, 185, 242, 259, 274, 293, 310
- Angkor Wat 169
- Antarktika 74, 238
- Antonine Vebası 146
- Anvers 251
- Anyang 86
- Appleseed, Johny *bkz.* Chapman, Jonathan
- Arabistan Yarımadası 153-54, 158, 204, 368
- Aragon 289
- Arap-İsrail Savaşı (1973) 388
- Arapça 95, 152, 155, 158-59, 161-62, 211, 222, 228
- Araplar 156, 159, 162, 171, 174-75, 222-23, 225, 281, 362, 367-68, 378, 408
- Arı Ülke Budizmi 214
- Aristoteles 125, 130
- Politika* 125
- Arjan Dev 287
- Arjantin 13-14, 74, 264, 356, 380, 385-86, 388-89
- Arthur (Kral) 175, 178
- Aryanlar 119-20, 216, 349, 351, 373
- Ashanti Krallığı 363
- Asiaticus *bkz.* Asya
- Assam 360
- Asur 99, 104
- Asya 15, 24, 27, 34-35, 52, 54, 59-60, 69, 72, 81, 95, 99-100, 108, 112-13, 115, 118, 122-24, 130, 132, 134, 136-37, 142-43, 146, 150, 155, 161-63, 166, 168, 173, 185-86, 190-91, 193, 195-96, 198, 204, 208, 210, 212-14, 216, 221-26, 233-34, 237, 239, 241-42, 244-46, 251-52, 254, 258-60, 271, 273, 279-80, 288, 301, 311, 320, 329, 334-35, 342, 349-50, 355-60, 365, 367-68, 373, 375-77, 391, 400-401, 403, 407
- Batı Asya 27, 60, 72, 115, 204, 273
- Doğu Asya 190, 244, 258, 400, 407
- Güney Asya 54, 81, 95, 108, 112, 118, 124, 130, 136, 162, 166, 173, 190, 211, 213-14, 239, 244, 246, 258-59, 311, 359, 365, 376, 400
- Güneydoğu Asya 35, 52, 69, 81, 99-100, 122-23, 132, 137, 161-63, 166, 168, 173, 190, 208, 221-22, 226, 239, 244, 259, 279-80, 301, 320, 357, 360, 368, 373
- Kuzey Asya 245
- Orta Asya 60, 95, 113, 134, 136, 143, 150, 155, 161, 163, 192-93, 195, 210, 212, 216, 223-26, 241, 244, 252, 254, 260, 273, 288, 311
- Asyatik Yasaklı Bölge 349
- Aşoka 133-34
- Atapuerca 26
- Atatürk, Mustafa Kemal 368
- Atina 90, 96-97, 110-12, 125, 129, 163, 204
- Atlantik Okyanusu 184, 228, 233-34, 239, 246, 248, 268, 272-73, 277-79, 294, 307, 311, 314, 329, 362
- Kuzey Atlantik 268
- Orta Atlantik 246
- Auckland Adası 186
- Augustus 128-29

- Avalokiteşvara 213
 Avrasya 34, 37, 61, 80, 152, 191, 220-21, 224-25, 239, 266
 Avrupa 1, 17, 24, 34, 48, 59-60, 95, 108, 141, 146-47, 159, 163, 169, 171-72, 175-76, 185, 188-89, 198, 215-17, 219, 221, 226, 234, 236-37, 240, 242, 244-45, 248-49, 252, 254, 257-59, 264-69, 271-74, 276, 278, 282, 284, 287, 289, 291-94, 303, 305, 311-12, 320-21, 325, 327-29, 334, 336, 341, 343-44, 349-50, 352, 355-56, 366-68, 371-73, 375, 382-83, 385, 388, 391-92, 400
 Batı Avrupa 147, 152, 166, 171-72, 175, 198, 226, 242, 274, 282, 312, 320, 330, 334, 382-83, 385, 388
 Doğu Avrupa 72, 95, 189, 223, 242, 244, 349, 372, 375, 384, 391-92, 400, 407
 Kıta Avrupa 254, 327-28
 Kuzeybatı Avrupa 302, 321
 Orta Avrupa 215, 283
 Avrupa Birliği (AB) 400
 Avrupalılar 5, 56, 71, 152, 176, 207, 221, 223, 234-35, 237-38, 240, 242, 245-46, 248, 252, 258-60, 263-69, 271, 273, 275, 278-79, 281, 288, 291-92, 294, 297-98, 300-303, 310-11, 328, 337, 341, 348-49, 355-56, 358-60, 363-68, 370, 379, 382, 397
 Avustralya 4, 34, 37, 191, 246, 263, 313, 344, 350, 355, 385
 Avustronezya 116, 186
 Avusturya 260, 309, 367, 370
 Avusturya-Macaristan 366-67
 Ayala, Felipe Guaman Poma de 179
 Ayasofya 204
 Ayn Calut Savaşı 163
 Ayutthaya Krallığı 292
 Azerbaycan 251
 Aziz Markos 199
 Aztek İmparatorluğu 166, 237
 Aztekler 170, 205, 207, 235, 237, 269, 295-96
 Babilliler 93, 99, 109, 131
 Babür İmparatorluğu 1, 254, 291, 359
 Babürlüler 244, 254, 287, 310-11
 Baden-Powell, Robert 371
 Bağdat 159, 168, 198, 222, 224
 Bağlantısız Uluslar Hareketi 377
 Bai-Juyi 209
 Bakire Meryem 217, 294-95
 Balkan Savaşları 366
 Balkanlar 54, 204, 366
 Baltık 216
 Baltık Denizi 245
 Ban Gu 80, 103, 144
 Ban Zhao 79-80, 144, 196
 Bangladeş 377, 398
 Bantu 186
 Bask 268
 Bastille 308
 Başkan Mao Zedung'dan Seçme Sözler 381
 Batı Hint Adaları 275, 303
 Battuta, İbn 210-11, 225, 228
Rihletu İbn Battuta 211
 Bavyera Veraset Savaşı 260
 BDHŞ bkz. Britanya Doğu Hindistan Şirketi
 Bedeviler 154, 192
 Beijing (Pekin) 196, 211, 218, 291, 306
 Belçika 363, 373
 Belloc, Hilaire 363
 Benedictus (XVI.) 386
 Bengal 98, 210, 377
 Benin 244
 Benin Sarayı 168
 Bereketli Hilal 51-52, 55, 59
 Bering Boğazı 34
 Berlin 4, 248
Binbir Gece Masalları 175
 Birinci Dünya 375, 383
 Birleşik Devletler *ayr. bkz.* ABD 310, 323, 329
 Birleşik Krallık *ayr. bkz.* İngiltere 353
 Birleşmiş Milletler (BM) 56, 148, 376, 378, 406
 Genel Kurulu 376
 Bizans İmparatorluğu 1, 104, 143, 146-47, 156, 161, 166, 169-71, 173, 215-16, 218-19, 226
 Bligh, William 263
 Bohemya 189
 Bolivar, Simon 310
 Bolşevikler 366
 Bon Marché (Paris) 341

- Bordeaux 43
 Borneo 116, 360
 Boston 248
 Botany Körfezi 355
Bounty 263
 Brahmanlar 119, 173
 Brassempouy Venüsü 39
 Bretanya 72
 Brezilya 4, 125, 242, 271, 278, 280, 294, 346, 350, 356-58, 380, 385-86, 406
 Britanya Adaları 341-42
 Britanya Batı Hint Adaları 303
 Britanya Doğu Afrikası (Kenya) 364
 Britanya Doğu Hindistan Şirketi (BDHŞ) 276, 300-301, 320, 359-60
 Britanya Guyanası (Guyana) 358
 Britanya Hindistanı 317
 Britanya İmparatorluğu 246, 308, 371
 British Petroleum 382
 Brooks, Alison 31
 Brunei Sultanlığı 226
 Brunhilda 167
 Buddha *bkz.* Gautama, Sidarta
 Budistler 113, 132-33, 135-37, 152-53, 161, 170, 209, 212-14, 220-21, 223, 227, 273, 288, 395
 Budizm 9, 97, 132-37, 143, 146-47, 152-53, 156, 158, 180, 208, 211-14, 217-18, 227, 231, 273, 292
 Theravada Budizmi 137, 292
 Tibet Budizmi 288, 291
 Buenos Aires 341, 356
 Buganda 244
 Burma 244, 358, 360, 395
 Burundi 404-406, 409
 Büyük Çin Kanalı 208
 Büyük Doğu Asya Ortak Refah Sahası 373
 Büyük Göller 246, 266-67
 Büyük Proleter Kültür Devrimi 382
 Büyük Sıçrama 382
 Byzantium *bkz.* İstanbul
- Caral 99
 Cardenas, Lazaro 380
 Carnegie Vakfı 350
 Cartwright, Edmund 313
 Cauvin, Jacques 73
 Cava Adası 24, 122, 246, 271, 360
 Caynacılık 130
 Celile 138
 Cenevizler 219-20
 Cengiz Han 151, 192-95, 244
 Cenne-cenno 83, 86, 88, 149
 Cenova 198, 223, 227
 Cermen 115, 129, 141-43, 146, 172, 294, 373
 Cezayir 379
 Cham 122
 Champa Adası 122
 Chan (Zen) 214
 Changan 80, 123
 Chaplin, Charlie 370
 Chapman, Jonathan 259
 Charles (I.) 285
 Charles (II.) 271
 Chavin 99
 Chinchorro 37
 CIA 378
 Cizvitler 284, 290, 292
 Coatlicue (Huitzilopochtli'nin annesi) 296
 Cook Adaları 262
 Cook, James 263
 Cordoba 159, 162, 198, 221
 Cornwallis (General) 308
 Cortés, Hernando 237, 258, 264
 Cromwell, Oliver 285
 Crosby, Alfred 234
 Crow, Jim 346
 Cueva de Las Manos 14-15, 44-45
 Culfa 250
 Curçenler 209, 240
 Cuzco 170, 185
 Cyprian Vebası 146
- Çangan 216
 Çek Cumhuriyeti 38-39, 216
 Çekoslovakya 385
 Çekoslovakya Komünist Partisi 385
 Çin 1, 24, 38, 52, 67, 79-81, 86, 90, 92, 95, 99-102, 104-105, 112-13, 122-23, 127, 130, 134, 136, 147, 149, 166,
- Caesar, Iulius 128
 Cahoika 184, 198
 Cakarta 196, 210
 California 57, 355, 358
 Calvin, Jean 284-85
 Cambridge 217
Cambridge World History 10

- 170, 172-74, 176-77, 181, 190, 192-93, 195-96, 198, 202-204, 208-10, 212-14, 221, 223-26, 228, 240-41, 244, 248-51, 255, 259-62, 266, 273-77, 288, 291, 294, 297, 306, 312, 314, 319-20, 329, 331, 336, 353, 357, 359-60, 365, 372, 380-82, 385, 390-92, 398, 406-407, 409
Doğu Çin 198
Güney Çin 193, 195, 210, 223-24, 306
Güneybatı Çin 225
Kuzey Çin 192
Orta Çin 198
Çin İmparatorluğu 99, 288
Çin Konfüçyüsçülüğü 291
Çince 136, 152, 170, 174
Çinhindi Komünist Partisi 367
Çinliler 104, 170, 174, 177, 195, 214, 225, 252, 260-61, 277, 288, 297, 311, 323, 349, 355-57, 359, 381, 390
Çinlileri Dışlama Yasası (1882) 349
- d'Errico, Francesco 27, 31
Dadu (Hanbeli) 196, 210
Dakar 402
Dalay Lama 288
Danimarka 15
Darü'l-İslam 159, 164, 226
Darwin, Charles 348
 Türlerin Kökeni 348
Dayanışma (Polonya) 392
De Dion-Bouton 369
Delhi 198
Delhi Sultanlığı 165, 210
Denisova Mağarası 28-29
Derin Güney 276
Des Moines 17
DHL 404-405
Diamond, Jared 61, 182
Dicle Nehri 156, 159, 166, 198
Dobres, Marcia-Anne 33
Doğu Kiliseleri 215
Dominik Cumhuriyeti 278
Dona Beatriz Kimpa Vita 294
Dorothy Ko 177
Dördüncü Dünya 375
Drake, Francis 245
Dubois, W.E.B. 348
Dünya Bankası 389
Dünya Sağlık Örgütü 402
Dünya Savaşı (I.) 2, 345, 355, 365-67, 370, 373
 (II.) 368-69, 374-75, 379, 384, 387
Dürer, Albrecht 256
- Edinburgh 272
Edo *bkz.* Tokyo
Edward (I.) 219
Ehret, Christopher 30
Eisenhower, Dwight 376
Eisenstadt, Shmuel 130
Ekber Şah 291
Ekvador 48
El Niño 146, 238
Emeviler 159
Endonezya 24, 28, 33, 70, 116, 222, 262, 369
Endonezyaca 369
Entebbe 396
Equino, Olaudah 345
Ermeniler 204, 251, 321
Ermenistan 215
Eski Dünya 234, 237-38, 253, 263-64, 308
États-Généraux (Genel Meclis) 308
Etiyopya 30, 141, 215, 218, 363, 373, 397
Etiyopya Kilisesi 141
Europaeus *bkz.* Avrupa
Eyyubi 164
Ezana (Aksum Kralı) 141
Ezekiel 130-31
- Fars 215, 222
Farsça 152
Fas 31, 210-11
Felemenkler 189
Fenikeliler 95
Ferdinand (Aragonlu Kral) 289
Ferrara 251
Fırat Vadisi 156, 166
Fiji 358
Filipinler 37, 225, 237, 242, 248, 261-62, 293, 365
Filistin 367, 378
Filistinliler 378, 395
Floransa 233, 249
Flores Adası 28-29
Florida 246
Foucault, Michel 350

- Frank 167
 Fransa 25, 39, 43, 45, 152, 164, 176, 219, 246, 248, 255, 260, 263, 272, 275, 284, 292, 305, 307-309, 328, 343, 345-46, 353, 360, 363, 367, 369, 373, 378, 385, 407
 Güney Fransa 25, 39, 43, 45
 Fransız Çinhindi 360, 369
 Fransız Devrimi 6, 327
 Fransız Karayip Adaları 272, 299
 Fransız Komünist Partisi 367
 Fransızca 144, 210, 245
 Fransızlar 189, 201, 240, 245-46, 260, 263, 266-69, 271, 279, 291-92, 298, 300-301, 303, 305, 308, 310, 320, 350, 362-63, 369, 379, 384
 Fransiskan 235
 Freud, Sigmund 370-71
 Freyre, Gilberto 356
 Frumentus (piskopos) 141
 Fugger, Jacob 249, 304
 Fujian 261
 Funan Adası 122

 Galler 325-26
 Gamble, Clive 18, 31
 Gana 162, 363, 365, 379
 Gandhara 134
 Gandhi, İndira 317, 377
 Gandhi, Mohandas 368, 376, 383
 Gandhi, Rajiv 377
 Ganj Deltası 377
 Ganj Vadisi 134
 Garrido, Juan 258
 Gatling 363
 Gautama, Sidarta (Buddha) 130, 132-35, 137-38, 153, 214
 Ge'ez 141
 Gelug-pa 288
 Georgia 246
 Gine Kıyısı 166, 168
 Gine-Bissau 387
 Girsu (Tello) 91
 Glasgow 276
 Goa 242
 Goody, Jack 96
 Göbeklitepe 57-58
 Göçmenlik Yasası 349-50
 Göçü Sınırlama Derneği 349
 Granada 289
 Grand Banks 268
 Grönland 182
 GSMH 334
 Guadalupe Bakiresi 295-96, 299
 Guam 365
 Guanaco 248, 251
 Guangzhou 203, 274
 Guanyin 135
 Guatemala 384
 Gucerat 248, 251
 Gudirtjmar 191
 Güney Carolina 246
 Guo Guo 170
 Gupta İmparatorluğu 144
 Guyana 358
 Güneş Piramidi 86
 Gürcistan 24
 Gyatso, Ngawang Lobsang 288
 Gyatso, Sonam 288
 Gyatso, Tenzin 288

 Habermas, Jürgen 272
 Haçlı Seferi (1099) 219
 Haçlı Seferi (1202-1204) 219
 Haçlı Seferi (VII.) 164
 Haçlılar 219-21
 Haiti 310, 345, 375, 397
 Haiti Devrimi (1791) 310, 313
 Haliç 203
 Hallan Çemi 50-51, 57, 76
 Hamiko (İmparatoriçe) 106
 Hammurabi (Babil Hükümdarı) 93, 109
 Hammurabi Kanunları (1780) 70, 109, 124
 Han (İmparatorluğu) 79-80, 99-100, 102-105, 124, 136, 144, 146, 149, 151, 196, 260, 297, 311
 Batı Han 80
 Hanbalık 224
 Hanbeli 196
 Hangzhou 9, 202, 208-10
 Harappa 88
 Haredi 395
 Harezmi 165
 Hatice 153, 156
 Hatşepsut 106
 Hawaii 36, 186, 188, 191, 357-58, 365
 Hazar Denizi 195

- Heian Dönemi 174, 212
 Hellen 111, 113, 134-35
 Henry (VIII.) 283
 Herakles 134
 Heraklitos 130
 Herodotos 1
 Hristiyan(lık) 9, 80, 97, 130-31, 137-43,
 146-47, 152-53, 155-56, 158-59, 161-
 62, 169, 176, 180, 182, 189-90, 193,
 198-99, 203, 208, 211-12, 214-21, 226-
 28, 242, 251, 281-82, 284, 286-87, 289,
 291-95, 297-98, 300-301, 303, 311,
 342, 345, 359, 364-65, 393, 395-97
 Katolikler 182, 215, 283-85, 289, 292-
 94, 297, 306, 315, 349, 359, 396-97
 Ortodokslar 215-16, 218
 Protestanlar 5, 9, 283-85, 287, 291-92,
 297, 342, 359, 393, 396-97
 Himalayalar 136, 288
 Hindistan 1, 100, 113, 119, 121-23, 132,
 134, 136-37, 141, 144, 161, 165, 174,
 204, 208, 210, 212, 214-15, 220-23,
 227, 244, 248-49, 251, 254, 273, 276-
 77, 279, 286-87, 300-301, 307, 310,
 317, 319-21, 324, 344, 353, 357-60,
 364, 368, 371, 376-77, 395, 400, 406
 Batı Hindistan 220
 Kuzey Hindistan 119, 132, 136, 214,
 223, 287
 Kuzeybatı Hindistan 287
 Hinduizm 9, 120, 122, 132, 162, 286, 393
 Hindular 122, 133-34, 155, 161, 162, 169,
 173, 220, 222-23, 227, 287, 291, 360,
 376-77, 395, 407
 Hint Anayasası (1950) 121
 Hint Okyanusu 104, 116, 122, 161, 186,
 204, 222, 224-25, 235, 244, 246, 273,
 279-80, 311, 358, 362
 Hint Yarımadası 133
 Hintliler 121-22, 134, 144, 225, 358, 360,
 368, 400
 Hispaniola 236-37, 245, 264
Historia general de las cosas de la Nueva
España 235
 Hitit 99
 Hitler, Adolf 373
 Hmong 397
 Ho Chi Minh 367, 384-85
 Hodgson, Marshall 254
 Hollanda 245-46, 251, 260, 263, 268, 284,
 291, 300-301, 307, 360, 369, 373,
 393, 405-406, 409
 Hollanda Cape Kolonisi 279
 Hollanda Cumhuriyeti 291
 Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 301, 320,
 360
 Hollanda Doğu Hint Adaları 300, 369
 Hollanda Guyanası 358
 Hollandalılar 245-46, 266-67, 271, 285,
 301, 311
 Hong Kong 407
 Hong Liangji 354-55
 Huang He Nehri 86, 102, 208
 Huangdi (Sarı İmparator) 102-103
 Huayna Capac 237
 Hudson Körfezi 268
 Hudson's Bay Şirketi 268, 329
 Huitzilopochtli 205, 296
 Humeyni, Ayetullah Ruhullah 393
 Hunlar (Xiongnu) 143-44, 191
 Huronlar 267
 Hür ve Bağımsız Masonlar 272
 Hüsrev (I.) 198
 Ike no Taiga 261
 Iowa Primat Öğrenim Merkezi 17
 Irak 51, 91, 367, 394
 Isabella (Kastilya kraliçesi) 289
 Iuno 107
 Iustinianos 203
 Iustinianos Vebası 204
 İber Yarımadası 155, 216-17, 289, 291,
 298, 307
 İbrahim (Peygamber) 131, 155
 İbranice 95, 228, 252
 İbraniler 130-32, 138, 155
 İç Savaş bkz. Amerikan İç Savaşı
 İkinci Dünya 375, 383, 392
 İlhanlı 151-53, 155, 162-63, 210, 224
 İnanç Doktrini Kutsal Senatosu 386
 İncil 131, 256-57
 İndira bkz. Gandhi, İndira
 İndus Nehri 88, 155
 İndus Vadisi 54, 88
 İngilizce 6, 44, 80, 95, 110, 112, 138, 171,
 189, 228, 245, 249, 264, 271, 297,
 342, 349, 360

- İngilizler 96, 189-90, 195, 245-46, 248, 263-64, 266-69, 275, 283, 285, 301-302, 306-308, 311, 313, 320, 322-25, 328, 342, 346, 348, 354-55, 359-60, 362-64, 366, 368-69, 371, 377-79
- İngiltere *ayr. bkz.* Birleşik Krallık 11, 59, 72, 75, 121, 152, 175, 216, 219, 241, 245-46, 248, 263-64, 268, 271-73, 278, 283, 285-86, 289, 301-304, 313, 318-19, 321-28, 330, 334, 342-43, 345, 347, 352, 360, 362-63, 367-68, 373-74, 378, 380, 390
- Kuzeybatı İngiltere 322
- İnkalar 97-98, 166, 169, 179, 185, 237, 274, 310
- İnsan ve Yurttaşlık Hakları Beyannamesi 308
- İnuitler 191
- İpek Yolu 134, 136, 146, 150, 216, 220, 220, 224, 403
- İran 51, 141, 146, 152, 165, 170, 175, 210, 244, 266, 286, 310, 332, 378, 393-94
- İran Devrimi 393
- İran Körfezi 225
- İranlılar 134, 159, 162, 204, 225
- İrlanda 189, 195, 223, 260-61, 285, 306-307, 322, 355, 396
- Kuzey İrlanda 307, 396
- İrlandalılar 189, 261, 306, 322, 355
- İrokua Konfederasyonu 267
- İrokua Savaşları 267
- İrokualar 267
- İsa (Peygamber) 138-42, 153, 155, 214-15, 217
- İsfahan 244, 251
- İskandinavya 191, 283
- İskender, Büyük 99, 111, 134
- İskenderiye 123, 199
- İskoç 276, 364
- İskoçya 189, 241, 285
- İslam 9, 97, 131, 147, 152-64, 174, 180, 192, 195, 204, 208, 211-12, 214, 217-18, 221-23, 226, 226-27, 229, 254-55, 271, 276, 280, 286, 289, 302, 311, 362, 368-69, 393-95, 397
- Sünni İslam 158-60, 163, 223, 254, 286, 289, 393, 396
- Şii İslam 159-60, 163, 223, 244, 254, 286, 289, 310, 393, 396
- İsmail, Şah 286
- İspanya 24, 26-27, 159, 163, 167, 176, 179, 189, 228, 235, 237, 242, 272, 275, 289, 292, 295, 307, 310, 363
- İspanya İç Savaşı 373
- İspanyol-Amerikan Savaşı (1898-1902) 365
- İspanyolca 207, 295
- İspanyollar 97-98, 169, 179, 185, 206, 223, 228, 236-37, 242, 245-46, 258-59, 261-62, 264, 269, 278, 284, 295, 298-99, 303, 307, 310, 320, 333, 365, 370
- İsrail 23-24, 26, 31, 51, 378, 395
- İstanbul 142, 203, 242, 251, 310
- İstanbul Boğazı 142, 198
- İsviç 245-46, 260, 303, 328
- İsviçre 260, 284
- İşaya 130-32
- İtalya 126-27, 143-44, 151, 210, 215, 240, 275, 363, 372-74, 399, 407
- Güney İtalya 127
- Orta İtalya 215
- İtalyanca 215, 249
- İtalyanlar 204, 219-20, 223, 225, 227, 231, 240, 250, 373
- İvan (IV.) 310
- İzci Birlikleri (*Boy Scouts*) 371
- İzlanda 216, 226
- Kuzey İzlanda 216
- İzzeddin Aybeg 164
- Jamaika 125, 248, 397
- Japonlar 106, 171-72, 214, 244, 255, 257, 261, 291, 331-32, 345, 353, 358, 365, 369, 372-73, 381-82, 384, 399, 409, 413
- Japonya 38, 106, 136, 147, 166, 170-71, 173-74, 176, 208-209, 212, 214, 244, 248-49, 251, 265, 273-74, 289, 291-92, 305-306, 319-20, 330, 332, 336-38, 350, 352, 365, 367-68, 372-74, 382-83, 390-91, 399, 406-407
- Jaspers, Karl 130
- Jefferson, Thomas 276, 310
- Jim Crow Yasaları 346
- Jingdezhen 248
- Jingu 106
- Juan Diego Cuauhtlatotzin 295-96
- Justinyen Vebası 146

- Kahire 164-65, 167, 198, 220, 222
 Kaifeng 209
 Kalküta 324
 Kallpolis Grotto Mason Locası 351
 Kalvinist 284
 Kamboçya 360
 Kanada 268, 329, 332, 344, 350
 Kangxi 240
 Kanişka (Kral) 136
 Kant, Immanuel 304
 Über die verschiedenen Racen der Menschen 304
 Kanuni Sultan Süleyman bkz. Süleyman (I.)
 Kaptan Cook Mübadelesi 263
 Karadeniz 204, 220-21
 Karakurum 224
 Karayip Arawak 245
 Karayipler 125, 234, 237, 245, 254, 258, 263, 271-72, 277-78, 280, 298-99, 307, 309, 323, 332, 346, 356-58, 375, 380, 397
 Kastilya Krallığı 216
 Kastilya 289
 Katalonya 307
 Kâtip Çelebi 276
 Katolik Kilisesi 215, 218, 283-84, 296, 298, 310, 385-86, 392
 Katolik Reformasyon 9, 284
 Kelt 141
 Keltçe 172
 Kenan Diyarı 131
 Kenya 26, 358, 364, 379
 Keşmir 377
 Khmer 168
 Khoisanlar 115
 Kıpti Kilisesi 218
 Kızıl Muhafızlar 382
 Kızıldeniz 204, 220, 222, 225
 Kızılderililer 258, 302-303
 Kiev Knezliği 216
 Kilkenny Yasası (1366) 189
 Kilve 210
 Kipling, Rudyard 364
 Kiril 95
 Kitab-ı Mukaddes 1, 55, 113, 131, 140-41, 259, 283, 287, 342
 Kleophrades 112
 Klein, Richard 30
 Kohinore 338
 Kolomb Mübadelesi 9, 234, 236, 258, 262-63, 269, 274, 277, 279, 308, 403
 Kolomb, Kristof 6, 9, 182, 234-36, 263-64, 268, 275, 277, 279, 281-82, 289, 311
 Komançiler 264, 311
 Komiler 266
 Komünist Parti (Çin) 382
 Komünist Parti (Polonya) 392
 Komünist Parti (Rusya) 366, 372, 384
 Konfüçyüs 79, 102-103, 130
 Konfüçyüsçilik 8, 67, 102-103, 113, 124, 136-37, 147, 170, 172-73, 177, 223, 225, 291
 Kongo 244, 294, 379, 384
 Kongo Krallığı 292
 Konstantin 142-43, 203
 Konstantinopolis 9, 142-43, 146, 198, 203-205, 215, 219-21, 242
 Kopenhag 15
 Kore 136, 147, 166, 170, 173, 176, 193, 209, 212-13, 244, 273, 365, 381, 399
 Güney Kore 391
 Kuzey Kore 102, 404
 Kore Savaşı (1950-1953) 381-82
 Korece 365
 Koryo 213
 Kral Arthur'un Şövalyeleri 175
 Krupps 330
 Kshatriyalar 119, 122
 Küba 333, 346, 350, 365, 384, 406
 Küba Devrimi 380, 384
 Kubilay Han 193, 210, 224, 288
 Kudüs 138, 152, 217-19, 289
 Kuran 153-56, 158-60, 162, 165, 174
 Kurtuba (Cordoba) Halifeliği 162, 221
 Kuşanlar 134-36, 144
 Kuşit Krallığı 141
 Kuzey Buz Denizi 268
 Kuzey Carolina 339
 Kuzey Kutup Dairesi 34
 Kültür Devrimi 381-82, 390
 Küresel Açlık Endeksi 405
 Küresel Bağlantılılık Endeksi 404
 Kyoto 174, 261
 Kyushu Adası 289
 Lagos 402
 Lakotalar 264, 311
 Langasuka 122

- Laos 360
 Latince 80, 189, 215, 233, 240, 281
 Lelang 102
 Lenin, Vladimir İ. 366
 Leopold (II.) 363
 Lex Aelia Sentia 128-29
 Lezbiyen, Gey, Biseksüel ve Transbireyler (LGBT) 396
 Li Zicheng 306
 Liberya 362-63
 Lidar 82
 Linnaeus, Carl 303
 Liverpool 325
 Livingstone, David 364
 Lizbon 228, 275
 Lodge, Henry Cabot 349
 Lokaksema 136
 Londra 202, 242, 248, 251, 271-72, 274-76, 305, 320, 324-25
 Lopez, Alma 296
 Louis (IX.) 164
 Louis (XIV.) 255
 Louis (XVI.) 308
 Louisiana 246, 323
 Loyola, Ignatius 284
 Lubalar 97
 Ludditler 322
 Luoyang 79-80
 Lusotropikalizm 356
 Luther, Martin 282-83, 310
 Lutherci 283
 Lü (Çin imparatoriçesi) 104
 Lübnan 51, 95

 Macaristan 189, 304, 384
 Madagaskar Adası 116, 279
 Madeira Adası 228, 277
 Madrid Kodeksi 94
 Mahavira 130
 Mahayana 136, 214
 Makao 242, 407
 Malakka 161, 242, 246
 Malakka Boğazı 222
 Malay Yarımadası 122, 161-62
 Malayca 369
 Malaylar 225, 358, 360
 Malezya 358, 394
 Malgaşça 116
 Mali 86, 162, 211, 375
 Malthus, Thomas 354-55
 Maluku Adaları 262
 Manchester 322
 Mançu Qing 244, 288, 291, 297
 Mançular 240-41, 297, 306
 Mançurya 372
 Mande 97
 Mandela, Nelson 387
 Mandinka 363
 Manetho 100
 Manila 293
 Mannheim 397
 Manusmrti 113
 Mao Zedung 381-82, 385
 Maoriler 262-63
 Marco Polo 127, 210-11, 224, 228
 Le devisement du monde 210
 Marco Polo'nun Seyahatleri 228
 Marie-Antoinette 260
 Martin, José de San 310
 Marx, Karl 335-36, 386
 Mary (İngiliz kraliçesi) 285
 Maryland 323
 Massachusetts 302
 Mathura 135
 Mauritius 358
 Maurya İmparatorluğu 133-34
 Maxim 363
 Mayalar 82, 86, 93-95, 106, 144, 146, 182
 McBearty, Sally 31
 McIntosh, Rod 88
 McIntosh, Susan 88
 McLuhan, Marshall 96
 Medici ailesi 233, 249
 Medici, Lorenzo de 249, 252
 Medine 154, 244
 Mehikalar 205, 207-208
 Meiji Restorasyonu 330-31, 337, 353, 368
 Mekke 154-55, 210-11, 244
 Meksika 54, 85, 205-206, 238, 248, 258, 264, 295-96, 299, 307, 310, 312, 329, 344, 360, 380, 385-86, 398, 406
 Orta Meksika 205, 295
 Meksika Bağımsızlık Savaşı 295
 Meksika Devrimi 295, 333
 Meksika Vadisi 86
 Memlûkler 152, 163-65, 172, 218-19, 229
 Memlûk Sarayı 165
 Mena, Luis de 299

- Mendes (Nasi) 251
 Mendoza Kodeksi 206
 Mercator, Gerardus 234
 Metodistler 342
 Mexico City 196, 210, 295, 343, 402
 Mezoamerika 48, 52, 81-82, 93, 106, 144, 166, 184, 198, 200, 226
 Mezopotamya 62, 67, 81-83, 85, 89-90, 93, 95, 146, 196
 Mısır 67, 72, 81-82, 88, 99-100, 105, 108, 111, 113, 123-24, 131, 134, 141, 143, 163-66, 172, 196, 218, 332, 378
 Mısırlılar 95, 100, 106, 111, 131
 Milano Fermanı 142
 Milletler Cemiyeti 367
 Milletler Topluluğu Göçmenlik Yasası (1901) 350
 Ming 100, 225, 240, 255, 257, 276, 288, 306
 Minneapolis 397
 Mississippi Nehri 184, 246, 266, 323
 Missouri Nehri 184
 Moche 99, 117
 Moğol İmparatorluğu 6, 151-52, 195, 235
 Moğollar 151-53, 161, 163, 166, 192-96, 210, 223-25, 231, 244, 288, 334
 Mohenjo-Daro 88-89, 343
 Mokyr, Joel 327
 Mombasa 161
 Montague, Lady Mary Wortly 241
 Montevideo 397
 Montezuma (I.) 170
 Montreal 397
 Moravya 216
 Mormon 4
 Mormonizm 397
 Moskova 244, 248, 266
 Muhammed (Peygamber) 153-56, 158, 160, 192
 Murad (IV.) 271, 276
 Murasaki Şikibu 209, 228
 Genji'nin Hikâyesi 174, 176, 209
 Musa (Peygamber) 131-32
 Musaddık 378
 Museviler 155
 Musevilik 8, 251
 Müslümanlar 1, 4, 147, 151, 153-56, 158-59, 162-66, 170-71, 175-76, 181, 189, 195, 198-99, 203, 208, 210, 214, 216, 218-23, 225-28, 249, 271, 276, 281, 286-87, 289, 291, 295, 297-98, 360, 362-63, 369, 376-78, 394-96
 Müttefikler 374-76
 Nabta Playa 72
 Nagaland 395
 Nahuatl dili 205, 235, 295
 Nairobi 402
 Nalanda 214
 Nalanda Manastırı 212
 Nan Singh 290
 Nanak (Guru) 286-87
 Napoli 272
 Napolyon 199, 309, 327-28
 Nara 170
 Narai (Kral) 292
 Nasıralı 138
 Nasi, Gracia 251-52
 Nasi, Jozef (Yasef) 252
 Nasturi 193, 208, 215-17
 Natal 368
 Naxos (Nakşa) Adası 252
 Nazi Partisi 373
 Naziler 351, 373-74, 376, 409
 Nbedeleler 363
 Neander Vadisi 26
 Nehru, Cevahirlal 317-18, 358, 368, 377, 409
 Glimpses of the World History 317
 Nepal 121
 Nestorius 215
 New Amsterdam 246, 301, 303
 New England 246, 303
 New France 246
 New Orleans 324, 346
 New York 246, 324, 371
 Newcastle 325
Nibelungen 167
 Nicot, Jean 275
 Nijer Nehri 88
 Nijerya 362, 396, 402
 Nil Nehri 88, 141
 Nil Vadisi 52, 72, 81, 100
 Niloteler 115
 Nkrumah, Kwame 379, 414
 Norveç 216, 260
 Novgorod 266
 Nürnberg 201

- Odoacer 143
 Ohio Nehri 184
 Olaf (II.) 216
 Olcaytu 151, 153, 163
 Olmekler 85, 93-94
 On İki İmamcılar 286
 Ong, Walter 96, 150
 OPEC *bkz.* Petrol İhracatçısı Ülkeler Örgütü
 Orta Krallık 67
 Orta Nijer Nehri 86, 88
 Ortaçağ 1, 4, 167, 178, 182
 Ortadoğu 376, 378, 382, 394
 Ortodoks Kilisesi 215, 219
 Osiris 106
 Osman (Halife) 154
 Osmanlılar 164, 240-42, 244, 251, 254,
 270-71, 276, 286, 289, 310-11, 332,
 366-68
 Ostrogotlar 141
 Otuz Yıl Savaşları 254, 257
 Owen, Wilfred 366
 Oxford 217

 Pakistan 134, 286, 377
 Papalık 215, 305
 Papua Yeni Gine 52, 59, 262
 Paris 198, 203, 217, 271-72, 274, 308-309,
 341, 343, 367, 370
 Paris Barış Konferansı 367
 Parmentier, Antoine-Auguste 260
 Parsiler 220
 Part 215
 Part İmparatorluğu 141
 Pasifik Adaları 35-36, 54, 115, 178, 186-88,
 254, 262-63
 Batı Pasifik 36
 Güney Pasifik 277
 Pasifik Kuzeybatısı 268
 Pasifik Okyanusu 146, 195, 234, 238, 268
 Paskalya Adası 36, 182, 186
 Patagonya 310
 Patterson, Orlando 125-27
 Pavlus (Tarsuslu) 139
 Pearl Harbour 374
 Pears Sabunu 364
 Pekin 211, 224, 240
 Pencabi 287
 Pencap 286, 377
 Pennsylvania 302, 338

 Pereira, Carmen 387
 Peron, Juan 380
 Pers İmparatorluğu 95, 99, 104, 134, 159
 Persler 1, 156, 159
 Peru 117, 146, 238, 258, 310, 358
 Perulu 97, 179
 Petro (I.) 255
 Petrol İhracatçısı Ülkeler Örgütü (OPEC)
 388
 Petrus 214-15
 Philippe (IV.) 219
 Picasso, Pablo 370
 Pinkerton Ulusal Dedektif Ajansı 330
 Pinturas Nehri 13
 Pisali Rusticello 210
 Pius (IX.) 354
 Platon 125, 130
 Devlet 125
 Plaza de Mayo Anneleri (Mayıs Meydanı
 Anneleri) 388-89
 Plessy ve Ferguson Davası 346
 Polinezya Adası 186, 188, 262
 Doğu Polinezya 186
 Polinezyalı Mübadelesi 262-63
 Polinezyalılar 182, 262
 Polonya 189, 373, 392, 407
 Polonya Parlamentosu 392
 Pomeranz, Kenneth 335, 410-11
 Pontius Pilate 138
 Port of Spain 357
 Portekiz 233, 242, 244, 251, 292, 294,
 298-99, 356, 372, 387
 Portekizce 294
 Portekizliler 118, 223, 227, 233, 242, 244,
 246, 251, 259, 262, 268-69, 277, 294,
 298, 301, 303, 387
 Porto Riko 344, 365, 398
 Potosi 242, 274
 Prag 386
 Protestan Reformu 282, 311
 Provence 176
 Prusya 255, 260-61, 309, 328
 Prusyalılar 260, 320

 Qianlong (Çin imparatoru) 241
 Qin 99-100
 Qing İmparatorluğu 240-41, 244, 255,
 257, 260, 262, 276, 288, 291, 307,
 311, 353-54
 Quebec 267

- Rabban Bar Sauma 217
 Rabin, İzhak 395
 Rapa Nui *bkz.* Paskalya Adası
 Rastafari 397
 Ratzinger, Joseph 386
 Raziye (Hindistan sultanı) 165
 Redaniler 221
 Ren Bölgesi 176
 Reşidüddin Hemedani 151-53, 162, 193, 228
 Câmiü't-Tevârih 152-53, 193
 Rice, Thomas 346
 Rio de Janeiro 356, 402
 Rio de la Plata 264
 Rio Grande Nehri 265
 Rockefeller Vakfı 350
 Rockefeller 330
 Rodezya 379
 Rohingya 395
Roland'ın Şarkısı 175
 Roma 80, 86, 113, 123, 126-27, 129, 146, 196, 198, 203, 214-15, 217, 272, 282, 305, 378
 Roma Cumhuriyeti 100, 108, 128, 138
 Roma İmparatorluğu 1, 80, 99, 107, 118, 126-29, 138-44, 146-47, 151, 159, 163, 166, 170-71, 203, 215, 218, 221, 244, 254
 Batı Roma İmparatorluğu 144, 147
 Doğu Roma İmparatorluğu *bkz.* Bizans İmparatorluğu
 Kutsal Roma İmparatorluğu 254
 Roma Kilisesi *bkz.* Katolik Kilisesi
 Romalılar 95, 126-27, 129, 137-44, 146
 Romanlar (Çingeneler) 373
 Roosevelt, Teodor 349
 Rosenberg, Michael 51, 76
 Rönesans 144, 151, 250
 Rusça 244
 Ruslar 244-45, 255, 266-68, 311, 392
 Rusya 38, 191, 216, 223, 266, 273, 310, 332, 336, 366-67, 385, 392, 407
 Doğu Rusya 38
 Safeviler 244, 251, 254, 289, 310
 Sahagún, Bernardino de 235
 Sahra Çölü 88, 161, 211, 223, 225
 Sami 191, 349
 Samoa 186, 263
 San Lorenzo 85
 Sanayi Devrimi 321, 363, 374, 380, 398
 Sanskritçe 118-20, 286-87
 Santiago de Compostela 217
 Sanzako 31
 Sargon (Akkad Kralı) 81, 99
 Sasani 170, 198
 Sasani İmparatorluğu 146
 Scientology 397
 Scott, James C. 305
 Selassie, Haile 397
 Selçuklular 163, 218
 Seleukos 99
 Semerkand 162, 224
 Senegambia 248
 Seul 196, 210
 Shakespeare 175
 Shandong 241
 Shang 86, 92, 99-101
 Shanghay 196, 210
 Shen Kuo 209
 Shenandoah 338
 Shinroku, Konoike 251
 Sibirya 27-29, 34, 245, 266-68, 311
 Sibiryalı 266
 Sierra Leone 362
 Sigebert (I.) 167
 Sihizm 286
 Sihler 9, 287-88, 290-91, 397
 Silla 170
 Sima de los Huesos 26
 Sima Qian 1
 Sina Yarımadası 95
 Singapur 358, 391, 407
 Siyam 292, 360
 Slavlar 115, 171, 204, 223, 373
 Slovakya 304
 Sofala 222
 Soğuk Savaş 375, 380-81, 384
 Sokoto 362-63
 Sokrates 130
 Soldetaska 257
 Son Nokta (Punto Final) (1986) 389
 Song 4, 100, 172, 176-77, 209, 224
 Songhay İmparatorluğu 162, 226, 244
 Sorgaktani Beki (Hatun) 193
 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği 366, 372-75, 378, 381, 383-84, 392
 Sovyetler 373-75, 377, 381, 383-86, 392, 400, 407

- Sparta 90, 110
 Spartaküs 127-28
 Spencer, Herbert 348
 Sri Lanka 121, 137, 242, 395
 St. Petersburg 245
 Stahl, Roger 400
 Stalin, Jozef 372, 375, 384
 Standard Oil 382
 Stonehenge 72
 Stringer, Chris 30
 Sudan 166, 363
 Sufiler 160-62, 286
 Sufizm (Süfilik) 160, 214
 Sui 100, 208
 Sulu Sultanlığı 226
 Sumatra Adası 122, 244
 Sunda 122, 210
 Sur 227
 Surinam 358
 Suriye 159, 163, 210, 367
 Suud, Abdulaziz İbn 368
 Suudi Arabistan 368, 394
 Suudiler 368, 394
 Süleyman (I.) 251-52
 Sümerler 83-86, 90-92, 98-99, 104, 122, 148
 Süryanice 215
 Svahili Kıyısı 210
 Svahililer 161, 222-23
 Sydney 355

 Şam 159
 Şamanlar 46, 73, 161
 Şamaş 93
 Şanlı Devrim 285
 Şaunalar 363
 Şayenler 264, 311
 Şecerüddür 164-65, 167
 Şeria Nehri 131
 Şili 37
 Şimabara Ayaklanması 306
 Şimabara Yarımadası 289, 306
 Şinto 214

 Taberi, Ebu Cafer 1
 Tahiti 262-63
 Tainolar 235, 237
 Tang 100, 170, 172, 208-209, 212-13, 216, 224

 Tantra 213-14
 Tanzanya 31, 47
 Taoizm (Taoculuk) 130, 136, 291
 Taruma 122
 Tatar 152
 Tayvan 365, 381, 391, 407
 Tebriz 152, 155, 162, 224
 Tengri 161
 Tennessee 323
 Tenochtitlan 9, 170, 198, 205, 207-208, 210, 237, 259, 295
 Terör Devri 309
 Terra Amara 25
 Texcoco Gölü 205
 Thales 130
 Theodosius 143
 Thom, Anghor 198
 Thomsen, C.J. 15
 Thutmosis (I.) 106
 Thutmosis (II.) 106
 Tibet 213, 244, 288-89
 Tibetliler 288
 Tien 101, 103
 Timbuktu 161-62
 Timur (Timurlenk) 192
 Tirol 304
 Tiwanaku 99
 Tizpon (Ktesifon) 198
 Tlatelolco 205
 Tlaxacancılar 237
 Toba Gölü 33-34
 Tokugava 244, 248, 255
 Tokugava İeyasu 255
 Tokugava Şogunluğu 255, 273, 310
 Tokyo 196, 210, 255, 305, 341, 353
 Toledo 216
 Tolkien, J.R.R. 28
 Toluy Han 193
 Tortuga 245
 Toussaint l'Ouverture 310
 Tri Songdetse 213
 Trinidad 357-58
Tristan ile Isolde 175
 Tupac Amaru (II.) 310
 Türkçe 95, 368
 Türkiye 50-51, 57, 264, 349, 368
 Doğu Türkiye 51
 Türkler 152, 161, 163, 171, 191-92, 214, 218, 222-25, 286

- Uganda 395-96
 Ukrayna 372
 Ulfilas (Piskopos) 141
 Ulster 307
 Uluslararası Gıda Politikası Araştırma Enstitüsü 405
 Uluslararası Para Fonu (IMF) 389
Upaşıadlar 119
 Ur-Nammu 85, 122
 Ur-Nammu Kanunnamesi 124
 Uruk 83, 92

 Üçüncü Dünya 375, 392
 Ümeyye (Emevi) 159
 Ürdün 51, 367

 Vahhabiler 394
 Vahhabilik 368, 394
 Vaishya 119
 Valentino, Rudolph 370
 Vandallar 143
 Varşova 272
Vedalar 119
 Venedik 198-99
 Venedikliler 199, 204, 210, 219-21, 223, 251, 271
 Versailles 309
 Versailles Barış Antlaşması 367, 373
 Vespucci, Amerigo 233-34, 237, 304
 Vezüv Dağı 127
 Vietnam 122, 147, 173, 225, 244, 360, 362, 367, 369, 384-85, 391, 398
 Güney Vietnam 122, 384
 Kuzey Vietnam 385
 Vietnam Savaşı 385
 Vijayanagar 198
 Vikingler 175, 182, 204, 223
 Virginia 301-303, 308, 323
 Virginia Chesapeake Körfezi 276
 Virginia Meclisi (1662) 301
 Vizigot 167
 Vladimir (I.) 216
 Vodun 396-97
 Volga Nehri 223
 Vries, Jan de 320, 410

 Wagner, Richard 167
 Waldseemüller, Martin 233-34
 Wallerstein, Immanuel 334, 411

 Washington, DC 351
 Washington, George 276, 308
 Wells, H.G. 2, 10
 The Outline of History 2, 10
 The War of the Worlds (Dünyalar Savaşı) 2
 Wesley, John 342
 William (İngiliz Kralı) 285
Wired 98
 Wittenberg Üniversitesi 282
 Wollstonecraft, Mary 313
 The Vindication of the Rights of Woman 313
 Wrangham, Richard 23
 Wuyue 209
 Wuzong 212

 Xian 198
 Xiao Jing 102
 Xing 100

 Yahudiler 113, 132, 138-39, 142, 155, 203-204, 219-20, 228, 251, 289, 291, 349, 367, 373, 378, 395, 407
 Yahudilik 131-32, 141, 152, 156, 208, 298, 393, 395
 Yakup (Aziz) 55, 217
 Yangtze Nehri 208
 Yangzhou 274
 Yedi Yıl Savaşları 254, 260
 Yehova 131-32, 138, 373
 Yehova Şahitleri 373
 Yehuda 131, 138
 Yemen 271
 Yeni Asur 99
 Yeni Babil 99
 Yeni Culfa 251
 Yeni Dünya 48, 81, 234, 236, 238, 259-60, 262, 264, 266, 278-81, 293, 295-96, 308, 311, 353
 Yeni Gine 349
 Yeni İspanya 235, 295
 Yeni Krallık 108
 Yeni Zelanda 36, 262-63, 350, 355
 Yereyia (Peygamber) 130-31
 Yeşil Devrim 377
Yıldız Savaşları 407
 Yokohama 196
 Yorktown 308

- Yoruba 396
Yuan 100, 210-11, 224-25
Yugoslavya 392-93
Yunanlar 1, 80, 89-90, 95-96, 100, 110-11, 130, 134-35, 138, 142, 144, 147, 151, 159, 294
Yunanca 134, 138, 141
Yunanistan 59, 252
Zac-Kuk 106
Zanzibar Adası 362
Zen 214
Zerdüşt 134
Zerdüştiler 155, 220, 291
Zerdüştilik (Zerdüştcülük) 134, 208
Zhang Xuan 170
Zheng He 104, 225
Zhou 99-101
Zimbabwe 222
Zungar Hanlığı 241

Kısa Dünya Tarihi, insanlığın Paleolitik Çağ'dan günümüze dek uzanan serüvenini sosyal ve kültürel meselelere, özellikle de toplumsal cinsiyet, aile, maddi kültür gibi başlıklara ağırlık vererek anlatıyor. Toplumsal cinsiyet, kültür tarihi, Avrupa ve dünya tarihi alanlarındaki çalışmalarıyla tanınan Merry E. Wiesner-Hanks, dünya tarihine yeni bir perspektiften bakıyor. Beş bölümden oluşan kitapta siyasi tarih anlatısını öne çıkarmak veya dünyayı bölgelere ayırarak incelemek yerine, konuya karşılaştırmalı dünya tarihçiliği açısından yaklaşan yazar, her bölümde çok farklı toplumlardan örnekler seçerek büyük resmi görmemizi sağlıyor.

Zaman içindeki değişimi hem yerel süreçler hem de kültürlerarası etkileşimler üzerinden takip eden *Kısa Dünya Tarihi*, kentlerin kurulması ve büyümesi, küresel ticaret ağlarının oluşumu gibi kilit öneme sahip olayları farklı coğrafyalardaki türevleriyle ele alıyor.

Yedi ciltlik Cambridge Dünya Tarihi dizisinin de genel editörü olan Merry E. Wiesner-Hanks'ın çok sayıda resim ve haritalarla da zenginleştirilmiş bu eseri, dünya tarihi alanına kesinlikle yeni bir soluk taşıyor.

"Merry Wiesner-Hanks'ın dünya tarihi çalışması çığır açıcı bir kitap. (...) Esas olarak insan toplulukları, toplum ve kültüre odaklanan ilk dünya tarihi."

David Christian, *Maps of Time: An Introduction to Big History*'nin yazarı

Merry E. Wiesner-Hanks Wisconsin-Milwaukee Üniversitesi'nde profesör ve Tarih Bölümü başkanıdır. Yirmi kadar kitabın yazarlığını veya editörlüğünü yapmıştır. Bunların arasında yedi ciltlik *Cambridge World History* de yer almaktadır (2015). Yayımlanmış eserlerinden bazıları: *Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789* (2009); *Women and Gender in Early Modern Europe* (2008); *Tarihte Toplumsal Cinsiyet* (2020).



Kapak resmi: Utagava Sadahide
(1807-1873), Yokohama limanında bulunan
gemilerdeki Batılı erkek ve kadınları gösteren
ahşapbaskı resim (1861).

